Розчахнута Брама

Майже автобіографічний роман-есей із сумним гумором, поміркованим сексом, роздумами про життя та мистецтво, відчайдушними пригодами.

МУРАТОВ Олександр

УДК 821.161.2-312.6

ББК 84.4УКР6-44

М91

ISBN 966-359-013-0

Редактор Тетяна Щербаченко Технічний редактор Оксана Кравцова Коректори Інна Кисельова, Марина Нога Верстка та макетування Олександра Поліщука

Здано до виробництва 20.12.2004. Підписано до друку 16.02.2005. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

04080, Україна, Київ-80, а/с 76 Реєстраційне свідоцтво ДК № 1284 від 19.03.2003 Тел./факс: (044) 417 1366,428 8754 Відділ збуту: (044) 463 6887 www.fact.kiev.ua E-mail: office@fact.kiev.ua

Надруковано з готових форм на АТ «Віпол», м. Київ, вул. Волинська, 60.

Брама розчахнута — а що за нею?
Японська танка

Без ненависті любов?

А коли достигло жито, то його зрізає серп.

Глава перша

Коли я ріс, батьки від мене приховували політичну правду. Навіть правду на родинному рівні. Я не знав, що мій дід був українським есером і, щоб родина уникнула репресій, застрелився з червонопрапорного (за громадянську війну) револьвера. Сім'я потрапила у злидні. Мій батько пішов робітником на завод, а мати — медсестрою до лікарні.

Рятуючи дитину від голоду, вони відправили мене на прохарчування до прабабусі на Полтавщину.

Я не дуже знаю походження своїх предків. Казали, що вони з реєстрових козаків кобиляксього полку, які мали землі понад Ворсклою, неподалік Полтави.

Прабабусю я по малолітству звав бабою, а діда, який жив з нею нерозписаним, просто Василем. Чому так, і сам не розумію. Вона пережила трьох чоловіків, а потім пережила і цього, четвертого. Казали, що була красивою аж до п'ятдесяти літ, а потім, перехворівши на тиф, постаріла, позлітала, але не втратила моторності. І дочка Христина, що з нею жила, була дуже красивою. Христя була від попереднього шлюбу. Батько її мав сан священика. У 20-і його репресували і десь на Соловках знищили. Вона була двоюрідною тіткою мого тата, але на три роки

молодшою за нього. Висока, гнучка, горда і дуже чорнява. Волосся аж синіло, як гав'яче крило. Ніхто її заміж не брав, бо кому хотілося зв'язувати життя з дочкою репресованого священика? Та її, гадаю, це не турбувало, бо з презирством ставилась до сільської комсомольської братії. Багато читала, писала вірші. їй були нецікаві дурні балачки сусідських парубків. Не знаю, чи були у неї з кимось інтимні стосунки. Гадаю, були. Бо іноді, особливо навесні, вона кудись зникала і поверталася задоволена, заспокоєна, щось наспівуючи собі під ніс. Баба похитувала головою, хрестилась, зітхала і казала: «Якщо нагуляєш дитину — вб'ю!» Я так і не розумів, кого вона вб'є — дочку чи дитину. Але у баби було таке обличчя, що я вірив: обов'язково вб'є. І дуже цього лякався.

Та Христя дитини не принесла, і всю любов до дітей дарувала мені.

І я їй був дуже вдячний.

Одне не влаштовувало мене — її надмірна релігійність. Те, що вона молилась на ікону, мене не дратувало: я під молитву гарно засинав. А от те, що вона щонеділі тягала мене до церкви, не влаштовувало аж ніяк. Я чомусь боявся церкви, нудився в ній. Кожного разу під час молитви виривав з її руки свою руку і вибігав до церковного подвір'я, що заросло бур'янами. Там було таємничо, цікаво. Я блукав поміж могильних хрестів і фантазував про старовинні козацькі часи, про які мені розповідав бабин співмешканець Василь.

Та одного разу на мене накинувся величезний безпритульний собака і мало не загриз. Врятувала, прибігши на мій крик, Христина. З тих пір під час служби вона мідно тримала мою руку, і я зненавидів церкву ше більше...

Церква у Кобеляках була єдина на ввесь район. Ми ходили до неї через базар. Одного разу я утнув таку річ: заволав на весь базар: «Люди добрі! Людоньки добрі! Це циганка! Вона мене вкрала і хоче продати жидам на ковбасу!» Як мені вдарила в голову ця безумна ідея, досі не розумію. Які жиди? Я взагалі не знав, хто це такі. Ніколи тих жддів не бачив, а якщо і бачив, так не знав, що вони жиди. Сміх та гріх! Але люди звернули на мій галас увагу. Ще б пак: Христя — чорнява, як справжня циганка, а я білявий, як кульбабчин пух, вона волочить мене кудись, а я кричу. Одне слово, забрали її до міліції, а мене всі дуже жаліли: пригощали бубликами та цукровими півниками на паличках. Та невдовзі моє раювання скінчилося. І скінчилося для мене сумно. Тітку випустили, і вона погнала мене хворостиною до села. Христя настільки розлютилась, що не звертала увагу на мої сльози та благання…

Мене майже ніколи не били. Ну, бувало, мимохідь лясне мене баба по попці — і все. Анітрошки не боляче, суто символічно. Побила як слід тільки одного разу. І гадаю, ні за що. Мені вже було п’ять років, і щоранку, ледве розплющивши очі, я біг до сараю надоювати у кози Лізки чашку молока. І тут же з краюхою хліба молоко випивав. Одного разу, побачивши, як козеня апетитно ссе козу, вирішив зробити те ж саме: відкусив шматок хліба і, примостившись поряд з козенятами, почав ссати. Виходило досить гарно. В цей час до сараю зайшла баба і вчинила такий галас, що перелякана коза, наче це вона винувата, вискочила на подвір’я. А баба виломила колючого прута і почала мене стьобати. Здалось, що я справді вчинив щось дуже погане, якесь жахливе святотатство. Потім, вже дорослим, запитував у релігійних людей, навіть у священиків, що я таке накоїв.

І ніхто путньо не міг відповісти. Та чомусь ні в кого не виникло сумніву у справедливості покарання. Що ж це таке? Може, підсвідома заборона виникла ще за часів поганства?

Переконаний, що наше українське християнство пронизане духом пе-рунських та дажбожських традицій. Особливо цього було багато у козаків — запорізьких та не запорізьких.

Багато дум про козацькі часи розповідав мені бабин співмешканець Василь. Він знав їх безліч. Правда, всі вони химерно переплутались у його галові Наприклад, гайдамаки часів Гонги у нього злилися з гайдамаками іромадян-ської війни. І взагалі всю історію він переміщував у сучасність. Говорив, вказуючи на протилежний крутий берег Ворскли:

— На тому боці, синку, велике поле, на якому козаки б'ються з бусурманами... І скільки вони не перемолотили ворогів, ті все сунуть і сунуть на нашу Україну...

Я не знав, що це таке — «Україна», для мене це було рівнозначно слову «країна». Я взагалі не знав, що існують інші народи на землі. «Бусурмани», «ляхи», «москалі» — для мене були просто синонімами ворогів і звучали казково-абстрактно. Я знав одну мову, якою навколо розмовляли практично всі. Ті євреї, які жили серед нас, теж вживали нашу мову. А те, що лунало з чорної радіотарілки у клубі чи сільраді, я вважав не російською мовою, а міською. Коли напередодні війни я потрапив до Харкова, то і там був переконаний, що міські діти розмовляють міською мовою, а я, сільський, сільською. Діти були точнісінько такої ж думки. Вони вважали мене селюком і сміялися з мене.

Та все знівелювалося з початком війни. Тут уже було не до мов. Почались бомбування. Люди ховались у бомбосховищах чи у «щілинах», викопаних у скверах.

Батько з часів фінської війни був в армії, а мама медсестрою поїхала кудись під Київ. Ніхто не міг уявити, що фашисти перетнуть Дніпро… Та дійсність була жорстокішою за найпесимістичніші прогнози. Німці оточили радянські війська в Києві і швидко сунули на схід. Мама чудом вирвалася з оточення, та не потрапила до Харкова. Мене разом з бабусею евакуював військкомат: засунули через вікно до вагона одного з останніх ешелонів, що відходили з Харкова. Бабусю запхали до іншого вагона. Дуже наляканий, я взагалі забув про існування бабусі. Мабуть, був приречений на загибель. Але врятував мене Господь, пославши молоду єврейку, приятельку моєї мами по харківському будинку. У неї було двоє своїх дітей, і вона взяла мене за третього, врятувавши від голоду і хвороби. На той час я не до кінця видужав від коклюшу, що душив мене кашлем.

У цьому потязі їхало дуже багато євреїв. Частина з них була біженцями з Польщі, що втекли від німців на територію Радянського Союзу. Тепер їм доводилось сунути далі у повну невідомість і скруту. Всі інші були працівниками театру оперети й робітниками тютюнової фабрики. Командував ешелоном Наум Борисович Гуревич, комерційний директор фабрики. Всі їхали звичайними безплацкартними пасажирськими вагонами, а він — товарною теплушкою. Але якщо весь скарб людей вкладався у двійко чемоданів, то майже все харківське майно їхало з Гуревичем. Стояла осінь, ми потроху мерзли, а у Гуревича по ночах палала «буржуйка», димлячи трубою, що стирчала з віконця його теплушки. Начальник викликав шалену класову ненависть у своїх підлеглих.

На кожній станції (а наш потяг зупинявся біля кожного стовпа, пропускаючи платформи з заводським обладнанням та військові ешелони) двері Гуревичевого вагона урочисто розсувалися, і всі лицезріли жирну особу начальника, вдягнену у напіввійськовий френч. Він сидів лицем до публіки у кріслі стилю ампір посеред теплушки. За ним висіли натюрморти і пейзажі у старовинних рамах. Стояли два фікуси і прекрасні меблі. Не менш огрядна його дружина і такі ж двоє дітей були гарно одягнені і, безумовно, не голодні.

Усі наші євреї-плебеї бігали, дивилися на них, а потім, захлинаючись від заздрощів, гомоніли, у що були вдягнені і що їли ті кляті буржуї... Не можете уявити, якими щасливими вони були, коли німці розбомбили наш жалюгідний потяг. Втратили все, але гріла думка: скільки ж майна загинуло у клятого Гуревича!..

Але це сталося потім. А поки ми віддалялися від Харкова кудись на схід.

На якомусь роз'їзді моя спасителька Гіта з жахом звернулась до сільських жінок:

— Як же ви не боїтесь?! За нами ж німці!..

— А що нам? — відповіла дебела молодиця, лузаючи металевими зубами насіння. — Гірше, ніж при Сталіні, не буде...

Та життя довело, що може бути й гірше. Десь у 42-му ті, що залишились, зрозуміли: своя сволота все ж таки краща за окупантів. Отоді і почався партизанський рух. А тих, кого у 41-му залишили у підпіллі, німці за допомогою українців переловили за півроку. І постріляли та повішали...

...Реальна війна наздогнала нас десь на Донеччині. Прибули на станцію, коли закінчився бій. Німців уже не було. Вони відступили. Це неправда, що у 41-му тільки тікали. Деяким радянським частинам вдавалось чинити тимчасовий опір. Це надавало можливість евакуювати людей та обладнання.

Не забуду палаючу будівлю вокзалу і червоного командира, що заскочив до вагона з маленькою дитинкою на руках.

— Візьміть, бо загине!.. — благав він людей.

Та ніхто не брав.

І тут вискочила уперед першокурсниця харківської консерваторії, зовсім молода Розочка, схопила дитинку і притисла її до грудей. Командир поцілував дівчину і вискочив з вагона.

У цю хвилину підійшла Клара, Розоччина мати. Зрозумівши, що відбулось, кинулась до дочки, стала виривати з її рук дитину: «Ідіотко! Кретинко!» Та Роза стояла насмерть, відбиваючись від матері ногами, доки та не відступилась.

Три доби дівчина з дитинкою переходила з купе до купе. Люди їх годували. Бо свербіла совість, що не взяли самі.

Всі умовляли Клару змилуватись над дочкою. Та вона була непохитна:

— Якщо ви такі добрі, візьміть дитину! Ще не пізно!.. Ось вона!..

І люди тільки відводили очі. Милосердя — не такий простий акт...

На четвертий день все ж не витримало Кларине серце. Розочка була її останньою і найулюбленішою дитиною. Коли та

народилась, сини вже були здоровими лобуряками, відомими на всю Клочківську хуліганами. Батьки з ними щодня мали клопіт. Але у перші дні війни хлопці проявили себе патріотами — добровільно пішли на фронт. Під Сталінградом обидва геройськи загинули. До Самарканду, де опинилась Клара з дочкою, прийшли похоронки і посвідчення про нагороду хлопців орденами Червоної Зірки. Про це я довідався значно пізніше. А поміж Самаркандом та станцією, де Роза надбала дитинку, пройшла вічність, що у реальному часі дорівнювала всього півроку...

...Уперше ми побачили німців неподалік станції Родаково. Потяг долав перегін, люди займались своїми справами. Раптом хтось вигукнув:

— Німці!

Всі кинулись до вікон. І побачили дещо дивовижно буденне, зовсім не страшне: по дорозі, паралельній залізниці, їхали два мотоцикли з колясками. У кожному — по три німецьких солдати. Добре пам'ятаю: один з них (як це потім зображувалось у фільмах про війну) грав щось веселе на губній гармошці. Вони побачили, що ми дивимось на них, і привітно помахали руками. Мабуть, машиніст теж побачив німців і з переляку, бо інших причин не було, різко зупинив потяг. Соддати ще раз помахали руками і зникли у куряві пилюги, розчинились, як страшні фантоми, ніби їх ніколи не було.

Машиніст отямився і повів потяг далі. Через годину, перед станцією, ми знову зустрілись з тими мотоциклістами. Вони мчали назад. Ніяких пострілів та інших свідоцтв бою. Стояла повна тиша, в якій гучно і трагічно пролунав гудок нашого паротяга.

На станції було безлюдно. Тільки з кронштейнів балкона звисало двоє свіжоповішених людей. Один з них, здається, ще був трохи живий. На грудях повішених жовтіли шматки фанери з однаковими написами: «Жидоко-місар». Не знаю, хто цих людей повісив, але точно знаю, що за такий короткий час німці аж ніяк не могли розшукати комуністів. Та ще й повісити. Це могли встигнути тільки свої...

...Невдовзі нас розбомбили.

Розбомбили десь під Свердловськом, що у Ворошиловградській області. Ніхто не загинув, бо перед нальотом люди, схопивши дітей, вибігли в поле. Бомбили не наш ешелон, а цистерни з бензином, які стояли через дві колії від нас. Та вибухи були такими сильними, що наші вагони позносило з колес. Колеса так і залишились на рейках...

Я розшукав свою хвору бабусю, і ми пішли з нею кудись на схід.

Разом з нами сунуло безліч людей. Головним чином ті, що ніяк не могли залишатися під німцем: євреї, родини радянських працівників та військовослужбовців. Чвалали обірвані червоноармійці, поранені і просто психологічно травмовані розгромом. Хтось мав візок і віз пожитки на візку. Поверх пожитків їхали малі діти. І все це — під акомпанемент мукання корів, яких колгоспники гнали на схід, від німців.

Проскакували німецькі повозки та мотоцикли. Солдати нікого не чіпали, навіть червоноармійців з гвинтівками, а перли уперед.

Час від часу налітали німецькі літаки. Кулеметним вогнем нищили худобу. Та часто влучали і в людей. Якщо у загиблих були родичі, вони їх ховали. А поодинокі падали і лежали, мабуть, до тих пір, поки залишалися білі кістки...

Ми з бабусею йшли трохи позаду загальної юрби. Чому так, не можу сказати. Мабуть, зразу відстали.

На третій день бабуся впала. І не піднялася. Я не плакав. Чесно кажучи, я взагалі її мало знав, бо тільки перед самою війною приїхав до міста. Мама залишила мене на неї і поїхала на фронт. А тут — евакуація. Бабусина смерть не так засмутила мене, як перелякала. Як так: була жива, а тепер — мертва… Я сів поряд з її тілом і, втомлений, заснув.

Прокинувся від того, що хтось боляче смикав за вухо. Розплющивши очі, побачив, що у мене на плечі сидить великий крук. Второпавши, шо я живий, він злетів з плеча і трохи відскочив. З вуха текла кров. Крук трохи поплигав, а потім нахабно перелетів до бабусі, всім виглядом показуючи, що це вже законна здобич. Я був з ним не згодний. Махаючи руками, відігнав крука. Він відлетів неподалік і спостерігав за розвитком подій. Якщо у нього був розум, він думав: «Ця малеча ще жива, та не потягне ж за собою мертву бабусю…»

І це була правда…

…Почувся тупіт копит, басовите іржання, і з-за пагорбочка виросла велика фура. Коні здоровенні, з волохатими ногами. Колеса на шинах. Кузов вкритий новеньким брезентом. Я зрозумів, що це вороги, і дуже перелякався.

Фура зупинилась, і на землю сплигнули троє хлопців у мундирах, що не нагадували німецькі. Гадаю, це були мадяри. А може й ні… Двоє підійшли до мене, а третій став мочитися на колесо.

Вони про щось погомоніли між собою, витягли з фури армійські лопатки, миттєво викопали неглибоку могилу, поклали туди бабусю і закопали.

Потім щось наказали мені. Я не зрозумів. Тоді один з них підняв мене з землі та закинув у фуру. Поїхали. Я зразу ж знову заснув.

Коли прокинувся, солдати мене нагодували. Щось намагались втлумачити, та я не зрозумів. Одне пам’ятаю, що у їхніх балачках фігурувало слово «Сталін», і при цьому починався глузливий сміх. Може, вони дражнили мене? Тоді я був для цього непідходячим об’єктом, бо, чесно кажучи, недуже й знав, хто такий Сталін. Бачив його портрет у сільраді, бачив малюнки у календарі, та ніколи не додумався запитати, хто він такий. За притулок і їжу я співав цим людям українських пісень, і вони без слів підспівували мені. Ми рухались досить швидко. Загальну цивільну юрму зразу ж обігнали.

Зненацька ідилія закінчилась. Нас наздогнала вершниця-красуня у лайкових чоботях і елегантній пілотці. Щось крикнула солдатам, і вони перелякано витягли мене з глибини фури. Красуня вхопила мене за те ж вухо, що й крук, і скинула на дорогу.

Фура зникла за пагорбом, а я залишився один у полі. Без їжі і порятунку.

Та не розгубився і почвалав, як і раніш, на рятівний схід…

Глава друга

Не знаю, скільки йшов, та опинився у шахтарському місті Новошах-тинськ, який тільки-но взяли німці. Бій не встиг вщухнути, як розгорівся знову. Почався наліт радянської авіації. Біженці, а їх було чимало, поховалися по підвалах. Коли бомбування скінчилось і ми вилізли на поверхню, німців уже не було. Пробігали поодинокі червоноармійці.

Через деякий час біженців нагодували з польових кухонь, а дітей, що були без батьків, відправили до розподільника у місто Калач.

Про наступний період я майже нічого не пам'ятаю. Не пригадую ані перебування у дитячому будинку міста Сизрань, ані переїзд до узбецького Самарканду. Може тому, що був голодний і хворий. Трусила лихоманка і я перебував у постійному маренні, у півсні.

Пам'ятаю, нас привезли, вигрузили і повели містом до дитячого будинку. Я був вражений, бо ніколи не бачив Азію з ариками, ішаками, верблюдами, людьми у бавовняних халатах та тюбетейках…

…Ледве доплентались до школи, перетвореної на дитячий будинок. Перший місяць було ще нічого, годували досить стерпно. Потім — гірше й гірше, доки не зійшло майже нанівець. Два рази на день давали затируху (суп з борошна, заправлений прогірклим бавовняним маслом) і шматочок хліба. Діти почали хворіти. Троє вмерло.

Тоді міське керівництво прийняло рішення звернутися до населення, щоб брали сиріт по домівках. Не те, щоб охоче, але брали. Взяли й мене.

Це була родина колишнього бая, у якого на початку 20-х років вистачило розуму не пручатись, самому роздати землі, тим уникнувши повної втрати майна, а може, і смерті. Йому залишили великий глиняний дім, в середині якого був внутрішній двір з оповитим виноградом великим басейном. (Пам’ятаю, там плавали якісь рибки.)

Чоловіки були на фронті чи втекли від мобілізації у далекі гори. Хазяйнували жінки і, зрозуміло, патріарх родини — дуже старий бабай. У його кімнаті стояли мішки з грішми, які тоді так і текли до людей, що вирощували їжу. Наїхало безліч евакуйованих, всі хотіли їсти, ціни підскочили, звідси — великі багатства.

Пам’ятаю, наш бабай навіть дав гроші на літак. Про це писали у газетах.

Хто кому був родичем у цьому будинку, здається, ніхто не знав. Діти росли всі разом, спали в одній кімнаті, накриті величезною круглою ковдрою з діркою посередині. Під діркою була закопана накрита рештівкою жаровня, ногами до якої взимку спали. Вошей, здається, не було, але блохи так і стрибали. Я спочатку роздирав до крові шкіру, а потім звик. Хлопці і дівчата після дев’яти років спали у різних кімнатах, а ми, малеча, не дивлячись на стать, — разом.

Зрозуміло, траплялись і сварки, і бійки, били мене, бив я. Та можу сказати: це ніяк не було пов’язано з тим, що я — не член їхньої родини, не узбек. Я вважався навіть трохи героєм. Бо наважувався частіше за інших дітлахів вбігати до бабаевої кімнати, хапати з мішка жменю грошей і тікати що є сили. Тих, кого ловили, били хворостиною, вимоченою у солоній воді. І тут я теж не мав ані дискримінації, ані переваги. Стьобали нарівні з іншими дітьми.

Прізвище родини було, наскільки я пам’ятаю, Хамраєви, але всі називали нас Бабаєви, бо таке було прізвисько патріарха роду. «Бабаїв», тобто дідів, було, зрозуміло, багато, але тільки один наш прапрадід мав це як прізвисько.

Одягнені діти були погано: у якісь підбиті вітром халатики, які, мабуть, носило не одне покоління дітлахів. Такі ж старенькі тюбетейки. А на ногах — дещо, що мало нагадувало взуття. Треба сказати, що всю зиму ми майже не виходили на вулицю. Був один шлях: до сортиру і назад. Не можу зрозуміти, чому так економили на одежі, бо їли весь час дуже добре. Раз на день обов’язково було смачне бараняче м’ясо. Не кажу вже про рис, солоні та мариновані овочі, сушені фрукти — інжир, урюк, кишмиш. Всього було вдосталь. Діти їли, доки не починалась відрижка. З етикетом було не дуже, тому ніхто не соромився. Хоча найбільш талановиті відригачі могли одержати від мами чи від численних тіток добрячого стусана. У цьому випадку було прийнято здіймати шалений плач. Але як тільки дорослий відходив, усі починали весело реготати. У тому числі й жертва. Я не знав, що так треба робити, і спочатку стійко витримував покарання. Але інші діти пояснили: чим швидше зарюмсаєш, тим швидше перестануть бити. Далі я робив як усі, рюмсав дуже майстерно.

Ви запитаєте: навіщо нам були потрібні гроші? Відповідаю: для купівлі «МІШАЛДИ»! Що таке «МІШАЛДА»? Мішалда — це насолода! Старий, дуже брудний татарин розтовкував у великій дерев’яній ступі «мильний корінь», який не мав нічого спільного з милом, але, розчинений у воді, давав багато піни. Потім цю рідину виливали у відро з цукровою патокою і все збивалося дерев’яною лопаткою. Піднімалась смачна солодка піна. Цю піну татарин лопаткою мазав на листи паперу, які, як я тепер розумію, були вирвані з якихось розкішних дореволюційних видань, і продавав кожну порцію за карбованець. Мішалда бувала утрішня,

солодка, бо ще відсоток патоки був досить високий, і денна, коли солодкість вичерпувалась, бо татарин, весь час збиваючи рідину, попід вечір продавав майже повітря у вигляді білої піни.

Мішалда була мрією. Саме через неї ми ризикували нашими сідницями.

Ігри наші були дуже примітивні. Грали у лянгу: підкидали внутрішнім боком стопи шматок баранячої шкіри з шерстю, до якої причіпляли свинцевий грузик. Грали у кості: кидали баранячі суглоби так, щоб один влучив у другий. У виїмку суглоба для ваги був залитий свинець. Хто влучав, той забирав кістки суперника.

Одного разу ми з моїм другом Ахметкою залізли на міську бійню і набрали там цілий мішок тих дорогоцінних суглобів. Хоч нас знудило від смороду, ми стали великими багатіями...

Зиму я пережив непогано. А навесні мене розшукала мама. Як знайшла?

У дитячому будинку я досить путньо розповів, звідки родом, назвав прізвище та ім’я мами й тата. Вся ця інформація потрапила до якогось центрального органу в уральському Бугуруслані. На запит мами їй відповіли, шо я у Самарканді. Вона доклала великих зусиль, і їй дозволили перевестись з прифронтового поволзького госпіталю до Узбекистану.

Якщо чесно, я не тільки не зрадів її появі, а навіть засмутився, що треба кидати нових родичів і кудись іти з майже незнайомою жінкою. Та ніхто не запитував, хочу я чи не хочу. Тому поплентався на нову хату, яка була за кілометр від оселі узбецької родини.

Я ще довго ходив до них у гості, грав з дітьми, і кожного разу, як і належить, сідав за загальний стіл. Про стіл я сказав автоматично, бо за столом їли тільки дорослі. А ми всі сиділи, склавши ноги по-турецьки, на глинобитній підлозі і їли з величезної керамічної миски. А пили з білих нерозмальованих піалок.

У той рік я навчився плавати. Узбекистанська вулиця йшла від парку через половину міста, а потім, пройшовши пустир, виходила у передмістя з пласкими покрівлями домів, з жовтими глиняними дувалами... Закінчувалась вона крутим обривом. Внизу в долині лежали вже кишлаки.

Широкий арик, який колись був річкою, спадав донизу триступінчастим водоспадом. На кожному майданчику вода вибила в глині глибокі озерця, а у самому низу було чимале озеро, що виникло завдяки побудованій людьми запруді.

Дитина лягала в арик перед водоспадом, її змивало вниз на першу ступінь, вона занурювалась у невеличке озерце, течія викидала її на поверхню і скидала на другий майданчик. У третьому озерці відбувалось те саме. І тільки внизу, у великому озері, ти міг рухатись по своїй волі.

Узбечата, не знаючи, що я не вмію плавати, зіштовхнули мене в арик, а той поступово скинув донизу. У нижньому озері я почав шубовстатись і якось виплив. Наступного дня сам заліз до арику. Боявся, але заліз. І знову виплив. Так і навчився.

У дворі, де ми з мамою жили, окрім нас мешкали ще дві сім’ї. Чорняві євреї з Кишинева, русяві — з Одеси. При всій несхожості між собою вони були родичами. Прізвище білявих не пам’ятаю. А чорняві були Колкерами. Володіла ж будівлями красива місцева росіянка на ім’я Рита. Маленьку її дочку теж звали Ритою. Тільки

мама була Маргаритою, а дочка, на честь знаменитого тоді фокстроту, — Ріорітою.

Вони разом з Колкерами жили у головному, фасадному будинку. А два дворових флігеля займали ми з одеськими блондинами. Їхня родина, як і наша, складалася з двох людей. Дуже огрядна мама і така ж огрядна дочка Фіра. У Колкерів теж була дівчинка, звали її Іра. Таким чином Фіра, Іра, я і Ріорита складали дитяче населення нашого двору. Але Ритина мама не дозволяла доньці з нами грати, бо… ми вчили її, схожу на Мальвіну дівчинку, брудним словам. Тобто вчив не я, а єврейські дівчата, що були старші за мене на рік. Навчили і мене.

Якось я перелякав маму, сказавши їй, що у мене болить х… Вона запитала, звідки я знаю це слово. На що я відповів, що Фіра та Іра пояснили мені, що це по-узбецьки «пузо». Ну, як українське «живіт» буде «курсак», так вульгарне «пузо» буде «х…». Дівчата знали не тільки матюки, а й досить фривольні одеські пісні. Звідки вони цього набрались, не маю уяви. Дивлячись на їхніх мам, не можна було припустити таку розвиненість дочок.

Ірин дід — старий Колкер — щосуботи надягав смугастий талес і довго молився, хитаючись вперед-назад. Після молитви щось довго приготовляв, а потім, намазавши на хліб, їв. Я з цікавістю спостерігав весь цей ритуал. Одного разу він запитав: «Ти аід?» Я, не знаючи що це таке, кивнув. Він погладив мене по голові й дав покуштувати жовтої рідини, намазавши її на шматок хліба. Мені дуже сподобалось. Тільки через багато років у бухарестському ресторані я намазав мітитеї гірчицею і впізнав цей забутий смак. Тепер я знаю, що це була румунська гірчиця. А тоді я сприйняв цю смачну рідину за частину невідомого мені релігійного ритуалу…

Мама чула мою бесіду зі старим і потім запитала: «А навіщо ти, Лесику, збрехав?» Я не зрозумів. Вона пояснила: «Ти сказав дідові, що ти єврей… Це ж неправда». «Він запитав, чи не аід я, а я не знав, що це таке…» «Аід — це єврей…» «А я хто?» «А ти — українець».

Це ж треба!.. На сьомому році життя і де — на околиці узбецького Самарканду! — я дізнався, хто я такий!.. Мама сказала це таким безапеляційним тоном, що я навіть не насмілився запитати, хто такі українці, і добре це чи погано. Чесно кажу: я і тепер не зміг би путньо відповісти на ці запитання… Націю не обирають, і порядні люди не цураються її. Тому я не тільки сприймаю своє українство як факт, а й усіма силами намагаюсь зробити так, щоб наша нація була такою, щоб можна було пишатися нею. Чи вдалось мені щось зробити — інша річ. Та всіма силами, всім талантом, якщо він у мене є, намагаюсь заохотити своїх одноплемінників до самокритичного ставлення до себе. Мені закидають, що це веде до комплексу національної меншовартості. Та впевнений: краще недооцінити себе і свій народ, ніж переоцінити і безсоромно волати на весь світ, що Україна — центр землі, а Христос був українцем, а не євреєм. Ганьба піднімати себе на найвищий щабель словами, а не ділами. Такі малоосвічені, провінційні хвальки якраз і гублять Україну…

Урешті-решт я посварився з Фірою та Ірою, а до узбецьких побратимів мама бігати не дозволяла. Казала, що там жахлива антисанітарія і я підхоплю там холеру, дизентерію чи брюшний тиф. Тому я мріяв, щоб її госпіталь перевели кудись далеко, а я повернувся до своїх антисанітарних узбеків.

Часто мама брала мене до госпіталю. Там можна було підгодуватися, бо у поранених пайок був значно кращим за цивільних. Згадуючи своїх дітей, вони пригощали мене чимось

смачним. За це я співав їм (як колись угорцям) військово-патріотичних пісень.

Саме тоді я написав свого першого вірша. Російською мовою. Він викликав бурхливі оплески поранених.

«Лисичка бежала, бежала, бежала через снежные дали, через ледные тали. А в Москве сидит и смеется Сталин».

За риму мені і тепер не соромно, а от щодо змісту… Якийсь божевільний комуністичний сюрреалізм!.. З чого було сміятися Сталіну — невідомо. Але його знаменита посмішка сприймалась як деяка ідеологічна ідіома. Як посмішка без кота у Льюїса Керролла.

У дні, коли мама з якихось причин не могла мене брати з собою, я залишався на подвір'ї під наглядом хазяйки дому. Утекти на вулицю не було змоги, бо не міг відчинити замок на хвіртці. Перелізти через дувал? Він зверху був утиканий гострим пляшковим склом.

Правда, я знайшов на дувалі місце, яке хазяйка не могла бачити зі свого вікна, і методично день за днем збивав камінням скло, доки не розчистив певну ділянку. Підставивши великий ящик, зліз нагору. Шкода, що в цьому місці за дувал ом лежала не вулиця, а садиба відставного генерала. Він був дуже старенькими, і я не зрозумів: радянський то генерал, чи ще царський.

Генерала та його дружину я бачив тільки здаля. Зате дуже зблизька бачив його велетенського собаку. Спочатку пес грізно гарчав на мене. Та потім ми з ним потоваришували. Не знаю, як його годували, але кістки він брав у мене охоче. Пізніше я спокійненько перелазив через дувал і рвав фрукти скільки

завгодно. Це траплялося зрідка, бо генерал був любителем флори і майже весь час порався на городі.

А я сидів на дувалі й чекав, коли він та його дружина підуть на базар чи до крамниці. Одного разу я вже зібрався плигнути в їхній сад, як почув жалібне виття, потім скиглення, і кинувся до собаки. Він лежав на боці з проламаною головою, вже майже неживий. Я встиг помітити, що з саду через генеральський дувал перескочив хлопець з нашого кварталу, на прізвисько «Рудий». Він був справді дуже рудий. Не впізнати його було неможливо…

…Я плакав всю ніч. Так мені шкода було того собаку. Мама спочатку співчувала, а потім крикнула, щоб заспокоївся і не заважав їй спати.

Наступного дня, злізши надувал, я побачив, що у генеральській садибі повно міліціонерів. З реплік зрозумів, що вночі злодії залізли до будинку, зв’язали хазяїв і винесли все цінне з хати. Генерал і генеральша нічого путнього не могли розповісти, бо спочатку було темно, а потім їм зав’язали очі.

Один з міліціонерів, побачивши мене, запитав чи часто я тут сиджу. Я відповів, що часто, і вчора бачив того, хто вбив собаку.

Вони зразу ж швидко побігли до Рудого. Того не було дома, але у сараї знайшли частину винесених від генерала речей.

Не знаю, як Рудий та його друзі довідались про мій донос. Може, їм сказав хтось з міліціонерів. А може — поняті, яких запросили до генеральського подвір’я…

Наступного дня, черговий раз посварившись з Ірою та Фірою, я сидів під парканом і будував з піску грандіозний палац. І раптом (невідомо як!) побачив, що хтось накинув на скло, що стирчало з

верхівки дувалу, якусь ковдру чи баранячу шкіру. Я зацікавився. Цей «хтось» на якусь мить з'явився на дувалі і щось кинув у мій бік. Відскочити я не міг, тільки встиг відкинутись назад, закривши голову ногами. Не відчув нічого, бо знепритомнів. Отямився десь через півгодини і зразу ж побачив ногу, що дуже розпухла. Потім зрозумів, що мені влучили в неї пляшкою з-під горілки, яка тепер валялась поруч.

Невдовзі повернулася з роботи мама. Побачивши мою ногу, сполотніла, хоч була хірургічною сестрою і бачила й не таке. Через п'яте на десяте я розповів, що відбулось. Вона підхопила мене на руки і понесла з двору.

Наприкінці кварталу, на п'ятачку, де збиралися місцеві хулігани, мама посадила мене біля арику, підійшла до хлопців, що курили біля дувалу, і з усієї сили вдарила кулаком Рудому в око. Він голосно скрикнув, бо удар був сильний і влучний, схопився за око руками, повалився на землю і став качатися по ній. Найцікавіше те, що його друзі не вступилися за нього, не накинулися на маму, а тільки з подивом дивилися на неї. Може, спрацювало, що на ній була військова форма, може, просто не чекали на таке і тому розгубились.

...Через тиждень Рудого і ще п'ятьох забрала міліція. Його так і вели до «воронка» з пов'язкою на оці...

...А мені роздроблене коліно ледве зібрали. У госпіталі працювали чи не найкращі хірурги Радянського Союзу. Маму до операційної не впустили. Вона хвилювалась під дверима. Потім я лежав у палаті, як справжній поранений. Це якось компенсувало мої страждання. Пролежав я там десь із місяць і все загоїлось, як на собаці.

Ще деякий час ходив до госпіталю на фізпроцедури та масаж. Його мені робила та сама Розочка, що під час евакуації врятувала дитинку. Виявилось, що вони з Кларою жили неподалік від нас, майже голодували. Я випадково зустрівся з нею на вулиці і ввечері розповів мамі історію з тим командиром. Вона зразу ж побігла і розшукала їх. А через кілька днів влаштувала Розочку на роботу.

У тієї виявились величезні здібності до масажу. Всі поранені рвалися тільки до неї. Казали, у неї щасливі руки. Функції кінцівок швидко

відновлювались. Гадаю, не останню роль фали її чарівна зовнішність та весела вдача.

Невдовзі в неї закохався польський офіцер з армії генерала Андерса. Це теж був красень, але іншого характеру: високий, русявий, з величезними сірими очима. їхнє кохання розвивалось бурхливо. Апофеозом стало вінчання у старому самаркандському костьолі, побудованому висланими ще Миколою І поляками. Тепер він правив за склад.

На Розі було біле плаття і довжелезна біла фата, яку медсестри пошили з марлі. Мені довірили почесну місію нести за нареченою ту фату. Не псувало ритуал і те, що наречений спирався на ковіньку.

Я й досі пам’ятаю цей костьол, яскраві сонячні промені, що виривали з півтемряви учасників церемонії. Пилюга, що піднялась від проходу людей, висіла у повітрі й робила проміння відчутно речовинним. Здавалося, його можна різати ножем. Трохи віддалік у сутінках стояли якісь високі верстати. Накриті

мішковиною, вкриті шаром сірої пилюги, вони виглядали скам’янілими потворами.

На ксьондзі, окрім священицької шапочки, все було військове. Гості — теж у військовому. А з боку нареченої прийшли три медсестри, у тому числі й моя мама.

Потім у нашому дворі відбулось весілля. Звучали патріотичні тости за перемогу, за відродження польської держави. А наприкінці співали «Іще польська не згінела...» та «Інтернаціонал».

Мати Рози не прийшла ані до костьолу, ані на весілля. Вона з маленьким Наумчиком (так вона назвала хлопчика на честь одного з загиблих синів) залишилась вдома. У тому, що дочка вийшла за католика, за поляка, бачила чорну зраду.

Невдовзі армія Андерсена пішла через Іран на Близький Схід. Владек забрав із собою Розу. Правда, до Європи вона так і не потрапила, а тимчасово (так вони думали) залишилась у Палестині. Вийшло, що не тимчасово, а назавжди. Бо Владек загинув в Італії, під стінами монастиря Монте-Касіно.

А Клара з хлопчиком залишилась у Самарканді. Мама та інші медсестри регулярно підгодовували їх. Я часто бачив цю дуже постарілу жінку, що йшла з маленьким хлопчиком уздовж безкінечного арику і розмовляла з ним на ідиш...

...Через кілька років ми зустрілись з ними у Харкові. Жили вони тепер зовсім непогано, бо повернувся з війни Кларин чоловік і посів якусь керівну посаду. Вона значно помолодшала, була гарно вдягнена, дуже слідкувала за собою. Наумчик теж був як лялечка: у красивих черевичках, гарненькому костюмчику. Вона

попросила нікому не казати, що він їм не рідний онук (відвела маму вбік і сказала так, щоб не почув Наумчик).

…А через деякий час об’явилася Роза. У складі делегації новоутвореного Ізраїлю прилетіла до Москви, а звідти — до Харкова. Вона навідалась і до нас. Розмовляли вони з мамою цілу ніч, я навіть заснув, а наступного дня ввечері повернулась до делегації.

Невдовзі Клара з чоловіком та Наумчиком виїхала до Ізраїлю. їм дозволили, бо Роза була комуністкою, а Сталін тоді мріяв зробити з Ізраїлю соціалістичну державу.

Після ганебної справи «лікарів-убивць» Роза вийшла з компартії і стала націоналісткою. Під її впливом Наумчик виріс великим патріотом Ізраїлю, став військовим і тепер — вже полковник чи навіть генерал. Я бачився з ним в Єрусалимі. Роза померла від раку, а Клара жива. Ми тільки переглянулися з нею, коли Наум з натхненням казав про перевагу євреїв над багатьма іншими народами. Нехай вірить у свою винятковість. Це — ще один доказ відносності понять. Мені так і кортіло сказати йому правду. Та побачивши в очах Клари благання, стримався і промовчав. Нехай до кінця життя вважає себе євреєм…

Глава третя

Мої батьки розлучились, коли мені було три роки. Я жив тоді у селі, а вони — у Харкові, і про їхнє розлучення мені не було відомо.

Коли мене привезли до міста, тато був у армії, де залишався після фінської кампанії. Тому питань не виникало. До того ж я його дуже мало знав. У Самарканді мама знову вийшла заміж. Це був невеличкий на зріст, дуже веселий і дотепний український хлопець. Всі називали його Юрком, і я теж так його називав. Він був з тяжкопоранених, яких виходила моя мама. В госпіталі у них все і почалось. Після видужання його не відправили на фронт, а залишили працювати у військкоматі. Він відповідав за стройову підготовку новобранців і вчив їх стріляти. Тому мав можливість брати додому зброю. Собі гвинтівку, а мені — дрібнокаліберку. З цим ходили на полювання. Стосунки у нас були не як у пасинка з вітчимом, а суто товариські.

...Йшли глинобитними околицями міста, потім через колгоспні лани з пірамідальними тополями між ними, вздовж тутових дерев, що росли понад магістральним ариком. За полями вже лежав кишлак, у якому текло життя, не схоже навіть на побут околиць міста. Здавалось, ніщо не відрізнялось: ті ж люди у халатах та тюбетейках, ті ж ішаки та барани, але зразу було зрозуміло — це вже кишлак...

За кишлаком починалось передгір'я. На обрії майоріли далекі гори... Між першими пагорбами та високими горами лежав первісний степ. Навесні там цвіли маки, шуміли трави. Влітку все вигоряло, тільки де-не-де височіли ніби неживі сіро-жовті

саксаули, що виглядали не деревами, а гіпертрофованими скульптурами дерев. Тільки навесні було видно, що вони живі.

З-під землі вискакували якісь гризуни і зразу ж зникали. Були серед них досить великі й не такі спритні, як маленькі. Ось такого одного разу і підстрелив Юрко. Ми не наважились його їсти, нагодували собаку, але перед цим витопили з нього жир, якого зібралось десь літрова банка. Жир був дуже смачний, їли ми його днів із десять. На той час ми перебралися з Узбекистанської вулиці до затишного Виноградного провулка, що витікав з радгоспного виноградника і губився у знов-таки радгоспному абрикосовому саду. У наших хазяїв у дворі перед домом теж ріс величезний старий абрикос. А під ним зеленіла будка Вовчка. Коли абрикоси дозрівали, з височини падали на землю, часто влучаючи у бідолашного собаку. Час від часу він звискував від болю.

Той собака був не зовсім звичайний. Мати його була вівчаркою, а батько — вовком. Сусіда-узбек тримав у себе двох вовків, які вили ночами, лякаючи дітей та овець. Він їх схрещував із собаками. Навіщо — не знаю.

Не можу забути (і як забудеш, коли залишився шрам на долоні?), як вітчим приніс кіла з два не дуже свіжого м’яса. Холодильників тоді не було, і до ранку воно б зовсім протухло. Хазяйка сказала, що м’ясо треба вимочити в оцті, засмажити і їсти. Та мама вирішили не ризикувати і доручила мені віддати м’ясо Вовчку. Я підійшов до собаки, який, почувши м’ясо, аж заверещав від щастя. (Він чи гарчав, чи скавчав, чи верещав, але ніколи не гавкав.) Не встиг я розгорнути папір, в який було загорнуто м’ясо, як пес вирвав з рук пакунок. Вирвав, а розгорнути не зміг. Так і вовтузив його по землі.

Я, щоб йому допомогти, вихопив з лап здобич і почав папір розгортати.

І раптом пес вчепився мені в долоню, прокусивши її наскрізь.

Не такий вже був страшний біль, але від несподіванки я знепритомнів. Коли отямився, побачив, що пес не жере м'ясо, а стоїть наді мною, лиже вкушену руку і тихо скавчить. Крові було небагато. Не здіймаючи галасу, щоб не накликати тортур на свого друга, я тихенько зав'язав руку носовиком і все ж таки розгорнув той пакунок. Хочете вірте, хочете ні, але собака почав їсти м'ясо не раніш як за півгодини...

А у мене почалось запалення, підскочила температура. Десь на третій

день мама відвела мене до госпіталя, і хірург витягнув пінцетом з долоні, 2*

як мені здалось, зуб Вовчка. Повернувшись додому, я зразу ж побіг розшукувати собаку, подивитися, якого він позбувся зуба. Яким же було моє здивування, коли побачив, що всі зуби на місці. Пізніше хтось пояснив, що просто гній загустів і затвердів, прийнявши форму рани, тобто зуба...

Ми з тим собакою дуже товаришували. Коли прийшов час їхати з Самарканду, наше розставання було просто-таки трагічним. Я плакав, а він жалісно скавчав і лизав мені лице...

Тепер про спокуси. Багато їх було у моєму житті. Перед деякими встояв, перед деякими впав.

Однією такою спокусою був персик, що висів на дереві у саду нашоїхазяйки. Вона дозволяла рвати будь-які фрукти. Тільки

просила не чіпати цього персика, що один висів на всьому дереві і смоктав з нього всі соки. Мабуть, саме через це плід був дуже великим і красивим. Хазяйка хотіла віднести його якійсь родичці у лікарню.

Не знаю, який біс спокусив мене зазіхнути на той персик. Поряд росло дерево, рясно вкрите майже такими самими плодами. Ну, були вони трохи меншими. Але, гадаю, на смак точнісінько такі ж… Та мені так і кортіло збита саме цей плід. Я добре розумів, що не слід цього робити. До того ж він був закритий гілками і збити його було майже неможливо. Та я увійшов в азарт і через тиждень все ж таки спромігся влучити у той персик. І що ж ви думаєте? Камінь розтрощив його вщент! Я навіть не покуштував золотистий м'якуш.

Мені за це нічого не було. Хазяйка знайшла розтрощений персик і вирішила, що він сам впав і розбився. Це якби плід зник, вона подумала б на мене… Але я дуже переживав цю історію, картав себе цілу ніч і ше тиждень не міг спокійно спати. В тому бажанні зірвати заборонений плід було щось жахливе, інфернальне, біблійне. Тоді я вперше на власному досвіді зрозумів, що таке справжня спокуса. Тому, мабуть, як ніхто, розумію, що відчував бідолашний Адам, коли Єва (а через неї Змій) його спокушали.

…Поїхали ми з Самарканда зовсім раптово. Одного дня мама і вітчим повернулись дуже рано і почали складати речі. Мені сказали, що завтра вранці їдемо на фронт. Перед цим я чув розмову мами з Юрком про те, що робити зі мною, якщо їм треба буде їхати до війська. (На той час вітчим вже обіймав якусь посаду у госпіталі, і тому вони їхали разом.) Мама сказала, що нізащо не покине мене у дитячому будинку, а краще візьме з собою. Загинемо, так разом…

Ось ми військовим ешелоном і посунули на захід...

Здається, у мене непогана пам'ять, але чомусь у ній є незрозумілі провали. Деякі речі пригадую якось неконкретно, безсюжетно, без зв'язків поміж собою. Добре пам'ятаю (таке не забудеш) наступ на рідний Харків.

Я двічі чи тричі ходив до танкістів по шоколад. їм видавали смачні, чорні, трошки гіркуваті товсті плитки шоколаду. Я виконував увесь свій пісенний репертуар, і вони мене ним пригощали. Ще й вистачало віднести мамі.

Увечері 22 серпня 1943 року черговий раз пішов по шоколад, попередивши маму, що можу (таке вже траплялось) заночувати у танкістів. І тільки почав ласувати шоколадом, як по рації надійшов наказ виступати. Кинути напризволяще мене не могли. Вирушала вся армія, і я не знайшов би наш польовий госпіталь і маму. І танкісти, всупереч всім правилам, взяли мене з собою.

Однак мій організм, ослаблений голодухами і стресами, не витримав качки. (Мене потім укачувало навіть у трамваї.) Я зразу ж почав блювати. Тоді хлопці, прив'язавши мене за ноги, вивісили на броню. Люк був не закритий і час від часу вони дивились: живий я чи неживий.

Ось у такому жалюгідному вигляді я потрапив до рідного міста. Це було друге взяття Харкова. Німці відійшли зразу, боїв практично не було.

Ми увійшли через Павлівку. Павлівська вулиця переходила у Клочків-ську, яка вела до історичного центру міста.

Не можу забути (мене навіть нудити перестало) палаючий (як мені тоді здалось) красень Держпром. Через хвилину з'ясувалось,

що це не полум'я, а через спустошений каркас будівлі світить яскраве ранішнє сонце…

…Ми з мамою затримались у Харкові, бо там зупинився наш госпіталь. А Юрка направили політруком на передній край.

1-го жовтня я пішов до школи. Важко собі уявити, що за таких умов можна ще вчитись. Я пішов не до першого класу, як то виходило за віком, а зразу до третього, бо мої друзі по будинку, старші за мене, пішли саме до нього.

Ніхто ні про що не розпитував. Все одно ніхто нічого по програмі не знав. Помилка з'ясувалась тільки за місяць, коли надійшли списки на хліб з цукром, що щоденно роздавався школярам. Тоді й побачили, що у списках 3-го класу мене немає, зате я є у списках 1-го класу. Я став сперечатися, бо вмів читати, і, як компроміс, мене перевели до другого, в якому я і навчався.

Що то було за навчання, важко тепер уявити. Через вікно були всунуті до класу (перший поверх) довжелезні ряди крісел, забрані у зруйнованому університеті. Там вони розташовувались у великих аудиторіях амфітеатром. У нас вони стояли від стіни до вікон. Тобто учні, що сиділи у другому ряді і далі, повинні були на своє місце пролазити під кріслами по підлозі.

Спереду кожного ряду були крісла, ззаду — невеликі парточки. Перед першим рядом стояв великий стіл. По один його бік сиділа (перед дошкою) вчителька, по другий — учні, що хотіли вчитись. Ми ж, лобуряки, що сиділи позаду, навіть не чули, що там вчителька говорила. У нас було своє, досить веселе життя. Грали у різні ігри, в тому числі кидали монетки об стіну. Билися між собою, коли щось не могли поділити.

Серед нас у другому класі перебували два 12-річних підлітки. За розумом і кількістю знань їм було місце хіба що у молодшій групі дитячого садка. Але, зважаючи на їхній «похилий» вік, дирекція школи помістила цих недоумків у нашому класі. Це були справжні дурні, але значно сильніші за нас, і тому вони постійно всіх тероризували. З одним з них, що мав зловісне прізвище Шкуротягно, у мене були постійні бійки. Перемагав, зрозуміло, він. Чергова наша з ним «стукалка» відбулась на початку 1944 року. Була велика відлига. І коли ми билися, весь час послизались і падали на заледенілу землю. Навколо нас юрмились однокласники. Уболівали за мене. Я якось спромігся відштовхнути супротивника від себе. Він поїхав по ковзанці, балансуючи руками, щоб не впасти, і вперся спиною у водостічну трубу. Труба струснулася, і в ту ж мить зверху, з висоти шостого поверху впала величезна, як люстра в оперному театрі, крижана бурулька. Важила вона, мабуть, більше десяти кілограмів. І врізалась точно у голову Шкуротягна. Все відбулось настільки миттєво, що ми навіть не встигли відскочити чи щось зрозуміти. Нас всіх з голови до ніг оббризкало кров'ю та мозком нещасного хлопця. Ми глянули на нього і ледве не знепритомніли: кришки черепа не було, а замість голови стирчала велика бурулька.

Це діло розбирали у міліції і в школі. Але ніякої моєї провини не знайшли, тому справу закрили…

…Ми жили у тому ж будинку, що й перед війною, але мали тепер не окрему квартиру, а тільки дві кімнати. Третю кімнату забрала собі перукарка Марія Олексіївна. Раніше вона жила у бараці, що розташовувався неподалік нашого дому. Там було декілька жалюгідних (ще довоєнних) одноповерхових будівель. Тому наш провулок і називався Барачним. У перші ж дні окупації німці виселили з них людей і дозволили їм зайняти пусті квартири у будинках, що вціліли і не були зайняті військовими. Бараки ж

попалили і на фундаментах побудували красиві дерев'яні котеджики, в яких розташували склад ліків, який потім відіграв у моєму житті величезну роль.

Марія Олексіївна переселилася спочатку до підвалу нашого будинку, а як німці стали тікати, перебралась на наш четвертий поверх. Коли ми з'явилися, нам дали ордер на дві кімнати. У третій залишилась вона. Тепер ми жили у комуналці. Та ніколи не сварились. Не тому, що були гарні характери, — просто не схрещувались інтереси. Кухнею можна було користуватися тільки влітку, бо взимку стояв жахливий холод. Ванна та туалет не працювали. Це була царина величезних пацюків. Краще було двері й не відчиняти. Як відчиниш, могли накинутись на тебе. У кожного в кімнаті стояла «буржуйка» з трубами, виведеними у кватирки. На дрова йшло все, що можна було поцупити у зруйнованих будинках. Я був величезним фахівцем у справі здобування дров...

Десь у середині січня мамин госпіталь знову переформували на польовий і його направили на Київщину у район Корсунь-Шевченківської операції. Ми потрапили до медсанбату, практично — у діючі війська.

Особливих боїв не було, бо наші війська, оточивши німців, пішли далі без опору з боку противника. За нашими спинами радянські літаки бомбили оточених німців. Нас це не турбувало.

Але раптом почався справжній жах. Німецька танкова армія пішла проривати оточення, визволяти свої війська з «котла». Вони прорвали наш перший ешелон і пішли на Корсунь-Шевченківський. Наш санбат врятувало тільки те, що танки не могли подолати розгрузле поле і йшли лісосмугами, звалюючи під гусениці молоді тополі, як якісь сірники. Іноді вони

розвертали башти і стріляли у наш бік. Кожен постріл ніс смерть. Дякую Богові за відлигу у січні-лютому того року, що не дала нас розчавити німецьким танкам. Великі бомбові воронки затягнуло рідкою багнюкою, а зверху присипало свіжим снігом. Перший німецький танк сунувся на поле і зразу ж потрапив до воронки, якої не було видно. І замулився в ній. Над поверхнею стирчала тільки башта. Не маючи іншого об'єкта, танк стріляв по нас. Коли запас снарядів скінчився, танкісти вилізли через люк на броню. Тут їх наші поранені й перебили. Мені дістався трофей — Залізний хрест, який я зберігав дуже довго.

Одного дня почалося щось неймовірне. Німці, що були у «котлі», почали визволятися, вириватися назустріч своїм танкам. Виявилось, що у них ще багато сил, — мабуть, зберігали до певного моменту. Заговорили німецькі шестиствольні міномети, які наші бійці називали «Ванюшами». Було видно, як великі міни злітають у повітря й набирають висоту. Падіння вже не було видно. Воно відзначалось гучним вибухом. Стріляли з оточення, зрозуміло, по військах, та, бувало, потрапляли і по обозах.

За два кілометри позаду (правда, було важко сказати, де перед, де зад) у тополевому ліску розташувався великий госпіталь. Нам його не було видно. Та ми бачили, як високо у повітря злітали скривавлені білі халати. А потім, як дивні птахи, сідали на верхівки дерев...

Дивно, що, простоявши у холодній багнюці три доби, я так і не застудився. Інші теж. Чому — незрозуміло...

...Ми дійшли державного кордону СРСР. Траплялись і обстріли, і бої. Та я їх чомусь забув. Якась надзвичайно вибіркова пам'ять... Якби міг знати, що через сім років повернусь на землі Західної

України, може, пильніше придивився б до тих вкритих буковим лісом гір. Та як то кажуть: не-сповідимі путі Господні.

Глава четверта

Маму демобілізували, і ми повернулись додому. Саме встигли до початку навчального року.

Мама, як вільнонаймана, працювала у госпіталі, а я байдикував у дворі. Вже багато хто повернувся з евакуації, тому двір був заповнений дітлахами. Що робили? Ганяли обшарпаного м’яча, лазили по підвалах зруйнованих будинків. Одного разу прочули, що у згорілому пасажі на третьому поверсі, куди не можна нормальній людині долізти, з передвоєнних часів збереглись якісь друкарські машинки. Побігли туди. Над проваллям (три поверхи плюс підвал) лежала товста металева балка, по якій треба було зробити двадцять кроків. Але як зробити? Нас було шестеро. Наважилось тільки троє. Я серед них. Потім проклинав себе, що пішов на таку безглуздість. Справа не в тому, що дуже страшно. Головне, що потім ночами мучив кошмар, снилося, як іду тією балкою, а потім падаю. У прірву…

Насправді, слава Богу, не упав. У пасажі справді були машинки, ми їх знайшли. Але, по-перше, поіржавілі (лежали просто неба з довоєнних часів), по-друге, ми б все одно не змогли б їх винести звідти. Що там машинки!.. Не можу зрозуміти, як ми самі повернулись по тій проклятій балці. Коли опинились на протилежному боці, тремтіли руки і ноги. У всіх був неабиякий нервовий струс.

У нашому дворі з підвалу набирали воду військові цистерни. Не знаю, навіщо. Мабуть, у частині не було питної води.

Молоді водії щодня о дванадцятій заїжджали у двір, підключали шланг і йшли до дворових повій. Двоє ходили до сестер-татарок,

що добряче випивали і не тільки обслуговували за гроші, а ще й, гадаю, любили цю роботу. З їхнього вікна у напівпідвалі завжди лунали веселі виски та ідіотичний регіт. Третя повія була відносно порядною. Поводилась дуже скромно і продавала себе виключно для того, щоб прогодувати двох малих діточок, бо зарплати прибиральниці не вистачало навіть на їжу.

Двір ставився до неї поблажливо, зовсім не так, як до велелюбних татарок. Так ось до цієї «порядної» ходив третій водій — дуже ластуватий та кирпатий Іван, родом з Рязанщини. Хлопець явно мав збочення, був справжнім садистом. Коли хтось з наших хлопців потрапляв до його рук, він крутив йому вуха чи роздирав ніздрі, або боляче смикав за статеві органи. Знущався також з птахів, котів та собак. І особливо — з маленької сучки, яка дивом пережила окупацію, і мешкала зі своїми цуценятами у темряві кочегарки.

Коли Ванька спускався до кочегарки, щоб підключити шланга, собачка тявкала на нього, а він намагався її вбити. Добратися до неї Іван не міг, бо та зразу ж залазила у дірку, що вела до сусіднього підвалу.

Цуценята невдовзі підросли і стали вилазити надвір. А Іван намагався колесами водовозки їх роздушити. Одного разу це йому вдалось. І ми, дітлахи, оголосили йому війну. Зачитали наш ультиматум, в якому вимагали, щоб Іван більше не їздив до нашого будинку по воду, інакше, сказали, ми його вб'ємо. Вислухавши це, він реготав хвилин з десять...

Наступного дня його водовозка з'явилася у нашому дворі. Ритуал у Ваньки був один і той же: виходив з кабіни, не стидаючись нікого, сцяв на колесо, спускався до кочегарки та підключав шланга. Поки вода набиралась, йшов до Валентини, хвилин за

двадцять робив свою справу, а потім відключав шланга, скручував його, укріпляв на машині і їхав з двору.

Ми дали йому можливість виконати всю програму, а коли він вже сідав у кабіну, разом вистрілили з двадцятьох рогаток. «Чавунками». «Чавунки» — це розбиті на дрібні шматки батареї парового опалення. Вживали ми цю зброю дуже рідко, тільки коли воювали квартал на квартал. Там не було пощади. Одного разу мені пробили голову, іншому хлопцю вибили око. Але смертельних випадків, слава Богу, не траплялось.

А тут вистрелили всі разом і майже всі влучили в мерзотного Івана. Важко сказати, чия «чавунка» принесла йому смерть. (Цього потім не змогли з'ясувати й у міліції.)

Коли ми побачили, що він мертвий, зразу ж, не змовляючись, кинулись до сусідньої багатоповерхової руїни. Будинок не загинув від бомби, а був недобудований ще до війни. Біля нього стояв на широких рейках велетенський підйомний кран, зі стріли якого звисав до землі здоровенний сталевий гак. На цьому гаку ми щоденно гойдались, маючи від цього величезну насолоду.

Цей дім був нашим притулком. Його підвали ховали нас від будь-яких неприємностей: як стосунків із міліцією, так і конфліктів з батьками. Деякі хлопці жили там тижнями. Я перейшов на підпільне становище вперше.

Там існували такі завали й заплутані переходи, що непосвяченому знайти дорогу було неможливо.

Міліція це добре знала і навіть не намагалась нас там ловити. Розмірковували так: «Зголодніють — самі вийдуть». Та цього разу помилились. Ми виходили тільки вночі і крали продукти з продовольчих магазинів. Матраци були занесені до підвалу ще

давно. Все було розраховане на значно меншу кількість людей, та ми зсунули матраци докупи і, маленькі, худорляві, прекрасно розмістилися всією громадою.

Міліція нас не ловила, та за це взялися товариші загиблого Івана, солдати хозроти, що возила воду. Вони взяли електричні ліхтарики та ракетниці й полізли у підвал. їм було невідомо, що ми теж мали ракетниці й значно більше ракет, ніж вони.

Солдати наосліп випустили всі свої боєприпаси, а потім почали ми. Стріляли прицільно, по ліхтарях. Нікого не вбили, бо була далека відстань, але поранили більше десятьох. Вони, дурні, полізли гуртом і тепер, відступаючи, передні налітали на задніх. Головним чином постраждали їхні спини і те, що нижче спини.

Час від часу до вентиляційних люків підходили наші рідні і благали повернутися додому, казали, що ніхто нас вже не шукає.

Через два тижні ми не витримали і розійшлись по домівках. І в ту ж ніч нас всіх взяли.

Били жахливо, не дивлячись на те, що найстаршому з нас було лише чотирнадцять. Примушували, як казав начальник Дзержинського райвідділу міліції підполковник Гробовенко, «шукати п’ятого кута». Тобто по чотирьох кутах стояли здоровенні міліціонери й били жертву, коли вона відскакувала до них. Лупцювали по півгодини, а то і більше. Я був останнім. Сил у них вже не було, тому все обійшлось би поверховими синцями. Та мене раптом розібрала злість. Я вивернувся і з усієї сили влупив ногою прямо по яйцях найздоровішому сержанту. Він закричав так несамовито, що міліціонери спочатку кинулись до нього. Сержант спою на підлогу, і вони схилились над ним. Я скористався цим, підскочив і вдарив в обличчя ще одного з катів.

Вони отямились і зробили з мене кривавий біфштекс.

Я пручався, як міг, та раптом зрозумів, що можуть і вбити. Тому впав на підлоіу і придурився, що неживий. Навіть затамував подих. Вони злякались. Часи були страшні, але все ж вбивство дитини пахло штрафним батальйоном. А кому це хотілось, особливо наприкінці війни...

З кого набиралась міліція? З сільських хлопців, які не були у війську. Часто траплялось, що деякі з них раніше служили у німців. Але відфільтрували таких

пізніше, десь у 46-му році. Коли нас били, ми кричали: «Гестапівці! Німецькі поліцаї!» Деякі від цього комплексували, але більшість тільки ше більше лютилась...

...Вони не стали викликати лікаря, а просто віднесли мене до мами. Маму охопив жах, вона вже хотіла нести мене до свого госпіталю. Та як тільки міліціонери пішли, я, як у дитячій лічилці, схопився на ноги — «...Піф паф! Боже мій! Помирає зайчик мій... Принесли його додому, виявилося, що живий!» Якби я не був вже дуже побитий, мама побила б мене ще раз...

Через деякий час справа заглохла. Івана списали як загиблого за визволення Батьківщини і поховали на військовій частині міського цвинтаря. Невдовзі директором цього цвинтаря став той самий підполковник Гробовенко. Він чимось проштрафився, і перший секретар обкому, людина з чорним гумором, виходячи з його прізвища, поставив Гробовенка командувати могильниками та мерцями.

Глава п'ята

У мене справді дуже дивна пам’ять: деякі моменти згадую неймовірно яскраво, з мікроскопічними подробицями, ніби це відбувалося вчора, а деякі забуваю вщент. І це не залежить від близькості подій чи їхньої давнини.

Наприклад, про навчальний рік 1944—1945 років залишились в пам’яті тільки два епізоди. Сюрреалістична, патологічна боротьба з однокласником Мариком Вольпером і святкування Перемоги. І все!

Університетські лави з парточками, які називались у нас «гроби», були замінені на невеличкі дерев’яні столи. Кожен учень приніс із дому чи табуретку, чи стілець. А коли вдарили морози, ми повинні були щоденно приносити одне поліно, щоб топити залізну грубку, що стояла близько до класної дошки, біля вікна. Що тільки не підкладали в неї хлопці, щоб зірвати урок... На очах у вчительки нічого не зробиш, так примудрялися вставляти патрони у просвердлені у поліні дірки. Бувало, вкладали і якусь хімічну речовину, від якої треба було тікати з класу.

Мене посадили за третю парту, разом з цим Мариком Вольпером. Такий собі невеличкий на зріст єврейський хлопчик. Що може бути краще? Можна списувати уроки. Та не з моїм щастям. На другій хвилині нашого сидіння я відчув шалений біль і зрозумів, що він встромив мені у бік ручку з пером. Від здивування отетерів. Спочатку навіть подумав: може, мені мариться? Та ні... Марик дивився на мене з садистською посмішкою на вустах і з явним очікуванням: що я буду робити. Я вчинив примітивно просто: з усієї сили

вмазав йому в око. Я був явно сильніший, на що він розраховував, невідомо. Марик підвівся з підлоги, схопив зі столу чорнильницю і загиргилив її в мене. По моїй курточці розтеклася величезна фіолетова пляма.

Вчителька кинулась до нас. Я вивернувся з її рук і розбив садомазохістові носа. Червона юшка залила йому весь одяг. І думаєте, що? Його відвели до шкільної медсестри, а мене виключили зі школи. Мама ходила до директора, та він не повірив її словам. Сказав, що такого не може бути, щоб хтось комусь ні за що ні про що встромив у бік перо. Але факт був, був прямо у моєму боці. Скільки я не показував директорові рану, він все одно не вірив. Гірше за євангельського Фому. Той хоч, побачивши рани, повірив…

Два дні я не ходив до школи, а на третій мама примусила все ж таки піти і виблагати прошу. Я стояв біля кабінету директора, чекаючи на нього. І раптом відчув жахливий біль. Оглянувся і побачив, що це клятий Марик кинув мені у голову важкого підручника з російської літератури. Я наздогнав його на третьому поверсі, ще не відремонтованому після війни. Не знаючи, що з ним робити, схопив за волосся і почав терти лицем по ребрах батареї парового опалення. Лице його перетворилось на криваву кашу. Я перелякався, завів його до туалету, став мити під краном йому лице. Він посміхнувся скривавленими губами і з усієї сили вдарив мене ногою в живіт. Мене скрутило від болю, та я все ж таки схопив його і ледве не вбив. Просто не було чим. Скориставшись моїм ваганням, Марик вирвався і втік…

Через кілька днів до нас додому прийшла вчителька і сказала, що від лиця директора вибачається перед нами. Виявилось, що через два дні після нашої останньої битви Марик встромив перо у живіт новому сусідові, якого посадили на моє місце… Тільки тоді всі

зрозуміли, що хлопчик (потім казали, що він пережив розстріл всіх рідних у яру біля Тракторного заводу і ледве залишився живий) просто божевільний, і його помістили до лікарні.

Через кілька років я побачив його на змаганнях з боксу. Ми були у різних вагових категоріях, і тому не зустрілись на рингу. Я мав третій розряд, а він вже другий. Казали, що це дуже здібний боксер. Його нечутливість до болю пішла на користь. Життєва злість якось перетекла у русло спорту. Мені потім розповіли, що він один з перших емігрував до Ізраїлю. Там потрапив до війська і геройськи загинув під час якоїсь спецакції у Синай -ській пустелі.

...Батько наполіг віддати мене до української школи, що містилась на іншому кінці міста. І правильно зробив, бо роздвоєння не йшло мені

на користь: вдома — українська мова, у школі — російська. У голові була мішанина: добре не знав ані однієї, ані другої... Обтяжливо плентатись цілу годину до далекого передмістя з красивою назвою «Журавлівка», та що поробиш: іншої української школи в цій половині Харкова не було. Всі школи були виключно російськими з вивченням (дуже поверховим) української мови. Народ був настільки виснажений і спустошений війною, що ніхто на це не звертав уваги: яка школа є, нехай така й буде...

Чесно кажу: я не завжди добрідав до нової школи. По дорозі було безліч спокус. Одна з них — байдикувати з хуліганами, якими славилась ця Журавлівка. Все було: і криваві бійки з міськими, які презирливо обзивали нас «хохлами», і походи в осінній ліс по гриби, і навіть дрібні крадіжки на базарі. Ні, не був я слухняною дитиною. Хоча й не був таким уже відчайдушним башибузуком.

У дітей нашого будинку були гострі стосунки з сусідніми кварталами, час від часу спалахували справжні війни. Та коли я проходив ворожою територією, мене ніколи не чіпали, бо знали, що я можу привести своїх журавлівських знайомих і ті, як дикі печеніги, відкрутять їм руки-ноги…

Як вчився? Через п'яте на десяте. Завдяки унікальній пам'яті навчання давалося дуже легко. Наприклад, не знав, який саме уривок треба вивчити з величезної «Давньої казки» Лесі Українки, так за три години про всякий випадок вивчив її всю. Краще за мене вчились тільки двоє єврейських хлопчиків (обидва переїхали з Богодухова) та дівчинка Надійка. У нас, на відміну від російських шкіл, молодші класи були змішані, а старші хоч і були окремі, але у межах однієї школи. Так що хлопці і дівчата спілкувалися щоденно.

Всі наші хлопці були закохані в Надійку. А вона, тиха і скромна, не дивилась ні на кого. У неї навіть не було подруг. Взагалі, в її житті була якась таємниця. Ніхто з дітей не бував у неї дома. Іноді, дуже рідко, до школи приходила мама чи дідусь. Обидва якісь надзвичайно тихі, можна сказати, акварельні, вдягнені у трохи незвичні старомодні одяги. На дідусеві була вишивана сорочка, на матусі вишивана блуза та коралове намисто. Та вони не виглядали сільськими. Перш за все завдяки вишуканій мові. Здавалось, вони потрапили з якогось іншого виміру, іншого часу. До цього я щиро гадав, що українська інтелігентність притаманна тільки письменникам та працівникам мистецтва, так би мовити — професійним українцям. А звичайних культурних українців не бачив ніколи. Гадаю, вони були винищені ладом як клас. Як збереглись Надійчині родичі, незрозуміло…

…Пройшла, проскреготала холодна зима з постійними рейдами руїнами за дровами для нашої зажерливої грубки. Кінець кінцем

прийшла весна сорок п'ятого, прийшла Перемога. Такої всенародної радості я не бачив ніколи. Ми з мамою разом з іншими стрімголов помчали до майдану Дзержинського, найбільшого майдану у місті. Він був вщерть заповнений народом. Всі плакали, обнімались, цілувались. Вже півтора роки харків'яни зблизька не бачили війни, та вона відчувалась щоденно. Тепер спав тягар з душ та сердець. З'явилась надія, що все у житті зміниться на краще. Це почуття підсилювалось бурхливим буянням весни.

Прогримів військовий салют, такий, якого не було ані до цього, ані після цього. Окрім того, з багатьох вікон стріляли у повітря з ракетниць та пістолетів. Важко описати той апофеоз радості й щастя.

Невдовзі мама відправила мене до Іркутська, де жила її сестра, а потім до полтавського села, а сама поїхала до свого чоловіка, що одержав відповідальну посаду в Запоріжжі. Спробувала забрати туди й мене, та розпочались мої криваві бійки з племінниками Юрка. У Юрка — тертя з сестрою та батьками. Мама не бажала родинного конфлікту й відвезла мене до рідного полтавського села.

Глава шоста

І знову — село. Післявоєнне, доруйноване, задушене обмеженнями та податками.

Баба така ж стара, як і була. Її співмешканець Василь помер. Христя не змінилась. Тільки заглибились біля рота зморшки.

Баба перехрестила мене і зразу ж послала пасти кіз. Христя коротко поцілувала і притиснула до грудей. З її очей текли сльози. Я теж розчулився й заплакав.

Це був 1947 рік. У містах люди падали з голоду. Та й на селі життя було досить голодним. Головним чином їли картоплю та борщ з кропиви. Фруктів майже не було. За фруктові дерева драли великі податки. Тому їх позрубували. Ласували порічкою, а потім чорною смородиною. Восени достигали нічийні дикі груші. Багато було глоду, м’ясистого, смачного. Ним ми, діти, теж годувались. Ще іноді крали з колгоспного баштану кавуни, а в жовтні — гарбузи на кашу та насіння. Це було небезпечно. Якби склали протокол, то можна було потрапити до колонії для неповнолітніх злочинців. Посадити могли за будь-що. Засудили на два роки хлопця, що заснув і випустив кіз на бурякову ділянку.

...Я був найкращим козопасом на селі. Випасав не тільки своїх кіз, але (за кукурудзяну крупу, надерту на ручних крупорушках) й сусідських. Корів ніхто не тримав. Все приватне молочне господарство трималось виключно на козах.

Під моїм керуванням було до п’ятнадцяти кіз. І я знав ім’я кожної, знав їхній характер. До одного кілка прив’язував спокійних клієнток. За цими догляду було не потрібно. Інші, з норовливою

вдачею, прив'язувались до другого, значно міцнішого кілка. А мотузки від справжніх агресорок я постійно тримав у руці. Випасав у лісосмугах та рівчаках, що йшли вздовж колгоспних ланів. їх викопували, щоб туди падали довгоносики. Навесні по них стікала тала вода і тому трава там була дуже соковитою.

Гризли дві турботи: перша — щоб кози не зайшли на колгоспний лан, друга — щоб не наїлися гіркоти, бо інакше гірким було молоко. Я ці рослини, головним чином бур'яни, добре знав і постійно оминав зі своєю командою.

Заробляв непогано, був шанованою людиною. Навіть в очах баби, яка взагалі нікого не поважала, у тому числі і владу. У свої дванадцять років я став єдиним чоловіком у цій сім'ї. І до мене ставились як до справжнього чоловіка. Це було дивно, але дуже приємно...

...А потім — осінь, школа, до якої треба було йти п'ять кілометрів. Маленька сільська школа-семирічка.

У кожному класі було десь десятеро учнів. Вчили непогані вчителі. Зірок з неба не хапали, та їхніх знань повністю вистачало, щоб ми вивчили якісь основи. Не було ані зубріжки, ані примусу. Дітям дозволяли вчитися, виходячи зі здібностей, які вони мали. Не знаю, скільки я там надбав знань, але знаю, що ніде потім мені не було так приємно їх здобувати.

Вчителі були подібні на селян. Вони й були селянами, бо головним чином жили не на мізерну вчительську зарплату, а за рахунок присадибних ділянок. Колгоспники теж жили не на химерні «трудодні», а тим, що збирали зі своїх городів.

Попри це, наші педагоги (а вони й справді були педагогами, бо робили з нас людей) вчили дітей не за страх, а за совість. Декілька

моїх однокласників стали вченими, інженерами, а один навіть Народним артистом. З мене ж вийшло «хтознащо». Але «хтознащо» освічене, правдолюбне і українське. Спасибі вчителям маленької сільської школи…

…У кожному класі висів портрет Леніна, уквітчаний і прикрашений рушниками. На протилежній стіні був портрет Тараса Шевченка. Портрет Сталіна висів тільки у манюпусінькому кабінеті директорки. Не знаю, було це свідоцтвом вільнодумства чи даниною традиціям часів заснування

школи, тобто 20-х років. Дивна річ, не пам'ятаю, щоб ми вчили вірші про вусатого вождя, керманича всього прогресивного людства. Може, й учили, та якось не запам'яталось…

…Прожив я в селі цілий рік, пережив там голод, а потім повернувся додому.

Мама разом з Юрком (він став заступником міністра) переїхали до Києва. На канікули я їздив до неї. Скільки вона не наполягала, як не плакала, я відмовлявся жити з ними. Ніякої відрази ані до неї, ані до Юрка я не мав. Просто звик до свободи. Коли вона хотіла примусити мене, я погрожував, що перестану вчитись.

Я не дуже зловживав незалежністю. Не крав, не байдикував, не пив. Навіть не палив цигарки, як це робили деякі з моїх товаришів, бо серйозно займався спортом. Ходив до школи на ту ж Журавлівку. Та з місцевими хуліганами тепер так не товаришував. Хоча хороші стосунки з ними зберіг. Вчився непогано. Сьомий клас закінчив на відмінно. Восьмий — з двома четвірками. Вчитель Іван Семенович вважав, що у мене неабиякі здібності до математики. Ходив до школи через п'яте на десяте,

пропускав матеріал. Тому на контрольних вживав не ті правила та прийоми, які давав у класі вчитель, а якісь саморобні, що хоч були складнішими і довшими за канонічні, та відповіді давали правильні. Івана Семеновича це і дратувало, і розважало. Він, тримаючи в руці мого зошита, звертався до класу: «Якби цей бовдур (тобто я!) хоч іноді слухав лекції і читав підручника, то, гарантую, став би великим вченим!»

Та не став я ніяким вченим. Математику любив, але не настільки, щоб присвятити їй життя. Життя присвятив поезії. Гарній чи поганій — інша справа... А потім і кінорежисурі.

...Першого вірша склав суто випадково. (Я не кажу про давній віршик про лисичку та Сталіна.) Поштовх був, як це не дивно, ззовні. Вчителів українських шкіл суто профілактично лаяли за «націоналізм». Мабуть, він ввижався у самому факті існування таких шкіл. Виходило так: з одного боку не було наказу їх закрити, а з другого — постійно викликали підозру.

Наша вчителька Марія Омелянівна не знала, як відмежуватися від клятого націоналізму. І знайшла геніальне рішення. Окрім української класики ми на її уроках трохи вивчали і... російську класику, перекладену українською мовою. Головним чином це були твори Гоголя — «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» та «Миргород». Через це у моїй голові Гоголь зберігся як суто український письменник.

Одного разу вона нам дала божевільне завдання: вибрати якогось вірша Лєрмонтова і перекласти українською мовою. На шо вона розраховувала, незрозуміло. Більшість з нас не могла б скласти й двох віршованих рядків. Я взагалі не міг собі уявити, як таке можна зробити. Побіг до батька. Але він, як на зло, напередодні виїхав у відрядження до Одеси. Мачуха викладала німецьку в

університеті і нічим не могла допомогти. Тітка тільки поглузувала з мене: «Павло Григорович Пушкін!.. Михайло Юрійович Гейне! Ваша вчителька божевільна! Можеш це їй переказати».

Я зітхнув і сів за безнадійну працю. І ось що вийшло:

Біліє парус, мов крижина, в густій блакитній далині.

Що кинув він на батьківщині?

Шукає що на чужині?

Гуляє вітер, хвиля ірає, і щогла гнеться і рипить.

Дарма, він щастя не шукає.

І не від щастя він біжить…

Під ним блищать сріблясті води і небосхил проміння ллє…

Та він шукає непогоди.

Немов у бурях спокій є.

Написавши це, я дуже здивувався, навіть перелякався: невже я здатний на таке?!

З'ясувалося, що всі наші дівчата та хлопці знайшли у бібліотеках існуючі переклади і чесно переписали їх. Був там і канонічний переклад «Паруса», не пам'ятаю вже, чий. Мабуть, вчителька на це і розраховувала, бо лаяла і ставила двійки тільки тим, які взагалі нічого не зробили. Не могла ж вона не бачити, що у багатьох переклади цілком і повністю збігались. «Хто написав?» — прочитавши мій опус, запитала вона. «Сам!» — «Брешеш!» І

поставила трійку, бо дуже не любила, коли їй брешуть. Я образився скажено! Коли повернувся батько, поскаржився йому й показав переклад. Він дуже похвалив, сказав, що у мене є якісь здібності. Але також зауважив: «Запам’ятай: тих, хто висовуються, завжди б’ють. І тільки такі, що це перетерплять, вийдуть в люди». Одне дивує: все життя потерпаю від невизнання і биття, а людство не звертає і не звертає на мене уваги. Мене знає вузьке коло фахівців. А я пишу для всього народу і хочу, щоб він мене любив. Якщо таке відбудеться, то тільки після моєї смерті. Contra spem spero! Це мій улюблений девіз. Тільки він дає наснагу для подальшого життя, дає віру.

Глава сьома

Тяжко захворіла прабабуся. Христина розіслала листи: «Баба хоче попрощатися перед смертю».

Я зразу ж поїхав. Приїхав мій батько зі своєю дружиною Наталкою і мама з Юрком. Прибули всі рідні з усього неосяжного СРСР. Одне слово, зібрався весь наш рід.

Баба була у повному розумі і сказала: «Живіть чесно. Не про людські очі, а як підказує совість. Бог вам суддя і ви самі собі судді. За це вам буде чиста совість і легка смерть». Це був найбільший монолог у її житті. Тому справив враження на присутніх. Всі плакали, а вона, від якої ніколи в житті не бачили жодної посмішки, раптом посміхнулась. Тут рід не витримав і почав голосити…

Померла баба вночі. Біля неї весь час чергувала Христина, та не помітила, коли це сталось.

Відспівали її не у церкві, а дома. Так повеліла сама баба. Привезли з Кобиляк священика та лікаря. Лікар написав такого (не дуже наукового) висновка про смерть: «Смерть наступила від припинення життєдіяльності організму». Так і було. Баба ніколи не хворіла, ніколи не лікувалась. їй стало погано за п’ять днів до смерті. Випрацювався ресурс.

…Поховали прабабусю на нашому цвинтарі. Він був за кілька кілометрів від села.

Я допомагав Христині організовувати поминки, тому трохи запізнився і раптом побачив похоронну процесію збоку. Це

видовище назавжди врізалось у пам’ять: попереду їхав однокінний катафалк, яким ховали щонайменше вісім поколінь моїх предків. А за ними сунув натовп, і майже кожен вів з собою велосипед, бо треба було повертатися назад, а це була неабияка відстань. Процесія сунула через пагорб. Сонце сідало, і шпиці велосипедних коліс, обертаючись, нестерпно блищали… Потім я такий епізод зняв у фільмі «Наш чесний хліб».

Після поминок я затримався на дев’ять днів і на сороковини. Допомагав невтомній Христині.

Родичі поступово роз’їжджалися. Після 9-го дня поїхали мама з вітчимом. (Батько з мачухою поїхали зразу після похорону.) На сороковинах були тільки сільські, місцеві.

Щось зсунулось у моїй душі, і я почав писати вірші. Вони не відображували конкретні події, а відбивали загальний тон.

Маленький хлопчисько.

Біленька сорочка.

Хатинка старенька стоїть край ставочка…

І вітер серпневий лоскоче обличчя.

Дивлюсь я на стріху та голосно кличу:

«Лелеко! Лелеко!

Твій батько далеко!

А мати близенько!

Вклонися низенько!»

Не хоче вклонятися білий лелека.

Його не цікавить, що батько далеко.

Його не цікавить що мати близенько…

Я тяжко зітхаю, дурний і маленький.

Тепер я дорослий.

І знов біля хати.

Ніхто не виходить мене зустрічати.

Вже осінь холодна і білі лелеки кудись полетіли далеко, далеко…

Дитячий вірш, хоч я його і тепер не соромлюсь. В усякому разі, у ньому є щирість.

Другий вірш, написаний через два дні, можна вважати цілком «дорослим». Коли мій батько дав його прочитати Андрію Самійловичу Малишку, з яким товаришував, той не повірив, що таке написав чотирнадцятирічний хлопчик. Малишко навіть порекомендував його для друку київській молодіжній газеті. Рекомендація вплинула, і вперше у житті я побачив під своїм прізвищем друкований твір. Радість була недовгою. Десь через місяць вийшла постанова ЦК ЛКСМУ, в якій розмазувались по стінці кілька молодих поетів і серед них — Олександр Муратов, тобто я.

Якби тоді знати, що стояти в такому ряді — велика честь. Потім ці

імена стануть гордістю української літератури. Але я дуже засмутився,

Засмутився і батько. Не через ідіотську постанову, а просто зрозумів, яка на мене чекає доля...

Фатальний віршик, після якого в Україні не було надруковано жодного мого віршованого рядка, звучав так:

І знов я повернувся в хутір свій.

Забутих родичів вже треба цілувати.

Над хатами висить зелений змій — дитина самогонних апаратів...

А вранці вийшов в степ і бачу — всюди степ.

Плугами рвуть його мордаті трактористи.

Це все мої знайомі, як навмисно, товариші моїх дитячих літ.

Разом ми їли глід, разом голодували, разом ловив нас дід, баштанний інвалід, гроза безштанників.

Разом ми утікали.

Услід він сипав матюками і піднімав з землі важкий зелений плід — кавун!

Чого тільки не інкримінували мені. І нелюбов до народу, і сплюження образу соціалістичного села... Мерзотник, та й годі!..

Чи став я тоді поетом? Не переконаний, не знаю. Я не тільки не міг щось сплановано віршувати, а взагалі не розумів, як це у мене виходить.

З мене це виливалось без сумнівів та чернеток. У голові виникав згусток і емоцій, що зразу ж формувався у конкретні слова. Це був дуже своєрідний дар: ніби Господь дарував мені не талант віршування, а конкретні вірші.

Було відчуття, що писав не я, а дещо мною писало…

У нашій школі був непоганий педагогічний колектив, вчилися хороші дівчата та хлопці. Ми, харківські українці, ніколи це не обговорюючи, відчували себе певною спільнотою. Та, на жаль, мене дуже обтяжувало відвідування школи. Нудьгував на уроках. Весь час здавалось, що всі вони (в тому числі і вчителі) р діти, а я один дорослий. Я соромився цього відчуття, всіляко намагався спілкуватися з колективом. Та не міг.

Єднали мене з однокласниками тільки вечірки з дівчатами. Нічого такого ми собі не дозволяли, але, якщо повезе, то можна було поцілуватися, або навіть помацати невеликі дівочі груди. Це було вже верхом успіху та насолоди!.. Про таке потім згадували місяцями…

Мені з дівчатами не дуже щастило, бо погано танцював. А найцікавіше відбувалось якраз під час танців. На вечірках, що відбувалися по квартирах, ще нічого — танго і фокстрот якось опанував. А ось у школі чи у Палаці піонерів терпів повне фіаско, бо осягнути премудрості падекатрів, падеграсів, падепатинерів, польок та чардашів ніяк не міг. А тоді в офіційних місцях тільки таке й танцювали…

...Були у нас пари, які закохувались одне в одного ледве не в сьомому класі й навіть після школи брали шлюб. Були і шкільні ловеласи, яким дівчата писали записки і призначали побачення. Я до таких не належав. Але у восьмому класі одна дівчинка, досить гарна, про таку я навіть і не мріяв, надіслала мені записку з пропозицією зустрітися у міському парку.

Господи, який я був щасливий!.. Це банальність, але я летів до неї, як на крилах. І дійсність перевершила всі мої мрії. Ми цілувалися аж дві години, а потім зустрічалися ще кілька разів. Мене це дуже збуджувало. Не дозволяючи мені заходити занадто далеко, вона впадала до неймовірного сексуального екстазу. З нею я вперше відчув оргазм.

На жаль (чи на щастя?) її батьки невдовзі поїхали з Харкова і забрали мою кохану. Писала вона мені цілий рік. Писала таке, що я аж червонів. Зберігав її листи у найпотаємнішій шухляді.

Вся школа знала про наш роман. Хоча хлопці нібито підсміювались з мене, та, переконаний, дуже заздрили мені. Звернули на мене увагу й дівчата. Тепер я викликав у них нездорову цікавість.

Та моє нормальне шкільне життя обірвалось несподівано, зненацька й назавжди.

Глава восьма

Був у мене друг Олег Юхвід, з яким товаришував усе життя. Він був сином тієї Гіти, що врятувала мене у 41-му році. Ми вчились у різних школах, але вільний час проводили разом.

Це був небагатослівний хлопчик. Якщо за день казав десять речень, це вже було для нього багато. Як він відповідав на уроках, не можу собі уявити.

Кращого слухача не було на світі. Він міг слухати скільки завгодно.

І тільки іноді робив влучні і дотепні коментарі. Я його любив, як брата.

Ми з ним товаришували Й у Самарканді. (Просто розповідати про нашу евакуаційну дружбу було якось не до слова.)

...У нас з Олегом була артіль по розкопках сміття на схилі величезного яру, що лежав за нашим будинком. Перед втечею німці викинули туди багато різного майна. У тому числі авіаційні та танкістські шлеми з навушниками, різноманітні електричні механізми, а також ліки зі складів, які вони побудували на місці бараків. Більшість сміття була повним непотребом чи ми не знали, яку цьому дати раду. А якісь ліки користувались великим попитом на Благбазі, тобто Благовєщенському базарі. За деякі з них, як тепер розумію, наркотики, давали великі на той час гроші. Поняття «наркотики», як чогось жахливого, тоді не існувало. Це були простої цінні знеболювальні препарати. І все.

Багато з тих, що пройшли госпіталі, призвичаїлись до морфію та подібних препаратів. На «гражданці» позбутися поганої звички не змогли і були змушені купувати наркотики на чорному ринку.

Хлопчаки нашого району серед куп сміття розкопували дорогоцінні ампулки і відносно дешево (порівняно з ринковими цінами) їх продавали. Ми з Олегом займалися тим же.

Але запаси ампул зменшувались і зменшувались, поки зовсім не зникли. За окремі знахідки хлопці, бувало, один одного ледве не вбивали.

У 1950 році, коли мені виповнилось 15, ми після школи (а може, і замість неї), лазили з Олегом по яру і під кущем осоки поміж корінням побачили чорну діру. Придивились і зрозуміли, що це кінець кахельної труби, яка йде кудись угору. Спробували залізти, та — зась. Труба слизька, полита глазуррю.

Кілька днів готували спеціальне обладнання, щоб можна було повзти вгору. Урешті-решт піднялись по тій клятій трубі і потрапили до підвалу, що був під колишнім аптекарським складом, який німці, відступаючи, спалили. Склад згорів, а підвал залишився цілим. В ньому містилась лабораторія чи щось на кшталт неї. Було багато різних колб та пробірок з рідиною, що давно висохла та кристалізувалась. Мабуть, кахельною трубою німці зливали якісь відходи.

З лабораторії металеві двері вели до якихось інших приміщень. Ми туди потрапити не могли, бо на дверях висіли два замки. Здавалось, відімкнути їх неможливо.

Та, як то кажуть, «проти лома нема прийома». Ми принесли (тоді цього добра було скільки завгодно) дві динамітні шашки і підірвали ті замки.

У сусідньому приміщенні було те, що нам треба — картонні ящики з морфієм та понтапоном.

Це було свято. Ми стали багатіями, монополістами наркотичного ринку.

Та через вузьку трубу ящик не витягнеш. До того ж, він би зразу привернув увагу. Дуже характерний, вкритий воском, з орлами зі свастиками на боках. Нас би затримали чи по дорозі, чи на базарі.

Тому ми потроху витягали ампулки і носили їх на Благбаз. Торгували дуже обережно. І не через те, що це були наркотики і нас могла накрити міліція. Щоб захопити товар, нас могли вбити бандити.

Через деякий час з'явився постійний оптовий покупець. Він розмовляв українською мовою та ще й з невідомим нам акцентом. Купував він не тільки наркотики, а і взагалі різні ліки. Платив непогано. Ми на ті гроші придбавали різні солодощі, водили дівчат до кіно і, головне, — купляли багато марок, бо були філателістами.

Одного разу цей чоловік сказав, що надалі не зможе приїздити до Харкова. Якщо ми хочемо підтримувати з ним ділові зв'язки, то маємо привозити товар до Львова. Він казав: «На першій платформі львівського вокзалу третя колона від початку перона має невеличкий майданчик, на якому буде лежати номерок від камери сховища. Ви повинні взяти номерка, піти до камери, одержати там невеличкого чемоданчика, відійти у безпечне місце, відімкнути чемоданчика ключем, який я вам дам, взяти гроші, покласти туди ліки, замкнути чемоданчика, віднести його до камери сховища, взяти номерка і покласти його на той же

майданчик на третій колоні». Ми погодились, і він дав нам ключа…

Глава дев'ята

Мені було просто їздити до Галичини. Мати — у Запоріжжі, а потім у Києві, батько жив окремо і весь час перебував у відрядженнях, тітці я був зовсім нецікавий. Її обов’язки обмежувались приготуванням їжі. А ось Олегові вирватись було значно важче. До того ж—вересень, тобто навчальний рік.

Тому поїхав я один. Пізніше, на жовтневих канікулах, Олег теж раз з’їздив зі мною. Та виявилось ускладнення — Олег був євреєм. Ніякої агресії в його бік не було, але хіба приємно весь час чуги — «жид», «жиди». Може, на місцевій говірці це й не образа, та нас це шокувало. Мені було неприємно за Олега, мого найліпшого друга.

Вперше і вдруге пройшло все як по писаному. Втретє виникло ускладнення. Вже відходив вечірній потяг (приїздив я вранці), та через постійну юрму на пероні я не міг взяти з майданчика на колоні номерка від камери сховища. Такий собі важкий мідний номер з польським орлом з одного боку і цифрою з другого... І тоді я пішов на відчайдушний крок: попросив якогось військового зняти з майданчика номера, ніби я, бавлячись з друзями, випадково закинув його туди і тепер не можу дістати. Офіцер був під добрячим шофе, І йому це не здалось підозрілим. І Мені треба було за 10 хвилин зробити всі операції, щоб встигнути на потяг. Останньої хвилини, коли потяг вже зрушив з місця, я закинув номер на той же майданчик третьої колони і заскочив до вагона.

...Наступного разу я з переляку ледве не вмер. Коли брав номера, хтось ззаду схопив мене за руку. Напівнепритомний я озирнувся, переконаний, шо у найкращому разі побачу міліціонера (міг бути і МГБіст!), але побачив дівчину мого віку. І досить миловидну.

Правда, миловидними мені здавались усі дівчата, які не мали ніяких відхилень від норми. Але ця дівчина і справді була вища від середнього рівня.

Та мені було не до цього. Я так перелякався, що не міг щось скязати. Навіть коли вона вимовила моє ім’я.

Дівчина зрозуміла, в якому я стані, посміхнулась і сказала, що вона зв’язківка. Не треба нічого відносити до камери сховища, а доведеться разом з нею їхати до Станиславова (теперішнього Івано-Франківська).

На автобусній станції ми сіли у трофейний італійський автобус, довжелезний, як хобот слона, і закамуфльований не у традиційний зелений колір, а чомусь у чорно-сірий. Який в цьому сенс, не розумію. Невдовзі | цей удав доповз на Південь.

Скільки їхали, не знаю, бо заснув, поклавши голову привабливій сусідці на плече. У неї, як вона сказала, було розкішне ім’я §Ц Тереза, але додала, що дома її називали просто «Тезя».

Автобус час від часу зупинявся, висаджував одних пасажирів, брав інших. Та раптом встав посеред поля. Ніяких осель поряд не було. Виявилось, скінчився бензин. Серед пасажирів пішли балачки: немов тут ночами шастають «бандери»... Тезю це явно не лякало. Мене — тим паче.

Я гадки не мав, хто такі «бандери». Це слово асоціювалось у мене тільки з молдавським містом Бендери.

Водій заявив, що це не тільки брак пального, — у бензобаці утворилась дірочка, через яку виливається бензин. Тобто, якщо і знайдеться пальне, їхати все одно неможливо. І порадив нам йти пішки. Мовляв, до Станиславова якісь жалюгідні 20 кілометрів.

Що робити? Посунули до міста. Та пішов дрібний дощ, впала темрява, мокнути не хотілось. Ось і залізли ми з Тезею у велику скирту сіна, що стояла неподалік дороги. Вирішили дочекатись світла.

Лягли поряд і вона зразу заснула. Я теж задрімав. Раптом відчув, як вона притискується до мене. Думаю: мабуть розраховує на мою чоловічу

активність. Поклав руку їй на груди. Нічого. Тільки носом сопе. Тоді почав просуватися далі: почав знімати з неї труси. І тут вона розплющила очі, а ще за секунду відштовхнула з такою силою, що я пролетів кілька метрів. «Ти що робиш?!» А очі так і палають гнівом! «Ти присунулась, ось я...» «Присунулась, бо змерзла! Хотіла зігрітись!» Я вже і так, і так благав вибачити мені і дозволити повернутись до скирти. Ледве допросився. Ми спали спинами один до одного до самого ранку.

А вранці, не встигли пройти по дорозі і двох кілометрів, як нас наздогнав наш порожній автобус. Я зупинив його, вставши посеред дороги. Шофер не хотів нас брати, кричав, що машина поламана, та я переконав його, що від нас двох нічого додатково не зіпсується.

Нікого з інших пасажирів ми не наздогнали. Мабуть, вони вже дійшли до міста.

...У Станиславові Тезя привела мене до готелю у центрі міста і познайомила з маркером готельної більярдної, що містилась у підвалі. Готель тільки що змінив розкішну польську назву (не пам’ятаю яку) на вульгарно-радянську (яку — теж не пам’ятаю), щось на кшталт «Червоноармійська», «Радянська» чи «Жовтнева». Маркер був голомозий, з довгими баками і

тоненькими вусиками. Його зовнішній вигляд так і кричав: «Шпигун! Скоріш його хапайте!» Та ніхто не хапав. Навпаки, він очолював місцеву профспілку працівників комунального господарства. Але форма і зміст все ж таки збігалися. Бо Тезя познайомила мене з ним і сказала, що я повинен тепер сюди возити ліки й віддавати маркеру. Заплатив він мені вдвічі більше.

Наступного дня ми з Тезею повернулися до Львова.

Вона відвела мене до себе, смачно нагодувала. Я закохався в неї, як то кажуть, по вуха...

Вона жила разом з дуже релігійною старшою сестрою, яка спочатку здалась мені черницею. Та це було не так. Просто була дуже віруючою.

Ввечері Тезя проводжала мене на вокзал. Я купив у магазині красиве бурштинове намисто і подарував їй. Та вона не хотіла брати. І тільки під моїм тиском все ж таки взяла.

На прощання навіть поцілувала мене у щоку...

П'яту подорож я здійснив разом з Олегом. У Станиславові ми мали справу не тільки з маркером, а й ще з двома людьми. На них був відбиток чи то хвороби, чи то печалі. Потім я дізнався, що це характерна печатка довгого перебування у схронах. Це не хвороба, не туга, а збочений стан Душі. Хіба я міг знати, що невдовзі буду таким, як і вони...

Глава десята

Доленосною була шоста поїздка до Західної України. Спочатку все розвивалося за звичною схемою: Львів, автобус, Станиславів, готель, більярдна... Але тут ланцюжок урвався. У вказаний час маркера не було на роботі. Сказали, дуже захворів.

Я не знав, що робити. Потім вирішив розшукати, де він живе. Розпитав працівників готелю, сказав, що я його племінник (мене з ним бачили) і таким чином здобув адресу. Це був не кращий шлях, бо законним було б запитання: якщо ти племінник, то чому ж не знаєш адресу. Та мені пощастило: маркер Станішевський шойно поміняв квартиру і було цілком природним, що я не знаю, де він живе.

Через годину я був на його новій квартирі у центрі міста. Він одержав її як профспілковий діяч.

Подзвонив у двері, та мені дуже довго не відчиняли. Я вже думав (сказали ж, дуже захворів!), що він, не дай Бог, помер. Та виявилось, живий. Тільки його так скрутив радикуліт, що він не мав сил доплентатись до дверей. Я ледве дочекався.

Коли відчинив, у нього в очах стояли сльози. Біль роздирав на шматки: ані сісти, ані стояти, ані лежати маркер не міг. Стояв, скрючений, ледве не на колінах.

Повідомлення про те, що я їду він не одержав. Мабуть, воно прийшло на стару адресу. Туди ж, схоже, приходили і зв’язківці.

Станішевський порадив мені відвезти пакунок на хутір, що лежить за п’ять кілометрів від путівця по лісові дорозі, на

півшляху між Осмолодою і Перегинським. Дав мені пароль і сказав, що місцевий автобус (тобто накритий брезентом «Студебекер») відправляється о четвертій дня.

Я не став чекати на цей «автобус», а вийшов на дорогу, що вела на Калуш, і сів на попутній знов-таки «Студебекер», який віз взвод МГБ. Майже всі солдати були грузинами, їхній командир—теж. Я скористався своїм поверховим знанням грузинської мови, і вони взяли мене з собою до Калуша. Здивований моєю ламаною грузинською, капітан запитав: «Картвелі хар, бічо?», тобто «Ти грузин, хлопчику?» Я сказав правду, що тільки був у Грузії, бо одна з моїх тіток заміжем за грузином. Щоб їм догодити, заспівав, як казали, улюблену пісню Сталіна «Цицинатела», по нашому «Світлячок»: «Чемо, цицинатела!.. Дапрінав нела, нела...» і так далі. Вони підхопили. Співаючи грузинські пісні, швидко доїхали до Калуша. А звідти я на перекладних добрався до потрібного місця. Попутники мене весь час попереджали, що в лісах трапляється ходять «бандери». Але я вже здогадувався, хто мої клієнти, тому не звертав на попередження увагу. Хутір був саме там, де його помістив у своїх розповідях маркер. Дві високі дерев'яні будівлі були з'єднані критим переходом. Одна хата була житлом, у другій, мабуть, містилась худоба...

Я повинен був, враховуючи пересадки, прибути наступного дня вранці, а прителіпався звечора. Може, саме це зіграло фатальну роль. А може — щось інше. На мій пароль хазяїн хоч і відповів, та став тихенько показувати очима, щоб я тікав. Я це не второпав, а коли второпав, то було запізно: двоє дядьків підійшли до дверей і завели до хати.

На столі стояли пляшки з самогонкою і лежало на тарілках багато закуски. Я, зголоднілий за день, проковтнув слину. Вони це побачили і, не питаючи, хто я, запросили до столу. Перш за все

налили чарку. Я відмовився, бо мене завжди нудило від алкоголю. Цей номер у мене не пройшов. Поки не випив, від мене не відчепились. Я добре закушував, але після другої чарчини сп'янів. Тому погодився і на третю, хоч самогонка була противна, бурякова, таку у нас на Полтавщині називали «Марія Демченко» на честь славетної буряководки...

Крізь п'яний туман раптом почув: «Хто він?» — один з дядьків хитнув головою у мій бік. «Гадаю, йде до хлопців зі схронів...» — відповів хазяїн. «А ми перевіримо, хто він такий...» Той, що був старшим за віком, з примруженим (мабуть пошкодженим) правим оком, взяв у руку мою «бобочку», яку я зняв з себе, бо стало спекотно. «Бобочка» — це вигадка тих бідних часів, коли з двох маминих спідниць або батьківських штанів шилась курточка на «молніях». Чим більше блискавок — тим краще. У мене було їх п'ять: на чотирьох карманах — короткі і посередині §§ довга...

...Дядько витягнув з верхньої кишені мій єдиний документ (паспорт ще не отримав) — комсомольський квиток. Моє російсько-татарське прізвище та й членство у комсомолі викликало у нього недовіру. Та він приховав її і, посміхаючись, кудись мене повів. «Хлопці, може, не треба?..» — намагався зупинити їх хазяїн. Та вони його залякали: «Може, взяти і тебе?..»

Дядьки провели мене переходом до сараю. Там було темно. Єдиним джерелом світла була маленька гасова лампа, що миготіла в одного у руці. Забекали стривожені вівці, замукала корова. Я був такий п'яний, що не міг чинити опір. Почало нудити, мені було все байдуже. Я ледве втримався, щоб не блювонути. Хитаючись, дивився на зловісні приготування дядьків. Вони знайшли куті квадратні цвяхи, розшукали шматок візкової ресори. Я подумав: якого біса ходив до райкому, щоб з другої спроби вступити До ВЛКСМ? Перша спроба була

невдалою. Ось і треба було обмежитись Цим. На запитання «Які дві настільні книги радянської молоді?» я цілком

чесно, не збираючись нікого шокувати, відповів: «Дванадцять стільців» та «Золоте теля». А треба було казати: «Молода гвардія» та «Як гартувалась сталь». Через рік зробив другу спробу. Тепер мене запитали, хто генеральний секретар компартії Нікарагуа. Я, зрозуміло, не знав. Але це мені пробачили. І я зі свіженьким комсомольським квитком повіз бандерівцям ліки. Квиток декілька разів виручав мене з халеп, але на цей раз, здається, погубив мою душу...

Я пам’ятаю, як молодший здоровань притиснув мене до дерев’яної стіни, витягнувши мою руку так, щоб його товариш міг її прибити. Той приставив до моєї долоні кутого іржавого цвяха і... Ось цього «і» я так і не відчув, бо з переляку знепритомнів. У мене завжди така реакція на жах та велику небезпеку...

...Отямився десь через годину, мокрим, бо мене відливали водою. Пам’ятаю, мене роздягли, обмили і вдягнули у щось сухе, хазяйське. Навколо ходили незнайомі бородаті хлопці, перев’язували мені рани. Що діється, не розумів. Пам’ятаю хазяїн казав: «Я їх зупиняв, та вони і слухати не хотіли!..» Я зрозумів, шо ті мерзотники не тільки розіп’яли мене, а ще й вкрали ліки. Ким вони були, не знаю. Тоді багато по лісах ховалось різних людей.

І мельниківці з колишньої дивізії «СС-Галичина», і просто карні злочинці.

...Мене вивели з хати, і я побачив своїх катів. Один лежав з простріленим оком, у другого замість лиця була кривав рана. Від цього видовища мене знудило знову...

Йти не міг. Хлопці витягли з частоколу дві жердини, між ними натягнули хазяйське рядно й понесли мене до лісу, який ніби палав від жовтого осіннього листя. Нестерпна жовть замерехтіла в очах, і я заснув чи знов знепритомнів. Очунявся тоді, коли мене, прив'язавши до добрячої мотузки, опускали кудись під землю.

У схроні зробили якогось укола, мабуть, з того ж комплекту ампул, які я привіз. Я повністю втратив свідомість.І надовго. Остаточно прийшов до тями аж на третій день. На ранах були брудні пов'язки, а під ними (я це побачив, коли мені робили чергову перев'язку) чорніла перемішана з мохом пахуча хвойна в'язка рідина. «Бальзам!» — багатозначно сказав сиво-рудий дядько, як я потім дізнався, фельдшер.

Повністю одужав через тиждень. Заросло, як на собаці. Залишились тільки шрами на двох руках і нозі. У катів, мабуть, не вистачило цвяхів на другу ногу.

Під час видужання турбував не так біль, як безліч комах: від бліх, блощиць, павуків—до невідомої мені якоїсь лісової гидоти. Я взагалі не люблю комах. Та шо поробиш?.. і ІШНН

...Мене після видужання безумовно відпустили б зі схрону. Та випав передчасний сніг, і залишились би сліди, які привели б сюди МГБістів. Був лише кінець жовтня, сніг не міг лежати довго. Треба було чекати.

З продовольством було скрутно. Командир порівну ділив хліб, воду і все інше. У кількох підземних приміщеннях було чоловік тридцять. Робити не було що. Я перечитав всю агітаційну літературу. Ніяких закликів до знищення москалів, ляхів та юд там не було. Хоча саме це приписувала Українській повстанській армії радянська пропаганда. Були гарно написані брошури і

прокламації про Українську Народну Республіку, про її підступне знищення, про примусову колективізацію та голодомор 33-го року. Розповідалось, як народ Західної України легковажно зустрічав Червону армію хлібом-сіллю, а його зразу ж почали катувати. Були й застарілі анти німецькі матеріали. Вони втратили актуальність, але свідчили, що УПА виступала проти всіх окупантів… Знайшов і «Постанови Великого Збору ОУН» від 12 вересня 1943 року.

Дещо я читав хлопцям вголос, бо було багато неписьменних. Та невдовзі література вичерпалась, і почалась жахлива нудьга. Ще й до того — голодна.

Хлопці займалися тим, що без кінця чистили і ремонтували зброю. А у мене зброї не було, і робити було нічого.

З нудьги разом з іншими підсміювався над здоровенним хлопцем на ім’я Йосип. Він був дурним, може навіть дефективним, і дуже добродушним. Наші підʼюжування на нього не впливали. Він сміявся разом з нами.

Я сидів, сидів і раптом ляпнув: «Знаєш, Йосипе, а Ісус Христос був євреєм…» Він, здавалось, не зрозумів. Тоді я пояснив: «Христос був жидом…»

Йосип поблимав очима й нічого не сказав. Ще хвилин з десять збирав свій «шмайстер», а потім… Якби хлопець, що сидів поряд зі мною, не відштовхнув мене вбік, я б не писав цей роман. Черга, яку випустив Йосип, пройшла за 10—15 сантиметрів від моєї голови. Хлопці накинулись на нього, та не змогли подолати. Він розкидав їх, як кошенят. На нього навалилися всім схроном. Один хлопець, у минулому студент греко-католицької академії (чи як вона там зветься?) своїм релігійним авторитетом підтвердив, що,

як це не прикро, але Христос по мамі був євреєм… Йосип урешті-решт йому повірив. Але це справило на нього таке враження, що він три Дні гірко плакав…

Командир зробив мені добрячий «втик», але визнав, що й сам не чекав на таку реакцію нашого йолопа.

Потім ми з наївним велетнем дуже потоваришували. Після того випадку я ніколи вже не підсміювався над ним. Разом ходили у розвідку.

Дуже смішна пара. У мене зріст 165 сантиметрів, а він — під два метри. Як клоуни Пат і Паташон.

Щовечора я розповідав йому Новий Заповіт. З подробицями, яких не було у Святому Письмі. Кожного разу він уважно слухав і дуже переживав. Ніби чув це вперше.

Хлопці теж слухали у піввуха. Під це вони засинали…

Вилізши через три тижні (так довго пролежав сніг!) на поверхню, я двічі чи тричі сходив з Йосипом у розвідку, а потім повернувся до Харкова. Там написав кілька віршів. Ось один з них:

Бандера — наче пантера, напружена злістю пружина.

Він в Мюнхені.

Ми у схроні.

І нам він ввижається джином, таким же малореальним, таким же безмірно могутнім.

Стискаються наші астральні тіла, перед ним присутні.

Немає ні допомоги, ні їжі, ні порятунку.

Приймач наш, як голос Бога, віщає то Мюнхен, то «Думку»...

І чуємо: люди не знають, що ми ще не кинули зброю, що опір невгасно триває, що жертвуємо собою.

То може ці жертви вже марні, нікому вони не потрібні?..

...Сидіти б у тихій кав'ярні у Мюнхені чи у Відні...

І сниться брудними ночами і Ворскла, і тиха Полтава...

Нас хід історичний розчавив, безжалісна доля спіткала...

...Поснули озброєні вуйки, всесвітні прослухавши вісті, ховались від польської «двуйки», ховаються від емгебістів. їх в схрони затиснула віра.

Мене привела сюди вдача.

Душа моя скиглить і плаче,

нудьга каламутна і сіра.

Не вірю (а все ж таки вірю!) у нашу святу перемогу.

Не хочеш, а станеш тут звіром нічим не подібним до Бога.

І думаєш: зверхник Бандера у Мюнхені горя не знає, а я тут у сересерах безславно у схроні згинаю...

Неправда! Це заздрість і втома.

Я тут не заради Бандери.

Я відданий ділу святому.

Борюся — і contra spem spero!

Вірша не показав нікому. І не повіз навесні (після екзаменів) на Станиславівщину. Там мене теж не зрозуміли б. Досвід з Йосипом багато чому навчив…

…Як я не страждав у схроні, мене так і тягнуло туди. Витратив не тільки ті гроші, що заплатили мені, а й свої, і привіз багато ліків і перев'язочних матеріалів. Привіз я також «Кобзаря», оповідання Михайла Коцюбинського та вірші Лесі Українки. Добрячий вантаж, — тож у Львові звернувся по допомогу до Терези. Це було гарним приводом підтримати знайомство. Дуже хвилювався у передчутті зустрічі з нею.

Вона супроводжувала мене аж до Калуша.

На прощання поцілувала, Коротко, але в губи. Я відчував, що палко кохаю її. Хто знає, як народжується кохання?

Глава одинадцята

Я привіз своїм новим друзям не тільки ліки та книжки. Я привіз їм свою нову пісню. Мелодія була проста, і хлопці вивчили її швидко.

Наші гори — це наші гори!

Наше море — це наше море!

Заберіть своє кляте щастя!

Та залиште нам наше горе!

Бо ми підемо на Поділля,

Бо ми зайдемо на подвір'я,

Бо ми зайдемо на подвір'я, де гуляють люди весілля…

Ой, голубонько наречена,

Закипіла вода священна!

Піде з нами твій хлопець любий,

піде з тими, хто волю любить.

Завтра вранці, як сонце встане, стане нашим він атаманом! їхні ріки течуть на північ.

Наші ріки течуть на південь.

Рушниками гуляють півні і кричать про криваві зміни для Росії і України!..

З цією піснею, одягнувши найкращий одяг, ми входили до сіл.

Цим демонстрували свою присутність і силу. А через кілька годин з'являлись емгебісти з «яструбками», і ми миттєво зникали і ховались у лісі.

Емгебісти не наважувались лізти за нами у хащі. Якщо й проводили операції, то тільки великими силами. Найбільшу небезпеку являли так звані «яструбки» (наші хлопці називали їх «стрибками»). їхні загони набирались з місцевої молоді, яка головним чином була мобілізована під час наступу Червоної І армії у 1944 році. їх у радянському війську дуже розпропагували, пообіцявшиЖ після повернення на батьківщину повну владу над своїми земляками: бериЦ який хочеш дім, яку хочеш дівку. Але по війні з'ясувалося, що цей їхній рай І може наступити тільки після повного знищення УПА Тоді їх і запросин» до добровільних загонів, створених для знищення бандерівських боївок. Цікав ва річ: серед цих вояків були і особи, які співпрацювали з німцями. Та емгебіЯІ спів це не турбувало. Служили одним хазяям, будуть служити і другим. І справді ді, ті безжалісно нищили людей, і не обов'язково — націоналістів. Пострілклші чи вислали майже всю західно-українську інтелігенцію: священиків, діячів І культури, науковців і навіть членів колишньої КПЗУ — Комуністичної партії І Західної України. Цих пересаджали та перебили у першу чергу, ще до війни. Радянський політичний сюрреалізм у чистому вигляді!

Що ми робили? Підкладали міни під мости та колії залізниць. Під час однієї з таких операцій безглуздо загинув той самий Йосип. Не впорався з міною, і вона вибухнула у нього в руках. Ховати не

було що. На місті вибуху символічно поставили хрест і прикрасили його вінком з польових квітів.

Тепер я ходив у розвідку один, бо не дуже довіряв товаришам по зброї. Вони були відданими справі, але зв'язаними з населенням родинними зв'язками. Через це траплялися провали. А я ризикувати життям не хотів.

Правда, одного разу самостійно вскочив у халепу, яка могла коштувати життя.

Мені дали завдання: привезти зі Станиславова до боївки десять невеликих, але потужних мін з магнітним кріпленням. їх приліпляли

до військових вантажівок та залізничних локомотивів, і рівно через 5 хвилин вони вибухали. Незручно, але ефективно.

Міни були у коробках з-під фотопаперу. Щоб не було спокуси відкрити їх. Та все ж таки певна небезпека була. Я вирішив проблему так: попросив підвезти мене офіцерів-емгебістів невисокого рангу, подарувавши їм пляшку коньяку, яку вони за дорогу розпили, незважаючи на те, що один з них був за кермом.

Під час дороги вони говорили про свої внутрішні справи, не звертаючи на мене уваги. Потім схаменулись, проявили пильність і перевірили документи. Паспорт з Харківською пропискою та комсомольський квиток заспокоїв їх. І вони розв'язали язики:

— А де Горделадзе? — запитав один, — Я щось давно його не бачу...

— Господи, ти не знаєш?.. Гога погорів! Ще й як!..

— Погорів?

— Ледве не потрапив під трибунал!..

— Гога?!

— Ти знав Красюка?..

— Бандита?

— Так ось спіймали хлопці Красюка і привезли до штабу. Поклали зі зв'язаними руками на підлогу. А тут заходить наш Красюк, його двоюрідний брат, зі своїми «яструбками». Почали між собою лаятись. Наш Красюк був п'яний, ледь на ногах стояв. Зняв штани, сів над бандитом і насрав тому на обличчя… А той схитрився і вчепився йому зубами в яйця. Тут вбігає Гога Горделадзе, бачить гімно, бачить кров… Наш Красюк кричить, бандит блює… Не второпавши у чому справа, Гога застрілив їх обох… Підвели нерви… Гогу, звичайно, під трибунал. Врятувало, що у нього високопоставлений родич у Москві… Тільки викинули з органів… Ось тобі і Гога…

— Шкода, гарний був хлопець… Пам'ятаєш, як він нам з Козловим програв у преферанс Ванду?..

— Яку Вадду?

— Ну, буфетниця, полька… Груди як кавуни… Він її підпоїв і, як завжди, повів до себе… А ми сховалися у ванній… Він кинув їй палку і пішов до ванної ніби помитись… А вийшов з ванної не він, а я. Та Ванда у темряві з п'яних очей цього не помітила. Така була пристрасть, такі охи-ахи!

А коли пішов Козел, то вона вже отямилась, протверезіла, відчула,

Що щось не так… І почала верещати. Козел дав їй по пиці і все ж таки зробив своє діло. Так вона прямо гола вибігла з квартири і більше не з’являлась. Казали, поїхала з міста!.. Але ж як вона гола бігла містом?!..

Вони зареготали.

Чомусь головну огиду у мене викликала не жахлива історія з Красюками, а програш у карти бідолашної Ванди. Я дуже яскраво уявив собі цю картину. Коли приїхав до місця, попросив емгебістів зупинити машину. Квапливо подякувавши, вийшов.

Вони теж вийшли, щоб посцяти. Навіть відійшли до кущів.

Це їх і погубило. Я витягнув з рюкзака свою маленьку міну і примагнітивії до «віллісу». Вони від’їхали, помахавши мені рукою.

Рівно через п’ять хвилин, вже за горбом досить гучно бухнуло. Над шосе піднявся стовбур диму…

Я зайшов до лісу і побачив хлопців, що на мене чекали. У них був візок, запряжений низькорослою конячкою. Поздоровкались і поїхали до боївки.

…У схроні, довідавшись про мій подвиг, дали мені такого прочухана, якого я не мав ані до цього, ані після цього. «А якби помітили, як ставиш міну, і схопили?! Фраєр смердючий! Гавган!» («Гавган» — шибеник на їхній говірці.) Цілий тиждень я просидів на хлібі та воді без права виї лазити зі схрона. Але все одно був задоволений, що знищив сволоту.3 Це мій єдиний гріх

на тій війні. Більше не вбив нікого. У мене не було навіть зброї. Тільки граната, щоб, коли схоплять, підірвати себе…

Я в бункері і, слава Йсу, живий.

Мене не люблять, але поважають.

Ну що ж, хай так. Я теж не поспішаю

їх полюбити як своїх братів.

На розвідку ходжу тепер один.

Російську знаю, трошечки грузинську.

І можу більше двадцяти годин

не їсти і не спати.

Дивне військо!

Куди примхлива доля привела!..

Такі дива: я упівський попихач!

Жив в Харкові, не знав турбот і лиха.

Тепер я тут.

Високі дерева

навколо схрону.

Вхід — це пень смереки.

Ой, де мої ліщинівські лелеки?..

Де Ворскла і село, що спить від спеки?

Тріщить від всього цього голова!

Глава дванадцята

Нас сповістила агентура, що готується операція зі знищення опору у Рожнятівському та Долинському районах. Війська вже підготовлені. Виступ планується на завтра. Ми миттю піднялись і вирушили до Закарпаття.

Хутко сунемо у гори.

Все смереки і смереки…

Що казати, ми, панове, не гідальго, а абреки!

Ми не маємо спокою від триклятих емгебістів.

І від бою і до бою з тугою гвинтівки чистим.

Тут не зрадити нікому, кожний — ланцюгова ланка.

Хлопці тут не ставлять кому, а відразу ставлять крапку.

Скільки зможемо триматись на проклятих сірих схилах?

Скільки нам чекати страти?

Скільки бачити немилий, але дуже звичний світ?

Десять діб чи десять літ?

Та я трохи зідіалізував нашу непохитність. Дійшли чутки про якусь чергову амністію, і наші ряди зразу ж поріділи…

Тут і Калуш, і Зборов,

тут і Львівщина, Тернопіль...

Застигає в жилах кров, бо слабішає наш опір.

Порозбіглися всі ті, що не дуже завинили.

Ось останній скалець втік.

Битися немає сили.

Вже втомилася земля від смертей і від снарядів.

Зверхник дивиться здаля, сердиться: «Тікають, бляді!»

Ну, а вуйко собі так обережненько міркує:

«Все одно стоїть бардак — ці грабують, ті грабують.

То не краще б цю війну безнадійну припинити?»

1 тікають вражі діти!..

Ми тепер одні бандити.

Ось так військо!.. Ну і ну!

Закінчилось тим, що наш командир дав такий наказ: «Хлопці! Ті кайте хто куди!.. Рятуйтесь!» А куди тікати? До кордону? Так де той кор дон? Йти на схід? Безумство.

О, Боже! Я більше не можу терпіти Твій праведний гнів!

Ну хто нам тепер допоможе пробити дорогу на Львів?!

У Львові зігріємо тіло, сховаємось серед людей.

Яке мені зараз вже діло до національних ідей!..

НабридлоЖабридло! Набридло!

У схронахуіевіра та бруд.

Ідеї? Які там у бидла, коли безнадійності кут?..

О, Боже! Я більше не можу терпіти Твій праведний гнів!

Ну хто нам тепер допоможе пробити дорогу на Львів?!

Львів був надією. Там була Тезя. І можливо — безпека. Та прослідкуйте по мапі шлях від Колочави до Львова!.. Жах.

Я пішов один. Слава Богу, мав досить багато грошей… Через два тижні вже стукав у Терезині двері.

Побачивши мене, вона зраділа.

Дівчата (Тезя з сестрою) нагріли корито води. Я вперше за останній місяць помився, зігрівся, наївся і… на дві доби заснув…

…Прокинувся через два дні ввечері. Тезя сказала, що емгебістам відомо про бойовиків, що прослизнули до Львова і готують терористичні акти, і

Ні про які «акти» я, чесно кажучи, не чув. Розбіглися хто куди. Та чекісти любили згущувати фарби, щоб виправдати своє сите існування. Було зрозуміло, що вони будуть з помпою прочісувати всі кутки міста. Особливо цей, населений українцями, район.

Дівчата вирішили, що мені треба тікати. Якраз відкрився прямий залізничний рух на Харків, без пересадки у Києві.

Та не встигли ми навіть це обговорити, з двору долунало собаче гавкання, крики і тупіт чобіт. Так гавкали тільки службові вівчарки — коротко, негучно, солідно.

Сестра Тези вимкнула світло і побігла зачиняти вхідні двері, щоб удати, ніби немає хазяїв.

А Тезя закрила кімнатні двері на гачок і швидко скинула з себе одяг. Залишившись зовсім голою, потягла мене до ліжка. Я, не думаючи що роблю, накинувся на неї. Тезя гаряче шепотіла мені на вухо: «Не хочу вмирати невинною! Я так хотіла!.. Так стримувала себе!.. Тоді у скирті я ледве не вмерла від бажання!..»

Ми кохались під акомпанемент грюкоту у двері, грізних погроз, виламування засову. Емгебісти увірвались до нас: «Лежати!»

— Ми і так лежимо... — відповіла Тезя. — А що таке, хлопці?

— Ми тобі не хлопці! Вовки твої хлопці! Бандерівська курво! Де документи?!

— У сумочці, — сказала Тезя.

— У куртці, — сказав я.

Вони витягли наші документи.

Тезя працювала у військовій частині.

— А цей з Харкова... комсомолець... — зніяковіло констатував другий емгебіст.

— Вибачте, товариші… Служба!..

— Що поробиш, — погодилась Тезя. — У нас за тиждень весілля… Будь ласка, приходьте!..

Найстарший посміхнувся:

— Як буде час, обов’язково, — і не без гуморудодав: •— Продовжуйте корисну державну справу! Хороших вам діточок!..(Вони пішли, а Тезя почала істерично реготати.

— Чого ти?.. — здивувався я.

— Мені… мені… — крізь сміх говорила Тезя, — ...мені… матуся перед смертю заборонила втрачати цноту до шлюбу!.. — Тезя відкинула ковдру. Вся білизна була у крові…

Раптом мені вдарило в голову:

— Слухай! А де твоя сестра?..

Тезя подивилась навколо:

— І справді — де?.. Вона ж ніяк не могла вийти з квартири… Почали шукати. Ніяких схованок нібито не було.

— Сестроі.. Юлько!.. — гукала час від часу Тереза.

І раптом звідкись донісся тоненький голосок:

— Я тут…

— Де тут?

— У шухляді, внизу шафи... Не можу вилізти...

І справді — якісь черевики були звалені на підлогу. Як тільки ми

не звернули на це увагу... Ми витягли знизу шафи шухляду і побачили | скрючену у бублик Юльку. Вона гучно пчихнула і заплакала:

— Я ледве стрималась, щоб не чхнути при них!.. Потім нелогічно запитала:

— Ви живі?..

— Авжеж!.. — відповіла Тезя. — А навіщо ти сховалась?

— Злякалась... Як почали грюкати у двері, я й залізла... Молилась всіма молитвами, які знала...

— Господи! — збагнула Тереза. — А як же ти закрила за собою шухляду?! Це ж неможливо!

— Чіплялась пальцями за верхні переборки... А назад висунути вже не змогла...

...Цілий тиждень ми замикались від Юлії і кохались. Дивна річ: і в неї, і в мене це було вперше, але здавалось, що ми мали великий досвід.

З того періоду зберігся тільки один вірш:

У Львові дощ.

Болото по коліна...

Твої коліна голі.

Мабуть, спиш…

Горить вогонь.

Твоїх долонь тепло…

Тремтить віконне скло розмазане і синє…

Лютує дощ у Західній Вкраїні…

О, Боже мій,

наш спільний, уніатський!..

О, Господи, помилуй і спаси її довершену красу від тліну!

Несу її

на крилах рим в віки…

Чи донесу?

Глава тринадцята

Ми оселились з Терезою на дачі мого батька під Харковом. Стосунки у нас з ним були приязними і не більше того. Він стидався, що не займається моїм вихованням, платить аліменти, та й годі, і тому потурав мені. Я міг робити що завгодно.

Коли я попросив ключа (все одно восени та взимку на дачі ніхто не жив), він навіть не запитав навіщо.

...Тепер мені щодня доводилось пиляти та рубати дрова, бо було вже досить зимно. Слава Богу, хоч були дрова.

За продуктами ходив до сусіднього села. Там функціював сільповський магазинчик...

Це був найщасливіший період мого життя. Кохана — і нікого навколо. Ми удвох на тихій дачі...

Засина село за рогом...

Хтось сміється там, чи плаче,

чи веде розмови з Богом.

Вірші я тобі читаю, і не чую небезпеку, і римовано благаю про повернення лелеки...

Сині вікна, синє небо, у кімнаті тиха втома...

Може, так воно і треба?

Може, справді щастя в цьому?

Нащо ж нам зрадлива вдача?

І про що благати Бога?

Ми удвох на тихій дачі.

Засина село за рогом…

Але щастя було якимось надмірним, можна сказати, нестерпним. Я з жахом розумів, що так без кінця не буде. Висмикнута зі звичного для неї життя, Тереза почала нудитись нашим тихим щастям. Цікаві для обох розмови вичерпались. Об’єднував лише секс.

Ще її дуже турбувала доля сестри. Хоч та була старшою, але зовсім не-пристосованою до життя. Гроші ми їй надсилали, та навряд чи вони могли врятувати її від якоїсь халепи. Спочатку Тезя не думала про це, але потім її стала мучити совість…

…Розлучаючись, Тереза обіцяла повернутись. Цілуючи казала: «Чекай! Чекай! Чекай!». Та я знав: це назавжди.

Сіре волосся стріх.

В небі тривожний птах.

В тебе уста — сміх.

Очі твої — жах.

Плачуть червоні дуби, листям стікають на шлях.

Сіро-зелені горби.

Сині лелеки в очах.

Рідна!

Благаю!

Стій!

З неба сміється гроза.

Та з-під опущених вій котиться тиха сльоза…

Вона поїхала і як крізь землю провалилась. Я писав та відповіді не одержав. Двічі їздив до Львова. В їхньому будинку жили інші люди, які нічого про сестер не знали. Не знали і сусіди, і співробітники з ТезЩ ної роботи. Одне слово, щезла…

…І тільки через 20 років мій приятель, що працював в Західній Німечі чині, привіз від неї листа. Він зі своїм колегою розмовляли в якомусь мюнхенському барі українською мовою і раптом барменша їх запитала^ «Ви з України?» «Так. А ви?» «Я теж. Ви випадково не знаєте таку людину — Олександра Муратова?»

Мій приятель отетерів. Він сам з Харкова і перед від'їздом два тижні прожив у мене в Києві. Тому вирішив, що її запитання — початок якоїсь провокації. Переконаний він в цьому був, навіть коли вона розповіла, в чому справа, бо за будь-якою вірогідністю такого збігу обставин не могло бути. Але листа, якого вона там же і написала, все ж таки взяв.

Коли я його розгортав, у мене, клянусь, трусились руки. Лист невеличкий, та вона схитрилась вмістити в нього все своє життя:

«Любий Сашко! Вибачаюсь, що так тебе називаю, але ти завжди для мене любий. Приїхавши з Харкова, я знайшла Юльку в жахливому фізичному і психічному стані. Вона зовсім не їла і не спала, а молилась день і ніч. Молилась за мою душу, бо була переконана, що мене забрав до себе сатана, що прийняв твоє обличчя. Мій приїзд нічого не змінив. Вона мене не впізнала і розповідала мені про свою любу сестричку Тезю. Переконати її, що я і є Тезя, було неможливо. Невдовзі вона померла. А я зустріла хлопця, як виявилось, особіста, якого направляли на службу

до Німеччини. Ми одружились і поїхали. На десятий день по приїзді я перейшла кордон. В мене стріляли та не влучили. Вже 20 років я у Західній Німеччині. Була одружена з хлопцем зі Стрия. Батьки вивезли його у 44-му році. Тепер одна. Дітей немає. Хочеш вір, хочеш не вір, все життя кохала одного тебе. Кохаю і тепер. Мабуть, це доля, шо твій приятель опинився у барі, де я працюю. Завжди твоя Тезя». А далі — мюнхенська адреса.

Я зразу ж їй написав. Переконаний, що лист не дійшов, бо відповіді не одержав. Писав ще чотири рази з тим же результатом. І тільки І у 1991 році була хоч якась реакція: мій лист повернувся з написом, що Тереза Стефанів за цією адресою не мешкає.

У Мюнхені я опинився тільки у 1996 році. Дивна річ — я кохав Терезу, як і раніш. Тому доклав величезних зусиль, щоб знайти її.

Але на певному етапі пошуків раптом протверезів: Господи!.. їй же тепер за шістдесят!.. А я ж її пам’ятаю дівчинкою. А вона мене — хлопчиком... Наша зустріч може стати жахливим розчаруванням. І взагалі — що ми одне одному зможемо сказати?

Я припинив пошуки й повернувся додому.

У мене тепер досить щасливе особисте життя. Але я все ж таки переймаюся думкою, що був би щасливішим з Терезою. Здається, якби вона була зі мною, я мав би те, до чого справді прагне моя душа.

Що ж, буду втішатися цим і надалі, буду продовжувати кохати її сімнадцятирічною…

Скажете, ілюзія?

А що в нашому житті не ілюзорне?

Глава чотирнадцята

Дуже небагато харків'ян мали українську мову за рідну. З цих небагатьох була і наша родина. «Кобзар» у різних виданнях стояв у всіх книжкових шафах. У мене й зараз висить на стіні портрет Шевченка, який колись привіз до Москви і подарував мені батько. Все українське було святим у нашій родині. І так було завжди. 1940 року батько писав мені з фінської війни листи, в яких були й українські вірші. Ось такі, приміром:

Маленьке ведмежатко без мами і без татка на вулицю пішло і глечика знайшло.

Понюхало скраєчку, а в глечику — медок,

і ну смоктати з глечика, помалу — цмок

та й цмок!

Скраєчку посмоктало, а потім каже: «Мало! Про цей медок

ніхто не зна,

тепер я все поїм до дна».

І глечика на морду Михасик насува.

Уже й не видно зовсім, де ділась голова...

...Але, поївши меду всмак, не знає, шо робити: не може глечика ніяк ні скинуть, ні розбити. Вже й

по траві качається, а глечик не знімається!

Прибігла ведмедиха (аж труситься земля): «Ой лишенько! Ой лихо! Мій хлопчик ледве диха! Покличу коваля!!.» Коваль із молотом

прийшов:

«А де тут неслухняні?» — і зразу глечик розколов на крихти череп'яні.

Ох ти ж,

дурненький Мишко,

ти з'їв би меду й діжку і то просив би ще!

А отепер для Мишки не жарти і не смішки: болить голівка трішки і в пузику пече!

Ще був віршик «Кицька у фотографа». і все це проілюстровано малюнками, вирізаними з фінських журналів. В іншому листі він описував свій військовий побут і супроводжував розповідь гарними малюнками. Батько непогано малював, а ще мав великі здібності до музики, хоча ніколи її не навчався.

Він міг із зав'язаними очима фати на будь-якому інструменті мелодію, яку раніше ніколи не чув. Коли його перевіряли на знання мелодії — це був справжній естрадний атракціон.

Тато був людиною веселої вдачі. Навколо нього завжди гуртувалися розумні, дотепні люди: письменники, артисти, музиканти. У нашій хаті панував гумор, навіть у найскрутніші (політично) часи я чув такі анекдоти, за які могли враз посадити: лише за те, що ти тільки слухав їх. Та якось обійшлося, мабуть, батько народився у сорочці. (Так, між іншим, називалась одна з

його повістей.) Те, що він у своєму житті пережив, не дай Боже будь-кому пережити!.. Оточення у 41-му році, багатомісячне поневіряння польськими лісами, створення маленького партизанського загону, роззброєння його польськими націоналістами, створення нового загону, арешт німецькою зондеркомандою, концтабір для переміщених осіб на острові Рюген, втеча у квітні 1945 року, потім піврічна «перевірка» у нашому фільтраційному таборі, а потім наші концтабори... Однак я ніколи не чув від нього сумних розповідей про ті трагічні події. Пригадував він тільки кумедні випадки. То як американці скинули з літака над Рюгеном пустий бензобак, а німці, перелякані неймовірним гудінням, з яким бак, кружляючи, падав на землю, поховались по бункерах, покинувши в'язнів без охорони... То як німецький пілот, жартуючи, сказав двадцятьом в'язням, які працювали на аеродромі: «Давайте я тюкну по голові вашого охоронця, а ви сядете у літак, і я відвезу вас за лінію фронту!..» Сміявся він, посміявся есесівець-охоронець, посміялись навіть в'язні. А пілот і справді тюкнув есесівця, запустив в'язнів до літака і перевіз їх за лінію фронту. Слухаючи таке, я, малий і дурний, сказав: «Бачу, нічого страшного у німецькому концтаборі не було». Батько відповів: «Так, маєш рацію. Нічого страшного, окрім того, що нас майже не годували і щодня розстрілювали за найменшу провину...»

Він не тільки вижив, а й зберіг людську гідність. До нього у концтаборі з повагою ставилися всі в'язні, а особливо — українці з західних земель та з Польщі. Потім, у західноукраїнському підпіллі, я зустрічав людей, які згадували Павла Стеценка (так у концтаборі називали мого батька) дуже теплими словами. (Це правило мені за гарантію справжнього українства у бандерівській СБ.) Ворожнеча між поляками й українцями у німецьких концтаборах була страшенною, але до батька і поляки ставилися з повагою. Вінчасто виступав «арбітром» у міжнаціональних

конфліктах. Вже по війні приїздили до нас поляки, з якими батько товаришував у концтаборі.

Кажу відверто: я взагалі не знаю людей, які ставились би до нього погано. Це — рідкісна вдача. Але не можу сказати, що він був таким

уже м’яким чи безпринципним. У нього не було чітких політичних позицій — це так. Йому були смішні будь-які ідеологічні орієнтири. Але він дуже жорстко й послідовно дотримувався національних і моральних ідеалів. Поняття порядності, чесності і національної гідності

I були для нього святими. Тут він не дозволяв ані собі, ані іншим ніяких

I жартів. Таким він виховав і мене, і моїх брата і сестру. Нічого святішого

I за Україну у нашій родині ніколи не було й не могло бути.

До того ж батько був неймовірним оптимістом. Коли він повернувся після полону до Харкова, то був автоматично виключений з партії й зі Спілки письменників України. Йому співчували всі: і Володимир Миколайович Сосюра,

I з яким він колись товаришував, і Максим Тадейович Рильський, і Павло Григорович Тичина, і Микола Платонович Бажан. Всі його любили, але допомогти нічим не могли, хоча деякі з них і обіймали високі державні посади. Та правила тоді були жорстокі: потрапив у полон — отже, зрадник! А у батька на той I час з’явилась нова сім’я (з моєю мамою вони розлучилися задовго до війни), I народився мій брат, а їсти практично не було чого та й жити ніде. Але, як я казав, його любили і всіляко намагалися

допомогти. Якимсь чином «вибили» І кімнату у комуналці, друкували під псевдонімами статті та вірші. Працював І він вдень і вночі. Такої працездатності я не бачив ніколи. Намагання друзів невдовзі дали плоди. Батька відновили у Спілці письменників. Здавалося б: рсщ вивай успіх, працюй на благо радянської держави! Та ж ні! Він пише поему «Один у полі», в якій розповідає про події перших днів війни, зокрема про те, І як комісар, що недавно закликав бійців до патріотизму, йде з піднятими руками назустріч німецькому танку, і гітлерівський офіцер зневажливо стріляє у зрадника. Не треба казати, що комуністична влада зустріла цю розповідь д про комісара, м’яко кажучи, прохолодно. Батько (разом з Володимиром Сосюрою і, здається, Леонідом Первомайським) потрапляє до чергою! закритої І постанови ЦК КП(б)У, тодішні комуністичні ідеологічні бонзи полюбляли І такий вид приборкання вільнодумців. Не пам’ятаю, за що «врізали» геніальному Сосюрі (здається, за вірш «Любіть Україну»), але, вважаю, батькові таки «вліпили» заділо. Не був же він дитиною. Не міг не розуміти, що за такий твір можуть «відміряти». Мені було тоді десь 12 років, але я зразу ж передбачив сумну долю цієї поеми. Та батько накинувся на мене: мовляв, описав чисту правду. Тоді я вперше зрозумів, що батько — при всьому своєму розумі, пройшовши вогонь, воду й мідні труби раннього визнання, — все ж таки залишився дитиною, яка до кінця не розуміє, з якою владою має справу.

Я ніколи не міг до кінця розібратися у його політичних поглядах. З одного боку, він завжди відгукувався на пропозиції влади взяти у її заходах певну участь (поїхав на міжнародний конгрес в’язнів фашистських

концтаборів, працював у комісії з підготовки амністії на Західній Україні, став заступником голови комітету «За повернення на

Батьківщину»), а з другого боку, всіляко підтримував будь-яке дисиденство, допомагав людям, що вважались націоналістами чи ставали в опозицію до влади. Не міг він і не знати, що «контрпропагацдистські» матеріали, які були у нього для службових (комітет «За повернення на Батьківщину») справ, я, вибираючи яскраві цитати з творів Винниченка, Грушевського, Петлюри, Донцова, Бандери, використовував для написання прокламацій. За допомогою однодумців я їх розповсюджував по університетах та педвузах України.

Тато був людиною не антирадянською, але до влади дуже критичною.

Я був свідком трагікомічної події: вранці я відчинив двері письменникові, нашому сусідові по будинку «Слово». Він безапеляційно наказав мені розбудити батька. Я почав сперечатися, бо тато працював до п’ятої ранку. Та той наполягав. Нашу суперечку почув батько і в трусах вийшов до передпокою.

Збуджений письменник тицьнув йому в лице газету «Правда»:

— Прочитай! Мені соромно, що я єврей!..

— Зате, що ви Христа розіп’яли? — пожартував батько і пробіг очима повідомлення про викриття лікарів-убивць, які нібито за наказом сіоністів винищували керівників партії й держави.

— Що тепер робити? — трагічно схлипнув письменник.

-А нічого, позіхнув батько. Спокійно залишайтеся євреєм, бо це все брехня...

— Як брехня?!! У «Правді»?!!

— Саме у «Правді», — сказав батько і пішов далі спати.

І що б ви думали? Письменник побіг до парткому і написав про все: і про Ісуса Христа, і про газету «Правда». Не знаю, як тато виплутався з тієї халепи. З тим письменником він рік не розмовляв, а потім усе йому пробачив. Він був напрочуд незлопам’ятним. Всім усе прощав. Скільки його обманювали, скільки зраджували — а він не пам’ятав зла. Мабуть, це одна з причин того, що люди любили його. Я цієї чесноти, на жаль, не маю…

Внаслідок роботи у комісії з амністії з’явилась «Буковинська повість», за яку батько одержав Сталінську премію. Ніхто з харківських письменників тоді її не мав. Це неймовірно збільшило його авторитет в очах обласного (та й республіканського) партійного керівництва, що давало йому змогу допомагати ліберально і національно мислячим людям. Він надрукував в журналі «Прапор» перші поезії Миколи Вінграновського, а потім Павла Мовчана. Не знаю, чи вдячні вони були йому потім, але це факт. Він всіляко пропагував вірші Івана Драча і Ліни Костенко.

Йому завжди були цікаві нові тенденції в українській літературі. З великою повагою ставився до зацькованого Івана Дзюби. Також мав велику повагу до своїх попередників: Рильського, Сосюри, Хвильового, Тичини. Павла Григоровича він любив великою любов’ю. І помер, переписуючи з чернетки поему про нього «Серце Тичини». Я бачив цей недописаний рукопис на власні очі…

Глава п'ятнадцята

За невідвідування занять мене виключили зі школи. З величезними труднощами за допомогою батька мені дозволили екстерном скласти іспити за дев’ятий клас. У мене була феноменальна пам’ять. Настільки феноменальна, що дивувала навіть мене самого. З першого прочитання запам’ятовував цілі сторінки . Без усяких зусиль запам’ятовував по дві-три сторінки підручників, іноді навіть не розуміючи зміст написаного. Комісія, яка була створена, щоб пЯ| | ревірити мої знання, годину ганяла мене по кожному з предметів і нічого не могла зі мною вдіяти. За перипетіями моїх перегонів слідкувала ледь не вся школа. В усякому разі — всі мої однокласники. І я переміг. Рівної через рік, коли я (з фальшивим атестатом) закінчив перший курс операторського факультету ВДІКу, вирішив все ж таки отримати справжнього атестата, бо фальшивий, як мені здавалося, викликав підозру. Тривога, виявилось, була безпідставною, та я цього тоді не знав і, приїхавши з Москви, пішов складати іспит за десятий клас.

Не можу забути ту весну, коли у нас під балконом у садку забуяло ціле море різнобарвних бузків, наповнивши простір тонким терпкуватим ароматом. Я відчув ці пахощі ще уві сні. Прокинувся, помився, взяв крайку хліба та півлітрову банку молока і спустився до садка. Була неділя, і люди ще спали. Лише розвиднювалось. У ранковому тумані плавали фіалково-рожеві та білі бузкові грона. Тихенько цвірінькав одинокий птах. Потім до нього приєдналися інші.

Наш будинок, збудований у довоєнному конструктивістському стилі, як і всі будинки у районі грандіозного Дому державної промисловості, чи просто Держпрому, були поштукатурені сірим

бетоном «під шубу», тобто мали шерехату поверхню. У кутах вікон верхніх поверхів швидкі ластівки приліпили свої гніздечка. Вони блискавками перетинали надсадковий простір, щоб нагодувати галасливих пташенят.

Я дуже любив свій будинок, не знаючи, що у страшні для українства 30-і роки з нього щодня вивозили людей, які становили цвіт нашої нації, — письменників, художників, вчених. І тому наш дім називали не будинком «Слово»,

як він офіційно йменувався, не будинком письменників, яким він був за складом мешканців, а БПУ — будинком попереднього ув’язнення. З нього чорні воронки вивезли близько 60 діячів української культури, в ньому застрелився геніальний Микола Хвильовий. Про все це я дізнався значно пізніше, бо батьки не хотіли, щоб я у розмові з друзями щось на цю тему казав. Це було вельми небезпечно. На початку 50-х з нашого будинку теж везли письменників до застінків МГБ. Спочатку українських, а потім єврейських — так званих «безродних космополітів», агентів «Джойнта» та американських спецслужб. Що кривавим неукам до того, що «Джойнт» — ніяка не розвідка, а суто благодійна організація? Тоталітаризм завжди тісно пов’язаний з ідіотизмом. У такі часи на поверхню спливає всіляке лайно.

Тепер я буваю у Харкові дуже рідко, хоча там живе мій брат, з яким я більше спілкуюся тут, у Києві, та моя мачуха Наталка. З нею у мене все життя були ніжні, товариські стосунки. Приїжджаючи, намагаюсь швиденько проскочити до парадного, щоб не бачити те, що залишилось від нашого квітучого затишного садка. Бетонна огорожа зруйнована, тому садок перетворився на прохідний двір. Газони витоптані, кущі поламані. Клумби занехаяні. Правда, дерева (каштани та акації)

дуже розрослись. Та це не втішає, бо це вже не садок, а звичайний міський сквер.

В моїй пам’яті все залишилось таким, яким було тоді, навесні 1952 року. Хоча я добре пам’ятаю і літо 41-го, коли мама привезла мене до Харкова з полтавського села. Я дуже не хотів їхати до міста. Коли сідали до вагона, а він був першим, паротяг загудів і випустив цілу хмару пару. Я вирвав руку з маминої руки і стрімголов помчав назад на хутір. Там сховався у верболозі на низькому березі Ворскли. Знайшли мене лише наступного ранку.

У місті я зразу ж заразився і захворів на коклюш. Кашляв страшенно. Тоді існувала (а може, й тепер вона є?) теорія, що дитина з цією хворобою повинна якнайбільше часу перебувати на свіжому повітрі. Ось я й проводив весь час — спав і їв — у тому ж благословенному садку. Не встиг я видужати, як почалась війна. Наш будинок теж готувався до відбиття ворожого нападу: підвали переобладнали під бомбосховища, а на краю садка під сараями викопали вузькі «щілини» — такі собі окопи, де-не-де перекриті бетонними плитами.

...А тепер, травневим ранком 1953 року, сидів на рядні серед трав і квітів та, похитуючись взад-вперед, зазубрював шкільну науку. Я вивчив все настільки добре, що моя давня ворогиня — «фізичка» Есфір Марківна, як не намагалась, не могла мене потопити. Гарантую, вона б і без усяких підстав поставила мені двійку, але це були випускні іспити, і на них були присутні представники не тільки з райвно, але чомусь навіть з міського

відділу народної освіти. Коли вона ставила п’ятірку, то ледве не плакала. За що вона мене не любила? За те ж, що і Славка Розенбойма. Ми обидва майже не відвідували уроки. Я — через те, що більшу частину часу, прикрившись медичними довідками,

проводив час у карпатських лісах, а Славко — чемпіон України з класичної боротьби — весь час перебував на тренуваннях, змаганнях та зборах. Вона його не любила, бо була переконана, що кожний нормальний єврей повинен гарно вчитися, а не штовхатись на борцівському килимі. Ненавиділа його ще й за те, що директор школи примушував її ставити Славкові четвірки, хоч він і на трійку сповна не знав. Ще б пак — він був гордістю не тільки нашої школи, а й усього міста. Есфір Марківна заходила до класу, кидала класний журнал на вчительський стіл з такою силою, що він, прослизнувши по поверхні столу, врізався в лице або в груди її улюбленця, теж єврейського хлопчика Марика Горфінкеля, нашого відмінника. Одного разу навіть розбила йому носа. Після того, не дивлячись на нас, голосно вигукувала: «Розенбойме! Геть з класу!» Здоровенний Славко ніколи не опирався, а дуже радісно йшов у двір, і через деякий час ми з заздрістю бачили, як він гатив футбольним м'ячем по стіні кам'яного сараю.

Одного разу вона зайшла до класу, як завжди, шпурлянула журнал у бідолашного Марика і традиційно сказала: «Розенбойме, геть з класу!», не помітивши, що Славка на уроці немає. Я сидів з ним за однією партою, яка частіше за все була пуста чи напівпуста, і відповів: «Розенбойма у класі немає». Та, мабуть, Есфір Марківна накрутила себе проти Славка ще у коридорі, а я теж був для її злісті непоганим об'єктом, тому вигукнула: «Тоді ти геть з класу!» Мені б зрадіти, а я як дурень уперся: «За що?» «Як за що?!» — неймовірно обурилася вчителька. — «Бо ти такий же прогульник та ідіот, як і Розенбойм! Два чоботи пара!» Це мене дуже образило, і я категорично відмовився йти. Тоді юна на радість моїм однокласникам заявила: «Тоді я піду з класу!» І пішла. Через десять хвилин, які пройшли у радісному борюканні всього класу, мене викликали до завуча. Той, дуже симпатичний фронтовик, не

покарав, а попросив мене вибачитись перед вчителькою. «За що?!» Щ заволав я. «Та ні за що, а тому, що вона подала заяву про звільнення. А де я вам візьму таку ж кваліфіковану вчительку серед навчального року, яка, до того ж, знає українську мову?» Аргумент був настільки вагомий, що я наступив на горло своєї гордості й вибачився. Та все ж таки вона плекала у душі мрію розрахуватися зі мною під час випускних іспитів. Тож уявіть собі її почуття, коли була змушена поставити мені п’ятірку. Та що бідна Есфір Марківна могла зробити, коли я вивчив не тільки всі правила, а й задачки та лабораторні досліди? Це не вміщалося в її голові, і вона страшенно страждала. Добило її те, що її примусили ще й поставити четвірку Славку Розенбойму. Вона підкорилася, але демонстративно, без усякого білета, задала йому тільки одне запитання: «За якої температури вода перетворюється на лід?» Славко думав не менше п’яти хвилин, а потім все-таки видавив з себе: «При нулі градусів»: «Ну, ти мене просто порадував!» — вкрай саркастично сказала вона. Дивна річ, цей хлопець досить нормально закінчив політехнічний інститут, в який його, зрозуміло, взяли за спортивні досягнення. Але я дізнався, що потім, коли він вже кинув спорт, став прекрасним начальником цеху на величезному заводі, а закінчив кар’єру заступником генерального директора цього заводу. Мені взагалі здається, що більшість шкільних і навіть інститутських знань потім абсолютно непотрібні. Інша річ, що школа та інститут повинні з нашої плебейської публіки створювати справжніх інтелігентів. А хіба вони це роблять? І що може чекати, коли жлоби вчать жлобів? Певні технічні знання дають, це так. Але загальну освіченість та шляхетність зовсім не прищепляють. Таке і в російськомовних школах, і в україномовних, і в Росії, і в Україні. Бо драма 1917 року полягала не в тому, що змінився соціальний лад, а в тому, що зацарювало войовниче хамство. Ленінське державне керівництво, нехай переважно й складалося з кривавих негідників, але з негідників освічених, розумних і талановитих. Цих людей

безжалісно понищив Сталін, який не хотів мати навколо себе людей розумніших і освіченіших за себе. Хрущов, який був гуманнішим, але дурнішим за Сталіна, ще нижче опустив інтелектуальну планку керівництва. А Брежнєв довів все до ідіотичного абсурду. Склалося враження, що ці люди не здатні керувати міськими сортирами, а вони управляли величезною державою. А тепер — ще гірше. Розум зовсім вимився з наших правлячих кіл. Всі виправдовування, що ми живемо погано через брак якихось корисних копалин, не варті ламаного шеляга. Є багато дуже розвинених країн, хоч та ж Японія, що взагалі не мають ніяких копалин, а живуть прекрасно. Тому переконаний, що нам бракує тільки однієї дуже корисної копалини — сірої мозкової речовини у верхніх ешелонах влади, без якої не допоможуть жодні природні багатства.

Директори заводів не здатні керувати державою не через те, що вони господарники, а не політики, а тому, що вони темні, не дуже освічені люди. Більшість з них ще персонально волам хвости крутили. Я теж крутив. Не волам, так козам. Але, живучи потім у справді культурному середовищі, ставлячись з презирством до власного хамства, зробив майже неможливе: на кшталт барона Мюнхаузена вчепився в свою (тоді буйиу) чуприну і витягнув сам себе з трясовини неосвіченості та жлобства. Це було надзвичайно важко, особливо з урахуванням перипетій мого карколомного життя.

Коли я дивився на наших нещодавніх керівників держави, слухав їхні промови, мені ставало гірко за Батьківщину, яка мала право на значно краще. Найприкріше, що, не маючи достатнього розуму та культури, наші вожді й не знали, що це таке. Тому й брали собі у радники майже таких йолопів, якими були самі. А коли виявлялося, що ці радники хоч трохи вищі за загальну масу паскудного істеблішменту, їх зразу ж проголошували

розумниками і... на прохання того ж істеблішменту скидали з політичного Олімпу... Будемо сподіватися, що нова, «помаранчева» влада краща за минулу.

...Майже всі випускні іспити я склав на п'ятірки. Трохи не дотягнув до срібної медалі. А от що робити далі, не знав. Мабуть, вступив би до філфаку Харківського університету або до Вищого авіційно-технічного училища, куди мене кликали за досягнення у бігу на 400 метрів. Та не судилося.

Я вже майже забув свої карпатські мандри. Тільки іноді перелякано кричав ночами, коли щось снилося на цю тему. Але раптом приїхав з Полтави мій бойовий друг Ваня Божко. Заполоханий, вкрай переляканий: «Забрали Петруся Кочевського!.. Ти ж знаєш, він слабкий, хворий, може на допиті розколотися!..» Якщо чесно, я теж злякався. Пішов радитись до батька. Він був більш-менш у курсі моїх небезпечних справ. Зрозуміло, не схвалював мене, але й не забороняв. Коли здогадався, то сказав тільке одне: «Ти нас всіх любиш?» — «Так». Я й справді любив і маму, і свого братика від другого батьківського шлюбу, і дуже добре ставився до мачухи. «Так от врахуй, — вів далі тато, — як тільки тебе візьмуть, то на другий день з усіх посад виженуть мене. І тоді все піде прахом». Я це і раніш розумів, але якось відганяв цю думку. Я сказав: «Тату! Я вже вилізти з цього не можу!» Він відповів: «Твоя справа. Але пам'ятай про нас і будь максимально обережним. Я кілька разів знаходив у твоїй кімнаті матеріали, за які одержати п'ятнадцять років — це щастя!.. Хіба можна бути таким легковажним?» Він пережив обшуки після смерті свого батька, українського соціапіста-революціонера, друга Миколи Скрипника, пройшов німецький, а потім і радянський концтабір. Потроху, ненав'язливо тато навчив мене азам конспірації. Я був здібним учнем. Мабуть, тому і вижив. Які у тата були політичні погляди?

Вбийте, не знаю! Вірші, в тому числі й щиро патріотичні, цілком радянські, давали привід вважати його людиною, прихильною до комуністичних ідеалів. Але такі ідеали зовсім

не заважали українським комуністам бути справжніми патріотами свого народу, тобто націоналістами.

Не можу забути, як ми разом з татом їхали з Москви, з декади української літератури і мистецтва до Києва. Я їхав у купейному вагоні, а він з поетом Андрієм Малишком розкошували за казенний кошт у СВ. Зрозуміло, до пізньої ночі я сидів разом з ними. Пилиїли. Я більше їв, вони більше пили. І раптом батько каже: «Прочитай Андрію Самійловичу свого вірша «Дантові кола». (Своїх «схронних» віршів я навіть батькові не читав). Я перелякано дивлюсь на тата, нічого не можу зрозуміти. Адже він сам попереджав мене ніколи не наражатися на небезпеку, а я часто читав в українських газетах, як Малишко полум’яно таврував українських буржуазних націоналістів. Треба сказати, що цей термін — «український буржуазний націоналізм» — вигадала якась зовсім необізнана у цій справі сволота. Наприклад, я, досить часто спілкуючись з цими триклятими націоналістами, не знав жодного буржуазного. Навіть серед членів бандерівської ОУН. Це тепер, довгі роки проживши на Заході, оунівці стали дуже буржуазними. А тоді я читав у своєму схроні їхні політичні документи і дивувався їх чисто соціалістичною спрямованістю. Щоб не бути голослівним, наведу вам цитати з одного їхнього провідного документу — «Постанови Великого збору Організації українських націоналістів (самостійників)», який був проголошений у вересні 1943 року і був керівним дороговказом на території Західної України аж десь до кінця 1952 року. Принаймні, то можна було прочитати у кожному схроні, кожній боївці УПА: «Ми, українські націоналісти, боремся за те, щоб кожна нація жила вільним

життям у своїй власній самостійній державі. Знищення національного поневолення та експлуатації нації нацією, система вільних народів у власних самостійних державах — це одинокий лад, який дасть справедливу розв'язку національного і соціального питання у цілому світі… Ми проти того, щоб один народ другі народи «визволяв», «брав під опіку», «давав охорону» і тому подібне, бо за цими лукавими словами криється гидкий зміст — поневолення, насильство, грабунок. Тому боротимемося проти російсько-більшовицьких і німецьких загарбників, поки не очистимо Україну від усіх «опікунів», «визволителів», поки не здобудемо Української Самостійної Соборної Держави (УССД), в якій, накінець, селянин, робітник, інтелігент справді могтиме вільно, заможно і культурно жити та розвиватись та буде мати владу в своїх руках». А далі йшло дещо, на перший погляд і зовсім невірогідне: «Ми — за повне визволення українського народу з-під московсько-більшовицького та німецького ярма, за побудову УССД без панів, поміщиків, капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів… За те щоб велика промисловість була національно-державною власністю, а дрібна — кооперативно-громадською… За національно-державну організацію великої торгівлі, за громадсько-кооперативну середню та дрібну торгівлю та за дрібну приватну торгівлю, за вільні базари… За повне право національних меншин плекати свою власну за формою й змістом національну культуру. За рівність усіх громадян України без огляду на національність у державних правах та обов'язках, за рівне право на працю, заробіток і відпочинок…» Так оце і є, як тоді всюди писали, звіряче лице «українського-буржуазного націоналізму»?! Де звірячість? Де буржуазність? Це була більшовицька дезінформація, в яку вірили мільйони радянських людей. Господи, скільки було розповідей про фашистські погляди Бандери, Шухевича, Ребета Отецька! Де вони? І чи міг я,

спадковий українець, прочитавши це і ще багато іншої бандерівської літератури, не надихнутись їхніми ідеями, не встати під жовто-блакитні знамена? Тепер про червоно-чорні прапори. Я чув, що такі прапори були прапорами УПА. Але жодного разу я їх на власні очі не бачив. Правда, я побував тільки у двох схронах у Рожнятівському районі на Станиславщині. Там були тільки жовто-сині. Вони висіли на стіні над вирізьбленими з дерева великими тризубами.

...Так от, їхали ми з Андрієм Самійловичем Малишком — полум'яним борцем з українським буржуазним націоналізмом, і я змушений був виконати наказ батька прочитати свого вірша «Дантові кола». Це був 1954 рік, коли Сталін уже помер. Але справа його ще жила. Тоді за такого вірша не розстріляли б, але точно запроторили до Сибіру. Якби я не випив з ними разом грамів зо двісті, то не наважився б читати навіть під примусом батька. А тут — хоч трава не рости! І я почав, час по часу поглядаючи на реакцію Малишка:

А віруси своє робили діло і рвали тіло бідне на шматки.

Гидкі химери гойдались у темряві та гомоніли оперними тембрами.

Були там баритони, мецо, тенори.

Були там учні, з ними їхні ментори.

Були там судді, також їхні жертви.

Там дикуни місіонерів жерли.

А крикуни — солісти ораторії — гриміли про моральні категорії.

Та це б нічого, все в житті буває.

Паскудні рила — теж створіння Бога.

Та ніч не зупинялась і плодила

таке реальне і таке безтіле, таке бездушне, що душа замліла і захотіла вмерти. Не змогла!

Душа моя — безсмертя бідна жертва.

І бачу я, як колесо історії одну і ту ж руйнує територію із роду в рід, без всякої провини.

І це моя країна — Україна.

Міняються загарбники-хабарники, могили повні різними монголами.

Все ж прапори не тими сяють барвами.

І під сокирами не ті, шо треба, голови.

Моя хворобо, будь моїм Вергілієм!

Бажання правди — ось моя релігія.

Вериги суму на моїх ногах.

І жах в моїх очах, священний жах.

Боюсь за тебе, скривджена Вітчизно.

І б’юсь за тебе з сірою хворобою.

Як мало ми для батьківщини робимо!

А як багато треба нам зробити.

Коли дочитав, запанувала тиша. Я протверезів. Дивлюсь на Малишка. Він сидить з заплющеними очима. Дивлюсь на батька. Може, я помилився, але здалося, що він вже і сам шкодує, що примусив мене читати. Знову дивлюся на Малишка. І раптом бачу, що у нього з під опущеної повіки… котиться сльоза. Він розплющив очі, встав. Підійшов до мене. Підняв за плечі і поцілував. «Я в тобі не помилився!» — сказав він. Чому так сказав? Адже з його подання був надрукований в одній з київських комсомольських газет мій вірш «Кавун», що був удостоєний розгромної постанови ЦК ЛКСМУ. Особливих наслідків цієї постанови я не відчув, бо більше ніде не намагався друкувати вірші. Цей вірш був першим і останнім моїм друкованим виступом за часів радянської України. Всі інші були надруковані підпільно і розповсюджувались через друзів, як прокламації.

Мої славні друзі давно вже лежать у землі, а деякі з них біліють непохованими кістками у рівчаках передкарпатських схилів. Я — людина абсолютно несентиментальна, скоріш навпаки. Але коли перед сном згадую своїх бойових друзів, гірко плачу. Це були винятково гарні, розумні і чисті у помислах хлопці. І мене мучить думка: чи не марно вони так рано втратили свої прекрасні життя? Я дивлюсь на сучасну, нібито вільну і незалежну, Україну і бачу сплюжені світлі ідеї українського націоналізму. Це сталося, мабуть, тому, що наша самостійність не була здобута у боях, а впала на голову, як цеглина на будівництві. Яка може бути національна мораль, коли держава будується руками тих, шо нещодавно цькували і катували справжніх націоналістів? Хіба незалежність проголосили не комуністи, які злякалися

єльцинської «буржуазності»? Вони перелякалися, що їх почнуть вішати на ліхтарях і швиденько відокремились, щоб мати таку собі комуністичну Вандею. Та й за радянських часів Україна справедливо вважалася найбільш реакційним краєм. Тутешнє компартійне керівництво було католиком, більшим за папу римського. Ми, кінематографісти, притиснуті до стіни українськими ідеологічними інквізиторами, шукали порятунку у Москві. Там, зрозуміло, теж був ідеологічний гніт. Але у московському середньому партійному прошарку стрічалися й розумні люди. А у Києві царював суцільний морок. Серед усієї української ідеологічної банди існував лише один розумний чоловік, але через свій розум — страшніший за всіх, бо перехитрити його було неможливо. Поза очі його називали «червоносотенцем», як дещо подібне до «чорносотенець». Це був завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Юрій Юрійович Кондуфор. Уявляю собі, як лізуть на лоби, а може й на потилиці брови тих, хто знав його за часів незалежності: «Це ж великий демократ! Людина широких поглядів!» — заволають вони. Я чув таке від кількох його аспіранток.

Але, на превеликий жаль, я добре пам’ятаю молодого і енергійного Юрія Кондуфора, який очолював партком Харківського університету і, не жаліючи сил, не покладаючи рук, мужньо боровся з «безродними космополітами», які «окопалися у стінах нашого радянського учбового закладу». Хто ж такі ці безродні космополіти? Це вчені з європейськими іменами. Партійні антисеміти змагалися між собою, хто більше викриє євреїв, які ховаються під слов’янськими псевдонімами. І Юрій Юрійович у захваті викривального ражу на факультетських партійних зборах вигукнув: «Ще треба подивитися, які справжні прізвища у цих безродних космополітів!… Ось наприклад…» І зупинився. Та партійний плебс, розігрітий його красномовними філіппіками, зажадав: «Хто?! Хто?! Називай, Юрко, прізвища!» І

бідному Кондуфору довелось таки вимовити: Розенберг, Утєвський і ще кілька суто єврейських прізвищ, які не потребували ніякого викриття. Але, хоч вони і не приховувались, їх безжалісно вичистили з університету. Класичне відділення філфаку було практично обезглавлено. Викладати не було кому. Скоро його закрили. І, чесно кажучи, правильно зробили. Навіщо неосвіченим пентюхам, які змогли вступити до університету тільки як фронтовики, чи як партійці, чи активні комсомольці, чи «виробничники», тобто представники робітників та селян, якась класична філологія? Нашо їм Овідій, Вергілій, Гомер, Тацит, Цицерон? Моя мачуха якраз закінчувала це злощасне класичне відділення філфаку. Вона ніколи не хизувалася своїми фронтовими нагородами, але на засідання парткому, членом якого була, з'явилася при всіх орденах і сказала Кондуфорові, що вона про нього думає. Той теж прийшов при нагородах — двох досить жалюгідних медалях та, здається, ордені Вітчизняної війни. Всі інтелігентні харків'яни були переконані, що він заробив їх у «смерші», військовій структурі НКВС, а потім — МГБ. Сказати, що вона єврейка і захищає своїх, було неможливо. До того ж десь у ці часи мого батька вихопили зі злиднів і призначили уповноваженим з амністії у Західній Україні. А потім він одержав Сталінську премію. Так що вкусити було важко.

Глава шістнадцята

Здається, у 50-му році до Харкова приїхав на гастролі знаменитий естрадний співак Олександр Вертинський. Дістати квитки було практично неможливо. Та мій батько, один з найвідоміших людей міста, дістав квитки собі з мачухою і мені, як він сказав, «з твоєю дівчиною». А «моєю» дівчиною тоді була чи не найперша у місті красуня Іра Бакуль. Насправді нічого серйозного у мене з нею не було. Потім вона вийшла за мого приятеля і однокласника Борю Теца. Я і тепер товаришую з ними. Але тоді мені було приємно ходити по головній вулиці Харкова — Сумській — поряд з такою дівчинкою.

Одержавши дорогоцінні квитки, я радісно помчав до Іри. А вона, така нахаба, каже: «Я не піду, якщо не піде моя подруга Люся Гурченко». Це вже було занадто, і я сказав: «Ти натякаєш, щоб вона пішла замість мене?» «Нехай піде замість мене. Бо я взагалі не знаю, хто такий цей Вертинський, а Люся ледь не плакала, взнавши, що він приїхав, та не може дістати квитка». Це було занадто! Я й сам не дуже знав, хто такий Вертинський, і вимолив у батька квитка тільки заради того, щоб піти на концерт з Ірою. А що Люся? Вона мене абсолютно не цікавила. Тільки заважала залишатися з Ірою наодинці. Хіба міг я тоді знати, що потім буду вчитися з Люсею на одному курсі, а потім вона стане знаменитою артисткою? Бачите, який збіг обставин! І так — все моє життя.

Що було робити? Туди-сюди тикнувся — квитків немає. Ажіотаж, якого в Харкові ще не було! І раптом побачив афішу концерту. їх майже не було у місті. Вертинський всюди гастролював, але рекламувати його концерти було заборонено. На весь Харків висіло, здається, три афіші. Вдивився я у портрет співака і раптом дещо згадав.

Дізнався, де він мешкає. Примчав до готелю. Як тільки він вийшов до вестибюлю, кинувся йому назустріч і заволав: «Олександре Миколайовичу! Мені конче необхідно потрапити на ваш концерт!» Мене схопили адміністратори і швейцар готелю. Вертинський, мабуть, звик до таких номерів. Тому навіть не підняв на мене очі. Та я пручався і волав: «Це буде компенсацією за те, що ви мене у Москві ремнем відстібали!» Він здивовано глянув на мене. Я був уже ледве не викинутий з вестибулю готелю. І раптом він крикнув: «Відпустіть його!» Мене неохоче відпустили. «Йдіть сюди!..» — покликав він. «Так це ви були тим ексгібіціоністом?» Це я потім, через кілька років зрозумів, що він сказав. А тоді я радісно посміхнувся: «Так! Я більше ніколи голим не загоряв!» Його це дуже розсмішило. Посміявшись, він гаркаво сказав (мабуть, адміністратору): «Дайте йому контрамарку!..» В цю ж хвилину мені видали папірець зі штампом, і я потрапив на концерт.

А справа була ось у чому: у 1948 році я зі своїм другом Сергієм Ткаченком вперше у житті поїхав до Москви.

Жили ми буквально у самому центрі — на вулиці Горького, у будинку, перший поверх якого займав знаменитий Єлісеєвський гастроном, а над ним містився не менш знаменитий Будинок актора з прекрасним рестораном, мрією всієї московської богеми. За назвою установи, що утримувала й Будинок актора, і ресторан, останній називався ВТО, бо й справді для більшості москвичів це і було Всесоюзне театральне товариство. Воно займало майже весь другий поверх. У правому крилі було парадне, де жили звичайні громадяни. Там у величезній комуналці містилася кімната-музей автора бестселера радянських часів «Як гартувалася сталь» Миколи Островського. Чесно кажучи, я не читав цю повість чи роман, і до музею так і не зазирнув. Тітка Сергія поїхала під

Москву на дачу, залишивши нам ключа від своєї величезної кімнати.

Наші вікна виходили не на вулицю Горького, а у прохідний двір, яким люди зрізали шлях до площі Пушкіна, на якій тоді ще не стояв кінотеатр «Росія». Щоб побачити людей у дворі, треба було дуже висунутись з вікна. А напроти наших вікон була глуха стіна з єдиним балкончиком, що незграбно ліпився на ній.

Кожного ранку, перед тим, як іти у мандри столицею, коли ранішнє сонечко заглядало до нас, ми, абсолютно голі, бо ніхто не бачив, загоряли на широчезних підвіконнях. Я на одному, Сергій — на другому, і через деякий час на балкончику, що напроти, з'являлися дві дуже гарненькі дівчинки приблизно п'яти і шести років і, пританцьовуючи, голосно нам кричали: «Дураки! Безстидники!» Так було кілька днів, поки одного разу я, задрімавши на підвіконні, не відчув досить силний біль. Розплющив очій побачив немолодого чоловіка, який стібав мене ремінцем. Якби я закричав, то врятував би від кари Сергія. Та від несподіванки я крізь сльози мовчав. Тож свою порцію отримав і мій друг. Чоловік подивився на наші перелякані обличчя і гаркаво сказав: «Ще раз покажете моїм дочкам голі сідниці, відкручу голову!» І пішов. Ми спочатку ніяк не могли збагнути, як він з'явився тут. А потім зрозуміли: це ж музей, двері до квартири не замкнені, а кімнату ми теж на ніч не замкнули. На тому все й закінчилося. Саме ця дурна пригода й дала мені можливість послухати спів блискучого артиста. Я навіть не чекав, що він справить на мене, та й на всю публіку, таке величезне враження. Вертинський співав дві години, а потім ше годину «на біс». Всі були вражені, приголомшені. Все те, що ми чуємо на платівках — ніщо, порівняно з його «живим» виконанням, бо він був до того ж геніальним драматичним актором. Шкода, що його так мало знімали у кіно.

Я, Люся та Іра вискочили з оперного театру, де відбувся концерт, і потрапили під справжню зливу. Побігли Римарською вулицею до будинку Іри. Мені здавалось, що, провівши її, я повністю виконав свою функцію кавалера, адже Люся жила неподалік, трьома будинками нижче, на Клочківській вулиці. Та Іра наказала мені провести подругу до самого дому. Біля воріт її півтораповерхової халупи (дивна річ, ця вулиця пролягала центром міста, але була за виглядом типово окраїнною) я хотів Люсю покинути, та вона наполягла, щоб я довів її до самих дверей. Двері відчинив Люсин батько — акордеоніст з Палацу піонерів, де її мама працювала масовиком-затійником. Вони терзали підлітків, які хотіли танцювати фокстроти та танго, різними па-де-грасами, чердашами, па-де-катрами і па-де-патенерами, хріновиною, яку вже сто років ніхто не танцював. Мама була некрасивою, але розумноокою та жвавою, з великим почуттям гумору, схожою на знамениту співачку Клавдію Шульженко. А батько виглядав дрімучим селянином. І було смішно, що він тримав на руках зовсім маленького песика, левретку.

Батько впустив Люсю додому, побажав мені «тримати хвіст пістолетом», і я пішов з їхнього двору. Не встиг вийти, як потрапив між жінкою, що, волаючи, бігла вулицею, і двома здоровенними бандитами, які доганяли її. Жінку ще треба було наздогнати, а я прямо опинився у їхніх руках. От вони і зняли з моєї руки годинника — подарунок батька. З тих пір я не носив годинників. Неприємно було про них навіть згадувати.

Глава сімнадцята

Влітку і 952 року я вийшов на площу Курського вокзалу і зупинився вражений, як і першого разу, кількістю людей та машин. Який там Харків! Москва виглядала справжнім тисячомовним Вавилоном. Майже на кожному кроці можна було зустріти іноземців, навіть чорношкірих, яких я до того бачив лише у кіно. Я зразу ж пірнув у метро і доїхав до Ярославського вокзалу. Там сів на електричку, що привезла мене до станції Лось.

Там жила тітка, двоюрідна, а може, й троюрідна сестра мого батька. Коли я народився, вона, зовсім ще молода, дуже любила няньчитись зі мною. Нас розлучили спочатку підполтавське село, потім війна, потім все інше, але коли вона писала батькові листи, то завжди розпитувала про мене і передавала вітання. У перший свій приїзд до Москви я відвідав її, і вона прийняла мене дуже добре. Тепер я повинен був деякий час, доки десь не влаштуюсь, у неї жити. Та виявилось, що у дванадцятиметровій кімнатці, окрім неї та чоловіка, тимчасово мешкає її сестра, що раптово приїхала з тувинського Кизила. Мені треба було днів з десять якось перекантуватися. Вирішили направити мене ще до якихось родичів. Обрали тітку Олену, яка мешкала на Луб'янці прямо напроти будинку ЦК у старовинній двоповерховій будівлі середини XIX сторіччя. Такий собі купецький доходний дім, дуже типовий для старовинної Москви. Я зрадів, бо пощастило жити самому. Тітка з дітьми перебувала на дачі, а мені через сусідку залишила ключі. Та не довго музика там грала й не довго фраєр танцював… Я не настільки обдарована людина, щоб передати жах першої ночі. Тільки заснув, як зразу ж прокинувся від спекоти у всьому тілі. Та хіба лише спекота? Страшенне свербіння і якесь бурхливе шевеління на всьому тілі. Я стрімголов вмикнув світло і побачив на собі неймовірну кількість блощиць (клопів). Вони

ссали мою кров, не звертаючи увагу на увімкнене світло. їх було безліч: і на стінах, і в ліжку. Я провів рукою по грудях, і мене знудило від розчавлених комах. Заради Бога, вибачте такий натуралізм, але з пісні слова не викинеш. Вся столиця, особливо її центр, були тоді заражені полчищами блощиць і тарганів. Потім їх якось понищили.

Я набігався за цілий день, дуже хотілося спати. Обмився, а потім висунув на середину кімнати дитяче ліжко. Витрусив і почавив всіх комах. Поставив ніжки ліжка у каструлі з водою. І знову заснув. Та знову прокинувся від того ж шевеління на тілі. Засвітивши світло, побачив, що блощиці колоною сунули на стіну, потім на стелю, а опинившись над моїм ліжком, десантувались на мене. Будинок влітку був майже порожнім, і вся ця нечисть була дуже голодною. От і накинулась на мене.

Довелося о четвертій ранку, ретельно обмившись, іти у сквер і там досипати на лавці.

Була у мене ще одна троюрідна тітка — Віра, що мешкала на вулиці Горького. У цьому будинку жило багато знаменитих людей. Його стіни вкривали меморіальні дошки. Але прийняла вона мене без захоплення. Місця було багато, та кому потрібен провінційний родич.

І раптом я зустрів на вулиці одного приятеля. Він ішов у гості до Юліка Даніеля, якого я трохи знав по Харкову. Купивши випивку чи торта — вже не пам’ятаю, пішли разом. Це був той самий Даніель, що потім разом з Вадимом Синявським вславився як перший радянський дисидент і був за це на багато років ув’язнений. Довго розмовляли. А дізнавшись, що мені нема де спати, його люб’язна дружина постелила матраца на підлозі. Я був щасливий, бо виспався вперше за три дні. Потім дізнався, що

переді мною і після мене на цьому матраці спало багато харків'ян. Юлік Даніель був людиною з золотим серцем, що важко сказати про його «подільника» Синявського. З ним я познайомився пізніше, перед самим його арештом, і він справив на мене враження людини жорсткої, погордої, зверхньої до людей. А може, я помилявся, і просто він не хотів спілкуватися зі мною.

...Документи (копії та оригінали) я відніс зразу у два вузи: до Літінституту імені Горького та Всесоюзного державного інституту кінематографії. Для Літінституту я мав рекомендації від Максима Тадейовича Рильського і Андрія Самійловича Малишка, яким подобались мої вірші. Для ВДІКу в мене було направлення від Міністерства культури УРСР, яке я одержав у досить дивний спосіб. У мене все життя — пригода на пригоді.

Коли я жив у підполтавському селі, мною опікувалась двоюрідна бабуся, яка була молодшою за мою маму. Звали її Христина.

Одного разу, гадаю, у 1940 році, вона поїхала у гості до своєї подруги кудись на Київщину і взяла мене з собою. А в цей час режисер Ігор Андрійович Савченко знімав там свій знаменитий фільм «Богдан Хмельницький». Асистент режисера, побачивши мене, маленького, біленького, поставив у кадр як поводиря сліпого кобзаря, здається, до артиста Хвилі. Потім, коли він знімався в мене у серіалі «Стара фортеця», казав, що це й справді було так. Навіть обіцяв подарувати нашу з ним фотографію. Кожного разу, коли я дивився «Богдана», то намірявся побачити себе, та захоплювався фільмом і пропускав цей момент. А може, при монтажі цей кадр був викинутий. Але це зіграло у моєму житті визначну роль.

Вже після війни, перед самими моїми карпатськими мандрами я потрапив з батьком до Києва, і хтось зі знайомих письменників,

не пам’ятаю, хто саме, почувши про моє кінематографічне минуле повів мене до Савченка, з яким був знайомий. Ігор Андрійович у той час знімав «Тараса Шевченка». Він був трохи напідпитку, і, мабуть, через це радісно прийняв мене. Подивившись на мій білявий чуб та досить випуклі надбровні дуги, напрочуд схожі на його власні, заявив, що я — його копія у дитинстві. Потім він водив мене по студії й жартома казав, що я його позашлюбна дитина, не дарма ж моє по батькові — Ігорович. Жарти жартами, але ця зустріч була доленосною для мене. По-перше, велике щастя було спілкуватися з одним із найпрофесійніших режисерів радянського кіно, у якого я багато чого навчився. По-друге, він познайомив мене зі своїми учнями Марленом Хуцієвим, Феліксом Міронером, Сергієм Параджановим, з яким я мав щастя товаришувати до кінця його життя, а також — Олександром Аловим. Так оцей самий Саша Алов приїхав, як представник Міністерства Культури УРСР, до Харкова для пошуків здібних хлопців та дівчат, щоб вивчити їх від України у ВДІКу. Я й не мріяв про таке. Зрозуміло, я не був таким темним, як дівчина, що прислала заяву до цього вузу, назвавши його інститутом «конно-мо-то-графії», вважаючи, що він дає фах тренера з кінного та мотоспорту. Я приблизно знав, що це таке. Але й їхати з України не хотів, бо займався розповсюдженням підривних націоналістичних матеріалів. Прийшов я до харківського управління культури, де прослуховував кандидатів до ВДІКу Олександр Алов, вболівати за художника Анатолія Брусіловського, племінника відомого поета Семена Кірсанова. Хотів вступати до ВДІКу він, а не я. Та Алов побачив мене і впізнав. «А ти чого не заходиш?» Я кажу: «Я вболіваю за друга...» «А що вмієш робити?» «Пишу вірші і фотографую». «Так це ж чудово! Я вишлю тобі направлення на операторський факультет». Потім у ВДІКу з мого направлення лише посміялись: «Направлення з України? Завтра будуть давати направлення з Москви та Ленінграда!» Та я все жтаки вступив. І вступив з

першого разу, хоча більшість абітурієнтів з провінції складали вступні іспити на операторський факультет по два-три рази.

А от до Літінституту, куди теж подав документи, не потрапив. Два іспити з поезії склав на відмінно. Мені пощастило: ніхто, окрім Михайла Аркадійовича Светлова, автора славетної «Гренади», української мови не знав, а йому мої вірші сподобались. Він дуже клопотав за мене, але що міг вдіяти, якшо я примудрився у творі зробити 16 орфографічних помилок. Як потім І з'ясувалося, міг писати й українською мовою. По-перше, зробив би менше помилок, а по-друге, хто б їх знайшов? Це ж не Київ, а Москва. Щоб втішити мене — та й себе, бо дуже гарно ставився до мене, — Михайло Аркадійович добився для мене офіційного дозволу відвідувати його поетичні семінари. Що я й робив протягом майже двох років.

Але ше до того, як я почав складати екзамени у Літінституті, пішов до Бориса Леонідовича Пастернака з рекомендаційним листом від харківського письменника Давида Вишневського, який на початку 30-х років відпочивав разом з ним в Ірпені й тому вважав, шо цього достатньо для направлення до нього якогось хлопця з проханням допомогти при вступі до Літінституту.

Я не знав ані про зміст листа (він був запечатаний у конверті), ані про химерні стосунки Вишневського з Пастернаком і тому безтурботно почвалав до будинку у Лаврушинському провулку, прямо напроти Третьяковської галереї. Там мешкав геніальний поет.

Знайшов за номером квартиру, задзвонив у двері. Ніхто не відгукнувся, і я вже йшов геть, та раптом до дверей підійшов чоловік з красивою головою, схожою на голову породистого коня, і розраховану на трохи більше тіло. Я не знав, як виглядає

Пастернак, але зразу зрозумів, що це він. «Здрастуйте, Борисе Леонідовичу!..» Він здивовано глянув на мене: «Здрастуйте… Ви до мене?» «Так. Ви ж Пастернак?» «Гадаю, так…» — посміхнувся він. Губи посміхнулись, а очі ні.

Я наблизився, представився, дав листа Давида. Він дуже здивувався: «Вишневський? Давид? Я знаю тільки одного Вишневського — Всеволода і то без усякої приємності… Заходьте!» Ми зайшли до квартири. Він намагався напоїти мене чаєм, та з цього нічого не вийшло, бо не було ані цукру, ані заварки. Він пояснив, що весь час живе на дачі у Передєлкіно і в Москві майже не буває. Тож мені пощастило, що я його застав. Прочитавши листа, сказав, що ніякої допомоги здійснити не може, бо його опальне ім'я лише зіпсує справу. Ніхто зважати на його рекомендацію не буде. І зразу ж запропонував поїхати з ним на дачу.

Поїхали. Мене там гарно пригостили. Багато розмовляли. Точніше, я говорив, а він слухав. Про що? Хоч убийте, не пам'ятаю. Потім багато разів бував у нього. Але тепер мовчав я, а він розповідав або читав свої вірші.

У мене склалося враження, що він ніяк не ставився до мене, йому просто була потрібна людина, якій цікаво слухати його. Не пам'ятаю, щоб хтось ше, окрім близьких родичів, тоді відвідував його. Доки не з'явився Андрій

Вознесенський. Він навчався на архітектурному факультеті чи в архітектурному інституті, і був уже серйозним поетом. Хтозна, може, якби я не посоромився прочитати якісь свої вірші Борису Леонідовичу, він би більше зацікавився мною. Та гадав, українська мова йому зовсім чужа, і він все одно нічого не зрозуміє. Мабуть, так би воно і було. Але я міг бути гарним

слухачем і виконавцем його дрібних доручень. Мені б максимально скористатися можливістю спілкуватися з генієм, а я приревнував його до Вознесенського. Став шось демонструвати, тижнями не приїжджати і таке інше.

А потім я, перейшовши з операторського факультету ВДІКу на режисерський і паралельно продовжуючи навчатися на операторському, ще и до того відвідуючи семінар Світлова, зовсім закрутився і просто не мав часу на відвідування Передєлкіно. І дуже багато втратив.

Потім побачив Пастернака вже у 1958 році, коли його змушували відмовитися від Нобелівської премії за «Доктора Живаго». Того ж дня, як я це прочитав у газеті, кинувся до нього. Від електрички до дачі біг спринтерським бігом. Спітнілий, примчав до нього і буквально бухнувся йому в ноги: «Борисе Леонідовичу! Рідний! Дорогий! Благаю вас всім святим на цьому світі! Не відмовляйтеся! Це ж не тільки ваша слава, а слава всієї російської літератури! Окрім Івана Буніна ніхто її не має!» Він сумно подивився на мене, підняв з колін і тихо сказав: «А може, и справді я мерзотник? Якби ганьбили лише покидьки... А то й порядні люди... Хоч то й же Костя Симонов...» І така потойбічна туга була в його прекрасних очах!.. «Всі вони покидьки! — волав я. — Всі ідіоти!..» Сльози так і бігли з моїх очей. Не розуміючи, що кажу, я додав страшний аргумент: «Не відмовляйтесь! Вони вам все одно нічого не вибачать!.. Будуть цькувати, доки не загонять у могилу!.. Ось побачите! Я цю публіку добре знаю!..» Він тільки тяжко зітхнув.

А наступного дня відмовився від премії. І йому таки нічого не вибачили, і продовжували цькувати ще два роки, доки він не помер.

Наступного разу я побачив його вже у труні, коли її несли на руках до виселкового цвинтаря. Все було точнісінько так, як він описав у вірші «Август» з «Доктора Живаго». Більш геніального опису майбутньої власної смерті я ніколи не читав. За труною сунув натовп, який можна було зрівняти з тим, який ішов за труною Сталіна. У всякому разі — подібний до нього. Переконаний, що абсолютна більшість присутніх ніколи не читала віршів Пастернака, але на поверхню виплеснувся протест народу, який сподівався на покращення політичної ситуації після смерті вусатого тирана, та не дочекався цього. Якийсь льотчик, Герой Радянського Союзу, на чиїхось руках випірнув з натовпу й почав гучно вигукувати відверто антирадянські гасла. Я запам'ятав тільки одну фразу: «Банда партійних недолюдків замучила геніального поета!»

І це була свята правда. Навіть Сталін оберігав Пастернака від остаточної розправи. Хто цього бажали? І так звані «ідеологи», берієвці, і, особливо, брати-письменники — банда бездарних, вигадуваних владою соцреалістів. Тиран ніяких нагород та премій Пастернаку не давав, але й не дозволяв знищити його чи заморити голодом. Таке його ставлення спостерігалося не тільки відносно Пастернака. Так він ставився до Михайла Булгакова, Андрія Платонова, Сергія Ейзенштейна, Олександра Довженка і ще деяких інших геніїв культури. Причину цього з'ясувати важко. Чи то була примха, чи, може, справжня повага до митців.

Розповідали таке (правда, я це чув не з вуст самого Пастернака): нібито він мав зустріч зі Сталіним десь на початку 30-х років, коли ще терор, у всякому разі у Москві, не дуже відчувався. Десь пів на третю ночі у нього задзвонив телефон. Пастернак, напівпрокинувшись, схопив слухавку і почув голос з грузинським акцентом: «Борисе Леонідовичу! Ви часом не спите?» Як людина вихована і люб'язна, Пастернак збрехав, що не спить, хоч за

хвилину до того бачив уже другий сон. «Це вас турбує товариш Сталін!..» — сказав голос з рурки. У Бориса Леонідовича зразу ж спалахнула думка, що це розіграш. Тоді у Москві поставили багато телефонів, і була безліч дотепників, які обожнювали всіляко розігрувати знайомих і незнайомих. Деякі, такі, як композитор Микита Богословський та актор Володимир Хєнкін, були прямо-таки віртуозами цього діла. Тому Пастернак не повірив, що телефонує Сталін. Але про всякий випадок вирішив поводитись обережно. І тому, коли голос з рурки запропонував йому спуститися донизу, де нібито на нього чекає машина, і приїхати до нього у Кремль, вчинив так: одягнувся, вийшов до парадного, переконався, що там нікого немає, спустився вниз і тихенько підійшов до дверей, що ведуть на вулицю. У щелину побачив, що й справді там стоїть чорний автомобіль. Але хто зна, може це теж частина розіграшу... Та раптом з боку парадного, де, як він добре бачив, нікого не було, хтось взяв його під лікоть і лагідно промовив: «Будь ласка, проходьте, проходьте!» Якби це був не 30-й, а 37-й рік, можна було б від цього й умерти, але тоді ше тотально не хапали письменників, тому він покірливо вийшов і сів до машини, яка привезла його у Кремль до вождя. Сталін був дуже маленьким на зріст — десь 162 сантиметри, меншим за Леніна, але якось невимушено міг робити так, що ніхто цього майже не помічав. На святах, на трибуні Мавзолею поряд з ним стояли теж малі на зріст Молотов, Ворошилов, Будьоний. Та й Берія не був високим. А його попередник Єжов взагалі був ледь не ліліпутом. Вождь дуже любив стояти біля нього, поки не розстріляв, скинувши на нього всю провину за страти 1937 року.

Пастернак теж не був високим, але все-таки вищим за вождя. І помітив, що коли він стояв, Сталін сидів. А коли сидів, Сталін стояв чи ходив. Він пригостив поета таким смачним чаєм і такими смачними шоколадними цукерками, яких він не їв ні до цього, ні після цього. А потім сказав: «Шановний товаришу Пастернак! Я

дуже люблю читати деякі ваші вірші, особливо про Володимира Ілліча Леніна та про повстання під керівництвом революційного лейтенанта Петра Шмідта… Тому вирішив звернутися до вас по допомогу…» У Пастернака очі полізли на лоба. Адже він був абсолютно безпартійний, а тоді серед партійної еліти була прихильність до таких, як Дем'ян Бєдний чи у найкращому випадку -Володимир Маяковський… Але вождь вів далі: «У мене є далека родичка, грузинка… Її син пише вірші, російською мовою… І попросила мене допомогти хлопцеві, щоб він десь у Москві навчався поезії… Зрозуміло, товариш Сталін може допомогти… Але тільки у тому випадку, якщо у хлопця справді є якісь здібності. Я не розуміюсь на цій справі і тому звертаюсь до вас по допомогу… Прочитайте, будь ласка, і все чесно мені скажіть!..» І дав Борису Леонідовичу зошит, в якому трохи старомодним почерком було записано чимало віршів. Пастернак, з'їдаючи одну за одною надсмачні цукерки, запиваючи їх ще смачнішим чаєм, на зеленому столику під настільною лампою з зеленим абажуром чесно прочитам увесь зошит. «І що скажете?» — запитав Сталін. Пастернак сказав, що в цілому вірші йому сподобались. Вони трохи старомодні, бо весь час римуються іменники з іменниками, прикметники з прикметниками, дієслова з дієсловами, а так тепер не роблять, це вважається застарілим, хоча Пушкін і Лєрмонтов вживали таке дуже часто. Йому сподобалися описи кавказських пейзажів, вірші, присвячені любові до рідної землі. Одне слово, хлопцеві обов'язково треба вчитися, і він сам охоче напише йому рекомендацію до ІФЛІ, тодішнього вузу, що готував письменників. Сталін подякував, і Бориса Леонідовича відвезли додому. Він вже забув про це, коли, як і всі письменники, змушений був підписатися на твори Сталіна. Одного разу відкрив том якраз там, де були факсимільна сторінка з рукописом вождя. Який же у нього був переляк, коли зрозумів, що вірші у зошиті були написані тим же самим почерком! Тобто це могли бути вірші самого Сталіна. Слава Богу,

вони були й справді досить пристойними, а то б Пастернак, щира душа, точно сказав би, що вони погані. І могло статися, що вождь приховав би образу на нього. А він був злопам'ятним.

Може, це й вигадка. Але за деталями надзвичайно схожа на правду...

...Через деякий час після смерті Пастернака я з величезними труднощами прорвався на суд над його громадянською дружиною та її дочкою, з якою був трошки знайомий. Судили їх за неймовірне: що дали до Італії неопубліковані твори Бориса Леонідовича, аби їх там опублікували. Надрукувала ці матеріали не якась там права преса, а газета італійських комуністів «ипйа». І все одно це вважалось злочином. Як насмілились це зробити без дозволу компартійних бонз?! Обох засудили на невеликі терміни, але ув'язнення — це все-таки ув'язнення.

Глава вісімнадцята

Мої поетичні справи були кепські, бо в Україні мене не друкували. А російські вірші я не наважувався писати. Так, мабуть, і не набрався б хоробрості, якби не смішна нагода. Йшов я з Григорієм Поженяном і поетом Миколою Глазковим вулицею Горького і дуже нам хотілося випити. Та грошей не було. Григорій сказав, що є один спосіб здобути гроші: написати сатиричного вірша й піти до журналу «Крокодил». Там, як тільки беруть до друку матеріал, зразу ж видають гонорар. Сіли у сквері проти пам’ятника Пушкіну і, поглядаючи для натхнення на класика, почали писати. Поженян і Глазков досить швидко написали майже цілі поеми, а я з себе ледве вичавив таке: Дядя Федя мыл забор, на котором был фольклор.

Мыл, ругаясь неприлично.

Слышал Петя все отлично.

И, усвоив весь набор,

Вновь заполнил им забор.

Що сказати? Не Пушкін. Навіть не Дем’ян Бєдний. Мої колеги презирливо проглянули мій текст, і ми почваняли на вулицю Правди, де містився «Крокодил». Як же їм було незручно, коли їхні великомудрі поезії не прийняли, а мій жалюгідний віршик взяли, гроші заплатили і на третій день надрукували.

Треба сказати, що я був знайомий з досить великою кількістю російських письменників. З деякими познайомився через роботу в кіно. Але більшість знав по московських тусівках.

Першим, з ким я потоваришував, був прекрасний майстер слова — Юрій Маркович Нагібін. Це відбулось ще у 1949 році.

Батько повіз мене у будинок творчості письменників «Коктебель», Де в цей час відпочивав і Нагібін. Це було, мабуть, найкраще літо у моєму житті. Війна зруйнувала все навколо, залишивши недоторканим лише будинок Максиміліана Волошина, в якому й містився дім творчості письменників. Навкруги не збереглось жодного санаторію, жодної приватної оселі. Я зовсім не примхливий у побуті, але абсолютно не демократ. Щиро вважаю, що треба мати заповідні зони, куди ні за яких обставин, навіть за великі гроші, не можна впускати духовний плебс. Все ж таки треба, щоб десь могли відпочивати лише «просунуті» люди. За це я дуже люблю місця відпочинку творчих спілок. Не хочу описувати Коктебель тих часів — Карадаг, затоки — бо все одно не здатний їх описати. Якось ми розговорилися з Нагібіним і потоваришували. До того ж, у нас був спільний інтерес. Йому подобалась невисока на зріст, з фігурою французької статуетки, з гарними грудьми і красивою сідницею дружина високопоставленого письменника, працівника московського ЦК. Але у Коктебелі все видно, як на долоні, сховатись нема куди, а до своєї кімнати вона його не пускала, бо з нею відпочивала п’ятнадцятирічна дочка, яка могла настукати татусеві. Моїм завданням було робити так, щоб дочка якнайдовше була поза кімнатою. Що я з величезною насолодою й робив, бо вона мені дуже подобалась. Не те щоб ця дівчина була такою вже красунею, мати була значно краща за неї, але з неї струменем било життя. За нею бігали не тільки всі однолітки, а й дорослі письменники. Вона спочатку відверто сміялася з мене та інших хлопчаків, одним з яких був мій друг, син письменника Мусатова, і глузливо називала нас об’єднаним ім’ям Саші М^атови. Але я був наполегливим і все ж таки спокусив капризне дівчисько. Я зумів заморочити їй голову нестримним красномовством. Вона то

кидалась до обійм дуже красивого і настільки ж дурного ленінградського прозаїка, то, занудьгувавши з ним, поверталась до мене.

Терпіти її підступність я далі не міг і попросив тата, щоб ми поїхали до Одеси, де жив його двоюрідний брат Гліб, начальник карного розшуку Приморського райвідділу міліції. (Це з його подання Кіра потім зняла свого «Сором'язливого міліціонера»...)

...Коли я вступив до ВДІКу, перше, що зробив, розшукав ту коктебельську дівчину. Зателефонував, почув у рурці знайомий, дуже характерний голос. Вона мене впізнала з перших слів. Таке не могло бути, але факт. Сказала, щоб я, не гаючи часу, мчав до неї, бо вона сьогодні ще до Одеси. Я взяв таксі й за півгодини був у її квартирі. Вона зразу ж познайомила мене зі своїм чоловіком, молодим поетом, і ми з ним невдовзі махали руками услід її потягу. На ту хвилину були вже досить п'яні, і він затягнув мене до себе. Тож я провів ніч в її квартирі, але не з нею, а з її чоловіком. Я спав у ліжку, а він, не здатний дійти до кімнати, заснув під вішалкою у передпокої.

Потім вона мала ще трьох чоловіків. Але завдяки її першому чоловіку я почав отримувати замовлення на тексти пісень, бо він невдовзі став надзвичайно відомим поетом-піснярем і не впорувався з великою кількістю замовлень. Йому доводилось наймати «негрів», тобто тих, хто писав замість нього. Я був одним з таких негрів. Але він ніколи не жмотився і відстьобував собі лише символічний мізер. Йому важливі були не так гроші, як репутація фірми, її «безвідмовність», щоб весь час ішли замовлення. Тоді я потроху й оволодів російським віршуванням.

А з Нагібіним мене доля зіштовхувала ще кілька разів.

У 1958 році ми з Кірою опинились у Ленінграді, куди нас направили зняти дипломний фільм. «Ленфільм», запустивши нас з фільмом «На війні як на війні», невдовзі роботу припинив, хоча ми вже встигли відзняти зимову натуру. Це була радянсько-фінська стрічка. Головну роль виконував один з найкращих потім режисерів Фінляндії Мікко Нісканен. Закрили наш фільм тому, що після збиття радянською ПВО американського літака-шпигуна «Локхід-У2», фінський уряд зайняв не зовсім ту позицію, яку від нього чекали. Потім нас довго мучили зі сценарієм «Робоча людина Вітька», якому інкримінували все, що тільки можна було інкримінувати. Я ретельно і послідовно виконував всі їхні безумні зауваження, а коли сценарій був остаточно зіпсований і запущений до виробництва, ми з Кірою категорично відмовились його знімати. Це була наша помста, яка мала великий розголос на «Ленфільмі».

Однак студія запропонувала нам поставити фільм про дітей за новелами Юрія Нагібіна. Кіра зразу відмовилась, бо ніякого сценарію практично не було. А я погодився, щоб під час роботи над літературним і режисерським сценаріями одержувати зарплату. До того ж була манюпусінька надія, що Нагібін зможе за моїми вказівками переписати сценарій. Та, як виявилось, йому було не до сценарію. Фільм був лише камуфляжем для іншої справи. У нього почався бурхливий роман з Белою Ахмадуліною на тлі неймовірних ревнощів його тодішньої дружини-красуні Ади. Вона слідкувала за ним вдень і вночі. Сховатися від неї можна було лише в іншому місті. А тут нагода — сценарій на «Ленфільмі». І ось ми їдемо «червоною стрілою» з Москви до Пітера. Я з Белою в одному вагоні, а Юрій — в іншому. А до самого відходу потяга Ада його стереже.

У Ленінграді нас всіх селять окремо. Та Юрій практично живе у Бели. Через два дні вночі з'являється Ада. Стукає у двері: «Де

Юра?» Я, ще не розплющивши очі, брешу: «У Комарової» Чому в Комарово? Мабуть тому, що сценарій називався «Брати Комарови». А по-друге, я чув, що у Комарово є будинок творчості — чи то письменників, чи то кінематографістів. 6*

«Куди саме?!» Думаю: якщо скажу, шо не знаю, вона буде сидіти до ранку і спіймає Юрія з Белою, коли ті підуть снідати до ресторану. Бачучи, що вона здатна на все, я їй кажу: «Він поїхав до Вітольда Борисова, перекладача його творів на фінську мову». Де я взяв це ім'я та прізвище, й тепер не второпаю. Але вона повірила, схопилась на ноги і помчала на вулицю. З вікна я побачив, як спіймала таксі. Зрозуміло, я зразу ж зателефонував Нагібіну і він перебрався до себе. А коли вранці повернулась зла як сто пантер Ада, він сказав, шо я переплутав ім'я з прізвищем, і його приятеля звуть не Вітольд Борисов, а Борис Вітольдов, і він нібито повернувся від нього лише о третій ночі й зразу ліг спати... Слава Богу, все обійшлося. Сценарієм ми не займались. Днями вони кохались, а ночами ми втрьох гуляли, бо саме стояли білі ночі. Я навіть наважився присвятити Белі вірша:

Вечер белый шепчет Беле

о приходе белой ночи.

Ветер дуть уже не хочет, шевелится еле-еле.

Ели в парке.

Марки в лупе —_ бородатый старикашка ищет лупой Гваделупу.

Кошка нюхает ромашку.

Очень странно: ходят люди

в полвторого и в четыре.

Плохо тем, кого не любят в этом белом-белом мире...

Щоб завершити історію мого знайомства з видатним російським письменником Юрієм Нагібіним, процитую своє поздоровлення, яке надіслав йому на 60-річний ювілей:

Кто там мямлит, лепечет и мелет, заедая коньяк Коктебелем?

Были, были и мы молодыми и купались в заливе нагими.

И намеренья были благими,

Юрий Маркович, Юрий Нагибин!..

А вокруг было тихо и пусто.

И такое шемящее чувство разливали ночные цикады, что хотелось заплакать. Не надо вспоминать этот сорок девятый!

А потом заковались Вы в латы, опустили на чувства забрало, жизнь испытанно подобрела, и фортуна Вам подыграла.

Всеми признано ваше творчество, но писать еще лучше хочется!..

Стали снежно-седыми волосы, не поется с чужого голоса.

Не нужны вам бомонды московские, если пишется про Тредьяковского.

Тот, кто может войти в Историю прямо с улицы, как в тратторию, не почтительно, а внимательно, тот достоин зваться Писателем.

Прийшла відповідь:

«Дорогой Александр Игоревич! Саша! Спасибо за стихи, я разволновался, как старая полковая кляча при звуке трубы. От напоминания

о том Коктебеле. С Новым годом, дай Бог нам радости. Искренне Ваш Ю. Нагибин».

...З Белою Ахмадуліною познайомився у 1952, коли їй було лише 15 років

1 вона навчалася в восьмому чи дев'ятому класі. Познайомились за смішних обставин. У парадному будинку, що фасадом виходив на Садове кільце, а торцем — на вулицю Воровського, на тили Спілки письменників.

Там знімав кімнату мій приятель Володя Бурич. Він навчався у Харківському університеті на факультеті журналістики. Коли цей факультет розформували, студентам дозволили перейти до будь-яких вузів країни, де навчали журналістській справі. Більшість перебралася до Києва, а Володя — до Москви.

Я часто ходив до нього в гості, бо господарі квартири, колишні працівники Радміну, з середини квітня до Ц£)(І!Гня жили на дачі і не заважали нам.

Одного разу я йшов до Володі, щоб послухати його нові переклади з Лорки. Він був блискучим перекладачем. Його переклади з Лорки, Юліана Тувіма та інших поетів були значно кращі за канонічні. Але він не входив до перекладацької мафії і тому друкувався дуже рідко. Писав він тоді й досить гарні вірші, правда, занадто експериментальні.

Так от, іду я до нього, і раптом бачу, що ліфт не працює. Піднімаюся пішки і чую дівочий голос та гучний стукіт у двері. Коли наблизився до четвертого поверху, побачив гарненьку пухкеньку дівчинку, що стукає ногами у двері квартири, що поряд з Володиною, і кричить: «Відчиніть! Я знаю, що ви там! Віддайте портфеля і йдіть до всіх чортів!»

Я запитав, що сталося. Вона зі сльозами на очах відповідала, що там живе її приятель. Вона вийшла щось купити у гастрономі, повернулася, а двері замкнені й ніхто не відчиняє, хоча там залишився її портфель. Я знав, що по сусідству живе Міністр вугільної промисловості СРСР Засядько з сином Володею. Я часто бачив і його друзів. Серед них був красивий хлопець, який через два роки вступив на операторський факультет ВДІКу і став одним з найкращих операторів країни — Олександр Княжинський. Ми з ним потім товаришували. А от із його однокурсником та співоператором у студентських роботах Юрієм Іллєнком майже не були знайомі. Дивна річ — таке ж у мене було з Аловим та Наумовим. Алова добре знав, а з Наумовим ледь здоровкались.

У Бели був ранній вірш:

Пятнадцать мальчиков, а может быть и больше, а может быть и меньше, чем пятнадцать, мне говорили так примерно:

«Пойдем в кино

или в музей изобразительных искусств...»

Гадаю, що до числа цих 15 хлопчиків входив, окрім Княжинського і Засядька, також і Юра Іллєнко — московський юнак, який і близько не знав української мови. Він тоді не міг би уявити, шо стане провідним режисером українського кіно. Коли я заснував в інституті українське земляцтво, до нього входили і

російськомовні українці, наприклад, такі, як Лариса Шепітько та Юрій Сокіл, але запросити до себе Юрія Іллєнка чи Людмилу Гурченко навіть не спадало на думку. Настільки вони були далекі від українства.

...Так от, дев’ятикласниця Бела стояла біля дверей Володі Засядька, зла та прекрасна, і неможливо було припустити, що невдовзі вона стане чи не найкращим поетом Росії.

Я сказав, що мабуть її друзі кудись вийшли і вона може зачекати у нас. Ми задзвонили до Володі Бурича. Він відчинив і хихикнув: «Перейшов на неповнолітніх?»

Я пояснив ситуацію. Розговорилися. Володя прочитав свої переклади.

1 раптом Бела сказала, що теж пише вірші. Прочитала три чи чотири. Ми отетеріли. Її дитячий, шкільний вигляд не личив до дорослих і дуже сильних віршів. Ми зацікавились нею. А вона зразу ж закохалася у Володю. Закохатися в нього можна було: світлий шатен з витонченим, видовженим лицем. Ще й цікавий поет.

Володі вона теж сподобалась, але знаючи, що це дев’ятикласниця, боявся до неї й доторкнутись. Спочатку я дивувався його безмежній порядності, а потім зрозумів, що тут щось інше.

Одного разу ми познайомилися з двома студентками-латишками. Дуже гарненькими. Одна з них була десь під метр вісімдесят. Володя був трохи виший за неї, тому уступив мені ту, що була нижчою. Латишки між собою своєю мовою про щось поговорили і «моя» запропонувала мені піти до Театру кіноактора, що у будні фунціонував як звичайний кінотеатр, бо її подруга схотіла

залишитись з Володею наодинці. А потім пішли вдивитися кіно вони.

(Кімнати господарів були замкнені на ключ.) За годину ми повернулися і побачили, що щось не так. Володіна дівчина щось по латиськи сказала подрузі, і вони швидко пішли. Запитую у приятеля: «Що сталося?» А він: «Я зрозумів, що це провокація!..» — «Провокація?!» — «А як зрозуміти, що, як тільки ви пішли, вона зразу роздяглася голою?» Я відповів йому з деяким переляком: «Вона поспішала, бо за годину мали повернутися ми...» — «Ні! Це була типова провокація КДБ!» У нього в очах світилась така свята впевненість, що стало зрозуміло: його мозок зійшов з рейок. А потім ми з ним довго не спілкувались.

Коли я дізнався, що попри всі мої благання Борис Леонідович Пастернак все ж таки відрікся від Нобелівської премії, щось перевернулося у моїй голові, і я пішов до психіатра. Мене помістили до знаменитої лікарні імені Ганушкіна, де я ніяк не міг заспокоїтись і весь час писав похабні вірші на всіх провідних російських літераторів, які цькували Пастернака. Ці жорстокі пасквілі гуляли по Москві, викликаючи величезний гнів письменників і цікавість чекістів. Та на мене, тим паче що я сидів у психушці, зрозуміло, ніхто не думав. Майже всі ці віршики загубились, і я їх забув. Але один і зараз пам’ятаю. Це пасквіль на драматурга Анатолія Софронова:

У Софронова душонка, как мошонка у мышонка.

Десь через тиждень я зустрівся у коридорі психушки з Володею Буричем, який вішав на стіну стінгазету, яку сам виготовив. Називалася вона «Красный умалишенец» і була заповнена дуже смішними і досить гострими матеріалами. Обнялись, розцілувались. Виявилось, що він, окрім газети, випускає ще

журнал «Ум за разум». І хоча почувається прекрасно, на волю не спішить.

Після лікарні він одружився з перекладачкою Музою Павловою, яка років на 15 була старшою за нього, і зразу запанів: жив у самому центрі Москви, його почали друкувати, побудував розкішну дачу на березі Оки. Я навіть намалював йому фрески на стінах зимового басейну — вознесения Ісуса Христа у досить абстрактному стилі.

Нещодавно він зателефонував мені з Москви: «Сашко! — сказав він так, ніби ми з ним останній раз бачились позавчора. — Ти не хочеш поставити фільм за романом... — і він назвав якесь польське прізвище. —

Я його тільки що переклав, і письменник дав мені авторське право на всю територію СНД. Хочеш?» «А гроші на фільм у тебе є?» — «Я думав, що у тебе є...»

...А моє знайомство з Белою закінчилося погано. Вона потім робила вигляд, що взагалі мене не знає. Вийшло так: у ресторанні ВТО я сидів з трьома поетами, а за сусіднім столиком — вона. Я на ходу складав на своїх друзів пародії. Спародіював і Поженяна. Він зробив вигляд, що образився: «Я тебе пригощаю горілкою, а ти мене обсираєш!»

З сусіднього столика обізвалася Бела, шо була вже напідпитку: «А на мене скласти можеш?» Точно не пам’ятаю, шо я там наскладав. Щось на кшталт: «...пусть лебеди летят над лугом, над озером, где тишь и гладь, пусть возвращается на круги набор событий, а не вспять. Люблю медлительность повторов и непреложность перемен, люблю гармонию, которой я отдаюсь навеки в плен». Тут би мені й зупинитись. Та, розпалений

успіхом, увагою до себе та коньяком, раптом випалив: «Мне хорошо с тобою спать. Но это ничего не значит. Иной удел мне предназначен. Я поэтеса, а не...» Нічого образливого тут не було. Я ж сказав, що вона поетеса, а не те саме. Та Бела була добряче напідпитку й, стрімко вставши, підскочила до мене і справа, а потім зліва вліпила два гучних ляпаси. Мої друзі обурились, бо це було несправедливо. Однак весь ресторанний зал не знав, у чому справа. Всі бачили лише ті кляті ляпаси. Тому довелось мені тікати подалі від сорому...

Я певний час товаришував з Василем Шукшиним. Бела знімалась у нього в фільмі «Живе такий хлопець». Коли нам доводилось з нею зістрічатися, обоє мовчали.

Останній раз я бачив її у благословенній Піцунді. Ми з дружиною відпочивали у будинку творчості кінематографістів, а вона з Мессерером — у письменницькому будинку. Одного разу прийшла у гості до прекрасної актриси і дуже розумної жінки Мікаели Дроздовської, з якою у мене ще з ВДІКу були дружні стосунки. Мимоволі разом опинилися в кімнаті Мікаели. Це було обтяжливо для обох. Я пішов, а невдовзі написав вірша: Явилась прекрасная Бела и с нею Борис Мессерер.

Ее безрассудное тело смеялось, кричало и пело, плевать оно в общем хотело на граждан СССР.

Она экстатическим взором безмолвно клеймила позором

навеки застывшую похоть в глазах златозубых грузин, мохнатые ляжки евреев, бараньи гляделки плебеев, брильянты валютных злодеев, киношников деланный сплин.

Явилась, как синяя птица, что снится, когда вам не спится.

Любя ее, можно лишь спиться, свихнуться без всяких причин.

Я помню заснеженный поезд и глаз ее пламенный поиск, и бабу без всяких достоинств — жену ее прежней любви...

Любовь ее кхекала шумно, старалась быть свежей и умной, и ночью тревожной и лунной напамять читала стихи прекрасной, божественной Белы, чье тело смеялось и пело, и думать оно не хотело, что гениев губят грехи.

Кхекав і напам'ять читав її вірші Юрій Нагібін.

Глава дев'ятнадцята

На операторському факультеті мої справи були напрочуд гарними. Багато давало те, що я досить пристойно малював. Навіть півтора роки вільним слухачем провчився у Харківському художньо-промисловому училищі. Між іншим, з тим же Толею Брусіловським, тобто племіником поета Кірсанова, про якого вже трохи розповідав, та художником Петром Слабінським, який разом зі мною закінчив ВДІК і потім працював у мене на фільмі «Чи вмієте ви жити?». В цьому дуже елітарному вузі чомусь навчалося дуже багато харків'ян. Майже всі вдіківські українці були родом з Харкова: Людмила Гурченко, Геннадій Гончаренко, Наталя Фатєєва, Станіслав Фесюнов. Це тільки наш режисерсько-акторський герасимівський курс. На інших факультетах ще було чоловік з десять. На операторському вчився мій друг і сусід по будинку «Слово» Юрій Сокіл. На художньому той же Петро Слабінський. Коли ми поверталися з канікул, набиралося ледь не чверть вагона.

Та спочатку я був один. Мною почалась ця харківська навала. Майстром нашого операторського курсу був знаменитий кінооператор Борис

Ізраїлевич Волчек, батько не менш тепер знаменитого театрального режисера Галини Волчек, колишньої дружини геніального актора Євгена Євстігнєєва і матері одного з найкращих сучасних режисерів Росії Деніса Євстігнєєва. Коли починаєш писати про радянський кінематографічний бомонд, то треба без кінця розплутувати родинні зв'язки режисерів, операторів, акторів, пояснювати, хто кому ким доводиться. Частіше за все така родинність знижувала загальний рівень

кіномистецтва. Але бувало, що генеалогічне дерево приносило й гарні плоди.

Якщо бути чесним, Волчека я бачив не більше п’яти разів за весь час навчання. На вступних іспитах і кількох річних екзаменах. Студенти тієї групи, яку він безпосередньо вів, бачили його не набагато більше. Ще дві групи вели доцент Нетужилін, якого я майже не знав, і мій улюблений вчитель, красива жінка—Тамара Григорівна Лобова. Вона дуже гарно до мене ставилась, вважаючи, що я маю справжній операторський талант. Вона нашою групою дуже опікувалась, завжди допомагала. Нашою перевагою було ще й те, що Лобова, до того ж, була дружиною завідувача кафедрою операторської майстерності, класика радянського і світового кіно Анатолія Дмитровича Головні, який був на операторському факультеті цар і бог! Нас це рятувало від багатьох неприємностей, що чатували на студентів на кожному кроці. Деяка освіченість у малюванні допомагала мені гарно фотографувати. Після моїх карпатських мандрів у мене було досить багато грошей, і я їх вклав у колекцію поштових марок і певну кількість гарних німецьких фотоапаратів.

Нас чомусь примушували знімати на скляні платівки, і для цього у московській комісіонці я придбав радянський «Фотокор» ще початку 30-х років. Вдіківські піжони наді мною дуже сміялись, бо не знали, що, окрім корпусу, нічого вітчизняного в цьому апараті не було. Там стояв прекрасний цейсівський об’єктив і безвідмовний компурівський затвор. Платівки я здобував чешські. Ніхто вже ними не користувався. Але одна людина їх мала й охоче мені продавала. Тому технічна якість моїх знімків завжди була на висоті. А от ідейна, як з’ясувалося, була на вкрай низькому рівні. Ви будете сміятися: ну яка ідеологія на першому курсі операторського факультету!.. Та не кажіть. Тоді було

заідеологізовано абсолютно все! Тепер таке навіть важко собі уявити.

Викладала фотокомпозицію ще досить молода, вельми красива жінка — Лідія Павлівна Дико, автор підручника з цієї дуже химерної дисципліни. Чому химерної? Бо вона встановлювала кілька чітких правил компонування кадру, які неминуче вели до відвертих штампів. Я весь час пручався, щось вигадував, експериментував. Тому не отримав залік. Головним чином — за безідейність. В чому вона виявлялась? В тому,

шо об'єктами моїх зйомок були не досягнення радянського ладу, а так звані темні сторони нашого життя. Я знімав людей в електричках, на вулицях, на вокзалах, робітників біля пивних ларьків, селян з мішками, повій біля готелю «Національ» тощо.

Не знаю, чим би це закінчилося, якби не порада мого однокурсника, хлопця на десять років старшого за мене, красеня, до якого дуже добре (можна сказати — занадто добре) ставилась товаришка Дико. Він взяв мене залізною рукою за плече і повів на Красну площу, де примусив зафіксувати на плівці зміну караулу біля Мавзолею, потім — Спаську башту, потім — чергу провінціалів, які прагнули подивитися на мумію рідного Ілліча. Посадивши за свій рахунок у таксі, повіз на Воробйови гори і сам зняв кількох лижників на них. А ввечері, коли вже сутеніло і ми встигли (вже за мій рахунок) добряче випити у кафе «Національ», зняв публіку, що запитувала про зайвий квиток до Великого театру. Наступного дня я всю цю херню проявив та надрукував і вставив у красиві паспарту. Що казати? Лідія Павлівна ледь не плакала від щастя. Хоча вже мала не менше двох сотень точнісінько таких фотографій.

Ми з Петром Трофімовим, так звали цього студента, ще раз добряче напились і йшли повз будинок, де мешкала викладачка фотокомпозиції, голосно вигукуючи кричалку, на кшталт тієї, що склав Вінні Пух: Распрекрасная пора!

Сдан зачет! Ура! Ура!

Здесь живет недалеко Лила Павловна Дыко!!!

Це ще один мій внесок у скарбницю російської словесності. Мабуть, останній.

Не пам'ятаю, як я потоваришував з майстром іншого операторського курсу, Олександром Володимировичем Гальперіним. У радянській кінематографії і студіях інших соціалістичних країн працювало більше 200 операторів — випускників його майстерні. Оператором він був, чесно кажучи, не видатним, але теоретиком цієї справи й дуже розумною людиною — безсумнівно.

Ніколи не забуду слова, сказані ним, коли я обвинуватив одною з його студентів у плагіаті: «Олександре! — поклав мені руку на плече Гальперін. — Запам'ятайте! Коли людина краде з одного джерела — це надзвичайно гидко і називається плагіатом. Однак цей студент вкрав з кількох джерел, і це вже називається компіляцією і свідчить про ретельне вивчення ним досвіду попередників. А от коли людина користується більше ніж десятьма джерелами — це прекрасно! Це вже називається ерудицією». Що ж, багато є мудрого в цих

словах. Справді, мало є людей, які в мистецькій діяльності зовсім не користуються досвідом попередників. Всі ми, окрім геніїв, граємо у бісер, за знаменитим романом Германа Гессе.

Олександр Володимирович добре знав усі сторони операторської професії, але життя присвятив фактично одній темі — різкості зображення. Тут він був асом над асами! У нього було ще дві статті про визначення експозиції при фотозйомках. Але головною теоретичною працею, безсумнівно, була монографія «Глибина різко зображуваного простору при кіно-та фотозйомках». Мабуть, він перший звернув увагу на такий нюанс, як різниця між глибиною різко зображуваного простору і глибиною різкості. Пояснювати цю суто технічну різницю я вам, зрозуміло, не буду. Тим паче, що для реальних зйомок це ніякого значення не має.

«Науковість» Гальперіна не мала жодних меж. Я показав йому свою першу кінороботу, де зображення (навмисно) зробив дуже висвітленим, щоб підкреслити радісне почуття. На що він мені зауважив: «Олександре! Я дуже вам раджу скоротити ваші фотографічні можливості механічним шляхом». Я не міг взяти до тями, що він має на увазі. Тоді він пояснив: «Прикрийте трохи діафрагму!» Але все життя, коли я знімав як оператор, то завжди уважно слідкував за глибиною різкості. За це Олександру Володимировичу Гальперіну велике спасибі.

Глава двадцята

Коли я навчався ще на операторському факультеті (і навіть уже на першому курсі режисерського), єдиного гуртожитку у Всесоюзному державному інституті кінематографії не було.

Старшокурсники насолоджувалися життям в інститутських розвалюхах у Лосинці та Зачатівці у Москві, а вся інша студентська маса мешкала у приватних хатах на станції Мамонтовка Ярославської залізниці. Звідти ми добиралися до ВДІКу електричкою.

Ця електричка вгризлася мені у пам’ять на все життя. Багато чого було і до, і після, але її не забуду ніколи. Не раз хотів використати це у своїх фільмах, та, на жаль, не трапилась нагода.

Підмосковна електричка початку п’ятдесятих років!.. Енциклопедія радянського життя. Я часто підслуховував і записував станційно-вагонні розмови. Деякі записи збереглися.

...Під навісом платформи Мамонтовська ховаємося від дощу: я, здоровенний кучерявий хлопець, миловидна меланхолійна дівчина і старий у брезентовому плащі та плюгавому кашкеті. Дівчина тримає біля підборіддя букет тюльпанів. Перед нами — суцільна завіса дошу. Дощ не йде, не ллє,

а вгризається в землю. Його струмки ніби не з води, а з блискучого алюмінію. Вони відскакують від бетонної платформи і летять на нас розлюченими бризками. Спалахує яскрава блискавка — і зразу десь поблизу гримить. Старий повертається до кучерявого хлопця:

— Ось ти можеш визначити, де гримить? Можеш? Га?

Хлопець зверхньо посміхається:

—Це неможливо. Потрібні складні прилади. Швидкість звуку…

— Ех, ти! — перебив його старий. — Треба, як блисне, так і рахувати: один, два, три…

Та хлопець не здається:

— Швидкість звуку…

Далі вони говорять одночасно:

— Один, два, три… і вдарить!

— Швидкість звуку 300 кілометрів.

— Один, два, три… і вдарить! Значить, три кілометри!..

І раптом блискавка блиснула зовсім поряд, і грім гримнув надзвичайно гучно. Сперечальники відскочили глибше під навіс і замовкли. Старий сів на лаву і запалив цигарку. А хлопець підійшов до дівчини:

— Уявляєте — дощ!.. Ви уявляєте — земна куля! — він зобразив руками величезну кулю. — Уявляєте, якщо на всій земній кулі одночасно, на кожний квадратний сантиметр впаде по краплі дощу? Уявляєте?.. Тоді за одну хвилину набереться стільки води, скільки її в озері Байкал. Уявляєте?!

Дівчину це зовсім не цікавить. Покусуючи пелюстку квітки, вони мляво погоджується:

— Та-ак...

Та хлопець не заспокоюється:

— Ви уявляєте — дощ! Це є вода! Продукт природи! Правда?

Дівчині нудно, вона мовчить.

— І ось вода, тобто пара, випаровується. Уявляєте? Пара — це ж чиста вода. Всі солі, весь бруд залишаються у землі, а чиста пара піднімається вгору, до неба... Утворюються хмари — і йде дощ!

Хлопець так живо і картинно розповідає всю цю хрестоматійшину, Що я мимоволі дивлюсь на нього і уважно слухаю. Чого не можна сказати про дівчину.

— Це ж море чистої води! Якби цього не було, що б ми тоді мали?! — вигукує він з жахом. — Уявляєте?!

Цього разу дівчина зиркнула на нього трохи зацікавлено.

Це надихнуло хлопця:

— Як все добре і розумно влаштовано у природі! Ось тюльпани, — він кивнув на них головою, — їх не можна тримати з іншими квітами, тому що вони випускають отруту! Знаєте?

Дівчина глянула на нього з недовірою, але букета все ж таки від обличчя прийняла.

— Так, так! — продовжував хлопець. — Отруйні випари! І вся рослинність навколо гине, а він один, — хлопець сказав це урочисто і похмуро, — один росте! Уявляєте?!

Не знаю, що уявила собі дівчина. А в моїй уяві виникла жахлива картина: на голій мертвій землі росте одинокий гордовитий величезний тюльпан. Такий собі Анчар, фантастичне чудовисько. Просто жах!

...Народна фантазія не має меж. Одна тітонька в електричці розповідала іншій:

— ...Це було неподалік того лісу... — вона показала у вікно. — Там далі ще більший ліс... Величезний! Моя сестра тут живе. Так вона мені розповідала: гуляла сім'я — дівчинка, її мати і бабуся... Хлопчик, значить, побіг до кущів...

— Постій, Марино, який хлопчик? Ти ж казала — дівчинка...

— Ну так. Тобто ні... Я переплутала. Був онучок, а не онучка. Звали його Володею. Вовочкою... «Куди ти, Вовчику?!» — гукнула мати. «Нехай побігає», — махнула рукою бабуся. Ось дитина сховалася у кущах — і нема її, і нема. Захвилювалися, почали шукати. Шукають, шукають, а він як крізь землю провалився!.. І міліція шукала, і місцеві жителі, і пошукового собаку приводили... І не знайшли.

— Куди ж він подівся?! — оторопіла співбесідниця.

— Зачекай! Через п'ять років сам вийшов з лісу на дорогу. Весь голий, волоссям обріс. Матінко мила!.. Говорити розучився!.. Булькоче щось зовсім незрозуміле!

— А чим же він харчувався? — щиро зацікавилася жінка.

— Як чим? Ягодами та корою дерев... Моя сестра саме йшла з чоловіком по дорозі, ну і побачили його... Спочатку, зрозуміло, злякались... А потім Петро хапає якийсь дрючок і кричить: «Ти

хто такий?!» А той, бідолашний, і відповісти не може. Мукає та плаче. І навіщось тицяє собі у голову пальцем…

Господи! Яка жага до див живе у людині, щоб вірити в таку нісенітницю! Але ж вірять. Є декілька історій, які нібито траплялися як не з братом, так із сватом, не з шуряком, так з дівером, не з сусідом, так зі співробітником. Це байка про ображеного асенізатора, якого відправила у відставку наречена, коли дізналась про його професію. Щоб помститися, він вставив шланг

у вікно цієї красуні і випустив туди весь смородний вміст цистерни. Ще байка про те, як якась матуся знайшла у портфелі дочки-школярки презервативи і гарячою праскою її вбила… І багато інших вигадок. Але треба зауважити: попри всю безглуздість, ці історії — високоморальні і повчальні.

…Пам'ятаю жебраків, що тоді ходили по вагонах електричок. Деякі — зі справжніми каліцтвами. Більшість — з удаваними. Але майже всі — гіркі п'янички. Були такі, що підкочували до тебе на колесиках; втуплюючись чавунним поглядом, стояли, поки не даси їм гроші. І борони Боже дати такому п'ятак! Він тебе облає і кине монету в обличчя.

Було серед них і багато «артистів», що співали під акомпанемент гармошки. Воєнний репертуар вже вийшов з ужитку. Повернулися абстрактно-сирітські пісні довоєнних років, на зразок:

И один я по свету хожу, меня мамка родимая бросила…

И на сердце ужасная жуть с приближением холода осени…

Я записував ці поспівки, одержуючи від смачних рим (хожу — жуть, бросила — осени) своєрідну насолоду.

А одного разу ми аж завмерли, почувши після повідомлення у газетах про відновлення радянсько-югославських стосунків, таку перлину народної творчості:

Дорогой товарищ Тито, ты совсем не виноват…

Как сказал Хрущов Никита, ты теперь нам друг и брат…

Увесь вечір ми насолоджувалися, співаючи цей куплет. Почали, жартуючи, фантазувати на цю тему. Я вигадав таке:

Раньше был Иосиф Тйто наподобие бандита, а теперь совсем не то — любим маршала Титб!

Наступного дня, зустрівши в електричці того ж акина, я дав йому 20 копійок і запропонував свій варіант. Жебрак вислухав його, зневажливо скривився, повернув гроші й поїхав далі. Він інтуїтивно відчув, що наша частівка — це гаєрство і пародія, а на цьому й шеляга не заробиш. Бо потрібна щирість.

…Літній колгоспник розповідає анекдот:

— …а гість, що на «Волзі» приїхав, запитує: «Діду! А скільки ви на трудодень одержуєте?»

Діл подивився на закордонні макінтоші і каже:

— Добре живемо! По п’ятдесят кілограмів одержуємо!

Міські, шо сиділи поруч, не зрозуміли гумору, а сільські полягли від реготу. А колгоспник вів далі:

— Тоді один з макінтошників каже: «Діду! Навіщо ви брешете? Я ж ваш секретар обкому...»

— «Тьху! — сплюнув дід. — Це ж треба!.. А я думав, якість хранцузи!..

Тепер уже всі зрозуміли, засміялися.

...Анекдот анекдотом, а ось тут, у вагоні, життя — неприкрите, гірке, скривджене: на краєчку лави примостилися дві бабусі. Обвітрені, вкриті зморшками обличчя. Скоцюрблені від постійної важкої праці руки. Гола правда:

— ...я сама з Міхеївського району... Як жити будемо?.. Чоловіки всі у місті. А баби і сіють, і віють, і надриваються...

Тепер електричка — це вже не той Ноїв ковчег, як було у моїй юності, не народний клуб радянських часів. Багато змінилося на краще, але щось і загубилося. Мені доволі часто доводиться їздити електричкою, і я це добре бачу.

Розмов майже немає. Відчиняються двері, всі вскакують, намагаючись сісти, і втуплюються у газети чи детективи. Кому не вдається сісти, ті читають навстоячки. Здається, — що поганого? Суцільна письменність! Та дивно: така кількість людей, а немає ніякого спілкування. Якщо розмовляють, то тільки знайомі. Не буває тепер, як раніше, спільної бесіди на весь вагон, не буває...

Глава двадцять перша

Наприкінці першого курсу мені треба було зняти фоторепортаж — серію знімків про якусь подію. Мої розумні однокурсники, що нормально вчилися, а не випендрючувались, знімали свої репортажі на стадіонах, у піонерських таборах, на першотравневій демонстрації на військовому параді, а я, збочений ідіот, все хотів щось довести, хоча й сам не знав що, от і вигадав знімати репетиції вистави випускного акторсько-режисерського курсу, яким керував Сергій Аполлінарійович Герасимов. Це було значно невигідніше за стадіони та всякі свята, бо там було скільки завгодно світла, а тут все тонуло у напівтемряві. Доводилося весь час викручуватись. З точки зору мистецтва це було, безсумнівно, цікаво, а ось у традиційно-технічному аспекті педагоги знайшли багато вад і ледве поставили четвірку. Та ця четвірка зіграла у моєму житті значно більшу роль за будь-яку п’ятірку. Чому? Тому що я познайомився з кількома режисерами, учнями Герасимова

та й трохи з самим Герасимовим. У всякому разі йому сподобались мої знімки.

Ставили «Юність Петра» за Олексієм Толстим. Петра грав Микола Рибніков. Не пам’ятаю вже всіх виконавців, але тоді мені впав у очі студент-режисер, який грав купця Бровкіна. Це був Едуард Бочаров, з яким ми потім товаришували до кінця його життя, дуже талановита, розумна і тиха людина. Коли зараз відкриваєш кіноенциклопедичний словник, то бачиш: шановна людина — заслужений діяч мистецтва РРФСР. Лауреат Державної премії СРСР, призер всесоюзних кінофестивалів, один з провідних режисерів Центральної студії дитячих та юнацьких фільмів імені Горького. А подивишся на цього невисокого,

короткозорого, вусатенького чоловічка, і ніколи не подумаєш, що все це написано про нього. Більш скромної людини, здається, у всьому радянському кіно не було. Не можу собі уявити, чому він звернув на мене увагу. Але саме за його порадою наступного року я вступив на режисерський факультет. Він допоміг мені скласти вступну програму так, щоб обов’язкого сподобатись Герасимову.

Через багато років Герасимов поставив «Юність Петра» у кіно і на роль Бровкіна знов-таки взяв того ж Едіка Бочарова. Тільки якщо у 1952 році він весь обклеювався бородою та вусами, щоб приховати свій юний вік, то у 1981-му йому це робити вже було не треба. Але кіноактором зробив його я. Коли нам з Кірою остаточно закрили «Наш чесний хліб», то єдиною умовою для продовження робіт була дозйомка двох епізодів з новим секретарем райкому, який волею кіноначальства повинен був прийти на зміну старому, поганому. Кіра категорично відмовилась робити будь-які поправки і вийшла з цього діла. Я не був таким несхитним, бо добре розумів: якщо ми хоч номінально не здамо картину, то на нашій творчій біографії буде поставлено великий хрест. Це поза всякими сумнівами. Тому, вирішивши, як той французький король, що «Париж вартий обідні», зняв ці два епізоди. Через те, що обіцянка найвищого керівництва була викладена офіційно, у письмовій формі, то, помучивши нас ще з півроку, картину суто формально прийняли. І ми надбали можливість знімати далі. Я ніяк не виправдовую себе, — просто розповідаю, як було насправді. Кірина принциповість коштувала їй безлічі крові, але дала їй можливість стати всесвітньо знаменитою.

Так от, у мене нового секретаря райкому грав мій друг Едуард Бочаров. Грав прекрасно. І до того ж настільки широ, що справді можна було повірити, що ця мала на зріст, абсолютно несолідна, але дуже розумна людина, могла зробити щось для народу

корисне. Я знав реальних партійних керівників середньої ланки, які, жертвуючи своїми кар'єрами, робили потрібні та чесні справи. Після того Едік у моєму серіалі «Стара фортеця» зіграв одну з головних ролей — батька Василя Манжури.

А у 1953 році він не тільки допоміг мені успішно підготуватися до вступних успитів на режисерський факультет, але, безпідставно шануючи мої жалюгідні спроби у російській поезії, взяв мене у співавтори сценарію мультфільму «Спритний Петя», якого він писав для «Союзмультфільму». Сценарій розраховувався на маленьких дітей і, як всі мультики тих часів, був надзвичайно дидактичним і примітивним. Але мені вдалося окрім віршиків вигадати ще кілька досить вдалих «гегів», тобто дотепних епізодиків. Так, наприклад, бурий ведмідь з переляку сивів і ставав білим, плюхався у річку та відпливав на крижині. Ще було кілька гарних дотепів. Але всі ці знахідки випали, бо раптом, з якихось виробничих міркувань фільм став не мальованим, а лялькови́м.

Глава двадцять друга

Перший операторський я провчився без значних пригод, якщо не враховувати поїздку до Харкова, щоб одержати атестат зрілості. Але раптом мою особисту справу забрало КГБ. А тут ще надійшов лист з якимись поганими натяками з Полтави. Часи вже були не сталінські, але досить небезпечні. Хрущов пообіцяв саджати не тільки кукурудзу... Що робити? Я сів на потяг і поїхав до Казахстану. Там прожив два місяці серед наркоманів, які, згідно з сезоном, виробляли з маків опіум, а з коноплі — ще якесь зле зілля. О, Україно! Я від тебе втік.

Твої жлоби ненавидять незручних.

Дурні, як бовт, але хапають влучно.

Я, хитрий, протримався цілий рік.

Ненавиджу і все ж таки люблю тебе, незграбна ненько Україно.

Здуває вітер з хвиль балхашських піну і кидає її на коноплю.

Я поміж тих, що душу загубив, я серед тих, що марять анашею.

Сплять олівець і аркушик в кишені, чекають, щоб я їх колись збудив.

Я не пишу у цих чужих степах.

Тут це робити досить небезпечно.

Тут навіть жарти якось недоречні.

Блищить, як лезо, невгамовний жах.

Нічого. Витримаю. Витерплю і це.

У порівнянні з смертю — все це жарти.

Не Ельба тут. Не лізу в Бонапарта, хоч не втрачаю все ж таки лице.

Над Балхашем кружляє хижий птах.

Орел? Чи сокіл? Я профан в цій справі.

Готує він діла свої криваві, а із транзистора органно лине Бах.

Мабуть, я справді націоналіст — люблю Вітчизну стійко і природно.

Колись на Україні стане модним це слово. Але втратить справжній зміст.

Я переконаний: коли прийдуть часи національної святої перемоги, ті, що боролися, не будуть мати змоги впливати на державні терези…

Про нас забудуть, ніби то не ми страждали в тюрмах і конали в схронах.

Нас не згадають під святкові дзвони.

Такий закон невдячної юрми.

Що ж, як у воду дивився…

Раптом радість! Через десяті руки мені передали, що тривога була безпідставною. Хлопців арештували у Полтаві як свідків якоїсь бійки. А навіщо забирало КГБ мою особисту справу, так і невідомо. Її невдовзі повернули. Я міг, не наражаючись на небезпеку, повернутися до Москви.

Глава двадцять третя

Моє спілкування з націоналістичним підпіллям припинилося у 1953 році, коли я перейшов з операторського на режисерський факультет.

На Новий рік до мене завітав з Полтави мій бойовий побратим, ім'я якого не називаю, бо його син, як це не дивно, став одним з активних функціонерів Комуністичної партії України, і коли я звернувся до нього з проханням пошукати якісь записи батька, він надіслав мені старенького зошита, та дуже попросив ніде не згадувати їхнього прізвища. Нехай!

З побратимом зайшли до мене ще двоє хлопців. Теж з України. Зрозуміло, як годиться, випили, закусили, а потім запросили мене вийти покурити. Я не палю, але зрозумів, що у них до мене серйозна розмова, а у великій хаті було багато студентів. Тоді ше гуртожитку на станції Яуза не було, і ми мешкали в ізбах на станції Яуза тієї ж Ярославської залізниці.

Падав м'який сніг. Добре пам'ятаю, як він лягав на чорняві кучері одного з хлопців.

Те, що я почув, перелякало мене. Мене просили оселитися на Арбаті і з'ясувати, скільки кагебістів, переодягнутих агентів та різних інформаторів крутиться там. Треба було з'ясувати всі проходи через двори та парадні, якщо можна, здобути ключі від горищ. Одним словом, провести повне рекогносцирування. «Навіщо?» — запитав я. Мені відповіли: «Ми й самі не знаємо». І дали мені досить великі гроші.

Знали вони чи не знали — не має значення. Достатньо того, що я знав: Арбат — урядова траса. Невже готується замах на Сталіна? У мене аж йокнуло внизу. Точно за виразом «очко грає»...

Домовились, що кожні три дні я буду з телефона-автомата сповіщати резидента про зроблену роботу.

На самому Арбаті я оселитися не зміг, бо там були такі суворості, що й підступитися не можна. А от поблизу — у Староконюшенному провулку — я зміг зняти кімнатку в колишньої артистки театру оперети. І щовечора вислуховував її легковажні арії. Вона була за паспортом Аграфена Булкіна, а за афішами — Віолетта Востокова, і у свої п’ятдесят років ще не втратила гривуазної грайливості. Спочатку поставилась до мене надзвичайно приязно, навіть щовечора пригощала чаєм з дуже смачними домашніми тістечками. Але, побачивши, шо я ніяк не реагую на її величезне декольте і оголені ноги, втратила до мене цікавість і далі проводила вечори з кагебістеьким спостерігачем, якого я привів з морозу трохи зігрітися. Я передружився майже з усіма вертухаями в окрузі. Ганяв для них за горілкою, пригощав цигарками. А цей прибився до моєї хазяйки, мабуть клюнув на її тістечка та арії. Мені що до того?

Я регулярно робив вичерпні доповіді, а особливо ретельно вивчав усі ходи і виходи, бо не хотів жертвувати життям заради будь-якої ідеї.

Наприкінці лютого зв’язок обірвався. Відновити я його ніяк не міг. А на початку березня Сталін помер. Тим все й скінчилося.

З одним із вертухаїв я зустрівся в електричці наступного літа. Він їхав на свою дачу. Закликав до себе. Це була Київська залізниця, і я їхав у Передєлкіно до Пастернака. Через два дні завітав до

кагебіста. Це десь за дві станції від Передєлкіно. Зустріла мене засмагла дівчина, що, до пояса гола, обливалася з шланга. Самій це робити було дуже незручно, і я їй допоміг. Сказати, що вона була такою вже гарною, не можу, але виглядала дуже здоровою: висока, з широкими плечима, бо мала перший розряд

з плавання. Обливаючи один одного, не знаючи вже як, ми опинилися у мокрій траві й стали кохатися. Але коли повернувся з Москви її батько, ми вже дружно поливали помідори.

Пообідали, розговорилися, і тут я з переляком почув, шо Тетяні лише п'ятнадцять років. Вона була такою високою й кремезною, що це не могло спасти на думку. «Господи! — подумав я. — А якщо вона щось ляпоне батькові?» Та вона нічого йому не сказала. Потім зізналася, що вже мала кількох хлопців, колег по секції, ще й поскаржилась, що при широченних плечах вони у плавках майже нічого не мали. Тому я грішив з нею аж до кінця літа. Потім вона жила в якомусь спортивному інтернаті, а наступного року я прочитав у газетах про її успіхи на міжнародних змаганнях.

Від сталінського режиму постраждало безліч людей. Але, дивна річ, це головним чином були невинні жертви. А от ті, що справді боролися, потрапляли до чекістських пазурів дуже рідко. Я кажу не про романтиків чи камікадзе, а про хитрих і розумних розхитувачів ладу.

Тепер у нас лад такий хиткий і слизький, що його й розхитувати огидно. Хитається, гнеться, та не падає, бо сама його структура розрахована на безпринципні хитання. Всяка влада огидна, але наша, мабуть, найогидніша у світі. Такої критичної маси бовдурів, зібраних в одному місці, я не бачив ніколи. Мимоволі згадуєш

геніального Мандельштама: «Власть отвратительна, как руки брадобрея».

Глава двадцять четверта

Режисерський курс, на якому я навчався, мав дві групи. Одну вів Сергій Аполлінарійович Герасимов — Народний артист СРСР і таке інше. А паралельною групою опікувався доцент Широков, який нічим себе не уславив і став керівником майстерні суто випадково. Спочатку ця група замислювалась як науково-популярна й документальна, і нею керував знаменитий режисер Олександр Згуріді. Але він завжди був на зйомках, і безпритульну групу віддали відомій документалістці Ованесовій. Але вона теж не балувала студентів своєю присутністю. Тому практично курс очолив доцент Широков. Гадаю, якби хлопці та дівчата, що навчалися паралельно з нами, пішли шляхом неігрового кіно, для якого їх і добирали, успіхи були б значно більшими. Наприклад, один з них — Віктор Архангельський — став провідним режисером радянського науково-популярного кіно. А інші, не маючи гарної школи, робили жалюгідні спроби у художньому кінематографі. Чогось досягнув один Володя Фетін, який знімав на «Ленфільмі» і уславився комедією «Смугастий рейс». У тій же групі навчався ще один студент, який теж прагнув ігрового кіно.

Він приїхав з провінції, та завдяки шлюбу з москвичкою зачепився у Москві. Дружина його не була красунею, але мала чималий розум і справжнє почуття гумору. Вона дуже смішно розповідала про свого неймовірно мовчазного батька §§ багаторічного урядового фотографа. Саме через небалакучість його так довго й тримали на цій роботі. Коли вони одружились з цим режисером, він уже закінчував навчання, а вона тільки починала. Годував їх її батько. Чотири роки він спокійно дивився, як його зять пише сценарій, присвячений життю мисливців далекої Півночі. Врешті-решт він все-таки закінчив його писати і

чотири примірники роздав чотирьом корифеям: Ромму, Козінцеву, Юткевичу та Райзману.

І оголосив: якщо хоча б половина з них скаже про сценарій погано, то він припинить роботу над цією темою. Але вийшло так, що негативну оцінку дали всі чотири класики. Отже, розповіла його дружина: «Він прийшов сумний-сумний. Я навіть ні про що не запитала, бо знала, що сценарій — повне лайно. Звернулась до нього моя мама: „Ну як?" Він тільки тяжко зітхнув. І тут раптом розкрив рота батько. Ми з мамою аж перелякались, бо багато років його голосу не чули, навіть забули, який він є. Батько сказав: „Ти, бля, думав, що, бля, підеш до лісу, бля, побачиш, бля, білку і ось тобі, бля, сценарій?" І раптом на його лиці виникла посмішка, якої ми не бачили ніколи: „Ні хера!.."»

Цей режисер-невдаха був ще знаменитий тим, що виступаючи перед курсом з рефератом про живопис часів Відродження, вийшов до екрана, на якому демострували діапозитиви, повернувся до нас і урочисто промовив: «Що ми знаємо про німецьке Відродження? Ми практично нічого про нього не знаємо!» — і досить виразно подивився на викладача. Той мав велике почуття гумору і, посміхнувшись, зауважив: «Ну, не перебільшуйте... Наприклад, я дещо про це читав...» Студент багатозначно подивився на нього і сказав: «Тоді я про друге!» Справа не в тому, що він далі розповів, а в тому, що ми так нічого й не довідались про перше. А на екзамені з тієї ж дисципліни він замість «Диво зі статиром», тобто з римською монетою, сказав «Диво зі штативом». Той же викладач досить філософічно зауважив: «Невже Христос був кінооператором?» Багатозначність цього хлопця, як і його неосвіченість, не мала меж. На екзамені з літератури він взяв білет з запитанням про Сервантеса. Запитання нескладне, відповідь він, безумовно, знав, але нормально відповідати не хотів. Тому заявив: «Сервантес жив у

Іспанії! З цього витікає, що він був іспанцем!» Від такої новини студенти і навіть екзаменатор зареготали. «Не смійтеся! — урочисто підняв хлопець палець. — З цим сперечатися абсолютно неможливо! — і додав: —

Перед тим, як почати говорити про Іспанію та її літературу, поговоримо про її сусідку Португалію, яка, на жаль, гарної літератури практично не мала...» І він розмазав по стіні нещасну Португалію, яка замість написання шедеврів літератури витрачала свої сили на колонізаторську діяльність. Екзаменатор заперечив: «Дозвольте, шановний, але ж Іспанія теж захоплювала заморські території! І ніяк не менші, ніж її сусідка Португалія...» Тоді студент єхидно подивився йому в очі і запитав: «Тоді чим ви можете пояснити майже повну відсутність літератури у Португалії?!» Викладач розгубився, а студент зауважив: «То чи варто за таких умов говорити про Сервантеса?!» Екзаменатор зітхнув і поставив йому трійку. На що студент зауважив: «Мені важлива не ваша оцінка, а істина!»

Він справді був людиною з неординарним мисленням, але його мислення чомусь далі отаких прибамбасів не йшло.

У нашій групі майже всі стали постановниками ігрових фільмів. Деякі — знаменитими, деякі (не менш обдаровані) не потрапили у масть, треті не мали великих здібностей, та, навчившись у Герасимова працювати з акторами, стали гарними професіоналами. У паралельній групі в основному навчалися свіженькі випускники шкіл. А більшість студентів нашої групи мали життєвий досвід. Фрунзе Довлатян до ВДІКу був театральним актором, Народним артистом Вірменії, навіть лауреатом Сталінської премії, Лана Гогоберідзе прийшла до нас кандидатом філологічних наук, доцентом Тбіліського університету, Віктор Соколов грав провідні ролі у театрі імені

Маяковського, Отар Абесадзе працював художником. Олексій Салтиков слюсарував на заводі, Реніта і Юрій Григор'єви закінчили істфак МГУ. Кіра закінчила один курс філфаку того ж МГУ, я — курс операторського факультету і продовжував паралельно там вчитися, Маріо Гедріс працював у Литві асистентом режисера, Геннадій Гончаренко закінчив Харківський авіаційний інститут. Ми колись разом з ним займалися легкою атлетикою. Тільки він бігав на 10 кілометрів, а я — на 400 метрів. Ранками він робив розминку у парку, де височить знаменитий пам'ятний Шевченку. Грошей на гарний спортивний костюм у нього не було. Вся його форма зіяла дірками. Коли він починав розминку, то це не мало значення, бо о шостій ранку у парку нікого не було. Але десь о сьомій він зупинявся перед стендом з газетою «Правда», читав її і потім переміщувався вздовж довжелезної алеї, на якій висіла преса всього Радянського Союзу. Нічого не пропускаючи, він опинявся біля останньої близько одинадцятої, коли збиралося повно народу, і він у своєму одязі виглядав справжнім жебраком.

Казали, що іноді йому навіть тицяли у руку якісь гроші. Дивно те, що всі радянські газети тих часів писали практично одне і те ж. Та Гена всі їх уважно читав!

Герасимова він вразив своєю надзвичайною ерудицією. Ще б пак! Але режисером був ніяким. Довчився він до кінця за рахунок того, що у ВДІКу всі студенти ставили спектаклі на майданчику і знімали кінороботи парами, по двоє. Це була хибна практика, бо, як правило, один знімав, а другий, віддаючи першому свої метраж і гроші, користувався успіхами свого колеги.

З цього приводу розповім просто-таки неймовірний випадок. Коли ховали на московському Новодєвіч'єму цвинтарі Василя Шукшина, організацією похорону чомусь опікувався один

київський режисер. «Хто це такий?» — запитав у мене однокурсник Шукшина Андрій Тарковський. Тобто Андрій, який разом з тією людиною провчився п'ять років, через 15 років не міг згадати, хто це такий!

Отак і з нашим Генею Гончаренком. Наприкінці навчання він, правда, зрозумів, що ставити фільми йому не по зубах. За розподілом він потрапив на Київську кіностудію імені Довженка. В цей час на ній був директором повний самодур. Гена зразу чесно сказав йому, що ставити фільми не хоче, йому до вподоби працювати другим режисером. На що той запитав: «Аякщо я накажу?» Гена відповів: «Я все одно відмовлюсь». Директор налився кров'ю: «У твоєму дипломі написано «кінорежисер»! Я тебе через суд примушу знімати!» І що б ви думал? Таки примусив! Можете самі розкрити «Анотований каталог фільмів Національної кіностудії імені Олександра Довженка» і на сторінці 82 почитати: «Гнат Юра», 1960 рік, 3 частини. Режисер Г. Гончаренко». Отак!

Не знаю, що то був за фільм, бо копія не збереглась, але після цього насильства Гена втік до Москви і багато років надзвичайно успішно працював на «Мосфільмі» другим режисером. Він був настільки гарним «начальником штабу», що за честь працювати з ним билися дуже відомі режисери. Отож і цей герасимівський млинець не був неїстівною грудкою. Що ж, більш-менш талановитих постановників — досить багато, а от справді гарних других режисерів — обмаль. Ця професія, може, й менш почесна, зате дуже дефіцитна.

Конкурс на режисерський факультет коливався від 60 до 100 людей на місце. На кожному курсі навчалося не більше 20 студентів. Під час навчання відсіювалось чотири-п'ять. А іноді й шість. Але гарантую, на більшості курсів половина — повний

баласт. Правда, герасимівські курси відрізнялись від інших тим, що навіть ті студенти, шо не мали таланту, все одно ставали

професіоналами і були здатні знімати кіно. У ВДІКу навчалось досить велика кількість абсолютно неталановитих людей. І це за умов, що абітурієнти з'їзджалися з усього неосяжного СРСР. Тепер подумайте: який контингент закінчує кінофакультет Київського інституту театрального мистеиства імені Карпенка-Карого, якщо там навчаються лише люди з України. І хто їх вчить? Головним чином ті, що й самі про режисуру нічого не знають.

Тільки дві-три людини, провчившистьтам п’ять років, стали цікавими режисерами. Ще кілька — вправними ремісниками. І все. Але український кінематограф та телебачення живляться саме з цього джерела. То чого ж чекати? Тепер в Україні все «схоплено» малопрофесійними нездарами і прорватися до зйомок талановитому початківцю немає жодних шансів. Оббрешуть, засміють, зацькують. Україна якраз і є тією батьківщиною, якій пророки не потрібні. Ми, випускники ВДІКу, невдовзі перемремо, і залишиться безплідна пустеля.

Глава двадцять п'ята

Один з найкращих фільмів видатного радянського кінорежисера Сергія Аполлінарійовича Герасимова називається «Вчитель». І саме цим словом можна найкраще визначити найяскравішу сторону його багатогранної діяльності. Перш за все він — учитель, геніальний педагог. Потім — блискучий актор. (Не можу забути його ролі у «С. В. Д.», «Маскараді», «Людях і звірях», запала в душу роль Льва Толстого.) Далі — сценарна діяльність. Він прекрасно писав. І тільки на останньому місці я б поставив режисерський хист. Але це не означає, що він був поганим режисером. Сергій Герасимов — один із найввдатніших майстрів радянської доби. Просто в ньому інші мистецькі таланти переважали режисуру.

Варто зазначити, що всі його фільми були помітним явищем суспільного життя. їх дивилася вся країна. Згадаймо: «Семеро сміливих», «Комсомольське, «Учитель», «Маскарад», «Молода гвардія», «Тихий Дон», «Люди і звірі», «Журналіст», «Біля озера», «Любити людину», «Червоне і чорне», «Юність Петра» і, нарешті, «Лев Толстой».

Дивна річ: Сергій Аполлінарійович завжди був улюбленцем найвищого партійного керівництва, хоча ніколи не робив фільмів про вождів і про партійні справи. Я бачив перший, односерійний, варіант «Молодої гвардії», де не було ніякого «партійного керівництва». Вставити у фільм ідею керівної ролі партії примусив режисера особисто Сталін. З цього приводу навіть була спеціальна постанова ЦК ВКП(б), яка поширилась і на роман Олександра Фадєєва (його твір було взято за основу фільму).

І тільки після кардинальних змін картина вийшла на екран і одержала

Сталінську премію. Для багатьох інших режисерів подібна постанова означала б завершення кар'єри, а Герасимов як був, так і залишився у фаворі. І не був він таким близьким до вождів, як, наприклад, Михайло Чиаурелі; ніколи особисто не спілкувався зі Сталіним, як Олександр Петрович Довженко. Не «стукав» ні на кого. Якби щось таке було, то в наші часи обов'язково спливло. Взагалі (не знаю, чим це пояснити), серед провідних кінематографістів майже не практикувалися доноси на колег, як, приміром, у письменницьких та театральних колах. Ув'язнювали та розстрілювали, зрозуміло, і кіномитців, але, як правило, наклепи надходили збоку, від некіношних людей. Можна пригадати прикрі винятки, та їх було дуже небагато.

Як я вже казав, він був геніальним учителем. Мені пощастило, що потрапив у ВДІК саме на його курс. Але тоді я це не дуже цінував.

І не тільки я. Майже весь наш курс (це був зламний етап, почалась хрущовська «відлига») складався з великих нонконформістів. Всі намагалися відступати від реалістичних канонів. У запалі протесту Кіра Муратова якось вигукнула: «Сергію Аполлінарійовичу! Набридло віддзеркалювати дійсніть! Хочемо її викривляти!»

Герасимов розгубився і сказав фразу, яку я тоді не оцінив, а зрозумів її мудрість через багато років: «Дорогі мої!.. Я не проти пошуків. Будь ласка, шукайте! Але там, де хтось щось колись поклав...» Пізніше я прочитав гнівну репліку геніального Пабло Пікассо на сентенцію однієї американської журналістки. Вона заявила, що дуже цінує блискучі пошуки маестро. «Маячня! У

мистецтві важливі не пошуки, а знахідки!» І це абсолютно правильно.

Але не можна сказати, що Герасимов був у всьому послідовною людиною, бо час до часу кардинально змінював свої погляди на життя і мистецтво. І кожного разу блискуче це обґрунтовував. Я був свідком, як він хвалив якогось Сурова за «теорію боротьби хорошого з іще кращим»: мовляв, у соціалістичному суспільстві не може бути антагоністичних протиріч. А через два-три роки нищівно громив бідолаху Сурова, обзиваючи його провінційним недоумком, який замахнувся на марксистську теорію суспільних протиріч. «Ви тільки подумайте! — саркастично казав він. — Боротьба рожевого з ніжно-рожевим! Така собі солодка патока!..» А ми добре пам’ятали, як він вихваляв цю патоку. І не тільки вихваляв, разом з іншими радянськими режисерами втілював теорію безконфліктності у своїх фільмах. Зразком такого втілення був його фільм «Сільський лікар», в якому весь час боролося хороше з ще кращим. Але на тлі жалюгідних безконфліктних «шедеврів» тих років герасимовські дуже людяні інтонації брали гору над тріскучими гаслами інших (може, і талановитіших за нього) режисерів. До того ж, його вміння працювати з акторами було дивовижним. Мені здається, він примусив би добре фати навіть кам’яну скіфську бабу. І що важливо — міг навчити цьому своїх студентів.

Гарантую: у герасимовських учнів актори завжди грають чудово. Тобто людина, яка навіть не має режисерських здібностей, завжди може сховатися за класну акторську гру і вдалий сценарій. Сценарній справі Сергій Аполлінарійович теж приділяв велику увагу. А що ще треба невибагливому глядачеві! Як сказав один провідний американський кінодіяч, люди ходять дивитися на stori end stars (на сюжет та зірок). Отож, не ідейно і тематично, а методологічно Герасимов був режисером американського зразка.

Недарма його стрічки користувалися таким успіхом. І фільми його учнів. Всі перелічити не берусь, але яскравим прикладом може бути телесеріал «17 митгєвостей весни» Тетяни Ліознової чи «Голова» Олексія Салтикова.

Та, як писав класик, «наші недоліки є прямим продовженням наших чеснот». І те, що Герасимов навчав своїх учнів (та й не тільки їх) робити хороші фільми навіть за відсутності справжнього режисерського таланту, завдало радянському кінематографу такої ж шкоди, як радянському театрові педадогічна діяльність геніального Станіславського. Завдяки їхнім зусиллям з наших театру і кіно зникла феноменальність, бо тепер режисера робив режисером не дар Божий, а навчання, школа. Кількість поганих фільмів зменшилась. Але й зменшилась кількість блискучих, геніальних. 1 все це — на тлі примусового ідеологічного нівелювання.

Слава Богу, на нашому курсі зібралися люди, які, взявши у майстра все корисне, не пішли його шляхом, копіюючи зовнішні прояви життя. Деякі з них порушують кордони звичного і досі, деякі отямились і зрозуміли: вчитель багато в чому мав рацію, і справа — не в державних заборонах, а у совісті митця. У мистецтві все ж таки існують моральні та естетичні табу, через які переступати ніяк не можна, щоб не понищити мораль цивілізованого суспільства, яка формувалася протягом багатотисячолітнього розвитку людства. Треба постійно думати про велике покликання мистецтва, дуже обачно переглядати мистецькі критерії, щоб можна було відрізнити справжнє мистецтво від епатажного графоманства.

Великий Майстер — це геній, який може собі дозволити якнайближче підійти до межі недозволеного, що існує для його часу, і все-таки не перейти її. Це тільки здається, що у геніальних

творах цей кордон перейдено. Таку ілюзію створює безпосередня близькість Майстра до межі.

Мене і деяких моїх однокурсників герасимовські рецепти послідовної кіноправди (не життєвої, а кіношної!) ніяк не задовольняли. Постійна притишена говірка акторів дратувала. Адже у житті ми значно яскравіші та розкутіші, ніж у герасимовських фільмах... Тому, може, й виникла ідея знімати не просто талановитих акторів, що підходили на ролі, а намагатися підбирати таких людей (іноді навіть не професіоналів), котрі у реальному житті теж неординарні. Тоді їхня яскрава індивідуальність безперечно збагатить картину, зробить її феноменальною.

Глава двадцять шоста

На першому курсі я поставив на майданчику (на сцені) «Відьму» за оповіданням Чехова. Вийшло настільки добре, що Герасимов, не чекаючи кінця екзамену, заявив, що ставить мені за режисуру п’ятірку.

Я був на сьомому небі від щастя. Та, як то кажуть в Одесі, недовго музика там грала, недовго фраєр танцював. Наступного дня я грав Максима Максимовича у постановці мого друга Отара Абесадзе «Бела». Чому він зупинився на моїй кандидатурі, відомо тільки йому. Мені було 18. А виглядав я не більше як на 15 і грати літню людину ніяк не міг. Та хіба Отара переконаєш? Він запевнив мене, що коли мені приклеять бороду та вуса, я відчую себе справжнім старим. І я, повний ідіот, погодився. Але коли я перед виставою глянув у дзеркало, то жахнувся: на юному лиці борода та вуса виглядали абсолютно безглуздо, ніби з маленької дитини зробити Дідуся Мороза. Але відступати не було куди.

Отар за попереднім фахом був художником, тому його найбільш цікавило, щоб я проектувався на гору Казбек, яку він намалював на заднику. Вийшовши на сцену, я встав туди, куди на репетиції ставив мене Отар. Сховавшись за завісою, він жестами корегував мою поведінку і показав, що цілком задоволений нею.

Побачивши мій вигляд, зал засміявся. Треба сказати, що на екзамени до Герасимова з’їзджався весь театральний і кінематографічний бомонд. Від глядацького сміху я остаточно втратив тяму і згадав, як Отар показував мені на репетиції жести та поведінку цього Максима Максимовича: ноги трохи зігнуті, бо, за його уявленнями, такими вони повинні бути у літньої людини, руки зігнуті з тієї ж причини, а голова скривлена вниз та на бік,

ніби у нього був параліч шийного м’язу. І я все це зобразив на сцені.

Зал затихнув.

Я знахабнів і, копіюючи інтонації Отара, заговорив зі страшенним грузинським акцентом: «Зидирастуй, Беля, дієвичка моя!..» Публіка завмерла. Мені б отямитись і грати хоч і погано, але у дусі лермонтовсь-кого тексту. Та зупинитися вже не міг. І у повній тиші почав робити

щось неймовірне: пританцьовувати і підвивати. Я мріяв лише про одне: щоб майстер припинив показ і я зміг піти зі сцени.

Та він не припиняв. З відчаю я почав відчувати від свого безумства деяку насолоду. Така собі ейфорія самогубця.

І раптом все нібито обвалилось. Це не був гомін обурення, не був сміх, а щось зовсім інше. Я перелякано глянув на публіку і побачив дещо потойбічне: глядачі втратили будь-яку пристойність. Вони били один одного по плечах та спинах. Жінки розмазували по лицях косметику. Деякі захлиналися плачем. Один з народних артистів упав навколішки і нахилився, ніби молиться. Наша педагог з акторської майстерності Тамара Макарова, схопившись за голову, руйнувала на собі зачіску. А червоний як буряк Герасимов задихався від гомеричного реготу і через це не міг зупинити неподобство.

Я, зовсім не розуміючи, що роблю, почав хапати виконавицю ролі Бели за пишні груди, а вона за це била мене по щоках. 1 лише тут Отар нарешті зрозумів, що щось тут не так — занадто неадекватною повісті Лєрмонтова була реакція залу.

Нарешті Герасимов вигукнув: «Припини! Досить!» І я зупинився. Публіка довго не могла відійти від сміху, а коли трохи заспокоїлась, Сергій Аполлінарійович, витираючи сльози, сказав: «За те, що ти звеселив наш похмурий репертуар, тобі велика подяка… Між іншим, на наступних екзаменах це треба врахувати… А от за те, що ти познущався зі свого друга Абесадзе і, головне, з геніального Лєрмонтова, ставлю тобі двійку».

Я у розпачі поплентався за лаштунки. Та він мене зупинив: «Зачекай! Ні! Не двійку! Одиницю!» І підняв догори один палець. А така оцінка майстерності, нехай і акторської, неминуче означала виключення з курсу та інституту. Добре, що я ще остаточно не покинув операторський факультет і, вибиваючись із сил, без кінця складав екзамени з операторських дисциплін.

У траурі я пішов до Тамари Григорівни Любової. Вона вже чула про мій ганебний провал. Про це гомонів весь ВДІК. За один день я став знаменитим. Тамара Григорівна єхидно сказала: «Ото не послухався мене!.. Я ж тобі казала: «Не лізь у це брудне режисерське діло!» Немає такої людини, яка б знала, що таке та клята режисура!.. У тебе справжні здібності до операторського діла. Це досить рідкісний дар. Вчись по-людськи й не рипайся!» Здавалося, моя режисерська кар’єра скінчилася.

Та я зустрів у коридорі Михайла Ілліча Ромма. Колись була його лекція для всього інституту і я поставив запитання, які йому сподобались.

У нас навіть відбулася маленька дискусія. Він, зрозуміло, в ній з легкістю переміг. Але мене запам’ятав. Тому сказав: «Ти той Муратов, про якого розповідають, як про Рабіновича, анекдоти?» Я відповів: «На жаль, це не анекдоти». «Як же ти наважився: перед Герасимовим тремтять всі його студенти!..» «Я не

наважився, мене понесло». Ромм посміхнувся і сказав: «Я в цьому році буду набирати курс. Якщо хочеш, без вступних іспитів візьму тебе до себе. Тільки підійди до Герасимова і запитай, чи він не проти. Ато незручно: він вигнав, а я взяв...»

Наступного дня я поплентався до Герасимова. Було зрозуміло, що Ромм з ним уже говорив. Тому він зразу перейшов до діла: «Ось так, Олександре... Я тобі дозволяю залишитися на курсі... Але якщо хочеш навчатися у Ромма, то будь ласка!..» І я почув деякі ревнощі у його голосі. Я, зрозуміло, залишився на курсі Герасимова. Не знаю, чи виграв, чи програв. На тому курсі Ромма потім навчалися Андрій Тарковський і Василь Шукшин, з яким я кілька років дуже товаришував. Але і наш курс складався не з будь-кого. Назву тільки Лану Гогоберідзе та Кіру, яка невдовз(,стала моєю дружиною, Олексія Салтикова—дуже здібного режисера, але погану людину. Між іншим, вигнаний з нашого курсу, пропрацювавши рік освітлювачем на «Мосфільмі», він закінчував навчання у Михайла Ілліча Ромма. Це я кажу про найбільш відомих своїх однокурсників. Всі інші теж стали гарними і досить відомими професіоналами.

Після історії з клятою «Белою» я тицьнувся до Герасимова з «Гамлетом» і, одержавши відсіч, нічого не ставив на майданчику майже до кінця навчання. Але, маючи операторські навички, зняв стільки, скільки, мабуть, весь наш курс разом не зняв.

Коли актори, з якими ми разом вчилися, готувалися до дипломних робіт, Тамара Федорівна Макарова запропонувала мені поставити один акт з комедії Мольєра «Дон Жуан». Які у неї були з цього приводу міркування, важко сказати. Та я не відмовився, бо раптом у голові спалахнула ідея зробити дещо вишукане, умовне, музичне. Теоретично я все собі уявляв, але здійснити це було надзвичайно важко. Двох дівчат-рибалок грали

Люся Гурченко і Кіра Муратова, яка, окрім режисерського, мала ще й великий акторський талант. Дон Жуана грав красивий, але абсолютно бездарний хлопець, який потім ніколи не знімався у кіно. Як я мучив своїх акторів, важко передати! Намалювавши трьома різнокольоровими шматками крейди шляхи переміщень акторів майданчиком, зобразив масними плямами місця їх зупинок, де вони повинні були промовляти певні тексти. 1 все це — під Моцарта, точно по тактах. Такі ж схеми я намалював і в залі гуртожитку, де вечорами проводив репетиції. Це була не режисура,

а справжня дресура. За 30 репетицій я довів їхні рухи і жести до повного автоматизму. Це була не реалістична гра, а справжня пантоміма з текстами. Актори мене зненавиділи, а колеги-режисери пророкували повне фіаско. Та дуже помилилися. Успіх був шалений. Видресирувані актори, зливши рухи та інтонації з музикою, перемішувалися по сцені з застиглими посмішками і подавали репліки з абстрактними інтонаціями. Спочатку це видовище відштовхувало, а потім заворожувало, бо діяло ритуально, гіпнотично. І Герасимов, і Макарова були дуже задоволені. Навіть запропонували поставити всю п’єсу, та я згадав, скільки зусиль мені коштував один акт, перемножив це подумки, і перелякано відмовився. Але зрозумів, що театр — це ритуальне видовище. Без загадкової чарівної атмосфери повноцінна вистава існувати не може.

Моя постановка була деяким викликом (і досить обгрунтованим) системі Станіславського, що тоді панувала.

Я читав про Вахтангова, Курбаса, Піскатора, Мейерхольда. Захоплювався ними. Мені пощастило побачити три вистави Брехта. Я продав майже нове пальто і купив у спекулянтів квитки на «Берлінер ансамбль», що гастролював у Москві. «Матусю

Кураж» та «Кавказьке крейдяне коло» дивився двічі і один раз — «Життя Галілео Галілея». Був вражений. Хоч на той час був уже трохи професіоналом, причину такого успіху все ж таки не розумів. Але інтуїтивно відчув, що така розкутість, така легкість є не імпровізацією, а наслідком жахливої щоденної праці, коли рухи акторів доведені до повного автоматизму, а вже потім, під час спектаклів, акторська гра набула риси легкості, розкутості, імпровізації. Це абсолютно необхідне справжньому театру. Бо це не кіно, де будь-які знахідки можна зразу ж зафіксувати на плівці. Тут, шоб вистава на п'ятому показі не розвалилась, треба, щоб вона увійшла в єство акторів. Аншлаги, квіти, крики «біс» — це потім. Насамперед — сльози, кров і піт. Адже треба все знайти, розкрити, вивернути, відшліфувати кожне слово, кожний жест, відректися від випадкового, апелювати безпосередньо до розумного, доброго, вічного. Важке завдання справжнього театру. Кінематографу при всій його технічній озброєності далеко до нього.

Час до часу життя висуває на перший план своїх кумирів — ті чи інші театри. Однак якщо ці кумири догоджають лише сьогоденню, женуться за модою миті, вони помирають разом із модою, що їх породила. «Не спи, не спи, художник, не предавайся сну. Ты, вечности заложник, у времени в плену».

Після спектаклів Бертольда Брехта мені стала зрозуміла різниця між кінематографом і театром. Я кажу про справжній кінематограф і про справжній театр. Кінематограф іде від реального життя до узагальнених образів, а потім — від образів до конфліктів, що витікають із сутності образів. А з цих конфліктів викристалізовується ідея твору. Театр йде протилежним шляхом: від ідеї — до конфлікту, від конфлікту — до образів, від образів — до реального життя. І від режисера залежить, до якої міри життєподібності доведе він образи у своїй виставі. Можна у театрі,

як і у кіно, досягти й гіперреалізму, а можна зупинитися на рівні голої сцени і маски. Адже справді талановитий театр від такої умовності не програє. Глядач бачить всю механіку вистави, але це йому не заважає емоційно сприймати фехтування думок і режисерські прийоми, які так відверто демонструються глядачеві. У театрі режисерові не сховатися, як у кіно, за актора, за оператора, за фактуру. Ти голий, як у лазні. Не в свої сани сів, — скинуть вони тебе у безодню творчої поразки.

Саме на брехтівських засадах будував я свою постановку уривка з «Дон Жуана». Що це було? Пантоміма? Танок? І перше, і друге, і дещо третє, бо нитка драматургічної розповіді ніде не рвалася, розвивалася логічно, неухильно і чітко. Навіть вокальні номери не виглядали як дещо додаткове, а продовжували текст, тобто несли смислове навантаження. Я вже казав, шо майстри курсу запропонували мені поставити всю п’єсу, та я відмовився. Ще б пак! Одне діло — невелика технічна вправа, а інше — ціла п’єса. Якщо тут вирішувались суто тактичні завдання, то там потрібне було стратегічне мислення, на яке я тоді був просто не здатний.

Глава двадцять сьома

Коли я перейшов на другий режисерський курс, то зразу ж затоваришував з першокурсником на ім’я Василь, на прізвище Шукшин, який потім став знаменитим письменником, режисером, та й актором. За віком він був старший за мене років на шість. І хоча мав дуже порядну радянську біографію (вчитель, комсомольський працівник), коли випивав, мав зовнішність табірного урки. Він не боявся фізичної праці і тому не голодував, як деякі з наших студентів (і я в тому числі), а розвантажував мішки з бурим підмосковним вугіллям на Москві-товарній. Залучив до цього і мене. Коли я за зміну — з сьомої вечора до години ночі — здатний був максимум на 15 мішків, він спокійно переносив 25-30 і заробляв, за нашими мірками великі гроші. Розраховувались зразу після зміни. Та все було не так просто. Ханиги, які не здатні були й на п’ять мішків, вночі збиралися зграями і забирали у роботяг гроші.

Ми заробляли більше інших, і тому вони почали полювання на нас. Деякий час вдавалося їх обдурювати. Чи просто щастило: то йшли разом з іншими, то у присутності озброєних військових. Та одного разу все ж потрапили до пастки. Побачивши ханиг, хотіли їх обійти, перелізши через зчеплення вагонів, та виявилось, що вони це передбачили і чекали на нас і з другого боку. Здавалося, ситуація досить безнадійна. І раптом Василь схопив із землі сталеві костилі, якими кріплять шпали до рейок, і з диким криком помчав прямо на ханиг. Зупинившися десь кроків за десять до них, почав кидати костилі прямо їм в обличчя. Це була страшна зброя. Ханиги цього зовсім не чекали і помчали від Василя. Деякі попадали, бо він їх серйозно поранив.

Я гадав, що наступного дня, отямившись, вони будуть мститися. Та нічого подібного. Вони не чіпали нас і наступного дня. Навпаки — вони тепер обходили нас десятою дорогою.

Зароблені гроші я, як нормальний хохол, клав на ощадну книжку. А Василь був типовим росіянином і тому свої пропивав. І щодня знущався з мене: «Я знаю, як ще краще зберігати гроші… Треба їх закопувати у землю!» і реготав.

Сам він пив небагато. В усякому разі, дуже п'яним я його ніколи не бачив. Головним чином він поїв своїх похлібців, які навколо нього так і крутились. Заради випивки вони, випереджаючи один одного, співали йому осанну. Навіщо це йому було, абсолютно незрозуміло, бо він був дуже обдарованою людиною і його хвалили серйозні майстри, а не якісь там молоді покидьки, яких, попри страшенний конкурс, навчалося багато у ВДІКу. Він добре знав ціну їхніх компліментів, та все одно щодня поїв це кодло.

Був у нього один підопічний — нещасний хлопець, прямо таки жертва аборту. Кульгавий, руки-ноги повернуті всередину, іще й напівзігнуті, очі дивляться — одне вниз вліво, друге — вгору вправо.

Знайшов його Василь зі своєю п'яною братвою на Казанському вокзалі. Той попросив, щоб вони пригостили його батоном, який їли. З'ясувалося, що хлопець сирота, якого після закінчення 10-го класу вигнали з дитячого будинку для інвалідів. Як він міг закінчити навіть один клас, не можу собі уявити. Але факт є фактом: атестат у нього був. Весь у трійках, але атестат за всіма правилами, з якоїсь школи в Караганді. Василь був людиною чуйною, ледве не розплакався і забрав хлопця до нашого гуртожитку. Там його як слід вимили, одягли і поклали спати. Але на порозі був новий навчальний рік й інваліда неминуче

витурили б із кімнати. І тоді Василь, величезний гуманіст, вирішив цього хлопця, якого вони звали по-собачому Кутя, «поступити» до ВДІКу.

Коли я почув про це, то вирішив, що це черговий п'яний жарт Василя. Проспиться і забуде. Яким же був мій подив, коли дізнався, що Василева компанія якимось чином поскладала за нього всі вступні іспити, зробили цього Кутю студентом сценарного факультету найпрестижнішого вузу країни! Цілий навчальний рік вони писали йому роботи, навіть надрукували під його прізвищем два нариси у «Комсомольській правді» з жалісливою передмовою про інваліда-самородка.

З цього приводу влаштували грандіозну пиятику у пивниці біля Ризького вокзалу. Я теж мав честь бути присутнім. Василь раптом оголосив, що ми святкуємо до того ж ще й день народження Куті. І у зв'язку з цим подарував йому красивий велюровий капелюх. Чесно кажучи, краще було б купити йому нові туфлі, та Кутя від вдячності ледве не плакав. Коли вже добряче випили, з'явилися якісь солдати. Напоїли і їх. І краще б цього не робили, бо невдовзі між ними і нами спалахнула бійка. Нас було п'ятеро, а їх троє, та вони зняли свої ремені і стали нас лупцювати пряжками. Це було дуже боляче, бо у пряжки був влитий свинець. З великими труднощами відібрали у них ті ремені і зв'язали їм руки. Тут якраз приїхала міліція, яку викликав буфетник. Міліціонери у свою чергу викликали військовий патруль і той солдатів забрав. А нас відвезти до відділку не було чим, і старшина прийняв рішення кинути мокрого Кутю (той впав у калюжу, та ще й обісцявся) до кузова самоскида, а нам сказав, що можемо забрати свого товариша завтра, прийшовши до відділку з паспортами і штрафом.

Вранці пішли виручати Кутю. Прийшли і бачимо, що ніхто на нас не кричить. Міліціонери лише сміються. Ми до них з паспортами, а вони не беруть, кажуть, що не треба. В чому справа? Вони кивають на кімнату для затриманих: «Забирайте свого дурника!» Заходимо туди і бачимо, що Кутя стоїть прихилений до стіни під кутом, під яким стояти неможливо. Знімаємо з нього піджак, надягнений на плечі без рук і застебнутий, і бачимо, що Кутя весь білий, загіпсований. Виходить йому переламали кістки, а потім наклали гіпс! Василь заревів як ведмідь: «Кати!!! Берієвці!» А міліціонери тільки регочуть.

Потім з'ясувалося, що вони мокрого Кутю вкинули до самоскида, в якому перевозили гіпс. Від трясіння сухий гіпс просяк в одяг і під одяг, а за ніч затвердів і перетворився на панцир.

Що робити? Взяли його за руки і ноги та понесли до гуртожитку. У тролейбус не впускають. У таксі не влазить, бо ноги стирчать. Ось і довелось тягти його на руках. І справа не в тому, що важкий, а в тому, що на кожнмоу кроці збиралися люди, зупиняла міліція. І сміх, і гріх. Принесли до гуртожитку, а роздягнути не можемо. Довелось розпилювати ножовкою. Трохи поранили, зате зібрали з усіх кімнат стільки одягу, шо йому вистачило б на два роки. Чому я кажу «вистачило б», бо невдовзі в цьому не стало потреби. Влітку виїхали за місто купатися в річці. Ми попливли, а Кутя залишився на березі. Повернулися, а його немає. Шукали, шукали, ледве знайшли. І де ж ви думаєте? У густій кущавині з надзвичайно цицястою директоркою якогось магазину. Ми бачили, що неподалік від нас пила горілку і закушувала трійка якихось, як тоді нам здалось, підтоптаних жінок. Одна з них, вже дуже напідпитку, вирішила покепкувати з інваліда, стала хапати його за інтимні місця і раптом побачила там дещо таке, чого зовсім не чекала. Чоловічі чесноти Куті були такого розміру, що перелякали й захопили жінку. У напівсвідомому стані вона

затягла його у кущі і там буквально згвалтувала, і їй настільки сподобався цей процес, що випросила його у нас, відвезла додому і перетворила на секс-машину. Йому це теж подобалось. До того ж, вона його добре годувала.

І він до сценарної діяльності більше не повернувся.

Одного разу ми з Василем пішли поїсти не до забігайлівки, а до пристойного ресторану біля Ризького вокзалу. Трохи випили й закусили, як чуємо, за сусіднім столиком почався скандал. Офіціант вимагає гроші у парочки, якій нема чим розплатитися. Хлопець противний, набріоліненений, на високих підборах. Таких тоді називали «стиляги». А дівчина напрочуд гарна. Блондинка з великими очима і соковитими губами. Мене вразила її краса і дуже дивувало, що вона у компанії з таким мерзотним типом. «Стиляга» переконував офіціанта, що випадково залишив дома гроші й пропонував залишити у заклад свою подругу й поїхати по гаманець. Офіціант не дуже повірив, та погодився, бо це — хоч якийсь шанс отримати гроші.

«Стиляга» пішов. Василь кивнув у бік дівчини: «Подобається?» Я зітхнув: «Авжеж!» — «Хочеш її мати?» — «А ти?» Він усміхнувся: «Мені нафарбовані не подобаються. Я люблю простих». — «Ну ти й жлоб! — обурився я. — Вона ж справжня красуня!» — «То бери!..» — усміхнувся Василь. «Що значить «бери»? Як я можу її «взяти»?» — «Дуже просто! Розрахуйся з офіціантом, поклич за наш столик і вона твоя!..» — «Ти таке скажеш!..» — «А спробуй!» Я запросив офіціанта, запитав, який там у них борг, розрахувався, і мені навіть не довелось запрошувати дівчину до нашого столу, бо вона пересіла сама. Подякувала, випила з нами. Весело про щось розповідала. Я зразу закохався в неї. Тепер я вже вірив Василю, Що можна її й затягти до себе. Тільки куди? До гуртожитку? Так там на контролі татарин-цербер, нещодавній

охоронець з Гулагу. Пройти повз нього абсолютно неможливо. Такий собі здоровенний садюга, що любив знущатися з людей. Одного разу не пропустив навіть чиюсь стареньку маму. Довелось їй ночувати на лавці у вестибюлі.

Тому ми завезли дівчину на таксі додому й поїхали до свого гуртожитку. За кілька днів у мого друга і однокурсника Отара Абесадзе був день народження. Точніше, день народження минув тиждень тому, але цього дня прийшла йому величезна посилка з Грузії, де було вино, солодкі ковбаски чурчхвели й дивна каша з надзвичайно смачним виноградним соком, шо називалася «піламуші». А мені з рідного села родичі привезли великий шмат сала. Ось ми з ним і ще двома хлопцями весело бенкетували.

Раптом почули гучний стукіт у двері. Нахабно стукали ногою. Отар зобуренням гукнув: «Хто це ще?!» З-за дверей пролунав жіночий голос: «Ей ви, підари, відчиняйте!» У нашому вузі була богема, але щоб дівчата вживали такі слова, не траплялось. Я відімкнув двері. На порозі стояла красуня, яку ми з Василем викупили у ресторані. Отар ледве не проковтнув свого кадика. Він, мабуть, щипав себе, щоб переконатися, що це не сон. Поряд з нею стояли два іноземці, здається шведи. Тепер таке, зрозуміло, не справило б ніякого враження, бо зараз шведи — банальність. Тепер навіть негрів у нас більше за бультер'єрів. А тоді побачити справжніх іноземців у студентському гуртожитку було все одно, що зустріти позаземних гуманоїдів. Спалахнула думка: а як же цербер-татарин?! Як він міг пропустити ввечері жінку і двох імперіалістів? Це було неймовірно, але факт.

Години з дві ми пили, їли, співали. Отар грузинські, я — українські пісні. Шведам і ті, й ті дуже сподобались. Закусили ананасами та ще якимись заокеанськими фруктами, які шведи

принесли з собою разом з шампанським у великій плетеній корзині.

Раптом Елла заявила, що хоче спати й вигнала шведів. Вигнала й усіх інших, у тому числі й Отара. Він здивовано глянув на неї. І вона пояснила: «Я підчас сексу дуже кричу!» Така відвертість його перелякала, і він побіг спати до якихось грузинів.

Що правда, то правда: вона справді кричала. Точніше, стогнала від насолоди. Я ніколи не бачив жінок, які б так любили фізичне кохання. Чув про це, але у моєму дуже небагатому досвіді таке було вперше. Заснули близько світанку. Вранці вона розплющила очі, поцілувала мене у губи, гола скочила з ліжка і стала енергійно робити зарядку. Мені стало соромно, що я, колишній спортсмен, зарядку тепер не робив. Зробивши вправи, вона натягнула на плечі мою сорочку, яка була їй по коліна, і у такому вигляді попрямувала до жіночої вбиральні. Там прийняла душ, перезнайомилась з усіма нашими дівчатами, роздарувавши їм всю свою косметику. Вони були від неї у повному захваті.

Після сніданку я відвів Еллу до траси.

Посадивши її на таксі, повернувся до кімнати. Відбиток її аури, мабуть, впав і на мене. Всі дивилися на мене, як на якогось героя. А який я герой? Просто, як то кажуть, опинився у потрібний час у потрібному місці. Мені навіть не вірилось, що таке трапилось зі мною. Через ейфорію я навіть не попросив її дати свого телефона. Вона виникла, як казкова секс-фея, і в такий же спосіб зникла.

Через місяць вона з’явилася так само несподівано, як і вперше. На цей раз не залишилась у гуртожитку, а повезла мене на якусь квартиру. Там була ще якась гарна брюнетка. Елла сказала: «Я їй розповіла, який ти гарний коханець! Жанко, роздягайся! Він тобі

зараз це продемонструє!..» Я дуже обурився, навіть пішов до дверей. Вона зупинила мене, а подруга пішла. Під час палких обіймів Елла раптом зупинилась і сказала: «Якби ти спокусився на Жанку, я б тебе, клянусь, вбила!..» У неї був такий вираз очей, що я їй повірив.

Коли прощалися, сказала: «Знаєш, що мене привабило в тобі? Що ти не запитав у мене телефона!.. Може тобі байдуже, що я стрічаюся з тобою?..»

Мені було далеко не байдуже. Я б віддав за неї душу. Однак безперспективність нашого зв’язку була для мене абсолютно очевидна.

Ми зустрілися ще кілька разів, а потім вона надовго зникла. Я дуже сумував, але що мав робити? Різати вени? Повіситись? Та я стільки разів зустрічався зі своєю смертю і бачив чужу смерть, що не був на це здатний. До того ж муляла думка про спосіб її життя. Якою б розкішною і прекрасною вона не виглядала, але була куртизанкою, а простіше — дорогою повією. І це трохи зменшувало біль. Я умовляв себе, як лисиця, що не могла зірвати виноград.

Одного дня на лекції, яку проводив наш майстер, двері аудиторії розчинились і зайшла дама з деканату. Вона завжди гарно одягалась, бо була дружиною якогось великого начальника і працювала не для зарплати, а щоб не сидіти вдома.

Дама підійшла до Герасимова і, нахилившись до його вуха, щось пошепки сказала. Той дуже здивувався, провів долонею по своїй респектабельній лисині і, кашлянувши, вийшов з кімнати. Повернувся за дві хвилини і звернувся до мене:

— Вийди до коридору...

Нічого не розуміючи, я пішов до дверей. Перше, що виникло у голові: «КГБ!» Та виявилось, що ще гірше: Елла! В якихось розкішних іноземних чоботях, з немислимою сумочкою у руках, у вогняно-рудій шубі з лисиці... Це було дещо позахмарне! Побачивши її, я зрозумів: прощай ВДІК! Майстер ніколи не вибачить мені такого зухвальства. Та Елла сказала: «Швиденько їдемо! Я здобула на цілий тиждень розкішну дачу...» Я ледве не застогнав: «Який тиждень?! Мене вже сьогодні виженуть з інституту! Що ти йому сказала?!» Вона потиснула плечима: «Кому? Цьому голомозому? Чого ти так його боїшся? Я з ним домовилась. Він відпускає тебе. Подивимось, чи вистачить у тебе на тиждень сил, бо я палаю бажанням!..»

Не розуміючи, що роблю, я поїхав з нею, бо був готовий заради неї на будь-яке безумство. Коли повернувся до міста, побачив, що Елла не брехала, кажучи, що ніяких санкцій проти мене застосовано не буде. Але Герасимов якось завів про неї розмову, став цікавитись, хто вона така. Як я зрозумів, він і сам хотів би познайомитись, бо стрічався з нею на дипломатичних прийомах. Почав терзатися: що ж вона на отих дипломатичних прийомах могла робити?

Раптом мене знову викликали до деканату. І знову переляк — чи не КГБ. Та деканатська дама кивнула у бік якоїсь нещасної жінки, яких дуже багато на околицях Москви — замучених дітьми та працею, з перекрученими нитяними панчохами і з «авоськами» у руках. Вона ледве чутно сказала: «Елла хоче побачитися з вами...» Зв'язати цю жінку з Еллою було абсолютно неможливо. Я не міг второпати, про що йдеться, бо напередодні Елла зателефонувала до гуртожитку й передала через чергового, що призначає мені побачення на наступний день, тобто сьогодні о шостій вечора біля пам'ятника першодрукарю Івану Федорову, щоб разом іти до Великого театру на якусь прем'єру. Глянувши на

моє отетеріле лице, жінка пояснила: «Я сестра Елли…» Поєднати цю пролетарську жіночку з розкішною куртизанкою було настільки ж невірогідно, як припустити, що пудель є чоловіком слонихи. На якусь мить мені здалося, що я просто сплю.

Та довелось прокинутись. Жінка крізь сльози сказала: «Вона у Скліфосовського… Хоче попрощатися з вами…» Попрощатися?!! Я ледве не знепритомнів. Наступної хвилини я вже мчав інститутськими сходами, а ще через п’ять хвилин мчав у таксі до Садового кільця, де був славнозвісний і горезвісний інститут швидкої допомоги імені Скліфосовського.

Багато часу забрали пошуки Елли по реанімаціях, яких, як мені здалось, було безліч. Розпихуючи по кишенях медсестер та няньок червінці (слава Богу, напередодні одержав на радіо гонорар), я розшукав її палату. Та на порозі стояв здоровенний хлопець. «Куди?» — перекрив дорогу він. «Тут моя наречена!» — відповів я. «Не можна!» «Чому?!»

«Тому, що не можна! Не розумієш, так поговоримо в іншому місці!» Чекістська виправка та плакатно-комсомольське лице видавали його. Сперечатися, та ще й з моєю біографією, було і безнадійно, і небезпечно. Незважаючи на мій істеричний стан, спрацював інстинкт багаторічного борця з КГБ. Я знав, що бійці з контрою набиралися не так за розум, як за відданість партії Ленін а—Сталі на—Хрущова— Брежнєва, а потім і Андропова. Траплялися й розумні, але вони рано чи пізно перебігали на Захід. Тому намагалися з такими не мати справу.

Той, що стояв перед дверима, не справляв враження розумника, і я вирішив покластися на дуже примітивний спосіб. Треба було дочекатися, коли він піде покурити чи до туалету. Зрозуміло, могло статися й так, що його скоро замінять, однак що мені

залишалося робити? Я сховався у ніші, що була посеред коридору, і став чекати. І мої сподівання здійснились. Він, озирнувшись по боках, запалив сигарету прямо біля дверей палати. Та моментально з'явилася лікарка і з обуренням зробила йому зауваження. Цей йолоп, замість того, щоб вибачитись, тицьнув їй під ніс своє посвідчення. Але часи були більш-менш ліберальні, кілька років тому розстріляли Берію, і тому це на неї не вплинуло. Вона заявила, що якщо він щойно не загасить сигарету, їй доведеться телефонувати на Луб'янку. Його це перелякало. Сигарету він загасив, але, мабуть, дуже хотілося курити. Пересвідчившись, що нікого стороннього ніде немає, пішов на сходи і нарешті з величезною насолодою закурив. А я навшпиньках прослизнув до палати.

Елла лежала, як мені здалось, непритомна. Але, почувши мої кроки, розплющила очі і спробувала щось сказати. Та замість слів з куточка рота витік струмочок крові. Я підскочив до неї і поцілував. Вона беззвучно заплакала. І в ту ж мить до палати вскочив охоронець. Побачивши все, він так штурхонув мене, що я влип у протилежну стіну. Потім вдарив ногою у бік. Я думав, що переламав мені ребра. «Документи!» — прохрипів він майже без звуку, але за виразом обличчя це був злий крик. Я намагався бути спокійним: «Якщо затримаєш мене, тобі доведеться пояснити начальству, як я опинився у палаті. Тобі це обійдеться дуже дорого. А мене випустять, бо що я зробив? Ото розрахуй!..» Яким він не був дурним, але второпав це моментально. І сказав: «Йди, падло! І більше зайти не намагайся!..» Я пішов. Але на сходах захлинувся у риданнях. Сестри і нянечки, які в цьому інституті щогодинно бачать смерть хворих і горе родичів, і ті стали мене заспокоювати. Навіть відвели до якоїсь кімнати і дали щось заспокійливе.

Ховали Еллу на якомусь далекому цвинтарі. Біля могили стояли її пролетарські родичі. Від сестри дізнався, що саме сталося. Елла вийшла з таксі у самому центрі Москви біля Малого театру і на зелене світло переходила вулицю. Раптом звідкись вискочила чорна «волга» і помчала на неї. Елла відскочила назад на тротуар. Але «волга» теж повернула на тротуар і розчавила її об стіну театру. За що ЇЇ вбили, можна лише здогадуватись. Вбивцями могли бути й іноземні розвідники, з якими вона, може, мала справи. В це я найменше вірю. Могли бути й радянські спецслужби, шо викрили якісь її зв'язки з іноземцями. Це теж маловірогідно, бо вона свої зв'язки з іноземцями ніяк не приховувала. Чи не простіше було її заарештувати? Залишається думати, що вона славним чекістам просто чимось не догодила. Чим? Біс їх знає! Від них будь-що можна чекати. Я кажу про радянські, пострадянські, американські, ізраїльські і взагалі будь-які на світі спецслужби. Навіть люди, що приходять туди чесними ідеалістами, невдовзі стають цинічними тварюками. Я кажу про ті служби, шо займаються «мокрими» справами. Це невелика частина спецслужб, але надзвичайно впливова та могутня. Бо досить часто можновладцям треба позбутися якихось осіб, а таке доручиш не кожному. Тут потрібні вбивці не тільки за фахом, але й за душевним покликом. Кожна розвідка, кожна охоронка вирощує і пестить плем'я страшних убивць, для яких будь-які людські почуття — абсурд, нонсенс. На моєму особистому рахунку є один такий. І не простий виконавець, а їхній вихователь, можна сказати, ідеолог. Мене зовсім не мучить совість, що відправив його до пекла.

Це сталося за багато років по смерті Елли. Я про неї вже майже забув. Мені довелось відпочивати у трускавецькому санаторії «Кришталевий палац». Кажу «відпочивати», а не «лікуватися», бо там лікувався мій батько, а я приїхав до нього, щоб разом писати сценарій, і оселився з ним у його люксі. Поміж годинами

праці, коли тато був на процедурах, я гуляв парком і складав вірші. Там познайомився з двома цікавими людьми. Один — зовсім молодий, а другий — старший за мене. Через деякий час у мене склалося враження, що молодий — охоронець старшого.

Хто ж він? Може, якийсь партійний керівник? Однак парткерівники високого рангу, які мають персональну охорону, в нашому корпусі не жили. їхні трикімнатні апартаменти містилися в окремому будинку. До того ж, охорона партбосів була відкритою і ні від кого не приховувалась. Тоді що? Запитав у батька. Він висунув гіпотезу про секретного вченого, що розробляє секретну зброю. Припустити, що це начальник з КГБ чи ГРУ було неможливо.

Мене зацікавила дивна поведінка охоронця відносно свого патрона. Ми кілька разів ходили до ресторану і їли там шашлики. Одного разу я там замовив пляшку коньяку і побачив велику цікавість в очах начальника і незадоволення підлеглого. Він суворо заборонив шефу пити, пославшись нате, що нирки того не сприймають спиртне. Але я знав, що коньяк ниркам не шкодить. Можуть шкодити лише шашлики, які начальник залюбки їв. 1 подумав, що молодик з інших причин охороняє свого патрона від алкоголю: боїться, що той під кайфом може бовкнути щось зайве.

Я знав: чекісти такі ж живі люди, які всі інші. Вони мають точнісінько такі ж слабкості і вади, люблять гроші, вино і жінок. У них є друзі і недруги, сусіди по парадному, з якими можуть бути різноманітні стосунки, хоча, як правило, їх оселяли у відомчих будинках. Відомчі відомчими, але біля парадних сиділи точнісінько такі ж тіточки та бабусі, бо походження працівників наших спецслужб майже без винятку робочо-селянське, і їхні родичі найчастіше були простими селянами, з якими, якщо виявити деяку винахідливість, можна познайомитись, навіть

потоваришувати. І жодні найсуворіші інструкції не можуть передбачити всіх перипетій.

Одного дня «охоронець» дуже підвернув ногу й опинився в лікарні. Ми з начальником відвідали його, а потім зайшли поїсти шашликів. Я ж скористався цією нагодою і напоїв секретного вченого. Пляшка коньяку — і він був п’яний, як ханиги біля ларька. Взяли ще пляшку і пішли на затишну лавочку серед парку. Пили прямо «з горла». Чомусь заговорив про вбивство Бандери у Мюнхені, що відбулось тими днями. Коли я висловив свою версію загибелі Бандери, мій співбесідник п’яно розсміявся і розповів, як все було насправді. Я миттю збагнув, з ким маю справу. «От чорт! — подумав я. — Як же зразу не второпав!..» І почав вихваляти наших чекістів у справі винищення ворогів. Що спонукало мене на подальше, не можу тепер уявити. Мабуть, теж добряче напився, бо у тверезому стані ніколи б не зміг вчинити таке. Став розповідати про нібито свою причетність до вбивства Елли... З чого почав? «Бувають такі мерзотниці, що їх навіть шкода вбивати». На що розраховував? На те, що він явно обізнана на цих справах людина й, може, щось чув про причину її смерті. Але яку я міг взяти в цьому вбивстві участь? І сказав, що мав завдання привести її на тротуар біля Малого театру. Він рішуче заперечив: «Брешеш! Це я з нею домовився зустрітись на протилежному боці проспекту Карла Маркса! І я бачив, як її вбила машина!» Я ледве не скрикнув. Так от хто переді мною сидить! Це виглядало настільки невірогідно, що неможливо було повірити в таке. Якби ми були тверезі, я, мабуть, видав би себе, він би побачив, що щось не так. Але якби ми були тверезі, така розмова не могла б відбутись узагалі. Я, як міг, взяв себе в руки, і фальшиво обурився: «Я брешу?! Що, окрім тебе не могли підключити ще когось!» Цей аргумент справив якесь враження. Він кивнув, показавши, що таке справді могло бути. Я розвивав тему: «А яка гарна сучка! Не можна повірити, що з родини

якихось занюханих плебеїв, як її жалюгідна рідна сестра!» Якщо у нього до цього були якісь сумніви, то тепер вони зникли: «Так ти бачив її сестру?..» «Всіх бачив!» — багатозначно відповів я.

Поставте себе на його місце і зрозумієте, шо навіть найрозумніший з людей не був би здатен припустити, що я провокую його. Ще раз ковтнувши з пляшки, він задумливо промовив: «Це я її завербував...» Потім раптом весь почервонів, схопився за серце і ледве вимовив: «Лікаря!» і звалився на бік. Нікого навколо не було. Не знаючи, що робити, я скочив з місця. З одного боку палав бажанням помсти, а з другого — багато людей бачили мене з ним, і, якщо я не сповіщу про серцевий напад, це може викликати підозру. Що ж робити?

Я зрозумів, що без медичної допомоги він довго не протягне. Але побіг не до лікарів, а до його охоронця. Той був на УВЧ, і мене до нього не зразу впустили. Потім ми разом побігли до лікарні.

А коли прибігли з лікарями до лавки, «спецслужбовець» вже помер.

У його руці були якісь ліки, які він до рота так і не доніс.

У охоронця в очах стояли сльози: «Якби ви знали, що це була за людина!..»

На вигляд небіжчику було близько 35, а йшов 1968 рік, тобто ніяких заслуг за Вітчизняну війну в нього не могло бути. Тоді що? Мабуть, щось брудне. Таким чином все ж таки помстився за Еллу, хоч, гадаю, вона теж наробила багато лиха. Але судити її був не в силі.

Біографія у мене заплутана. Пишатися тим, що все життя стояв на одній позиції, не можу. Але сказати, що я її весь час міняв, гадаю,

теж несправедливо. Бо є у мене певна життєва лінія, абсолютно не пов’язана ані з грішми, ані зі славою, якої дотримувався завжди. Під впливом подій, друзів, вчителів, книг, фільмів вона коригувалась і набирала все конкретнішої форми. Я тепер чітко знаю: поза нацією митець не цікавий і нудний, поза культурою будь-яка людина — не людина. Я можу вибачити некультурність лише біднякам, які не мають грошей на життя, а не те що на плоди культури. Інші неуки для мене — унтерменші, які не мають права на життя. Тобто нехай живуть, я не жорстокий, але ставитись до них як до гомо сапієнс не маю підстав. Смішно, коли з потворних «нових українців» знущаються точнісінько такі ж недолюдки, які ще не встигли нахапати купу грошей. Як там у Гоголя: «Над ким смієтесь? Над собою смієтесь!»

Глава двадцять восьма

Моє знайомство з Олександром Петровичем Довженком — чиста випадковість. Коли я був на другому режисерському курсі, він читав студентам лекцію з режисури. Всім студентам ВДІКу. Таке практикувалось.

Після цього почались запитання до нього. Я чомусь звернувся до нього українською мовою, хоч лекція була російською. Він відповів мені теж українською і нахилився до вуха директора інституту, мабуть, запитав, хто я такий.

Після закінчення III курсу, коли у нас починалась велика виробнича практика, прийшов виклик на мене від «мосфільмівської» кінокартини «Поема про море», яку ставив Олександр Петрович Довженко. Весь наш курс проходив практику у Герасимова на «Тихому Доні», що знімався на кіностудії імені Горького. Виникла колізія: і до Довженка дуже хочеться, і незручно перед нашим майстром. Сергій Аполлінарійович сказав: «Якби це був не Довженко, я б образився, а так ідіть...» І ми з Кірою пішли. І працювали на «Поемі» аж до самої смерті Олександра Петровича. Тобто весь підготовчий період. Нам, початківцям, він доручив розробку (а може, надалі й зйомку) невеликих за обсягом, та виробничо і творчо надзвичайно складних спогадів: про царських скіфів, про козаків-запорожців, про громадянську та Вітчизняну війну. Саме для мене крейдою на шкільній дошці Довженко намалював знаменитий триптих, де посередині жінка колисає дитину, а праворуч і ліворуч точаться бої різних війн. Цей спогад був у моїй парафії, разом з запорожцями. Кіра опікувалась скіфами та ще чимось.

Я був у групі єдиною людиною, що володіла українською мовою. Тому перебував у деякому фаворі. Мені Довженко довіряв багато такого, чого неукраїнцю ніколи б не довірив. До того ж він знав і цінував ранню книжку віршів мого батька «Загибель синьої птиці».

Я рекомендував йому акторів, і треба визнати, що майже всі вони були викликані на кінопроби. Але також треба визнати, що жодного з них Довженко не затвердив на роль. І взагалі нікого не затвердив. Навіть себе. Це окрема історія. Я переконував його, що письменника ніхто так не зіграє, як він сам. Переконав — не переконав, але пробуватись він все ж таки наважився. Є номер журналу «Икусство кино», де на обкладинці зафіксовано, як я даю вказівки генію. Він себе не бачив збоку, тому доручив керувати цією пробою мені.

Довженко, такий розкутий у житті, як тільки став по той бік камери, зразу ж знітився, злякався. Мені довелося докласти великих зусиль, Шоб він прийшов до тями і хоча б вимовив слова. Та все одно, його проба була найкращою з усіх інших претендентів на цю роль. Досить ходульний текст в його устах набував і щирості, і природності. Він не вимовляв слова, а мислив на екрані. Шкода, що цю роль він так і не зіграв. Пішов з життя буквально напередодні зйомок.

За два дні до смерті я побував у Довженка на дачі. Привіз гранки його повісті «Зачарована Десна», здається, з журналу «Знамя». До того ж показував свої ескізи до спогадів про війну.

Це було у суботу, а у понеділок ми йшли з Кірою до «Мосфільму» залізничним мостом через Москву-ріку, тобто ледве не бігли, бо запізнювались на роботу.

Коли йшли вже студійним двором, нас обігнала студентка Вищих режисерських курсів Лейла Горделадзе.

З дверей адміністративного корпусу гукнув її однокурсник:

— Лейло! Чого спішиш? Лекції Довженка не буде!..

Олександр Петрович викладав не тільки у ВДІКу, а й на Вищих курсах режисерів, які перевчали людей інших творчих професій.

— Чому це не буде? — запитала Лейла.

— А він помер! — весело відповів дурник.

Мені кров кинулась в лице. Та мене випередила Кіра:

— Покидьок! Мерзотник! — вигукнула вона йому в лице.

Він, не знаючи, хто ми такі, отетерів. Я розмахнувся і вдарив його по лицю. Мабуть, була б добряча бійка, якби нас не розтягла Лейла. Він, витираючи кров з розбитої губи, твердив:

— Ідіоти! Кретини! Дебіли!

Ми пішли до знімальної групи, де почули, що серце Майстра зупинилося у неділю.

Був урочистий похорон. Біля труни стояли чисельні друзі та учні. Дивна річ — Олександр Петрович незрозуміло в який спосіб зумів розгледіти таланти в, здавалося б, нічим не цікавих хлопцях і дівчатах. Все було більш-менш зрозумілим лише з Отаром Іоселіані. Всі інші — типові коти в мішку. Точніше, не коти, а кошенята. Він їх вчив лише неповних два роки, але потім ні в кого не виникало сумнівів, чи правильно він курс набрав. Вибір був

надзвичайно точним: Лариса Шепітько, Іра Поволоцька, Джема Фірсова, Ролан Сергієнко, Віктор Туров, Микола Вінграновський, Георгій Шенгелая плюс Отар Іоселіані. Для одного курсу це надзвичайно багато. А якщо хтось з них не зробив кінематографічну кар’єру, то це не має значення, бо всі вони проявили себе як дуже обдаровані люди в інших галузях культури.

...І ось зал Будинку письменників на вулиці Воровського. Мовчки пропливають заплакані лиця. Співає друг Довженка Іван Козловський. Тихі, виразні промови. Біле, скульптурне обличчя Юлії Солнцевої — колись знаменитої Аеліти. Не маю уявлення, як вони жили з Довженком. Про це ходило багато пліток. Та чи можна йняти їм віру, не знаю. Я бачив тільки один епізод їхніх напружених стосунків: Олександр Петрович закінчував малювати на дошці той самий триптих, про який я вже розповідав, коли зайшла Солнцева. Вона була чимось збентежена чи роздратована, тому я пішов з кімнати. Але в цьому корпусі «Мосфільму» — готельна система. Кожному кабінету передують маленькі передпокої, з яких одні двері ведуть до туалету з душем.

Я ще був у сінцях, як почув схвильований голос Солнцевої:

— Олександре Петровичу! Ви себе зовсім не цінуєте!.. Витрачати стільки часу на розмови з якимось хлопчиськом! Ви не поважаєте себе!.. Ви подумали, як це виглядає в очах всієї групи?..

Не встигла вона ці слова договорити, як щось грюкнуло і пролунав крик:

— Юля! Ти мене весь час тягнеш на цей безглуздий п’єдестал! Ти мене пересварила з усім світом! Я тобі ніколи Ігоря не вибачу! Ніколи! Ніколи!

Потім я дізнався, що він мав на увазі Ігоря Савченка, з яким його посварила Солнцева, бо заздрила успіхам Савченка. Раніше в українському кіно був лише один Довженко: іноді поряд з ним згадували Івана Кавалерідзе, а тут стали всюди писати «Довженко і Савченко». Вона не могла цього терпіти навіть тоді, коли Ігор Андрійович вже пішов з життя.

Цей скандал між нею і Довженком відбувся у п'ятницю. У суботу я відвідав його на дачі. У неділю він помер. Мені було прикро думати, що сутичка відбулась у деякій мірі через мене і, може, сприяла виникненню серцевого нападу, що спричинив смерть.

Чи був Довженко таким самодуром, яким його зображували колишні асистенти? Не знаю. Може, колись, у молодості він міг поводитись вередливо, екстравагантно, іноді навіть нечемно. Бо не хочеться думати, що сиві ветерани кіно безпардонно брешуть.

Коли я працював у Довженка, нічого такого не траплялось. Не тільки стосовно мене, а взагалі. А «Мосфільмом» гуляши чутки, що він буквально тероризує свою групу. Це просто смішно.

Ми не так боялись (хоча трошки й це було), як поважали Довженка. Його любили і поважали абсолютно всі колеги по режисерській праці. Від жодного з них я ніколи не чув про нього поганого, хоча Олександр Петрович і був досить гострим на язик, і, коли йому щось не подобалось, говорив людям прямо в очі. Але ніколи — поза очі. І йому все прощали. Він був совістю радянського кіно.

Я дуже пишався, що нам, практикантам, він довіряє такі відповідальні епізоди, з якими могли не впоратись і професійні режисери. Він дуже зрідка називав мене Сашком, коли ніхто цього не міг почути, а звичайно і він, і Юлія Іпполитівна

зверталися до нас «Кіра Георгієвна» та «Олександр Ігорович». Ми вилазили зі шкіри, щоб бути достойними його поваги.

Одного разу він попросив мене прослідкувати за актором Борисом Лівановим, який дуже пив, щоб той під час проби був тверезий і не зірвав зйомку.

Я робив все можливе й неможливе, абсолютно не рахуючись із авторитетом Народного артиста, аби привести його тверезим до павільйону. Тримав в абсолютно закритій репетиційній кімнаті, де був окремий туалет. Але за півгодини до проби він поскаржився на головний біль і попросив склянку води, щоб запити якусь пігулку. Проковтнув пігулку, запив її водою і став п’яний, як ніч. Я не знав, що робити, впав у відчай. А коли мені зателефонували, щоб я його вів на зйомку, то з переляку підхопив стокілограмову тушу на свої п’ятдесятикілограмові плечі й поніс до павільйону. Там одягнув йому на голову генеральську фуражку, поставив за дверима декорації і, намагаючись не думати про наслідки, поплентався до Довженка.

Коли Олександр Петрович своїм трохи баб’ячим голосом вигукнув: «Мотор! Почали!..», я ледь не провалився крізь підлогу.

За декорацією щось гучно зашаруділо, двері заскрипіли, і до низенької сільської хати зайшов генерал... Він дуже довго, здивовано і сумно оглядав хату, а потім ледь чутно сказав:

— Господи!.. І це моя хата?.. А вона мені здавалась такою великою...

І з його ока викотилась величезна сльоза й потекла по щоці.

У всіх перехопило подих. Я й сам пустив сльозу. Довженко теж швидко витер праве око. І закричав:

— Стоп! Геніально!..

ЛІванов перевів погляд на знімальну групу, трохи постояв, і, схопившись за стіну, вийшов за двері, і зразу ж з-за декорації пролунав гучний грюкіт. Це стокілограмова туша Народного артиста впала на стіну декорації, що стояла поряд, і розвалила її. То була чужа декорація і мене це не турбувало.

Я був урятований. Якби проба була зірвана, Довженко б мені таке не вибачив. Він був людиною сентиментальною, трохи наївною, але й досить жорсткою, навіть жорстокою.

Правда чи ні, але один із його передвоєнних асистентів розповідав: «Я працював на нього не на страх, а на совість... Бігав 16 годин на день...

І ось важкі зйомки у голому степу... Він кличе мене до себе і запитує: „Фаетона привезли?“ Я кажу: „Ось він...“ Він дивиться і каже: „Я ж просив білого, а цей чорний!“ Я відповідаю: „Іншого поблизу ніде не було...“ Тоді він запитує: „А ширма в тебе є?“ Я йому радісно: „Є!“ А він мені: „Ото візьми цю ширму, постав посеред поля і сховайся за нею!“ — „Навіщо, Олександре Петровичу?..“ „Бо тут степ і більше сховатися нема де. А я твою погану пику бачити не хочу!“ Прямо якийсь психопат!..»

З рабської точки зору — і справді психопат. Та, може, коли б мені на зйомку привезли чорного фаетона замість білого, міг би і побити. Дивна річ в іншому: на той час, коли цей колишній асистент таке розповідав, він уже сам був режисером-постановником. Однак різницю між білим і чорним не розумів, вважав, що це ідіотична примха і не більше. Такими були і фільми цього режисера: ані риба, ані м’ясо. І що б йому не приносили асистенти, кого б не приводили на зйомки, його

завжди все задовольняло. До нього охоче йшли працювати, бо докладати великих зусиль було не треба, план завжди виконувався, премія гарантована. А мистецтво? А що таке мистецтво? Увага кінокритиків? Так серед них багато кінокретинів. Вони часом оспівують і зарозумілий непотріб. Як є якесь відхилення від здорового глузду, так зразу наклеюють гучні епітети неповторності та геніальності й гучно славлять. Хіба ми знаємо, як насправді виглядав знаменитий спектакль Євгена Вахтангова «Принцеса Турандот»? Я бачив відновлення цієї вистави у театрі імені Вахтангова. З тими ж самими акторами. Тільки ті, що вже постаріли, грали інші ролі. Ветерани театру всім казали, що це абсолютна точна реконструкція старої вистави.

Я побіг дивитися, ледве діставши квитки. І що ж? Гучний пшик! Абсолютно нецікаво, не смішно і нудно. Навіть незручно за прекрасних акторів. Що ж відбулось? Змінився час. Змінився глядач. Тобто змінився не так спектакль, як його сприйняття.

Той твір, що витримує перевірку часом, і є шедевром. Чи багато таких шедеврів у кіно? Обмаль. І серед них «Земля», «Арсенал» і «Щорс» Довженка. Ви заперечите: «Вмерли комуністичні ідеали, які оспівував він, тому вмерли його стрічки!» От і брехня! Мистецтво не вмирає навіть тоді, коли ті чи інші ідеали у певний час здаються застарілими і навіть хибними. Геніальне мистецтво — це певний абсолют. Між іншим, дуже комуністичну «Землю» Довженка та «Панцерник Потьомкін» Сергія Ейзенштейна проголосили шедеврами всіх часів і народів не в СРСР, а на буржуазному Заході. Тож все не так просто. Геніальний Ріхард Вагнер у побуті був мракобісом та антисемітом. Але, гадаю, від того, що його твори кілька десятиліть не виконувались в Ізраїлі, втратив не він, а виключно євреї, які були позбавлені можливості насолоджуватись геніальною музикою Вагнера. Мені не заважає

насолоджуватись «Персеєм» Бенвенуто Челліні та віршами Франсуа Війона те, що обидва були карними злочинцями.

Я з абсолютною впевненістю стверджую, що Олександр Петрович Довженко був щирим і переконаним комуністом, хоча багато хто з сучасних українських літературознавців та кінокритиків намагається «реабілітувати» його, стверджуючи, шо в душі він був націоналістом і перебував під постійним наглядом ГПУ, НКВС, КГБ. Ну то й що? Каральні органи слідкували за всіма більш-менш відомими людьми. Його кілька разів хотіли заарештувати, та в останню мить рятував ніхто інший, як сам Сталін. Більше того, я чув, шо дехто з найбільш активних його переслідувачів були навіть знищені. Зрозуміло, Довженко до їхнього знищення жодного стосунку не мав. Але може бути, що була вказівка його не чіпати. Всім відомий факт: Сталін Довженка любив. За що? Сам Олександр Петрович цього не знав. Але з його розповідей мені стала більш-менш зрозумілою причина такої любові.

Коли Довженко розповідав про нічну прогулянку зі Сталіним вздовж Москви-ріки, я запитав його: «А про що ви говорили?» Він відповів: «Багато про що… Менш за все про кіно…» Побачивши мій здивований погляд, додав: «Головним чином розмовляли про перспективи людства, про життєздатність комуністичних ідеалів…» Я зніяковіло запитав: «Він вам сказав щось таке, що не було в його друкованих творах?» «Головним чином говорив я, а він мене уважно слухав. Мені вдалося переконати його, що світлі, ідеальні погляди не притаманні людству в цілому, бо більшість людства через недостатню розвинугість інтелекту має лише найпримітивніші потреби: смачна їжа та алкоголь, шо ведуть до пиятцтва та ненажерства; статеві стосунки ведуть до розпусти. Тільки освіта і наполегливе безкомпромісне естетичне виховання можуть привести людей до

сприйняття світлих комуністичних ідеалів… І Сталін погодився зі мною».

І мені стало зрозуміло: вождь любив Довженка за те, що той щиро сповідував ті ідеали, в які сам давно не вірив. Диктаторові не чужі були деякі вагання, які остаточно розхитали його і без того хвору психіку. Моєму приятелеві дочка Сталіна Світлана Алілуєва розповіла: «Батько ніколи не заходив до моєї квартири. Коли треба було кудись із ним їхати, за мною заходив порученець, а то й два. Одного разу я досить пізно заснула і прокинулась вночі від чийогось погляду. Розплющила очі й побачила батька, що сидів у мене в ногах. Що я могла подумати, якщо добре пам'ятала, що перед сном замкнула двері й квартири, і кімнати? Вирішила, що сплю і бачу сон. Але потім знову розплющила очі й знову побачила батька, який мовчки дивився на мене. Від нього трохи пахло спиртним. „Що дивишся? — сказав він мені. — Дивитися пізно… Розгубили ми його, зовсім розгубили… І навряд чи знову зберемо…" „Кого, тату?" — запитала я його. „Кого? — сказав він і встав. — Леніна, дочко, Леніна!". Попрямував до дверей і вийшов. І я почула, як повернувся ключ у дверях. Через кілька днів я обережно натякнула йому про цей випадок. Обережно тому, що до кінця не була переконана, що це не був сон. Він нічого не відповів, але погляд у нього був такий, що я зрозуміла: все це було».

Сталін був постаттю дуже зловісною, але й безумовно неординарною. З ідейних міркувань він ніяк не підтримував і не міг підтримувати ані Андрія Платонова, ані Михайла Булгакова, але, поважаючи їх геній, все ж таки не давав їх знищувати.

Відомо, що Сталін багато разів дивився булгаківські «Дні Турбіних» у МХАТІ.

Не знаю, правда чи ні, але хтось із наближених до компартійної верхівки людей розповідав, що вождь вважав себе сином не шевця Джугашвілі, а російського дворянина-мандрівника Пржевальського. І справді, між ним і портретами Пржевальського була деяка схожість. Десь читав, що коли за часів Хрущова боролися з культом особи Сталіна, у Киргизії помилково звалили пам'ятник цьому вченому. Потім нібито отямилися, розгледівши, що на грудях статуї ордени не радянського, а царського періоду. Правда чи не правда, не берусь судити. За часів радянського сюрреалізму й не таке могло бути.

Але те, що у комуністичного лідера був неабиякий потяг до російської символіки імперських часів, факт очевидний. Пригадайте, як він послідовно витісняв з життя і особливо з армії ознаки революційної пролетарської романтики, замінюючи її на атрибутику часів царату: гвардія, погони, роздільне навчання хлопчиків та дівчат, суворовські (тобто кадетські) училища, па-де-катри, па-де-граси, вальси, па-де-патенери і таке інше. Це була психологія кухарчиної дитини, яка змалечку підглядала у щілину дверей розкішні дворянські бали і мріяла, що колись буде на них танцювати...

Це, зрозуміло, перший, дуже поверховий пласт. Але якщо добре вдуматись, можна дійти висновку, що у середині тридцятих років у СРСР відбувся контрреволюційний термідоріанський переворот. Тільки не миттєвий, як це було у Франції, а поступовий, так би мовити, повзучий. Сталін, як і Наполеон Бонапарт, фактично став імператором, а Росія — імперією. А компартійні бонзи стали справжніми дворянами. Ті ж, що справді вірили у революційні ідеали й не були повністю віддані імператору, були тотально понищені. Жалості до них у Сталіна не було. На ті часи він вже остаточно зневірився у можливості існування соціалізму як життєздатної політико-економічної системи і став адептом

твердого правління. Він розумів, що цей народ не здатний на будь-яку ідеальну віру. А що таке соціалізм і комунізм, як не та ж віра у прийдешнє царство Боже на землі. Тільки менш обачна за християнську, бо обіцяла таке царство у зовсім недалекому майбутті.

Глибоко переконаний: до тих часів, доки Сталін не став психічно хворою людиною, він діяв виключно з месіанських мотивів. Це потім, проливши ріки крові, щоб примусити народ робити правильні з його погляду речі, вождь став боятися помсти, почав тремтіти за своє життя. І тоді його вчинки набули інфернального, сюрреалістичного характеру. Буквально те ж відбулося з Іваном Грозним. Недарма Сталін заборонив геніальну другу серію «Івана Грозного» Сергія Ейзенштейна, де той неймовірно точно передав трагедію деспота. Сталін був людиною непересічною, тому й розгледів за шатами апологетики диктаторства натяк на свій неминучий ганебний кінець. Я кажу не про зажиттєву кару, а про пам’ять людства. Ані він, ані Гітлер ніколи не будуть предметом поваги порядних людей. Хіба що в очах таких же збоченців, як самі. Але таких, слава Богу, не дуже багато.

Без сорому зізнаюсь, що я не є прибічником буржуазних цінностей. Вони мені смішні й огидні через їхнє відверте міщанство. Мене більше приваблює соціалізм у дусі християнської моралі. Ніякої буржуазної демократії не існує. Чийсь високий рівень життя завжди побудований на експлуатації якихось інших людей. Продуктами чиєїсь праці, як правило, користуються паразити, жалюгідні нікчеми. Таланти капіталістів точнісінько такі ж, як таланти розбійників, злодіїв та повій. Переконаний, що є надзвичайно здібні до сексу гетери, які заробляють божевільні гроші. Так що, славити й їх? І все це неподобство прикривається іменем Бога. Я не хочу сказати, що багаті пропагують релігію тільки для приборкання бідних, а самі

в Бога не вірять. Чому ж? Декотрі з них вірять. І тішать душі тим, що від Господа можна відкупитися благодійництвом і активними молитвами. Але нічого не вийде. Горіти їм у геєнні вогняній, бо таким грішникам немає прощі.

Найстрашніший гріх — знати, шо це є гріх, і грішити. Каяття під час хвороби, зруйнування багатства, поразки у війні, перед смертю — не зарахується. Але бувають і діалектичні випадки, наприклад: з одного боку боротьба за справедливість, з другого — порушення заповіді «не убий». По смерті все буде зважене на Божих терезах. Безумовно, є тут ризик, але хоча б ризик благородний.

Коли мені кажуть: «Як ти, людина соціалістичних поглядів, міг злигатися з упівськими вбивцями?!» чи «Як ти, людина, що боролася за визволення України проти комуністичного рабства, можеш мати ліві погляди?!», я тільки посміхаюсь, бо завжди був послідовним, а непослідовними були й комуністи, які перекрутили світлі ідеї соціалізму, і українські націоналісти, що забули своє соціалістичне минуле.

Саме тому я був і залишаюсь націоналістом, який вважає, що без національного стрижня Україна ніколи не підніметься з руїн, а також соціалістом, що бачить духовну мізерність багатства і мріє про нормальний добробут всіх людей. Коли хтось хапає занадто великий шматок з громадського пирога, комусь обов’язково не залишиться нічого. І я зобиженого добре розумію й ніколи його не засуджу, якщо він, приречений на голод та злидні, візьме сокиру й порубає багатія. І що б мені не казали про одвічну святість приватного майна і таке інше, я нічого подібного у святому Євангелії не читав, а читав, що легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому увійти до раю. А заповідь «не

вкради» відношу тільки до тих випадків, коли той, хто не хоче працювати, краде у трудівника.

Отже, повстання бідних та голодних проти ситих та багатих — річ цілком природна. Погано це чи добре — інша справа. Не про те йдеться. Головне, що це неминуче. Інакше не може бути. Дуже точно завважив молодий Маркс: «Революція можлива лише тоді, коли перед пролетаріатом стоїть дилема: чи вірна смерть біля верстата, чи можлива (лише можлива! — О. М.) перемога на барикадах».

Я відчуваю зневагу до українців, які слідом за сучасними російськими «демократами» талдичать про «більшовистський переворот 1917 року». Може, спочатку (і тільки у Петербурзі) це був переворот. Але потім проти більшовиків об’єдналися всі політичні сили Росії, їх зрадили (може, й справедливо!) навіть найближчі союзники — анархісти та ліві есери, на них пішли війною німецькі війська, озброєна до зубів Антанта, професіональні білі армії, різні націоналістичні рухи і просто безліч банд. Так за рахунок чого вони вистояли? Через свою надвелику ідейність? Через надмірну жорстокість Троцького чи Дзержинського? Через геніальність Леніна? Це все смішно! Вони перемогли виключно за рахунок всенародної підтримки мас, які сприйняли більшовицькі гасла за свої. Бо ідея рівності у голодній, знекровленій імперіалістичною війною країні, була вищою за будь-яку іншу, в тому числі — приватновласницьку, ідею. Саме ці дві ідеї у діалектичному сплетінні керують життям людства, домінують над усіма іншими, яких чимало на землі. Бо з одного боку кожна людина прагне наддобробуту для себе, майже не думаючи про інших, і в той же час, коли опиняється у ролі цього «іншого», то зразу ж починає палко прагнути до рівності чи хоча б до рівноправ’я. Таке се ля ві. Іншого немає. Причому у світі все врівноважено. Багаті сильніші за бідних, зате бідних значно

більше у світі, і коли вони об'єднуються і повстають, ніякі каральні органи, найняті багатіями, не можуть встояти перед народним гнівом. Хтось скаже, що потік народного гніву — це потік лайна. Може й так, але від цього руйнівна сила не зменшується.

Нехай народна стихія, що змела російський царат, принесла більше горя, ніж соціальних надбань. Але хіба не винуваті ті, що викликали хвилю народного гніву? Я кажу не про більшовиків, а про дурну царську владу. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Під час революції 1905—1907 років більшовиками й не пахло. А хіба ледь не був повалений царат? Він врятувався лише тому, що народні маси ніхто розумний не очолив і все обмежилось спаленням панських маєтків та вуличними безпорядками.

Закидати більшовикам, що вони у 1917 році очолили народний бунт — повне недоумство. Як же їм було не скористатися тим, що падало прямо в руки?

Російський народ унаслідок революції нічого не надбав. Нічого не надбали для себе й революціонери-більшовики, бо потім один одного перебили. Але з цього, безумовно, мав величезний зиск всесвітній пролетаріат, бо хижаки-капіталісти та банкіри зразу ж після перемоги більшовизму в Росії протверезіли, отямились, зрозуміли, що надалі ніяк не можна обдирати робітників до кісток, бо інакше буде революція. Зрозуміли й пішли на соціальне партнерство, яке з часом все міцнішало і міцнішало. Встановилася певна соціальна рівновага. Тепер практично всі громадяни західних країн залежали від успіхів економіки, якою керували багатії. Легенда про рівні можливості, так званий феномен Попелюшки відігравав лише декоративну, рекламну роль. Головним було те, що воли були ситі, тому й не ревли. А ті, що ревли, стали не революціонерами, а екстремістами, і всі їхні

спроби розпалити вогонь антибуржуазної війни були приречені на поразку. Особливо коли ілюзії щодо квітучого життя в СРСР луснули. Ніхто тепер не хоче рівності за рахунок персонального добробуту. І це цілком природно для багатого Заходу.

А от в Росії та Україні голодні воли як ревіли, так і ревуть. Тут знову виникла альтернатива: голодна смерть біля верстата чи можлива перемога на барикадах. І коли б знайшлась сила, що очолила би бунт, всі українські і російські «демократичні» засади були б розметені вщент. Однак, принаймні в Україні, таких сил поки немає. Комуністи — обережні, залякані й бояться народних землетрусів. Націонал-екстремісти нічим не кращі. Поза всяким сумнівом, вони б повторили всі злочини та помилки комуністів. Тільки кров текла б не з класових міркувань, а з національних.

Коли мені доводять, що якийсь недолюдок кращий за іншого, я думаю: обох би посипати дустом! Чи, як казали поляки, «огнєм і мечем!» Між іншим, поляки не проміняли національну гордість на сочевичну юшку соціального рівноправ’я. Польська шляхта та буржуазія мала національне вищим за прибутки. Ця нація, навіть переживши радянську окупацію, зуміла зберегти гідність та здоровий глузд, зуміла зберегти свою національну культуру. Таке ж було з японцями, німцями, французами та євреями у Ізраїлі. Такого абсолютно немає у нас. І поки навіть не світить.

Який там патріотизм!.. Лише гребуть до себе, до себе, під себе! Багаті в Україні не можуть бути патріотами, бо вони жалюгідні плебеї. І нема кому їх засоромити, отямити, налякати, бо навколо — такі ж плебеї. Просто одні гарно одягнені, а другі (переважна більшість) — погано. От уся різниця.

Глава двадцять дев'ята

Під час мого інститутського життя відбувся крутий політичний злам. Студентам Всесоюзного державного інституту кінематографії здалося, що розбилися всі цензурні кайдани. Та вони помилилися. І не тільки вони. Дуже швидко гайки знову закрутили, і в інституті почалось цькування прогресивних педагогів. Але дихати ще було можна.

На екзамені з політекономії я витягнув білет із запитанням: «Який головний стимул радянської економіки?» Відповів: «Ви хочете, щоб я сказав — соціалістичне змагання. Та насправді — це змагання з Заходом у військовому аспекті. Якби не було конфронтації, мабуть, до цих пір орали б сохою. Наш технічний прогрес — це відходи оборонної промисловості». Скажи я таке роком раніше чи роком пізніше — мене б стовідсотково вигнали з інституту. А тут пронесло. Навіть обрали до факультетського бюро комсомолу.

На засіданнях бюро доводилося розглядати безліч ідіотських справ. То хтось когось обматюкав, то без дозволу позичив капці, то когось застукали за інтимними справами в аудиторії... І таке інше. А одного разу прийшла до нас молоденька гарненька дівчина й сказала, що вона — дружина мого однокурсника Олексія Салтикова. Він вивіз її з Риги, де вона втратила квартиру та роботу, прописав у Москві, а тепер приводить додому повій, а її виганяє на мороз. Ми недуже повірили, але пішли до Олексія додому. На жаль, все підтвердилось. Сусіди з цього приводу вже зверталися куди слід. А тут ще до інституту приходить такий лист: «Якщо знайдете мене вбитою, знайте, це зробив мій син Олексій Салтиков. Заслужена вчителька РРФСР Салтикова».

Зібрали факультетські комсомольські збори. Олексій покаявся, і йому все простили.

Та найдивніше було далі. Сергій Аполлінарійович Герасимов дав нашому курсу завдання написати десятисторінковий нарис про канікули. Кожний з нас щось невиразне накалякав і приніс у вересні майстрові.

Через тиждень Герасимов усім нам оголосив: «У той час як ви, жалюгідні мамчині синки, під час канікул купалися у вульгарних радощах побуту, ваш однокурсник Олексій Салтиков поїхав разом з ентузіастами-комсомольцями, так би мовити, на Цілину і, чергуючи соціалістичну працю з творчістю, написав шедевр документалістики під назвою „Моя цілина“. Мені соромно за вас. Я з насолодою вчив би одного Салтикова!»

Однак я все літо провів у Москві, знімаючи якусь «ліву» кінороботу, і майже кожного дня бачив Салтикова. Коли ж він їздив на Цілину? Зрештою — їздив чи не їздив — яке мені діло? Та несправедливий герасимовський гнів викликав певну реакцію. Ми всім курсом знайшли безперечні докази, що нікуди Олексій з Москви не від'їжджав. Виклали їх майстрові. Герасимов трохи зніяковів, але знайшов нові аргументи:

— Брехня — це, зрозуміло, погано... Та брехня відрізняється від брехні. Урешті-решт, уява робить дива. Пушкін ніколи не був на Балканах, та геніально зімітував «Пісні західних слов'ян». Те ж саме можна сказати про Стендаля та Проспера Меріме...

Ми махнули рукою: зімітував так зімітував... Все ж таки написав непогано. А що збрехав, Бог йому суддя.

Та через кілька днів наш однокурсник Іскандер Хамраєв суто випадково у кабінеті кінодраматургії наштовхнувся на курсову

роботу студентки сценарного факультету Ідеї Алієвської (потім головного редактора Одеської кіностудії), яка повністю збігалася з опусом Салтикова.

Ми лише посміялись і не стали б роздмухувати пожежу, та на свою біду Олексій почав нахабно стверджувати, що не він вкрав у Ідеї нарис, а вона в нього вкрала.

Істина, зрозуміло, випливла на поверхню: бо Алієвська мала чернетки та інші докази того, що вона була на Цілині, а в Салтикова не було нічого. Вона наполягла, щоб були скликані комсомольські збори. Але що могли зробити Олексію ці збори, якщо за справді брудні вчинки він отримав лише догану? Та логіка вдіківського бомонду відрізнялась від звичайного здорового глузду. За цей нещасний плагіат Салтиков був безжалісно виключений з комсомолу та інституту. Кодекс честі кінематографічних піжонів, а їх було дуже багато у цьому престижному вузі, ставився дуже ліберально до побутового бруду, але був дуже жорстоким до творчого «моветону».

Я пам’ятаю, як на першому курсі з наївною провінційністю сказав, що мені подобається фільм «Бродяга» з Раджем Капуром у головній ролі. Від цієї ганьби мені довелося відмиватися кілька літ, та так і не відмився. Під час якоїсь сварки московський хлопець Юлік Файт (син знаменитого колись актора Файта) кинув мені в лице: «Ти ж виріс на традиціях індійського кіно!..», хоча я сказав цю трикляту фразу про Капура ще коли він навіть не навчався у нашому інституті...

Саме за порушення хорошого тону був вигнаний Салтиков з комсомолу та інституту. Рік працював освітлювачем на «Мосфільмі», а потім йому дозволили повернутися до ВДІКу. Таким чином, він опинився вже не на нашому курсі, а на курсі,

який вів Михайло Ілліч Ромм. Закінчив Олексій інститут з блискучою для тих часів курсовою короткометражкою «Хлопці з нашого двору», де вперше знявся Савелій Крамаров, якого Салтиков розшукав серед студентів лісотехнічного інституту, що разом з нами перебували на військових зборах під Дорогобужем. Потім він уславився знаменитим «Председателем» з Михайлом Ульяновим у головній ролі. Але на цьому фільмі кар'єра мого однокурсника знову могла припинитися, бо він знову утнув щось дуже аморальне, і директор кіностудії «Мосфільму» Сурін заборонив йому далі знімати. Однак Салтиков буквально впав перед ним на коліна. Сурін такого ніколи не бачив і тому злякався й скасував свій наказ. Завдяки цьому Салтиков закінчив фільм і одержав всесоюзну славу. Далі він зняв кілька фільмів, які користувалися любов'ю начальства. На одному з них («Директор») загинув (не без вини Салтикова) один з найкращих радянських акторів Євген Урбанський. Інший на цьому зламав би кар'єру, та Олексій викрутився й цього разу. Але людиною він був, безумовно, здібною і, мабуть, його гризло сумління. Щоб приглушити його, почав пити. Це сприяло духовній деградації. Наслідок — погані фільми. Дорогі, помпезні, але повністю безпорадні.

У кінематографічних колах до нього тепер ставились, як до порожнього місця, але дурне партійне начальство, як і раніш, його дуже цінувало. Тому помер він на початку 90-х років народним артистом СРСР.

Радянський сюрреалізм — це дешо неймовірне! Здавалося, що в сенсі ідіотизму перевершити його неможливо. Та досвід останніх українських, незалежних від Росії часів довів, шо перевершити будь-який абсурд можна. У нас тепер найвищі почесні звання країни роздаються тим, хто не вартий навіть найменшої уваги. І сміх, і гріх...

Глава тридцята

Навчаючись у ВДІКу, я ані на мить не припиняв свою підривну діяльність. Схема була досить простою. Я передавав з Москви матеріали, мій друг Олег, навіть не занурюючись у зміст моєї писанини, роздруковував її на гектографі, який купив на толкучці біля Благбазу (там можна було що завгодно купити) і своїми руками відремонтував. Потім залишав чемодан з матеріалами у камері схову на вокзалі. А номерок від камери залишав у певному місці. Хлопці приїздили з Полтави, забирали чемодана і розвозили самвидав по всій Україні. Ну, якщо не по всій, то п'ятьма областями точно. Там були свої способи конспірації, про які я навіть не відав. Окрім Олега, я знав лише двох людей. Один з них невдовзі помер. Він втік з України до тих же місць на Балхаші, де деякий час перебував і я. Це був напрочуд гарний, дуже сміливий і чесний хлопець, великий патріот Батьківщини. Звали його Петро Кочевський. Я написав від його імені такий віршований передсмертний монолог:

Я помираю. Скоро вже кінець.

Розчавлені печінка і легені.

Все відбувається, як вчив товариш Ленін.

Моє життя зійшло вже нанівець.

Пробач мені, небесний мій Отець, усі мої безглузді забобони.

За це розплата — безнадійні схрони.

Я вже тоді був не людина, мрець.

Прости моїм безжалісним катам ідіотичну і криваву вдачу.

Я перед смертю дуже добре бачу, як чорний морок в'ється по п'ятах моїх мучителів. На них печатка пекла.

Палає лавою багатожерла Гекла і грішні душі мучаються там.

Пливе хмарина — білий корабель —

несе мені вітання з України.

Я був для неї непоганим сином, тому і не боюсь нових осель…

Тут небо синє, а не голубе.

Під ним лежатиме моє померле тіло, яке завжди так болісно хотіло на Україні бачити себе.

Шуміли щоб неорані степи…

(Чи є такі?) Гойдав би трави вітер…

Ченець читав би в'язь слов'янських літер.

Всю тугу простір у собі втопив…

Безмежний простір, вічний, як життя.

Пройдуть віки, та вірю, будуть жити ліси, моря, степи і стигле жито, і слава наших упівських звитяг!

Де я брав підривні матеріали? Це ціла історія, одна з випадковостей, які переслідують мене все життя.

На самому початку перебування у Москві щось сіпонуло мене піти на стадіон дивитись матч київського «Динамо» з якоюсь із московських команд. Навколо, зрозуміло, всі вболівали за Москву. Та поряд зі мною сидів симпатичний хлопець, який, як і я, на весь голос підтримував «Динамо». Коли кияни забили гол і ми радісно застрибали, інші болільники нас ледве не побили. На цьому ґрунті й познайомились. І одразу потоваришували. Після матчу зайшли до великої скляної пивниці, де навіть подавали раків. Мій новий приятель категорично запротестував, коли я хотів розплатитися, сказавши, що в нього багатий батько. Виявилось, що його батько дуже високий партійний чиновник, якого з собою привіз із Києва Микита Хрущов. Я потім бував у них удома й познайомився з цим батьком. Хлопця звали Віктор і він навчався на журналістиці у Московському університеті. Його дуже цікавило мистецтво, і я часто приводив його до ВДІКу, де він познайомився з моєю однокурсницею актрисою (у нас навчалися разом актори і режисери), а невдовзі з нею побрався.

Зрозуміло, що всі плітки, які ходили у найвищих колах, він мені розповідав. Не кажучи вже про безліч найсвіжіших політичних анекдотів. Звідки йому було знати, що я все це перетворюю на викривальні матеріали й розповсюджую в Україні.

Досвід мені довів, що розповсюження голої націоналістичної та антирадянської пропаганди мало що дає. Читати таке боялись. До того ж, радянська влада здавалася абсолютно непохитною. Щоб зацікавити публіку, щоб підчепити її на гачок, я у своїх «бойових листках» давав кілька гарячих пліток, п’ять-шість анекдотів, повідомлень із-за кордону, які я брав з передач „Голосу Америки“ чи „Бі-Бі-Сі“. А потім вміщував якийсь свій вірш. Хоча б такий, як «Дантові кола», який я вже цитував.

Автора, тобто мене, довго шукали. Тим паче, що вірш був надрукований, як я потім дізнався, десь за кордоном. Та розшукували, зрозуміло, в Україні. А я перебував у Москві.

Уявляю собі, як казилися чекісти, бачачи, що плітки у моєму «Віснику правди» мали реальне підґрунтя і явно витікали з найвищих партійних кіл.

Батько Віктора погорів невдовзі після зняття з посади генсека Хрущова. Але, по-перше, я тоді вже був в Одесі, а по-друге, джерело інформації не щезло, бо Віктор став працювати у КГБ. Причому не просто у КГБ, а у тому відділі, що охороняв перших осіб держави. Таким чином вся інформація, що була йому відома, за тиждень була у мене. Я дуже часто їздив до Москви, і ми з ним продовжували товаришувати. У нього відносно мене не могли виникнути підозри, бо я абсолютно не цікавився державними та військовими таємницями. Вони мені були ні до чого. А жива цікавість до пліток є природною для будь-якої людини. Я розповідав про Одесу та Київ, а він — про Москву. Все виглядало як звичайні дружні балачки. Правда, одного разу спрацював і зворотній зв’язок. Я розповів йому про самодурство одного з одеських секретарів обкому, причому (мені ж це потрібно було для мого «Вісника правди») навів йому такі подробиці, про які майже ніхто не знав, і коли цього секретаря зняли з посади, то було викладено те саме формулювання, яке я сповістив Віктору. Потім я ніколи цим не зловживав, але був дуже задоволений, що цього мерзотника вигнали з роботи.

Наші стосунки, на жаль, перервалися після розпаду СРСР. Я не міг ніяк до нього дозвонитися. Мабуть, він одержав нову квартиру. У мене теж, як на гріх, змінився телефон. Якби я міг поїхати до Москви, то, зрозуміло, розшукав би його. Та після моєї участі в першій чеченській війні дорога до Москви була закрита.

Не те, щоб мене хтось шукав, та всяке могло трапитись. Тим паче, я не хотів через свої неприємності нашкодити Вікторові. Мені тепер не потрібна була його інформація, але просто шкода було втратити друга. Не так вже багато у мене їх є.

Глава тридцять перша

Я знаю людей, що, хоч і не були професіональними гумористами, зробили гумор ледь не способом свого життя. У ВДІКу навчався сценарист Борис

Андронікашвілі, який майже весь свій час витрачав на розігрування друзів. Іноді жарти були невинні, а бувало, й досить злі. Особливо це проявилося, коли ми перебували у військових таборах біля смоленського Дорогобужа. Один з його найближчих друзів, син знаменитого кінодраматурга, а потім і сам прекрасний телережисер, мав м'який характер, був довірливим і боязким. Звали його Олексій. Так от, Борис домовився з патрулем, шобтой встав на порозі палатки Олексія з автоматами в руках. А сам запитав в Олексія: «Слухай, шо там трапилось з твоїм батьком?» «А що?» «Мені передали з Москви, що у нього якісь великі неприємності...» Олексій перелякався. Хоча чого було лякатися, незрозуміло. У його батька все було гаразд навіть за сталінських часів, то чого боятися за хрущовських? Але Олексій був настільки заляканий, що, побачивши біля своєї палатки конвой автоматників, ледве не помер з переляку і три дні ховався по лісах. Було безліч інших розіграшів. Більшість з них я забув. Пам'ятаю тільки, як він цілий тиждень вживав лише один жарт «Сам дурень!», як відповідь на чиїсь репліки. Здавалося б — повний примітив. Але робив він це настільки несподівано і доречно-недоречно, що всі сміялись. Це був найкрасивіший хлопець ВДІКу: високий, гінкий, з чорним волоссям і світло-сірими очима. Батько його був колись знаменитий, потім розстріляний Сталіним письменник Борис Пільняк, німець за походженням, а мати — режисер грузинського радіо, сестра уславленої Нати Вачнадзе. Це вона, а не Ната, грала Елісо в однойменному фільмі Миколи Шенгелая. Однак одружився

Шенгелая не з нею, а з її сестрою. Від цього шлюбу народилися два сини — прекрасні грузинські режисери — Ельдар і Георгій. Вони теж були красиві, але Боря перевершував їх. Всі жінки інституту від студенток до викладачок були закохані в Бориса. Саме він став потім чоловіком Люсі Гурченко, а потім і Нонни Мордюкової, яка через нього покинула Вячеслава Тихонова. І марно зробила, бо втримати його біля себе жодна жінка не могла. Це він потім став солідним письменником, спокійним і огрядним, одружився з грузинкою й мав двох дітей. Я пробував його чотирнадцятирічного сина на головну роль у фільмі «Золотий ланцюг», Борис привіз його до Києва. Ми сиділи у нас дома, випивали і мені стало сумно: переді мною сидів не той вже загадковий дотепний красень, а втомлений життям сливоносий грузин. Згадували минуле, він розповів про кілька своїх розіграшів, про які я не знав. Та я, людина єхидна, нагадав йому те, про що він не згадував ніколи. Це було під час військових зборів. Єдиний на батальйон станковий кулемет чомусь дістався московському вірмену, онуку знаменитої Народної артистки СРСР. Та Борис, не врахувавши армійської специфіки, жартома сказав командиру роти, що цей вірмен «голубий». Не знаю, на що він розраховував, але реакція комроти була така: вірмена

посадили в каптерку, щоб він якнайменше спілкувався з солдатською масою, а його станковий кулемет віддали Борису. Як же ми з нього знущались, коли доводилось бігти так званий «марш-кидок» на 10 кілометрів!.. Тобто він перехитрив сам себе.

Знав я ще одного дотепника, тепер він живе в Австралії і став там чи не найкращим оператором. Звали його Юрій Сокіл.

Ми з ним жили у дитинстві в одному будинку «Слово», а потім, коли я вже навчався на режисерському факультеті, він вступив до ВДІКу. Мешкали ми з ним у гуртожитку в одній кімнаті.

Це був добрий веселий хлопець, але неймовірно любив розігрувати своїх знайомих. Нас у кімнаті було четверо: він, я, узбек Турди Надиров і кореєць Ян-Ван-Сік.

Ранками ми пили чай з півлітрових банок. І кожного разу Юрко повторював один і той же трюк: наливав у банки кип’яток, денця відвалювались і він їх приклеював якимось клеєм. Побачити місце склеювання було неможливо. Ми наливали у банки гарячий чай, клей розчинявся і кип’яток виливався нам на коліна. Жарт дурний, але Сокола він дуже веселив, хоча ми його за це лупцювали.

Вночі він зв’язував мотузкою ковдри Турди і Ян-Ван-Сіка, трошки стягнувши їх з хлопців. Спочатку реагував один — тягнув ковдру на себе, потім, змерзнувши, тягнув на себе другий. Так вони борюкалися до ранку.

А Юрко сміявся.

Одного дня директор інституту видав наказ: всіх, хто запізнюється, позбавляти стипендії. Я розумів, що Сокіл не залишить цей наказ без уваги. Тому не знімав годинник з руки, думаючи, що він переведе стрілки назад, ми запізнимось і втратимо стипендію. Та на таку підлоту він не пішов.

Він витворив інше: перевів стрілки будильника не назад, а вперед. Мені треба було йти на другу пару, тому я на дзвоник не зреагував. А хлопці скочили, швидко одяглись, вибігли на кухню, де, зрозуміло, ще нікого не було, вирішили, що всі вже пішли до інституту, і жахливо злякались. Та й стрімголов помчали до ВДІКу. Побачивши, що біля дверей пусто і двері замкнені, почали в них стукати, благаючи сторожа, щоб він їх впустив. Той, нічого не зрозумівши, викликав міліцію, і хлопців відвезли до

райвідділення. Найсмішніше, що вони так і не зрозуміли, в чому справа…

…Тоді в моду увійшов пінг-понг. Ми заздрили студентам-корейцям і китайцям — вони привозили дефіцитні кульки і грали, скільки хотіли. Кульки зберігалися у нашого Ян-Ван-Сіка в тумбочці, яку він від нас замикав.

Одного разу, коли його не було, до кімнати забігли два корейці й сказали, що Я н доручив їм взяти кульки і дав ключа. Юрко байдуже запитав: «Ви що, так і збираєтесь цими кульками грати?» Корейці відповіли: «Зрозуміло!» На що Сокіл сказав: «І не будете їх варити?» Ті здивувалися: «А навіщо варити?» Сокіл вів далі: «Ви бачили китайські кульки? Такі шерхуваті, в пухирцях?..» — «Бачили, — відповіли ті. — Дуже гарні кульки…» — «Так це ті ж самі кульки, тільки зварені у кип’ятку!..» — «Правда?» — «Звісно!»

Вони вибігли з кімнати, а через деякий час увірвався Ян-Ван-Сік. З порога закричав: «Навіщо сказав, що треба варити?!» І почав душити Сокола. Я ледве його відтягнув. Юрко намагався пояснити, що це жарт, гумор. Але кореєць кричав: «У нас теж є жарти! Тільки немає таких дурнів, як ти!»

Закінчились їхні стосунки досить сумно. Сокіл натягнув над Яном, який спав, дві мотузки, прикріпив поміж ними дуже страшну маску зі вставленими замість очей лампочками від кишенькового ліхтарика і вночі тихенько гукнув: «Я-ане!» Кореєць розплющив очі. Побачив страховисько з палаючими очима і знепритомнів — у нього… зупинилося серце. Ми викликали реанімаційну машину і його ледве врятували. І вирішили помститися. Одного ранку стали перелякано дивитися на Юрка. Він поцікавився, у чому причина такої уваги. Я сказав,

що він всю ніч простояв на спинці ліжка, а потім вийшов через вікно на карниз. Він не повірив, справедливо підозрюючи, що це розіграш. Але не врахував нашу неабияку дотепність: ми попередили всіх сусідів і вони один за одним підходили до нього і запитували: «Ти що, лунатик?» «Ні!» «А чого ж ходив вночі по карнизу? Ми боялися тебе розбудити, щоб ти не звалився з четвертого поверху на землю…» Один, другий, третій, четвертий… І Юрко повірив у свій лунатизм і попросив нас прив'язувати його вночі до ліжка.

Таким чином ми позбулися його розіграшів на цілий місяць. А потім, боячись розбитися, він перебрався на перший поверх…

…Через кілька років, коли Сокіл був уже оператором на «Мосфільмі», я зустрівся з ним там. На його лиці був пластир, а рука у гіпсі. Я запитав, що трапилось. Він похмуро відповів: «Є ідіоти, у яких відсутнє почуття гумору!» І я все зрозумів.

Глава тридцять друга

Я українець до непристойності, бо часто ловлю в собі риси, справедливо осміяні у російських анекдотах про хохлів. На мій погляд, російський народ не такий вже розумний, але дуже гострий на язик. Москалі добре підмічають риси, які не прикрашають нас і заважають нам жити. Наприклад, деяка розумова вайлакуватість чи зайва немстивість. Хохла треба вже дуже-дуже допекти, щоб він був здатний на помсту.

Але коли вже спалахне, то рятуйся! Такий вибухне гнів, що змете все навкруги, не боячись навіть власної смерті.

15—16-річним я пройшов боївки УПА. Там я побачив і справжній гнів українців. Ми були забруднені кров'ю, іноді і зайвою, але гарантую: якби у подібних умовах опинились росіяни, у них і зайвої крові, і морального бруду було б удесятеро більше. Ми опустились до межі, визначеної жахливими умовами життя, але нижче певного рівня ніколи не опускались, навіть коли нас на це штовхала нерівноправна борня. Не хочу зупинятися на страшних жорстокостях тієї давньої війни. Зауважу одне: ми керувалися не шкурними інтересами, а суто ідеальними. В ті часи, коли я там перебував, будь-хто з наших хлопців міг покинути боївку і здатися під чергову амністію, чи просто розчинитися у гущавині народу. Це нам, східнякам, не було вороття, були б розстріляні на місці без суда та слідства. Але ніхто з наших вуйків, коли ще точилась боротьба, не втікав по домівках. Це вже потім, коли ми фактично не воювали, а переховувались по схронах, багато хто гайнув до своїх рідних хуторів. Правда, їх, не дивлячись на гучну амністію, невдовзі забрали та відправили до Північного Казахстану, Сибіру, уранових копалень у Жовтих водах. Найкращим місцем були шахти Донбасу.

Я веду це до того, що в українців є чимало лише їм притаманних чеснот і вад. Я всі їх у собі відчуваю. Хто я такий? Зрозуміло, українець. Хіба це вигідне самозванство? Ні в якому разі! Скільки я у Москві натерпівся знущань з приводу свого хохляцтва, поки не довів, що маю не менший, а часто більший рівень знань та шляхетності, ніж вишукані московські естети.

Та не спокусився цим. Наполегливо і вперто впроваджував у життя свої українські переконання. По-перше, друкував у Москві і розвозив по Слобожанщині (Харківщина, Полтавщина, Сумщина) підривні націоналістичні матеріали, розповсюджував їх по вищих та середніх навчальних закладах. По-друге, організував серед московських студентів-українців неофіційне земляцтво.

Глава тридцять третя

Одного разу, це було десь на п’ятому курсі, мене викликала все та ж «дама з деканату». У деканаті стояв молодий чоловік, який представився старшим лейтенантом держбезпеки Петренком. «Все! — якось втомлено подумав я. — Рано чи пізно це повинно трапитись...» Здивувало лише те, шо до деканату окрім мене був викликаний студент першого курсу сценарно-редакторського відділення Євген Хрінюк, хлопець з Волині. Він тільки-но вступив до українського земляцтва, яке я очолював. Петренко запропонував нам обом поїхати з ним «для розмови».

Спустилися вниз, сіли до казенної машини й поїхали. їхали Міщанською вулицею, потім, перетнувши Садове кільце, Сретенкою прямо на Червону площу. Це було дивно. Господи, невже нас везуть у Кремль?! — спалахнуло в голові. Та ми не повернули до Спаських воріт, а проїхали прямо, залишивши праворуч собор Василя Блаженного. А ліворуч був готель «Росія». Переїхали міст і невдовзі опинились перед старенький готелем «Балчуг». Там вийшли, і лейтенант повів нас на другий поверх до двокімнатного, не дуже презентабельного «люксу». Там на нас чекали ще двоє його колег, мабуть, трохи старших за рангом.

Деякий час панувала тиша, бо чекісти щось писали. Після того довго вивчали наші паспорти і студентські квитки. Відчувалось, що вони не знають, з чого почати.

Раптом один з кагебешників заговорив з нами українською мовою. Запитав, звідки ми родом. Я тоді Євгена майже не знав, не відав про його гусарські манери. Це вже потім я бачив, як він, красивий хлопець, піднімав тост за прекрасних дам і пив з їхніх пантофель шампанське. Не скажу, що дамам було приємно після

цього натягати на ноги мокрі туфлі, але це справляло враження. Він мав шалений успіх не тільки серед студенток, але й серед підтоптаних, але дуже впливових кінематографічних начальниць. Був він дуже популярним і серед чоловіків. Бо завжди носив у великому портфелі дві-три пляшки горілки і з десяток бутербродів із салом.

Українська мова чекіста стала приводом до того, що Женя витягнув зі свого необ'ємного портфеля дві пляшки «Горілки з перцем» і шматок сала.

Кагебісти отетеріло дивилися на нього, та він, не звертаючи на це ніякісінької уваги, взяв з серванта склянки і спокійно розлив горілку. «Ну! — цокнувшись об пляшку, сказав він. — Зі знайомством! Першу не закусюємо!» І хильнув чарку. У кагебісгів були в очах непереборні вагання. Один з них сказав: «Гм, може вип'ємо після офіційної частини?..» «Ні! — заперечив Євген. — Яка може бути розмова без чарки, коли хохли зустрілися у Москві?!» «Добре, хлопці, — сказав їхній, як я зрозумів, головний, — випити вип'ємо, тільки потім на нас не нарікайте!..» Ми погодились. І почалась пиятика, яка плавно перейшла у допит. Виявилось, що один з наших студентів-українців, хто, вони так і не сказали, написав на мене донос, що наше земляцтво створено неофіційно, ніде не зареєстроване і його голова, тобто я, веде націоналістичну пропаганду у вигляді співу стрілецьких пісень і «безоціночного згадування Центральної ради і Директорії, що є типовим буржуазним націоналізмом». Я обурився: «При чому тут „буржуазний?!"» «Як при чому? — здивувався головний чекіст, — націоналізм завжди буржуазний!» «Нічого подібного! — заперечив я. — Націоналістами можна вважати і Тараса Шевченка, і Лесю Українку, і нещодавно повністю реабілітованих Миколу Скрипника і Миколу Хвильового... Всі провідні діячі Центральної Ради і Директорії були лівими соціал-демократами,

а Винниченко навіть комуністом, Скрипник, Затонський та Хвильовий — були націонал-комуністами. Бендера і Стецько теж є соціалістами...» І я процитував їм напам'ять «Постанову Великого збору Організації українських націоналістів (самостійників)», яка була проголошена у вересні 1943 року, я прочитав її у бандерівському схроні. У наших співрозмовників це не викликало спротиву. Особливо під горілку і коньяк, який вони витягли зі свого холодильника. Я тільки ніяк не міг збагнути, чому разом зі мною викликали Хрінюка, який відвідав засідання нашого земляцтва тільки один раз. Потім виявилось, що він шість років відсидів за націоналізм, який полягав у тому, що він, розповідаючи анекдота, вжив слово «москалі». Вже у хрущовські часи за клопотанням батьків справу переглянули і він, не досидівши свої десять років, що йому вліпив суд, був звільнений, реабілітований і з відновленою золотою медаллю мав право вступити до будь-якого вузу країни.

Ця історія, як і всі мої історії, мала продовження.

Я тільки-но перебрався з Одеси до Києва, де мало кого знав. Один хлопець запросив мене в гості. Я взяв пляшку і пішов. Він мешкав у самому центрі міста і мав одну, але дуже велику кімнату. Точніше — півтори. Бо там ще була невеличка спальня його матері. Почалась пиятика, а після неї — справжній бардак. Дівчата розстібували штани майже незнайомим чоловікам. Деяких з гостей я знав по студії, потягу до масових оргій не мав і тому невдовзі пішов.

Через два дні мене викликає голова Держкіно і обурено каже, що я, боєць ідеологічного фронту (так називали письменників і кінематографістів), опустився до брудних бардаків за участю дівчат легкої поведінки. Вислухавши нотацію, я пішов на вулицю. Став розмірковувати: хто міг закласти? Порадився зі своїм

приятелем, який у той час очолював у МВС відділ, що займався фарцовщиками та повіями. «О! — сказав він, — я цю квартиру добре знаю!.. І її господаря теж. Але гарантую, що ця інформація вийшла не з нашої контори, а з КГБ...» — «А який це становить інтерес для КГБ?» — здивувався я. «Елементарний! Якщо все підтвердиться, ти на гачку, скомпрометований на все життя. Аморалка — це така річ, з якою тебе за кордон нізащо не випустять і таке інше...» — «А як довідатись, хто настукав?» — «Я тобі пораджу такий спосіб: вигадай щось про себе дуже ганебне — якась жахлива аморалка — і розкажи про неї тим, кого підозрюєш. Але кажи таке, що під час перевірки можна спростувати, а то наробиш собі лиха. А потім чекай, коли викличуть». — «Хто викличе?» — «А хто б не викликав!..» — розсміявся він.

Я так і зробив. Для чистоти експерименту розповів про себе компромат чотирьом людям. Кожному — окрему версію.

Через тиждень мене викликав директор кіностудії.

І що б ви думали? З чотирьох версій спрацювали аж три! Настукали троє. Серед них був і режисер, який майже разом зі мною навчався у ВДІКу. І я тоді здогадався, хто написав донос у далекі 50-і роки.

Пройшов деякий час, і ми з ним зчепилися з суто особистих причин. Було це під дверима директорського кабінету. Я не витерпів і в присутності багатьох людей сказав усе, що про нього думаю, в тому числі про його безсумнівне «стукацтво». Навіть за сталінські часи, коли стукачів було близько 20 % дорослого населення країни, все ж ця справа вважалася ганебною. Частіше за все «стукали» бездарні заздрісники. Але траплялися випадки, коли стукали й щирі «патріоти». Таке враження, що у декотрих це

був різновид сексуального збочення, бо нічим іншим їхній потяг до доносительства пояснити не можна.

Якось у ВДІКу розгорівся страшенний скандал. Хтось настукав, що студенти сценарного факультету записали на плівку «капусник» антирадянського змісту. Я чув той «капусник». Нічого справді крамольного там не було. Якщо й знущались, так зі Сталіна та Берії, які на той час вже були засуджені Хрущовим. Ну, трошки зачепили буревісника революції Максима Горького. Він там звертався до слухачів зі словами про Берію: «Цей простий дашнак казав мені: „Дивись, Максимич, в обидва!“ І я став дивитися. І перестав писати „Пісню про Сокола“, а написав „Якщо ворог не здається, то його знищують!“» Були досить безневинні жарти на адресу Леніна та Крупської. Якийсь дотепний анекдот про Хрущова. І все. Але хлопці, які склали цей «капусник», з переляку його стерли. Тепер їм можна було приписати що завгодно. Що і зробили.

Через те, що провину було важко довести, КГБ перекинув цю справу до ВДІКу, щоб вільнодумці були засуджені комсомольською громадськістю і виключені з інституту. Але громадськість засуджувати не схотіла. Тоді скликали загальноінститутські збори. З обвинувачуванням виступив не якийсь там райкомівський працівник, а сектретар ЦК ВЛКСМ товариш Месяцев. Зал був вкрай наелектризований. Це відчувалося за абсолютно незвичною для ВДІКу тишею. Ректора це насторожило. Але не Мєсяцева. Як тільки він вигукнув у мікрофон страшні обвинувачення, це викликало такий рев залу, що він не зміг далі говорити. Йому б піти з трибуни, сховатись, а він, бідолашний, продовжував говорити. Тоді розлючений натовп хвилею вихлюпнувся на сцену і потягнув секретаря ЦК з трибуни. Той вчепився в неї. Та десятки рук разом з трибуною потягнули

його вниз. За дві хвилини Месяцев у майці та шкарпетках стояв у вестибюлі. Це було занадто навіть для свободолюбивого ВДІКу.

Негайно викликали міліцію, прибули й кагебісти. Та де там!.. Через десять хвилин в залі нікого, окрім президії, не було. Довести, хто конкретно бешкетував, було неможливо. Цей бунт на другий день став знаменитим на всю Москву. Авторитет ВДІКу зріс на 200 відсотків. Про нього говорили як про панцерника «Потьомкіна» у 1905 році. Але авторів «капусника» все одно виключили з комсомолу та інституту.

Пройшло 10 років. Я приїхав до батька у підмосковний будинок творчості письменників «Малеевка». Збираючи гриби, познайомився з мамою Василя Аксьонова, письменницею Гінзбург. Вона була знаменитою через роман про Гулаг, де провела багато років. Розговорилися й, мабуть, я їй чимось сподобався, і вона запросила мене до себе на чай. Я прийшов, абсолютно не знаючи, що таке запрошення — велика честь. Були там письменники, яких в лице я не знав. Зміст тих розмов був мені не зрозумілий. Говорили про людей, імена яких я ніколи не чув. Та раптом почув щось знайоме. Хтось згадав про той бунт у ВДІКу. Всі почали висувати версії, хто міг хлопців закласти. Мені б промовчати, але я, як та жабка-мандрівниця у Андерсена, не витримав і вигукнув: «Я знаю, хто був стукачем!» Товариство подивилось на мене. І я, потішений загальною увагою, сказав, що це зробив чоловік однієї зі студенток цього курсу, досить відомий письменник, такий-то і такий-то. Я говорив дуже впевнено, бо цю інформацію одержав від свого приятеля Віктора, який на той час вже став підполковником КГБ. Ми дивились по телевізору якийсь концерт. Там виконувалась гарна пісня цього стукача. І Віктор сказав: «А знаєш, хто він насправді?..»

І розповів про його донос. Письменник не був штатним інформатором, підписав донос справжнім прізвищем, тож ніякого розголошення державної таємниці тут не було. Я, чесно кажучи, зразу забув про це. І якби тепер не нагадали, то, мабуть, ніколи б не згадав. І вже зовсім не думав, що мої слова викличуть таку неймовірну реакцію. Наступила могильна тиша. Всі дивилися на мене і ще на якогось чоловіка, який перед цим з величезним гумором розповідав про свою поїздку до Сполучених Штатів Америки. Раптом цей чоловік встав і пішов з кімнати. А я так нічого й не второпав. Гінзбург, витримавши паузу, сказала: «Якщо не вдарив по пиці, то, мабуть, шось було!..» І тоді я зрозумів, що красивий, розумний, дотепний чоловік, який тільки-но вийшов, був тим самим стукачем, що «здав» той сценарний курс.

Як таке могло статися, не можу собі уявити. Адже він нібито належав до еліти, яка традиційно доносчиків зневажала. Це доводило, що чекати зради можна від будь-кого, навіть від дисидентів, які, побувавши у пазурях КГБ, ламалися і доносили на своїх нещодавніх однодумців. До того ж, дисидентство не завжди було ідейним. Траплялося, що кагебісти зараховували у дисиденти людей, які не мали й гадки про фронду. Просто десь щось комусь бовкнули і нарвалися на стукача. А бували дисиденти, які фрондували не з політичних причин, а виключно через невизнання їх неіснуючих талантів. І легко ставали стукачами, коли розумний кагебіст казав їм якісь компліменти і трошки поліпшував соціальне становище цих невдах.

Склалося враження, що стукач, який здав наше земляцтво у Москві, стукав не за гроші, а за певні привілеї. Він був дуже поганим режисером і навряд чи за нормальних умов йому давали б ставити фільми. Тому й реакція на те, що я його викрив, була миттєвою.

Мене викликав директор студії, але сам зразу ж пішов з кабінету, залишивши наодинці з куратором КГБ. «Ти що, збожеволів? — сказав той мені. — Твоє щастя, що донос потрапив у мої руки. Не зв’язуйся з цим покидьком, а то напише скаргу, що я на його донос не зреагував…» Куратор був сином письменника, і я колись відпочивав з ним в Ірпені. Я послухався поради і ніколи більше не зв’язувався з тим мерзотником. Просто його ігнорував.

Смішно, що цей ланцюжний пес радянського ладу у перший рік незалежності емігрував з України. І не до Північної Кореї чи Куби. А до Сполучених Штатів Америки, тобто прямо в обійми імперіалістів, проти яких він так полум’яно боровся. Він завжди брудно лаяв євреїв, а виїхав як єврей.

Глава тридцять четверта

У Москві вийшла друком книга мемуарів Олега Табакова, де він згадує, зокрема, і свою першу роботу в кіно — двадцятихвилинний фільм «Весняний дощ».

Його можна вважати і нашою з Кірою Муратовою першою професійною роботою, бо ця вдіківська курсова стрічка знімалася не на жалюгідні «учбові» гроші, а половину бюджету взяв на себе ЦК ВЛКСМ. З цього не виходить, що вона була дуже «ідейною». І Кіра, і я примудрилися не зняти жодної ідеологічної «заказухи». Тепер багато хто вважає, що все, зняте за радянських часів, обов’язково слугувало комуністичній пропаганді. Однак більше половини фільмів знімалося за законами художньої творчості. А дешо навіть і зі значним нонконформістським зарядом, тобто з певним протестом проти пануючої системи. Чесно кажучи, влада нікого ні до чого не примушувала: хочеш мати почесні звання та нагороди — будь люб’язний служити системі, але якщо служити не хочеш, будеш мати менше і нагород, і почесних звань. Цькували лише окремих режисерів. Іноді неможливо було навіть зрозуміти причину цькувань. Як, наприклад, цькування Кіри Муратової чи Олексія Германа. Єдина їхня провина — вони ставили фільми поза стилем «совєтік». Хоча й без наїздів на систему правління. Це дратувало компартійних бонз. Для них — краще б наїжджали, ніж ігнорували.

І за прекрасні фільми били по голові.

...Наш «Весняний дощ» якоюсь мірою був чи не найпершим фільмом, у якому піднімалося питання пияцтва. Тоді — ще у хрущовські (а не гор-бачовські) часи — розпочалася чергова

кампанія проти пияцтва. Волею долі ми опинилися в її руслі, і нам дали гроші.

Головну роль — молодого робітника, якого дівчина втримала від пияцтва, — грав Олег Табаков, тоді студент другого курсу найпрестижнішого театрального вузу — Школи-студії МХАТ. У них військової кафедри не було, і його стали забирати до армії. Олега викликали до військкомату на збори, де готували до майбутньої служби. Відставний полковник читав хлопцям лекцію з моральних питань. І сказав таке: «Даю приклад на двох своїх племінниках. Один з моїх племінників був відмінником у школі і став відмінником бойової та політичної підготовки в армії… А ось другий племінник був у школі двієчником і розбишакою. І шо б ви думали? В армії він убив людину. Тобто, по суті, позбавив її життя! Так знайте: карні злочинці з числа допризовників черпаються з вам, товариші!» Він так і сказав «з вам», а не «з вас». Ми дуже сміялися, хоча було не до сміху, бо зривалися зйомки. Тоді я, молодий нахаба, взявши листа від ВДІКу і ЦК ВЛКСМ, пішов на прийом до міністра оборони СРСР. Міністр, зрозуміло, мене не прийняв, але до його заступника я на п'ятий день потрапив. І, як з'ясувалося згодом, таки допоміг справі. Принаймні військову службу Табакова відклали на рік. Наважився я на таке виключно через глибоке переконання, що наша короткометражка має величезне значення у житті країни. Смішно, але факт.

Коли Олега звільнили, продовжилися зйомки. Ми до цього звикли знімати у павільйонах інституту. Тому було лячно вийти на вулиці Москви, де багато людей і вирує транспорт, а ще до того — величезний цех заводу «Серп і молот» та підмосковна електричка. Ми долали свої комплекси і мужньо знімали. Одного разу Олег не з'явився на зйомку. Це було на нього зовсім не схоже. Поїхав до його гуртожитку, який тоді містився у

двоповерхових халупах біля Ризького вокзалу. Кімната Олега була у напівпідвалі. Спускаюся вниз і до пояса занурююсь у воду. І раптом чую голос Олега: «Сашко! Це ти?» Піднімаю голову і бачу Табакова з його товаришем, Жорою Кочкажаровим на шафі. Виявилося, що вночі пройшла злива, і їх затопило. Я викликав пожежників, і воду з кімнати відкачали. Ми навіть встигли щось у цей день зняти… Фільмик вийшов, мабуть, непоганий. Його разів зо п'ять показали по телебаченню. Це був 1957 рік.

Глава тридцять п'ята

Наприкінці 1961 року за ініціативою Микити Хрущова були розстріляні королі «фарцовки» Ян Рокотов і Владислав Файбишенко. Я з ним був трохи знайомий. Був ще й третій. Та його я зовсім не знав, навіть прізвища не пам’ятаю.

Файбишенко виглядав років на 25. Мав почуття гумору і витрачав свої неправедні гроші на дівчат і ресторани, хоча піжоном не виглядав. Я з ним спілкувався дуже мало і то через Рокотова, «зизоокого Яна», як його всі називали. Як познайомились? Чесно кажучи, не пам’ятаю. Здається, він обіцяв гроші на наші українські справи, бо чомусь вважав себе українцем. Та так ані шеляга не дав, бо був феноменально скупим. Коли він приходив до нас із Кірою у гості, то торт, який приносив з собою, сам і зжирав. А одного разу зізнався, що у гостях завжди автоматично підраховує: на скільки карбованців він чогось приніс і на скільки хазяйського з’їв. Я теж людина взагалі скупувата (боюсь, це українська національна риса), але такої скупості не бачив ніколи. Він мав, гадаю, мільйони, а витрачав на себе буквально копійки. Прямо скупий лицар!

За деякий час я помітив його непрості стосунки з МВС. Безперечно, він був міліцейським інформатором і час до часу здавав своїх колег з небезпечного бізнесу. Правоохоронці, зрозуміло, знали про його гешефти. Та їм було вигідно тримати в руках всю валютну мережу Москви. Мабуть, збиралися взяти його на закуску, а може, він комусь непогано платив. Правда, уявити собі, що Ян здатний комусь платити, важко. Та хто знає. У всякому разі, поки його справою не зайнялось КГБ, він жив у повній безпеці. Але все одно кілька разів просив мене потримати у гуртожитку чемодана, наповненого грішми. Кожного разу я

йому категорично відмовляв, бо відчував до нього деяку гидливість. Чому ж все-таки з ним спілкувався? Мене завжди притягували люди, шо жили екстремальним життям. Я ніколи гарно не ставився до карних елементів, але мав багато знайомих серед них. Товаришував і з московськими повіями, хоча ніколи не виникала спокуса вступати з ними у ліжкові стосунки. Давав їм гроші в борг, позичав у них, коли було треба. Більшість були непоганими дівчатами, хоча й мали схиблену психіку. Адже вони продавались не за шматок хліба. Деякі признавались, що гроші стимулюють їхнє сексуальне задоволення. Міліція точила на них зуби, але не чіпала, бо більшість московських валютних повій контактувала з КГБ. Одною з таких, мабуть, була і Елла, про яку я вже розповідав. Це моє єдине гріхопадіння на слизькому грунті продажних кохань.

Я не викликав підозр у московських кагебістів через те, що не належав до кола тих, кого вони традиційно «розробляли». Не був ані фарцовщиком, ані золотою молоддю, яку тоді йменували «стилягами», не входив до числа інтелігентів-дисидентів. А українські національні справи їм були абсолютно нецікаві. На мене кілька разів у цьому сенсі стукали. Та реакція була мінімальною — так, для годиться. Небезпечними для мене могли бути лише українські чекісти. Та вони були далеко і про моє існування просто не знали.

Та все одно — будь-який КГБіст був для мене ворогом, подразнювачем моїх нервів. Тому, коли взяли Рокотова за те саме місце, я став «зизоокому» допомагати.

Зрозуміло, не ховав його знаменитий чемодан у гуртожитку, а відвіз його до тітки у Лосинку, що на Ярославській залізниці. Але скупердяй Ян не довіряв мені. Він благав, щоб я раз на тиждень привозив чемодана. Я спочатку не зрозумів — навіщо? Адже

кожний привіз міг закінчитися арештом. А потім второпав. Ян перераховував гроші і золото, щоб подивитися, чи не вкрав я щось. Хворий, та й годі!..

Я практично не ризикував. За мною ж ніхто не слідкував. Я залишав чемодана у вокзальній камері сховищ, а потім у певних місцях ховав квитанцію та номерок. Дзвонив він мені до гуртожитку в умовний час і лише з телефону-автомата. Я йому казав, де схований номерок.

Може скластися враження, що це була система. Але таке було не більше п'яти разів. Якби не його панічне побоювання, його не впіймали б ніколи. Та це б не змінило нічого. Був наказ згори, від самого Хрущова: показово знищити! І знищили б навіть без усяких чемоданів. У крайньому разі підкинули б свого.

І Рокотов, і Файбишенко до останньої хвилини не вірили, шо їх засудять до страти. Спочатку їм дали по вісім років, потім заради них переглянули закон і всуропили по 15, а як останній акорд — на «прохання трудящих» дали вишку. Зараз багато пишуть, що ці трудящі були суто міфічними, що їхні прізвища вигадував Комітет. На жаль, це не так. Трудящі були справжніми і справді з захватом підписували вимоги про страту троцкі-стів-бухаринців, космополітів, лікарів-убивць, фарцовщиків і всіх інших.

З одним таким «правдолюбцем» я познайомився у куяльницькому санаторії, де лікував якусь спортивну травму. За пляшкою горілки він з великою гордістю сповістив, що був ініціатором листа про страту фарцовщиків, а до цього — сіоністів з Антифашистського єврейського комітету. Він і тепер тріпотів від праведного гніву. Ця сволота ще мала нахабство розповідати про свої мерзенні вчинки! Побити цього передовика із заводу ім. Ліхачо-ва я не міг. Він був утричі за мене сильніший. Але я —

хитріший. І от вранці я повів його на пагорб, який заріс кущами з дуже красивими квітами. Таких я ніде не бачив в Одесі. Кущі росли над самим краєм обриву, що нависав над Хаджибеївським лиманом. Я сказав, що гарно було б нарвати для дівчат великий букет цих квітів, та шкода, що кущі на самому краї обриву. (Раніш намагався долізти до цих квітів і ледве не зірвався з двадцятиметрової височини, бо ґрунт почав сповзати донизу.) Але, як і розраховував, передовик Коля не був здатний тверезо оцінювати обстановку. Я ліз до кущів на пузі, й то ледве не зірвався, а він попер навпростець. Що сказати? Куща шкода. Правда, я його потім пересадив на клумбу перед вікнами своєї палати. А Коля до кінця терміну пролежав у гіпсі. І щодня, приносячи йому фрукт-и, я поступово пояснював ганебність його вчинків. Через 10 днів треба було Колю стримувати, щоб він гучно не вигукував прокляття на адресу радянської влади. Він поїхав з санаторію раніше за мене. На прощання ми навіть розцілувались. Він був людиною відкритою і прямою, тому, боюся, через те мав великі неприємності.

А для тих, хто наївно вважає Хрущова сонцем відлиги та демократії, хочу нагадати, що Микита Сергійович був одним з найкривавіших поплічників Сталіна. Коли йому дали рознарядку з винищення ворогів народу, він зразу ж попросив збільшити квоту. Його приклад змушені були наслідувати й інші регіональні керівники. Балачки про те, що таким чином Хрущов лише зберігав своє дорогоцінне життя, не варті й ламаного шеляга. Але якщо це й справді так, то хіба можна рятувати своє нікчемне життя за рахунок страчених сотень тисяч? Адже серед страчених були люди, незмірно обдарованіші й корисніші для людства, ніж малописьменний бовдур Микитка.

Нічого не варті й балачки про те, що він врятував країну від беріївщини. Маячня! Епоха Сталіна закінчилася з його смертю.

Ніхто з його партійних нащадків і близько не мав харизми вусатого тирана. Ні від кого з них народ не став би терпіти такі жахливі тортури, бо Сталін геніально схитрився одягнути на себе ленінський німб визволителя людства від жахів капіталізму. Що знав наш народ про той капіталізм? Практично нічого. Більшовикам вдалося зробити з нього жупела, жахливе страхіття.

Сталін в якійсь мірі був ще з когорти полум'яних революціонерів. А ким були його клеврети? Елементарними покидьками. Такі ж, як і сам тиран, але без його легітимності (спадкоємець Леніна!) і харизми. Тому всі вони могли будувати свою владу лише на розвінчанні Сталіна. Що Хрущов і зробив. Я переконаний на 100 відсотків, точнісінько таке зробив би і Берія, якби прийшов до влади. Більше того — Лаврушка був значно розумніший за Микитку, бо, гарантую, абсолютно не вірив ні в який соціалізм. Він провів би реформи подібні до єльцинських, ще на початку 50-х років. Не знаю, чи правда, що він у юності був англійським шпигуном, але, гадаю, він би залюбки злигався б не те що із Заходом, а з самим чортом для зміцнення своєї влади. І ніякої холодної війни б не було, і агонія радянської влади не тягнулася б ще 40 років. Ну хіба можна допустити, щоб величезною, військово могутньою, ядерною державою правив хворий ідіот Брежнєв? Такого не було ніде і не могло бути. Хіба що у римській імперії під час її агонії.

Кожний скаже: чи вибачив би народ Берії його звірства під час сталінських репресій? Ще й як! Всіх би сповістили про вимушеність його дій. Вибачили ж кривавісгь Хрущову і клінічне глупство Брежнєву. У нас народ дуже керований. Йому легко памороки забити. Досить розумний, хоч і дуже кривавий Лаврентій точно правив би країною краще за Микиту і, може, залишив би по собі непогану пам'ять. Але історія умовного стану не має. Що було, те й було. Кривавий розпусник Берія

розстріляний, прах його розвіяний у повітрі, а кривавий Хрущов лежить на Новодєвіч'єму цвинтарі, знятий з посади не за дурні неподобства, а за те, що спокусився на побутові привілеї партійних полковників. Не вийшло з нього Івана Грозного. Не той шизофренічний темперамент. І Семичастний — не Малюта Скуратов. Він першим і заклав Хрущова. Микитка був дурнуватим правителем. Якби не ракетно-ядерний щит, то взагалі ціна йому — копійка.

У київському Будинку кіно святкувалася якась річниця від дня народження Хрущова. Йому співали дифірамби як визволителю людства від сталінської тиранії. Господи! Насправді він був з тих, хто були нічим, а стали всім. І не за допомогою розуму і таланту, а виключно завдяки пролетарському походженню та унікальній безпринципності.

Не можу забути, як він розганяв художників-абстракиіоністів. Ганьбив і утискав абсолютно безневинний фільм Марлена Хуціева «Застава Ілліча* і таке інше. І виключно через те, шо був малоосвіченим плебеєм і абсолютно не розумівся на мистецтві. І не лише на сучасному. На будь-якому. Але радники переконали, що на класиці треба взяти себе в руки, дивитись і хвалити. А тут ніби сам Бог велів лаятись і тупотіти ногами. І лише наприкінці життя, знятий з усіх посад, він зрозумів, що був неправий, коли гримав на людей, незмірно вищих за нього. І зовсім не через те, що почав розбиратися у сучасному мистецтві, а просто побачив реакцію світу на твори цих митців. Але його прозріння відбулось ціною великої чужої крові. Вона була меншою за ту, що пролита за часів сталінізму, та все ж була кров'ю.

Радянській владі завжди була потрібна жертовна кров. Усе її існування — безперервний ланцюг катувань і страт. Не втримався від цього і Хрущов навіть у часи, коли вже зображав з себе

антипода Сталіна. І першою ластівкою був розстріл Рокотова і Файбишенка. Як ви вже, мабуть, зрозуміли, я людина несентиментальна і бачив багато смертей. Не те щоб мені так уже шкода цих хлопців. Жах у тому, що їх знищили не так за якусь провину, як із принципу. А страта «за принципом» — щось жахливе. Зрозуміло, твердження, що вони начебто підривали економічну безпеку Радянського Союзу, було хворою маячнею. Якщо вони навіть «нафарцува-ли» два мільйони доларів чи рублів (тоді долар офійно коштував менше рубля), то що, це такий удар по економіці? Недарма навіть за сталінськими законами за це була максимальна кара — вісім років з конфіскацією майна. А за вимогою Хрущова та «трудящих» карою зробили розстріл.

Потім було багато різних мерзот, а апофеозом став розстріл шпигуна Пеньковського. Тут у мене стався певний моральний колапс. З одного боку, шкода було цю непересічну людину (я його трохи знав), а з другого — не люблю ані контррозвідників, ані шпигунів. Винятком були хіба ті, що самовіддано працювали проти гітлеризму. А всі інші — апріорі мерзотники. І наші, і особливо американські. Гадаю, якби був створений справедливий міжнародний суд, то майже всіх співробітників ЦРУ можна було б сміливо страчувати лише за те, що вони там працювали. Я виходжу з численних документальних матеріалів і навіть з американського кіно. Як не зображають вони своїх розвідників героями, об’єктивно виходить, що це безпринципні нелюди і сволота. Немає більш огидної розвідки за розвідку США. До таких вершин ганебності не здатна була піднятися навіть відповідна спецслужба СРСР чи французька сюрте дженераль. У радянській зовнішній розвідці до війни працювали рідкісні покидьки, цинічні до нестями. Але потім з’явилися й ідейні шпигуни, такі, як Зорге,

Маневич, Абель, Філбі та інші. Мерзенні неподобства чинилися усередині країни лицарями КГБ. Та й американське ФБР було нічим не кращим. Просто демократичні традиції країни не давали розгорнутися. Однак хіба не були ганебними переслідування інакомислячих у кінематографі та літературі. Шпигуноманія, яка закінчилася стратою ні в чому не винних Етель та Юліуса Розенбергів — хіба не безумство?

Американські та радянські спецслужби — два чоботи пара.

Ненавидів, ненавиджу і буду ненавидіти будь-які імперії з їхніми секретними службами. Завжди робив усе, шоб нашкодити їм. І помста моя не мала особистого характеру. Вона суто принципова, я б сказав, класова. Так, класова! Бо для мене існують лише два класи: освічених розумних людей, тобто гомо сапієнс і натовп недолюдків, які, на жаль, часто мають реальну владу. Трудящих, коли вони працюють на своїх робочих місцях, я надзвичайно поважаю. Я категорично за те, щоб за свою працю вони одержували стільки, щоб могли заможно жити і мати можливість давати освіту своїм дітям. Бо клас освічених і розумних головним чином поповнюється плебейськими дітьми, які мають розум та обдарування. З іншого боку, жодний з інтелектуалів не гарантований, що у нього не народиться недолюдок з мізерним розумовим потенціалом. Держава, яка здатна висувати на керівні посади найобдарованіших людей, є справді життєздатною і прогресивною. Суспільство, де піднімаються вгору унтерменші, які мають високопоставлених батьків чи великі гроші, гарантовано приречена.

Це стосується не лише України, а й Росії і, зрозуміло, Сполучених Штатів Америки. Лише європейські демократія і цивілізація здатні встановити якийсь баланс між бажаним і реально можливим, між розумом і багатством. Там справді шукають і

висувають розумних людей з будь-яких верств населення. Зрозуміло, й у Європі переваг на боці дітей заможних людей вистачає, але й бідні мають неабиякий шанс на успіх. У нас же — глухо як у танку. Агресивне плебейство, що царює на всіх рівнях влади, остаточно розчавило справжній розум. Ті можновладці, що в Україні вважаються розумними, є лише найкращими з бовдурів, не більше того. Це трагедія нашого народу, який, безумовно, має стільки ж розумних голів, як і будь-яка цивілізована країна світу. А може, й більше. Та численне бидло сказало розуму «Но паса-ран!» І справді, він не пройде. Тому закликаю здорові сили нації до справжньої інтелектуальної революції, до відчайдушної боротьби з правлячим невіглаством і глупством. Це питання не справедливості, не принципу, а життя та смерті України.

Глава тридцять шоста

Наприкінці 50-х років керівництво країни вирішило повірити у творчу молодь. Це було правильне рішення. Через деякий час воно дало багаті плоди. Не хочеться навіть витрачати час на перелік усіх гучних імен, які невдовзі прославили радянський кінематограф.

Але на кіностудіях, куди направили молодь, до цього поставились обережно. «Ленфільм» не став винятком. Це вже був не той відомий «Лен-фільм» довоєнних часів, але ше і не новий, уславлений іменами Олексія Германа, Гліба Панфілова, Ільї Авербаха... Це була така собі творча рівнина, над якою височіли три монументальні гори: Фрідріх Ермлер, Йосип Хейфіц, Григорій Козінцев. Вони були керівниками творчих об’єднань і, як нам здавалося, вирішували все. Але насправді все вирішувала дуже партійна дама, поставлена на посаду головного редактора кіностудії ленінградським обкомом КПРС. Збереглось у пам’яті тільки її прізвище — Іванова.

Нескінченні коридори, які у побуті називалися «бульваром молодих обдарувань», примушували нас щоденно кружляти у півтемряві як фізичній (там майже не було освітлення), так і моральній. Ми товклись біля дверей редакторських кабінетів, біля кімнат знімальних груп, де мешкали кіноко-рифеї, намагаючись якось прояснити свою долю. Нас зустрічали півпосмішками, казали щось дуже невизначене, а вирішення питання відкладали на потім, потім, потім... Ось тоді я й зрозумів, що романи Франца Кафки, окрім алегоричного змісту, мають і зміст цілком реальний. Для людини, не втаємниченої у правила якоїсь гри, зовнішній вигляд цієї гри здається загадковим та містично туманним.

Я ніколи не забуду, як молодий, інтелігентний (це ж Ленінград!) чиновник повчав немолодого розгубленого автора: «Ви, дорогенький, зрозумійте: ми ваш сценарій зможемо затвердити, коли він гармонійно виросте в ідейно-художньому відношенні... Не в ідейному окремо і окремо у художньому, а одночасно в ідейно-художньому! А для цього вам необхідно підняти свій особистий ідейно-художній рівень і ідейно-художній рівень вашого твору». Він буквально купався у цьому мерзотному словоблудді, користуючись своєю службовою неприступністю, знаючи, що авторові нема куди подітися, що він повинен із жалюгідною посмішкою вислуховувати всі ці відверті знущення і приносити мерзотникові все нові й нові, гірші й гірші варіанти сценарію, щоб довести, що вже підняв свій «ідейно-художній». А за всім цим стояла підла редакторська думочка: «Ось ти намалякав щось там таке за три місяці і хочеш ухопити шість тисяч карбованців. А я щодня від дев'ятої ранку до шостої вечора горблюся за цим столом і що маю щомісячно?.. Сто п'ятдесят — і крапка!»

Це жахливо. Але все пізнається у порівнянні. Плазування перед сучасними багатіями, які чомусь називаються «спонсорами», нічим не краще за поневіряння тих часів. Там ти хоч поступово набирав авторитету і певної незалежності. А теперішні нувориші знаються на мистецтві менше, ніж свиня на апельсинах. Якщо вони зрідка і дають на кіно гроші, то таким же унтерменшам, як і самі...

Буває, лають сценаристів та режисерів, шо вони нібито хочуть вирвати для себе ласий шматок. Трапляється і таке. Але навряд чи можна це сказати про людей, що прийшли тоді на «Ленфільм»: Андрій Тарков-ський, Олексій Салтиков, Олександр Мітта, ми з Кірою, Володимир Фе-тін, Айян Шахмалієва, Віктор Соколов.

Щоб одержати постановку, треба було мати художнього керівника. Це знов-таки хтось з корифеїв — Ермлер, Козінцев чи Хейфіц.

Ермлер був доброю, м'якою літньою людиною, в якої все було вже в минулому. Він охоче брався допомагати молодим, та дирекція студії з його думкою майже не рахувалась. Він виходив з кабінету директора чи головного редактора та, сумно перебираючи чотки, які завжди носив у руках, з м'якою посмішкою казав: «Відклали рішення на завтра... Ходімо, дорогі, я вас навчу, шо ви йому повинні говорити завтра...» Та наступного дня директор знову не приймав, а якщо приймав нас, то не приймав рішення, і ми знов кружляли похмурими коридорами, час від часу заглядаючи до редакторських кабінетів. А потім знервовано допитувалися у своїх колег-супер-ників: «Ну, як твій сценарій? Запускаєшся?..» А за нами ходили наші друзі оператори, які влаштувалися асистентами, розраховуючи на самостійну роботу, коли ми «запустимось» до виробництва.

Хейфіц практично нікого не підтримував. Він був людиною замкненою і спілкування з молоддю, мабуть, уважав для себе принизливим. Здається, він ніколи ніде не викладав, не мав учнів, і йому було важко опуститися до рівня молодого претендента на постановку. Це потім життя переконливо довело, шо молодь однією своєю молодістю цікавіша за метрів. Молодий глядач, який тоді переважав у кінозалах, хотів бачити свій кінематограф, створений руками своїх ровесників. Потім і Хейфіц визнав молодь. Але не таку, яка себе ще не явила, а, якщо так можна сказати, «маститу» молодь, що прийшла до кінематографу і вже десь заявила про себе: Авербаха, Панфілова, Германа, Мельникова.

Залишався Козінцев. Ставився він до мене чудово. Якось я прийшов до нього зі сценарієм, і з тих пір гостював майже щоденно. Багато разів я до пізньої ночі слухав цю найерудованішу людину, енциклопедиста у повному сенсі цього слова. Стверджую: Григорій Михайлович був видатною особистістю. Але у якій саме галузі, не знаю. Його знання і талант вражали. Колись у ВДІКу я слухав лекцію Козінцева про сучасність історичного. Не пам'ятаю, як він доводив свою думку, та пригадую, шо робив це блискуче. А доводив те, що, нібито, і довести неможливо: історичний твір розкриває сутність сьогодення точніше та глибше за твір про сучасність. У той час він приступив до постановки «Дон Кіхота» за Сервантесом. Мені навіки врізалась у пам'ять його іскриста фраза: «Що таке Ламанча?! Це той гоголівський Миргород, зі свинями у калюжі, з Іваном Івановичем та Іваном Никифоровичем, з гусаками, що б'ються у тій калюжі, та бабами, які викручують білизну!..» І в цю хвилину я вперше осягнув, що таке режисура у широкому розумінні цього слова, Режисура з великої літери. Я ясно побачив у своїй уяві цей Ламанчо-Миргород, зрозумів, яким смішним та приниженим, і в той же час беззахисно прекрасним, буде виглядати на його тлі у лицарському обладунку Дон Кіхот. Яке ж моє було розчарування, коли у закінченому фільмі я побачив оперну бутафорну Гишпанію, з шовками та кастаньєтами, тобто дещо протилежне тому, що розказував у своїй лекції блискучий оратор Григорій Козінцев.

Коли розмовляв з ним у Ленінграді, я вже добре знав, що він прекрасний вигадник, та не дуже сміливий втілювач своїх блискучих прозрінь.

Козінцев говорив багато й неймовірно красиво. Він не любив, коли хтось його перебивав. Мабуть, я був непоганим слухачем. До того ж, він розумів, що я його слухаю без усякої користі для себе,

бо він одразу всім своїм виглядом показав, що допомагати мені та Кірі у наших дипломних проблемах не збирається. У нього для початківців були два чергових формулювання: перше — «Ця ідея чарівна, та навряд вона комусь потрібна». І друге: «Ця ідейка мені здається не дуже цікавою, та, може, вона комусь і потрібна». Обидва варіанти були маловтішними.

Пам'ятаю холодний ленінградський грудень. Усі ми, дипломники-вді-ківці, подивившись якийсь іноземний фільм, п'ємо чай у буфеті Будинку кіно, гріємось. Урешті-решт доводиться йти. Виходити на холод не хочеться. Стоїмо у вестибюлі, розмовляємо про те про се. З'ясовується, Чумакам — Володі й Майї нема де ночувати.

Жалісливій Айян Шехмалієвій дуже шкода Чумаків. Та з якоїсь поважної причини запросити їх до себе вона не може.

Я пропоную:

— Ходімо зі мною до колгоспного готелю.

Майя мрійливо зітхає:

— Це добре б було…

Айян:

— Може, у вас немає грошей?

Володя:

— Трохи є…

Валдис Крогіс:

— Якби я переночував у колгоспному готелі, то вранці плюнув би собі в лице!

Хтось:

— І як би ти це зробив?

Чумак намагається посміхнутись, та ледве не плаче. Але до колгоспного готелю вони з Майєю не йдуть.

Я сідаю в автобус і бачу, як вся компанія перетинає Невський. Світяться жалюгідні реклами. Пригинаючись від мокрого снігу, пробігають люди. Все виглядає приглушено, неоформлено, не у готовому, «товарному» вигляді, не як у фільмах. Тоді, у 1958 році, я записав: «Це те, що мене по-справжньому хвилює, про що я хотів би робити фільми. Справа не в сюжеті, а в атмосфері того, що відбувається. Жахливо, що навряд чи мої наміри здійсняться». І наче у воду дивився!... Найкращі задуми залишились у голові чи на папері, як-то кажуть музиканти: «Залишились у нотах».

А наша ленінградська епопея закінчилась нічим. Коли нам урешті-решт затвердили сценарій, ставити його ми відмовились, бо він був поправками доведений до антихудожнього стану.

Поїхали до Москви, де на кіностудії імені Горького поставили свій перший фільм «Біля Крутого Яру».

Слідом за нами поїхали Тарковський, Мітта, Салтиков. А деякі залишились, і потім, під час розквіту «Ленфільму», зняли хороші фільми.

Так закінчилась наша ВДІКівська юність.

Глава тридцять сьома

Часто буває: з труднощами і негараздами знімається фільм, а виходить він, між тим, дуже непоганим. І йдеться не про спротив матеріалу, творчі труднощі чи труднощі виробничі. Ні, тут мова про елементарне невезіння.

А особливо травмує, якщо це — перший фільм у твоєму житті, який, до того ж, знімається на Центральній кіностудії дитячих і юнацьких фільмів імені Горького, де виробнича дисципліна, щоденне виконання плану — чи не на першому місці. Про будь-які потурання початківцям не могло бути й мови. Дуже смішно, що на тлі постійного тремтіння за кожний знятий корисний метр там запустився Марлен Хуцієв із «Заставою Ілліча» і за два місяці примудрився відстати від плану десь на 1000 метрів чи, може, й більше. Шок був неймовірний. Це було настільки поза межами розуміння дирекції студії, що Марлена навіть не лаяли — всі просто отетеріли.

Та це відбулося вже після того, як ми закінчили свій фільм. А екранізували ми з Кірою Муратовою оповідання Гаврили Троєпольського (потім автора сценарію знаменитого фільму «Білий Бім, чорне вухо») «Біля Крутого Яру». Там було багато епізодів із вовками.

Якби ми знали, що вовки взагалі не піддаються дресурі, то, мабуть, відмовилися б від постановки. Дізналися про цей неприємний факт, коли вже йшов підготовчий період. Кидати справу було запізно. А в режисерському сценарії ми написали приблизно так: «Вовк вийшов із лісу, подивився навколо, потім обережно зайшов у воду і поплив на острів, де на нього чекала

вовчиця. Разом вони побігли до лігва...» Іще І уточнили, шо це буде знято одним кадром.

На засіданні художньої ради обговорення проходило нормально, бо навряд чи члени ради уважно прочитали сценарій. На цей кадр звернув увагу тільки дуже відомий режисер Станіслав Ростоцький. Почав з нас кепкувати: «Хіба можна такі дії тварин зняти одним кадром?» Ми сказали, шо раз написали, то так і знімемо. Ростоцький тільки посміявся: «Якшо вам вдасться, я поламаю свою улюблену ковіньку». (Він — інвалід війни.)

Тобто здійснити те, що записано у сценарії, для нас стало справою честі. Ми вовтузилися з цим кадром п'ять днів. Відстали від плану жахливо. Директор фільму (це був і його перший фільм) ледве не помер від інфаркту. Я прочитав всю літературу, яка існує, про поведінку вовків. І за допомогою певних прийомів примусив звірів робити те, що нам було треба. Вовки були зі звіробази Центральної студії науково-популярних фільмів, що біля села Пєтушкі Володимирської області. Там і знімали. Дресирувальник із бази, який опікувався вовками, категорично відмовився брати участь у наших зоологічних експериментах. Усе робили самі, давши йому розписку, що за наше життя він не відповідає.

І все ж таки нам вдалося зняти точнісінько так, як було записано у сценарії. Коли здавали готовий фільм, ніхто на це не звернув уваги. Мене це обурило: стільки зусиль, а ніхто про це не каже! Не втримавшись, в'їдливо сказав Ростоцькому: «Станіславе Йосиповичу, ви обіцяли поламати свою улюблену ковіньку...» Він сердито поглянув на мене і вийшов.

Вовки — дуже активні тварини. Вольєр для їхнього утримання потрібно будувати триметрової висоти і ще на півтораметрову глибину закопувати сітку у землю. Бо вовк, щоб вирватися на

волю, копає більше метра вниз. А тоді впадає в песимізм і припиняє роботу.

Вольєр будували місцеві селяни. Один з них після закінчення робіт залишив собі ключа від вольєра. Пізно увечері п’яна компанія — він та двоє його друзів підійшли до вольєра, відімкнули великий навісний замок і зайшли всередину. Мабуть, цей будівельник хотів довести друзям свою хоробрість, узяв у руки палицю і пішов на вовчицю. І тут трапилося дещо страшне. Буквально в мить вовчиця скочила вгору і моментально (принаймні, так свідчили на суді друзі будівельника) відгризла йому кисть руки, яка впала на землю разом із палицею, що була в ній затиснута. Пронизливий крик, кров — фонтаном! Жах!

Коли будівельник вийшов із лікарні, відразу ж подав на знімальну групу судовий позов.

Усе доводило нашу невинність, але суд був місцевий, на нього прийшло все село. Всі кричали: «Мерзотники! Заробляють шалені гроші, а людині, що позбулася робочої руки, не хочуть платити!..» Якщо вирок був би на його користь, платити довелося б нам, режисерам і директору картини, до кінця його чи нашого життя. Але, попри шалений тиск залу, суддя винесла справедливий вирок: невинні.

Коли нас виправдали, наш директор знепритомнів, хоча був людиною дуже міцною і вельми нахабною. У Кіри Муратової з ним були постійні конфлікти. Одного разу він без якихось вагомих причин причепився до неї під час обіду. Вона не витримала і мовчки вилила йому на ноги компот. Приїхала з Москви зі студії ім. Горького комісія, почалося справжнє слідство. Та група була на нашому боці. І всі одноголосно сказали, що нічого не бачили.

Як це не дивно, з цим директором — Григорієм Рималісом — я потім багато років товаришував. Він став заступником директора кіностудії ім. Горького і, коли я приїжджав до Москви, щоб тонувати акторів фільму «Гонки по вертикалі», відміняв свої, студійні тонування, даючи зміни мені.

А потоваришував я з ним через повагу до його винахідливості і спритності.

Ця історія почалася з чергової примхи нашого оператора Андрія Мас-ленікова. Тобто примхою це здавалося нам, а йому — крайньою необхідністю. Він зажадав, щоб на натурі у чистому полі при сонці ще й працював ліхтваген (пересувна дизельна електростанція), яка б живила електроенергією великі освітлювальні дугові прилади (діги). Навіщо вони, коли навколо море світла, мені було незрозуміло. Я б це прекрасно зняв сам, без усяких дігів. Але перед цим відбувся у нас конфлікт з оператором, і дирекція студії стала на його бік. Що нас не влаштовувало в тих дігах? Те, що ліхтваген страшенно гуркотів, а ми хотіли записати чисто-вий звук. Поєднати це не було можливості.

Звернулися до Григорія Рималіса. Він сердито запитав:

— Так що ви від мене хочете? Закопати ліхтвагена?

І Кіра просто так, у гарячці полеміки бовкнула:

— А хоч і закопай! Без абсолютної тиші ми знімати не будемо!

Сказала і сама пошкодувала, бо з одного боку ліхтвагена не приборкаєш, а з іншого — раз сказала, треба тримати марку.

Важко передати, яку лайку ми почули на свою адресу від Рималіса.

А вранці нас розбудила помічниця режисера, щоб ми йшли на зйомку. Прибули на місце й одразу ж заявили Рималісу, що з гуркотом ліхтвагена нізащо знімати не будемо. Тобто зйомка зривалася.

Він сказав лише одне:

— Ви репетируйте і кричіть «мотор»! За все інше відповідаю я!

Коли дійшло до зйомки, ми раптом побачили, що освітлювальні прилади почали світитися, але... ніякого гуркоту не почули... Це було якесь диво!.. Отетеріли не тільки ми, а й безмежно флегматичний оператор Андрій Масленіков.

Щоб пояснити, наскільки він флегматичний, наведу такий приклад: він запалював сигарету стільки часу, що кожного разу сірник догоряв до того моменту, коли обпалював йому пальці. Ми знімали з вовками, і багато шо треба було знімати миттєво, щоб не прогавити цікавий момент. І тоді я виривав з його рук камеру і знімав сам. Інакше б ми це робили вічно... Ми з усіх сил намагалися не сваритися з ним, бо дуже співчували йому. Андрія вісімнадцятирічним забрали на фронт наприкінці 44-го року, а у травні 45-го він штурмував Берлін. І під час атаки йому осколком розпороло живіт, кишки вивалились назовні й зачепилися за колючий дріт. Слава Богові, якийсь хлопець зібрав ті кишки у плащ-палатку і відтягнув Андрія до санбату. Правда, ми потім сміялись над своїм лібералізмом, бо, прийшовши якось до нього в гості, почули від друзів його дитинства, що він і до війни був точнісінько таким — усе робив патологічно повільно.

Так от, побачивши несподіване світло у дігах, здивувався навіть Андрій Масленіков.

— Чого ж ви не знімаєте?! — кричав Рималіс. — Знімайте!..

Виявилось, що він напередодні, відштовхнувшись від Кіриної фрази:

«А хоч і закопай!», поїхав до військової будівельної частини, що містилась неподалік, пообіцяв офіцерам ящик горілки і солдати спеціальною військовою технікою викопали йому вздовж лісосмуги довжелезну траншею, яку зверху заклали бетонними плитами і засипали товстим шаром землі...

Після зйомок Рималіс уклав угоду з місцевим колгоспом і продав їм цю грандіозну закриту траншею як овочесховище. І мав з цього непоганий И —5-315 зиск. Хіба можна таку людину не поважати? Я дуже шкодував, що не довелось далі з ним працювати.

Працював з ним мій друг Едік Бочаров. Це була радянсько-японська картина. Для переговорів повинен був приїхати хазяїн фірми з японського боку, якийсь мільйонер.

Рималіс вирішив поселити його у люксі найпрестижнішого тоді готелю «Столичний» і схотів показати ті апартаменти Едіку Бочарову. Той сказав, що все прекрасно, однак пожартував: «Одне погано — на цьому ж поверсі живе якийсь негр. А японці не терплять нефів...» Ляпонув і забув. Яким же був його подив, коли вночі до нього зателефонував директор кіностудії, якому був дзвінок з ЦК КПРС, мовляв, у нього на студії процвітає расизм — за наказом Бочарова і Рималіса з готелю виселяються негри...

Всім був хороший Гриша Рималіс, окрім того, що не мав почуття гумору. Однак це йому не заважало бути прекрасним заступником директора кіностудії.

Глава тридцять восьма

Ми з Кірою були молодими, наївними, шукачами правди, і тому спокусилися на заклик Микити Хрущова боротися з окозамилюванням.

І коли нас запросила Одеська студія поставити фільм за сценарієм Івана Болдіна «Наш чесний хліб», радісно погодились. Сценарій на ті часи був дуже сміливим, може, найсміливішим в усьому радянському кіно. Правда, не дуже художнім. Ми за згодою автора його на дві третини переписали.

Зйомки цього фільму нагадували авантюру. Сценарій, який називався, здається, «Всі ми твої сини», лежав на Одеській студії три роки. Різні режисери «прикріплювалися» до нього, два-три місяці одержували зарплату і відкріплювались. Усім їм були чужими і національні характери, і взагалі українське село. До того ж, там було багато кумедних епізодів. Не комедійних, а саме кумедних. Наприклад, сценарій починався з того, що головний герой Макар Задорожний обідає з сином, студентом сільгоспінституту, і раптом помічає, що під ніжку стола, щоб той не хитався, підкладена скоринка хліба. Він жахливо обурюється, ледве не б'є свого сина, який, між іншим, до цього зовсім не був причетний, потім напивається з горя і валяється на свіжозораному полі. А його колгоспники (він голова колгоспу), проїжджаючи мимо, говорять: «Бідний Макар! Не так виростив сина...» А закінчувався сценарій сценою в обкомівській лікарні. Хворий Макар набирає номер телефону і каже: «Дівчино, з'єднайте мене з Москвою... Що у Москві?... Кремль! Кого у Кремлі?... Микиту

Сергійовича Хрущова». А далі було написане таке: «І два навчені досвідом чоловіки говорили про щось глибинне, важливе, тільки їм двом зрозуміле...» Отак! Однак з цих двох цитат не слід робити висновок, що сценарій був цілком кон'юнктурним та поганим. Ні. Там було чимало і хороших сцен. Якщо б його почистити і дописати необхідні епізоди, могло щось і вийти.

Кіра саркастично нагадала анекдот про цигана, який довго дивився на своїх дуже брудних дітей і сам у себе запитав: «Помити вас чи простіше нових зробити?» Вона сказала, що цей сценарій так само легко зняти, як «Капітал» Маркса. На що я відповів: «Геніальний Ейзенштейн саме це збирався зробити!»

Я поїхав на Полтавщину до рідного села. Кіра — на Одещину, до знаменитого Макара Посмітного. За два місяці був готовий наш варіант сценарію.

Починався він з того, що свинарка відчиняє двері свинарника, який нестерпно біліє на сонці, і з його чорного черева вибігають худі, як вуличні собаки, свині і мчать до пагорба, на якому розташований сільський цвинтар. Там вони риють землю у пошуках хоч чогось поживного. І солдатка, що прибирала могилу свого чоловіка, розганяє їх поваленим хрестом. На тлі останнього кадру повинні були йти титри фільму. Закінчувався наш сценарій епізодом, яким потім завершувався і фільм: Макар іде полем з комбайнерами, які неохайно зібрали хліб, і непомітно кидає на стерню новенький жовтенький карбованець. І комбайнери, стукаючись лобами, кидаються за ним. Тоді Макар їм каже: «Ану віддайте карбованець! Я навіть у п'яному вигляді карбованці не викидаю... Подивіться, скільки ви не зібрали колосків! А це — ті ж карбованці! І це вас чомусь не цікавить... А під час війни ми, голодні, збирали такі колоски і їх жували!» Сказавши це, він ішов від них і від камери кудись удалечінь. Такий собі Дон Кіхот

посеред цинічних прагматиків… У сценарії було ще багато досить крамольних епізодів.

Ми добре розуміли, що у такому вигляді сценарій затвердженим не буде, а в іншому ми б його не знімали. Побавились і годі.

Та вийшло інакше. На наш подив, ніякого обговорення на студії не було. Не направили його на затвердження і до Держкіно України. Молодий директор студії Вілен Федоров, гадаю, теж нашого варіанту не прочитав і зразу повіз його до Москви.

Там пішов до тодішнього Міністра культури СРСР, члена Політбюро ЦК КПРС Катерини Олексіївни Фурцевої, до якої його, зрозуміло, не впустили.

Але Вілен знав, що вона небайдужа до красивих чоловіків, а він таким і був. Тому познайомився з референткою і став крутитися у приймальні. Розрахунок був правильний: Катерина Олексіївна вийшла з кабінету, побачила Федорова і запитала, що йому потрібно. Він відрекомендувався директором Одеської кіностудії і сказав, що приїхав затвердити надзвичайно актуальний сценарій про сучасне село. Вона запитала: «Де він? Вілен витягнув з портфеля сценарій. Вона перегорнула кілька сторінок і обурилась: «Що ж ви мені даєте рукопис, на якому вже хтось зауваження написав?.,.» Федоров зобразив розпач: «Вибачте, будь ласка! Це я давав читати Апьоші Аджубею і не побачив, що він щось написав!..»

Треба сказати, що Олексій Аджубей був улюбленим зятем Хрущова, і тому Фурцева не наважилася повернути сценарій. Вона уважно глянула на зауваження Аджубея, які були суцільними компліментами, і наступного дня сценарій був затверджений.

Хоча всі «Дуже добре!», «Прекрасно!», «Дуже вчасно» і таке інше написав, зрозуміло, не Аджубей, а сам Вілен Федоров.

Коли ми дізнались, шо сценарій затверджений, ледве не знепритомніли, бо подумали, що радянська влада нарешті протверезіла і вирішила казати народові правду.

Таким чином ми працювали над фільмом нібито під патронатом Аджубея та Фурцевої, і ніхто не наважувався нам і слова сказати. Знімати цей фільм було насолодою, бо одержували від студії все, що просили, у всякому разі все, шо вона могла дати. Але ще більша насолода — працювати з геніальним українським актором Дмитром Мілютенком. Я тоді вперше зрозумів, що таке справжня акторська майстерність, коли все грається надзвичайно природно, але водночас яскраво і виразно.

Кінокар’єра Мілютенка почалась у 1933 році. Та довгий час це були лише епізодичні ролі, в яких експлуатувалась його екзотична, трохи зловісна зовнішність. Коли він з’являвся у кадрі, не помітити та не запам’ятати його було неможливо. Вершиною цього «зловісного» періоду стала роль гетьмана Потоцького у славнозвісному фільмі Ігоря Савченка «Богдан Хмельницький». Правду кажу: я там запам’ятав тільки Дмитра Мілютенка та Миколу Мордвінова, який грав Богдана. Хоча і всі інші ролі виконували блискучі актори. Як завершення цього амплуа стала роль зрадника у дуже популярному детективі повоєнних часів «Подвиг розвідника». Маленька роль, але вкарбувалась у пам’ять мільйонів.

Потім він довго не знімався. Коли ми з Кірою Муратовою почали працювати над фільмом «Наш чесний хліб», то перш за все зупинили увагу саме на Мілютенкові. Ніяких пошуків навіть і не було. Але затвердити його на роль було дуже важко...

Нам закидали, що людина з такою негативною зовнішністю не може грати позитивну роль. Тоді ми сказали, що відмовляємось від постановки. Це вплинуло, бо «запущені до виробництва» ми були за наказом всесильної Фурцевої. Тому кіноначальники були змушені плюнути і дозволити знімати Мілютенка.

Грім вдарив, коли ми, підмонтувавши матеріал, привезли його до Держкіно УРСР. На першому перегляді публіка так перелякалася, що обговорення не було. Наступного дня — другий перегляд. На ньому був присутній всесильний завідувач відділом науки і культури ЦК КПУ Юрій Юрійович Кондуфор. Під час перегляду він вигукував на нашу адресу лайки та погрози, а наприкінці сказав: «Ми цей антирадянський пасквіль не випустимо з України нізащо!» Таке було б крахом не тільки для нас, не тільки для кіностудії, а й для Держкіно УРСР. Тому через деякий час Кондуфор милостиво дозволив продовжити працю над фільмом, коли ми врахували 60 його поправок.

Нам навіть виділили на це чималі гроші. Кіноначальники тремтіли від щастя, що вискочили з жахливої халепи. Вони ніяк не думали, що ми насмілимось відмовитись робити будь-які переробки. Це їх настільки розлютило, що вони вирішили усунути нас від роботи і поставити інших режисерів. Тоді я змушений був погодитись, а Кіра відмовилася категорично.

Чесно кажучи, я погодився лише для того, щоб гаяти час. Півроку — великий термін. По-перше, вирішив перезняти те, що не зовсім вийшло. По-друге, дозняти епізод з новим (хорошим) секретарем райкому, якого прекрасно зіграв мій великий друг, режисер та актор Едуард Бочаров. По-третє, додати одну фразочку: «Я пішов на пенсію, а не з партії!» І все! Це я зробив дуже швидко, а весь термін, що мені надали, імітував активну діяльність.

Але врешті-решт довелося знову їхати до Києва і показувати Кондуфо-рові переробки. Гнів його тепер був ще більший, ніж тоді. І фільм остаточно закрили.

Та я все ж таки встигнув показати його певній кількості людей. І в Україні, і в Москві. Пішов розголос. Якісь чутки дійшли до Фурцевої та тодішнього завідуючого відділом культури ЦК КПРС Романова. Мене викликали з фільмом до Москви. Бо його хотіли бачити Романов, його заступник Куні-цин (розумна й інтелігентна людина) та завідувач сектором Білорусії й України Ярмаш (згодом — багаторічний голова Держкіно СРСР). Після перегляду Романов сказав: «Я вам дам з десяток поправок. Зробіть їх, і я вам гарантую і Державну премію, і почесні звання, бо це перший фільм на таку тему». Я прочитав поправки і... відмовився. Переконаний, вони б дуже зіпсували фільм. Багато хто з моїх колег вважали мене і Кіру ідіотами, які випускають з рук синього птаха щастя. Нам казали: «На підході фільм Нагібіна та Салтикова «Председатель». Хоч він значно беззубіший за ваш, але буде першим і зірве всі плоди слави!» Це була правда.

Десь влітку 1964 року мене знову викликали до Москви. Чутки про наш фільм дійшли до самого Микити Сергійовича Хрущова і він наказав розібратися з ним. Його долю повинна була вирішити найвища ідеологічна інстанція СРСР — ідеологічна комісія ЦК КПРС.

Яким чином я потрапив на засідання цієї комісії — досі не розумію, бо туди не впустили навіть найвище кінематографічне начальство. Як мені потім сказали, я був єдиним кінематографістом, який туди потрапив. Деяких з присутніх я знав за кінохронікою та портретами, які ми носили на демонстраціях під час свят.

Зразу впізнав Михайла Андрійовича Суслова — головного ідеолога країни, якого називали «сірим кардиналом» всіх генсеків. Помітив Павлова, першого секретаря ЦК ВЛКСМ, якого знав з часів зйомок «Весняного дощу». І, зрозуміло, Катерину Олексіївну Фурцеву — міністра культури і члена Політбюро ЦК КПРС.

Коли фільм закінчився, хтось зачитав листа від секретаря ЦК КПУ Андрія Даниловича Скаби, в якому він перелічував численні ідейні хиби нашого фільму. А потім почалась справжня Варфоломієва ніч. Наш фільм знищували, як тих нещасних гугенотів. Лаконічно, але дуже зло виступив Олексій Аджубей, улюблений зять Хрущова. Ото, мабуть, дивувалась Фурцева, яка була переконана директором Одеської кіностудії Федоро-вим, що Аджубею дуже сподобався наш сценарій...

Все б закінчилося для нас трагічно, якби не виступ Павлова, який сказав, що у фільмі позитивно показаний не молодий голова колгоспу, а старий, хоча Микита Сергійович проголосив, що час дати дорогу молоді. Далі дурнуватий Павлов ляпнув дещо, що врятувало наш фільм. Він заявив, що треба старих керівників відправляти на пенсію, викидати на смітник історії.

Я подивився на старого Суслова і зрозумів: він не тільки не погодиться з Павловим, а невдовзі й самого його відправить на той історичний смітник. Так невдовзі і відбулося, але тут, на засіданні ідеологічної комісії Суслов повернувся до залу — і тихо сказав: «А чи не здається вам, товаришу Павлов, що у вас відомчий підхід до мистецтва? Ви вимагаєте пріоритету молоді, міністр транспорту Бєщев може образитись, шо у фільмі запізнюється потяг. Так не судять художній твір. Так можна наламати дрова в дуже тонкій духовній царині...» Я не знаю, чи справді він так піклувався про художню творчість, чи просто

розізлився на безтактність Павлова, але зразу ж запропонував: «Фільм зробили українці? То нехай вони його долю вирішують самі. Петро Юхимович Шелест бачив фільм?» Йому відповіли, що не бачив, але є точка зору секретаря ЦК КПУ Скаби… На що Суслов зауважив: «Не знаю, що думає ця Скаба, а я хочу знати думку Першого секретаря ЦК». І встав.

Я був дуже здивований цим презирливим «ця Скаба», бо в Україні Андрія Даниловича вважали прямим ставлеником Суслова. Та неспові-димі шляхи Господні…

Що сказати? Шелестові фільм сподобався, і наші поневіряння скінчилися. Та наша слава була з'їдена «Председателем» Олексія Салтикова. Гроші нам заплатили сповна, але випустили лише п'ять копій фільму на всі неосяжні простори Радянського Союзу. Це була елегантна форма вкладання кінематографічного твору на полицю.

Ми показували фільм в багатьох суто кінематографічних осередках і мали прекрасну пресу і авторитет у кінематографічних колах. Нас хвалили, шанували, але глядач, для якого ми робили цей фільм, так його і не побачив.

Навіть партійний кінокритик Георгій Капралов написав про нашу роботу у журналі «Советский экран»: «„Наш чесний хліб" запізнився на шляху до кіноглядача, але був створений раніше за „Председателя" і перший з такою прямотою підняв на екрані питання, які нібито підхопила московська кінокартина». І нас нищила не якась там «рука Москви», а наше рідне, українське партійне керівництво. Саме Україні підходить біблійний вислів: «Нема пророка у своїй батьківщині». Подивіться: якщо «Председателя» крутили і тепер крутять по російських телеканалах безліч разів, то «Наш чесний хліб» не побачив

телеекрану і дотепер. Чому? А тому, що у нас регулярно показуються російські стрічки (не кажу вже про американські) і майже не показуються українські. Навіть ті, що зроблені краще за російські.

Таке враження, що і тодішнє, і теперішнє керівництво України прагне перетворити цей край на країну безнаціональних дурнів. Сподіваюсь, що їм це не вдалося і не вдасться.

Глава тридцять дев'ята

Ідею мого наступного фільму «Явдоха Павлівна» запропонував мій батько. Чесно кажучи, я взагалі нічого не знав про трагедію радянської генетики. В його сценарному варіанті історія лежала в особистій площині і головним чином торкалася взаємин Дусі з Шамраєм та проблем сільського господарства. Я ж людина грунтовна — якщо починаю займатися темою, то вивчаю її до кінця. Один з моїх консультантів сказав, що, здавши кандидатський мінімум, я можу в його інституті легко захистити дисертацію з питань генетики, бо, як він додав, роблю з відомих раніше фактів досить оригінальні висновки. Та мене головним чином цікавили не наукові речі. Мені хотілося показати на реальному історичному тлі ось таку історію: на провінційну селекційну станцію по війні призначається молода енергійна жінка, за освітою біолог, а за воєнним фахом — розвідниця, яка пройшла всю війну. Перед нею постає картина: всі землі селекційної станції засаджені картоплею і лише дві сотки — пшеницею, яка і є предметом досліджень цієї станції. Її працівники возять картоплю машиною на базар і живуть зовсім непогано. Її зацікавило: хто ж той одинак-безумець, який займається наукою? Виявляється, це кандидат наук Шамрай — недуже молодий чоловік, розумний і дуже благородний. Вона розбирається з тим, що він робить, і доходить висновків, що з точки зору мічуринсько-лисенковської теорії він абсолютно неправий. їй навіть не спадає на думку, що ця теорія може бути неправильною. Але вона — людина справедлива. Тому не тільки не забороняє йому працювати далі, а й пропонує свою безпосередню допомогу. Для чого? Щоб довести його неправоту! Та, на її подив, досліди Шамрая дають прекрасні результати. На науковій конференції їх обох ледве не носять на руках. Але проходить кілька років, і після постанови горезвісної сесії

Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, спровокованій погромником Трохимом Лисенком, нова наукова конференція засуджує роботу Шамрая і Дусі, яка на той час стала його дружиною. Склалося так, що він зламався, відступився, покаявся і пішов на викладацьку роботу. А Дуся поїхала агрономом до колгоспу, де продовжувала досліди.

І досягла певних результатів. Наприкінці фільму відбувається третя конференція, на якій торжествує істина. Досліди Дусі визнаються надзвичайно цінними. Але… президії першої, другої й третьої конференцій складаються практично з одних і тих же людей. Ідеологічні інстанції справедливо угледіли в цьому прямий натяк на те, що всі неподобства робили ті ж люди, які знаходяться при владі тепер, що хвора сама форма правління. До того ж, звідки мені було знати, що Лисенка Сталіну підсунув Хрущов, який тепер правив країною? З-під ідеологічного пресу мене висмикнула Рада Аджубей, дочка Микити Сергійовича, біолог за освітою, на той час — заступник головного редактора журналу «Наука и жизнь». Тобто чому цькували «Наш чесний хліб» і «Явдоху Павлівну» тодішні ідеологічні бонзи, мені зрозуміло. Але чим пояснити, шо ці два фільми, як і багато інших моїх гарних стрічок, не демонструються тепер? І в той же час регулярно показується непотріб типу «Королеви бензоколонки» та «Дипломатів мимоволі».

Глава сорокова

Шлейф минулих років, пов'язаний зі збройною боротьбою, тягнувся за мною все життя. Я був переконаний і переконаний тепер, що криваві злочини і підлість змиваються тільки кров'ю. Якби існували дуелі, то я, мабуть, бився б на них, доки б хтось мене не застрелив...

Щодо помсти, скажу так: вона виправдана, коли справедлива. У сумнівних випадках краще її уникати.

Мій колишній московський друг, син академіка, який загинув у емдебі-стських катівнях, через трагічну смерть батька майже збожеволів. Не знаю вже як, але йому передали записи батька, які той зробив на Луб'янці. В це важко повірити, але я сам бачив ці скручені шматочки паперу. Мій друг, покинувши всі свої справи, живучи на пенсію, яку мати одержувала за загиблого батька, присвятив розслідуванню смерті академіка з десяток років. Я, як міг, йому допомагав. Зводив його з людьми, які мали вихід на КГБ. Та й у Комітеті вже працювало нове покоління, і їм не було сенсу дуже захищати своїх попередників.

Таким чином мій друг здобув повний список тих, хто був причетний до смерті батька. Той не був розстріляний, а помер від інфаркту у кабінеті слідчого після тортур і погроз знищити сім'ю. Двоє з тих катів уже померли. Одного розбив параліч. Але я помстився і йому: перелякав до смерті, висл ід кувавши у парку, де він гуляв у колясці, затягнув коляску у кущі й сказав усе, що про нього думаю, і пригрозив, що зараз почну його катувати. Він так перелякався, що аж всцявся і в нього віднявся язик. На цьому я його покинув.

Але найголовніший злочинець — грузин, підполковник — відповісти по-справедливості за свої злочини не міг, бо відбував десятирічне покарання У спеціальній зоні. У мого друга був зібраний величезний матеріал на нього: там були не лише політичні вбивства, а й згвалтування неповнолітніх дівчат. Коли розстріляли міністра МГБ Кобулова та його найближчих поплічників, то наш Гіві загримів до концтабору разом зі ще кількома найбільш одіозними фігурами. До нього було не дотягнутись.

Я й забув про нього. Поїхав до Одеси, зняв там фільм. І раптом до мене приїздить цей син академіка і каже, що Гіві вже рік як на волі й живе в Одесі. Я почав нишпорити своїми зв’язками. І довідався, що справді така людина тут є. Тільки живе не під своїм прізвищем, а під прізвищем своєї дружини. Повипитував далі і з’ясував, що він має прекрасну квартиру в центрі міста і гарну дачу на 16-й станції Великого Фонтану. Йому тепер всього лише 37 років, тобто став він підполковником держбезпеки у 26!.. Нічого собі!.. Мабуть, був гарним збоченцем та садистом. А дружина його — пишнотіла блондинка — взагалі мала тридцять років. Тобто коли його посадили, їй було якихось дев’ятнадцять. Чи зберігала вона йому всі роки ув’язнення вірність, не знаю, та, дивлячись на її красиві груди та пишну сідницю, дуже в цьому сумніваюсь. Мали вони й одинадцятирічну доньку, яка, на жаль, пішла не в красиву маму, а в досить потворного татуся. Ніс — як велика слива. Як вони зберегли чи надбали чимале багатство, не знаю. Але факт — шо воно було.

Мій друг так і рвався у бій. Я його зупиняв, бо боявся за його і свою безпеку. Він був типовим рефлексуючим інтелігентом. Такі не витримують і однієї години допитів. Спочатку промовляють полум’яні слова, а потім ламаються.

Тому я обманув свого друга. Сказав, шо їду на чотири дні з міста і наказав на мене чекати.

А насправді поїхав до дачі емгебіста, де він з родиною відпочивав улітку, і оселився поряд. Що ж побачив? Цілий день там крутиться багато людей, головним чином — грузинів. А ввечері — обов’язкові пиятики з прекрасним грузинським вином і пишними тостами. Зрідка вони промовлялися по-ро-сійськи, та головним чином — грузинською мовою, яку я на ті часи ще добре розумів. У мене склалося враження, що це були не якісь там родичі-картвели. Головним чином це були люди, так чи інакше причетні до органів безпеки. Не знаю, колишніх чи сучасних. Але чув я тости на честь Сталіна і навіть Берії. Дуже смішним був тост про Фелікса Едмундовича Дзержинського. Він був сказаний з кавказьким акцентом російською мовою: «Вип’ємо за поляка, який першим зрозумів, що найкращими росіянами є грузини!» На тлі сьогоднішніх російсько-грузинських стосунків це ствердження сприймається особливо анекдотичним...

А тоді мені муляло лише одне: як добратися до нього, не ризикуючи життям? Та невдовзі помітив, шо, коли гості від’їжджали чи посинали, Гіві щоночі ліз купатися у море. Тобто була щілина.

Я привіз із міста акваланг і на четверту ніч піднирнув під Гіві і затягнув І його на глибину. Він був здоровенним бугаєм, і я ледве не перетворився І з хижака на жертву. Він навіть примудрився зірвати з мого лиця підводну маску. Та все ж таки судилося загинути не мені, а йому. Після п’яти хвилин бурхливої боротьби він не сплив на поверхню.

Я зібрав свою амуніцію і пішки пішов у місто. Прийшов до хати, а мого друга немає. Куди ж він міг подибати вночі?

Посередині наступного дня повернувся кимось побитий, якийсь скуйовджений. «Що з тобою?»

Виявилось, що, не дочекавшись мого повернення, він пішов на ту дачу. Слава Богу, заблукав і з’явився на місце тоді, коли там було повно міліції й рятівники витягли тіло Гіві на берег. Лікар встановив смерть від передозування алкоголю. і тому мого друга, якого спочатку затримали, випустили на волю. Цей дурень не взяв з собою ані копійки, тому його двічі зсаджували з трамвая, а втретє контролери завезли на кінцеву зупинку й добряче побили.

Але причина його суму була інша: він мріяв про помсту, а мерзотник помер своєю смертю! Мені так і кортіло заспокоїти його, та розсудливість взяла верх — він міг потім комусь розказати.

Він довго не міг оговтатись, і я ледь не силою влив йому до горлянки півсклянки коньяку.

Сп’янівши, він повторював і повторював: «А все ж таки Бог є! Все ж таки є! Є у світі справедливість! Я тепер впевнений, що Бог є!»

Бог, безсумнівно, є. Але, гадаю, йому й допомагати треба. Лише погано, що таких затятих правдолюбців на наших теренах зовсім небагато.

Є безліч людей, здавалося б, значно принциповіших за мене. Але як доходить до втілення принциповості у життя, сміливості не вистачає. А добро повинне мати пудові кулаки. Інакше зло зжере його до останку. Може, я марно витрачаю на це своє життя, та інакше не можу.

Пам’ятаю, як переконував Василя Стуса бути обережним, бо він корисніший для України не як борець, а як блискучий поет. На

що він сумно відповів: «Я інакше не можу! Я відчуваю себе гранатою з зірваною чекою. Все одно вибухну й розхлюпаю комуністичну срань по стінах радянського сортира!» Я не такий сміливий, не такий послідовний, але глибинною сутністю — такий самий, як він.

Глава сорок перша

Від Одеси залишилось враження чогось неповноцінного, збоченого, хибного. Це — естетичні категорії. На цьому побудували свою творчість багато прекрасних письменників від Бабеля до Жванецького. Це продиктувало естетику фільмів Кіри Муратової. Але, як писали німці на воротах своїх таборів смерті, — «Кожному своє». Я в Одесі не жив, а животів. Всі мої творчі інтереси були поза нею.

Мені важко передати свої відчуття прозою. У таких випадках я звертаюсь до поезії.

Чому я так ненавиджу Одесу?

Мабуть, за маргінальний екстремізм.

Здається, що розігрується п'єса у дивнім стилі «сюрідіотизм».

Смішить спочатку. Далі вже дратує.

Немає міри, повний брак смаку.

Ніхто не скаже істину простую нормальними словами, а таку сплете із слів примхливу павутину, що не під силу навіть павуку.

Слова дзюрчать, гаркавлять і танцюють, вони вже втратили свій початковий зміст.

Тепер сиджу й напружено працюю, щоб перекинути між словом й змістом міст.

Робота ця солодка і солона, бо відчуваю одесизмів вплив.

Ганьблю себе, та маю насолоду від цих жахливо кострубатих слів.

Одеса — не моїх думок домівка, — все ж залишила на мені тавро.

Ми знаємо, що шкодить нам горілка, та заливаємо її собі в нутро.

Покінчивши з «Нашим чесним хлібом», вирішив відпочити. Здавалося б, з вікна видно море — будь-ласка, відпочивай. Та для мене Одеса не є місцем відпочинку. Вирішив гайнути до Криму. Володимир Довгань знімав там фільм «Загибель ескадри». Зрозуміло, поселили б і мене.

Директором картини Довганя був Давид Захарович Яновер, який очолював усі «морські» фільми і через це мав прізвисько «адмірал».

Коли прийшов до нього, він у тридцятиградусну спеку лежав у ванні. Чому? «Адмірал» зовсім не вмів плавати, більше того — дуже боявся води. Окрім нього у розкішному люксі була абсолютно гола його коханка. Посміхнувшись мені, вона неквапливо натягнула на плечі халатик, залишивши живіт і те, що нижче, відкритим. Яновер любив молодих жінок і цим дуже пишався.

Лежачи у ванні, Давид Захарович простягнув свою довжелезну руку (коли він стояв, пальці досягали середини стегна) до телефона і наказав адміністраторові готелю зробити для мене гарний та недорогий номер. Його наказ, хоча на дверях готелю й висів категоричний напис «Вільних місць немає», був зразу ж виконаний. Я кайфував на пляжі, подумки дякуючи всесильному Яноверу. Здавалося б, і в Одесі те ж саме Чорне море. Та я одеські пляжі не любив. Мене дратувала, по-перше, публіка, по-друге — шосезонні повідомлення про прорив каналізації і витік фекалій у море.

Працівники знімальної групи з одного боку любили Яновера, бо він їх дешево та якісно годував, а з другого — кляли його, як жахливого експлуататора. Тут ми були з ним два чоботи пара. Бо я теж, експлуатуючи групу, дбав про її житло, їжу та щомісячні премії.

Про Яновера ходила така байка: йому було треба потрапити до начальника військової бази на мисі Меганом, а перепустки не було. Він наказав шоферові їхати прямо до КПП. Там, зрозуміло, їх зупинили. Він вискочив з машини і розлючено закричав: «Ти поц! («поц» на ідиш — чоловічий статевий орган) А я Яновер! Відкривай свою дерев'яшку!» Вигляд у Яновера був такий грізний, а нахабство таке неймовірне, що лейтенант, мабуть, вирішив, що «Яновер» Ц це якесь йому невідоме військове звання і підняв шлагбаум, за що потім ледве не був вигнаний з війська. Його захистив сам же Яновер.

На моїх очах народилася ще одна легенда про нього. Для зручності зйомок Яновер через Міністра культури СРСР Фурцеву на три місяці звільнив акторів, що знімалися у «Загибелі ескадри», від роботи у театрах. В тому числі й Георгія Мартинюка. Жах полягав у тому, що театр імені Моссоради, де служив Мартинюк, повинен був їхати на гастролі до Греції. Він страшенно з цього приводу переживав. А безжалісний Яновер показував у небі на будь-який літак і казав: «Це, Геро, твоя трупа летить до Афін, а ти в цей час сидиш тут, бо я, Давид Яновер, вирішив, шо так повинно бути!» (Це той самий Георгій Мартинюк, який потім уславився телесеріалом «Слідство ведуть знатоки».)

У Георгія була слабкість весь час римувати. Римував всіх знайомих, всі речі навколо себе і не міг зупитинись. Віршики, як

правило, були дурні і жалюгідні, типу: «Я іду тепер в сортир, щоб стріляти із мортир!»

Зрозуміло, він складав свої куплетики російською мовою, але те, що я передаю їх українською, суті не міняє. Вершиною його поетичної творчості був віршований пасквіль на Яновера:

Кажуть всі, що Яновер загубив на зйомках хер.

Яновер іде до Гери:

«Ти не бачив, Гера, хера?»

Гера каже: «Милий герр, на хера мені ваш хер?»

На цей раз вірш мав успіх. Всі його завчили і виспівували на різні мотиви. Почув це і водій автобуса, який завжди працював з Яновером і під-лабузнював перед ним. Він побіг до Давида Захаровича і настукав.

Вранці, йдучи на пляж, я побачив таку картину: Яновер затримав виїзд групи на зйомку і через мегафон оголосив, що відбудуться короткі збори. Всі затихли, а він проголосив, тицяючи пальцем в очі Мартинюку: «Цей ідіот, цей московський хуліган, цей жалюгідний імпотент, у своєму бездарному, брудному віршику погано відізвався про мої чоловічі чесноти, хоча дай Боже, щоб він у своєму віці мав десяту частину того, що я маю у своєму! А простий робітник, можна сказати, водій автобуса, відповів йому чесними пролетарськими віршами, які він тепер вам прочитає!..» Подивився навколо і побачив, шо того водія поблизу немає. Чи він посоромився читати вірші, чи пішов до туалету. Його все не було, а їхати на зйомку треба.

Тоді Яновер виголосив: «Добре, я перекажу цей вірш своїми словами!... Слухайте, що написав чесний працівник транспортного цеху: «Мар-тинюк! Ти гімно!» Всі покотилися від реготу. Яновер був задоволений, бо вирішив, що цей регіт на його користь.

Я був з Давидом Захаровичем у гарних стосунках, і якось він мені сказав: «Я знаю, ви любите авторитети (він мав на увазі «раритети»), тому завтра покажу вам історичну фотографію». Наступного дня приніс вузеньку смужку фотопаперу, на якому був зафіксований молодий Яновер у військовому ки-телі. Праворуч і ліворуч від нього все було обрізано так, що постраждали обидві руки. Давид Захарович урочисто пояснив: «Це знято у дворі Кремля. Ліворуч стояв Тіто, але, коли Сталін оголосив його зрадником, я Тіто обрізав. Потім засудили культ особи Сталіна, і я його теж обрізав...» Я дивився на ці залишки фото і думав: чим же воно тепер історичне? Отаким був Яновер, один з трьох знаменитих київських директорів фільмів. Двома іншими були Карецький — якого називали «князь», такий собі єврей-аристократ з прекрасними манерами, чоловік Народної артистки Опалової та Незгуре-цький — великий інтелігент і ерудит з прекрасним почуттям гумору. У коридорі кіностудії зустрілася з ним артистка Маргарита Криницина, яка надбала славу роллю Проні Прокопівни у фільмі «За двома зайцями», обняла його і сказала: «Михайле Робертовичу, який же ви весь пухнастий і м’який!» На що він відповів: «Не весь, Риточко, не весь!..»

Я дуже ціную спонтанний, імпровізований гумор. У мене в «Явдосі Павлівні» знімався знаменитий Зіновій Гердт. За кілька років ми з ним зустрілися у коридорі київської кіностудії. Я дуже зрадів: «Зіновію Юхимовичу! Радий, що вас бачу!» Він миттєво відповів: «Ще б пак, Олександре! Ще б пак!»

Глава сорок друга

У січні 1967 року я остаточно переїхав з Одеси до Києва. На студії ім. О. Довженка мене зустріли непогано. Все було б прекрасно, якби не постійні підступи всемогутнього Юрія Кондуфора. Він не міг мені вибачити своєї поразки з «Нашим чесним хлібом».

Одного разу він публічно сказав: «За такі фільми за хороших часів ставили до стінки!» Це була його помилка. Він погано знав мене. Бо з тих пір буквально на всіх кінематографічних зборах, навіть присвячених якості кіноплівки, я вискакував на трибуну і волав: «Про які такі часи ностальгує товариш Кондуфор?! Чи не про сталінсько-берїівські?!» І що він міг мені зробити? Посадити? Так не ті часи. Заборонити знімати? Та мені після «Чесного хлібу» та «Явдохи Павлівни», однак знімати не давали. Зрозуміло, ким був він, і ким — я? Але у нього було багато ворогів, заздрісників, хоча б той же Андрій Данилович Скаба, який хоч формально і був начальником Кондуфора, але мав значно меншу номенклатурну вагу. І мої наскоки почали дратувати всесильного завідувача відділом ЦК КПУ. Ось він і викликав мене до себе на Банківську. Я знав, що Кондуфор накинеться на мене з погрозами. Тому ніяк на це не зреагував. Коли у нього скінчилися сили кричати і вичерпався запас матірних слів, я спокійно сказав: «Юрію Юрійовичу, ви повинні допомогти мені одержати прописку та квартиру у Києві...» Не берусь описати, що з ним сталося. Думав, що від злості помре. «Геть!!!» — несамовито заверещав він. — Покидьок! Мерзотник! Я тобі ніколи не вибачу фігурку з бензобака, яку ти у мене вкрав!» Це був безпідставний наклеп. Юрій Юрійович жив у Харкові в тому ж будинку «Слово», що й я. У нього якісь пацани скрутили з трофейного «опеля», який він пригнав з Німеччини, декоративну фігурку у вигляді, здається, вітрильника. Я до цього не мав жодного стосунку. Та,

ненавидячи всю нашу родину, він цю крадіжку приписав мені. Навіть насилав на мене міліцію.

Тому я сказав: «Це пусте. Не крав я вашу фігурку. А от про вашу кандидатську дисертацію варто було б поговорити…» На цих словах він з диким криком виштовхав мене з кабінету. Справа в тому, що хтось у Харкові мені сказав, що темою його кандидатської дисертації була «Історична роль перебування товариша Й. В. Сталіна в Харкові».

Справа не в тому, шо він писав про Сталіна, тоді всі про нього писали, а в тому, що майбутній вождь лише два дні прожив у цьому місті. А деякі дослідники кажуть, шо й не жив, а, переночувавши у персональному вагоні, попрямував далі, на Південний фронт. Тобто дисертація була дута, цілком виссана з пальця і, гадаю, Кондуфор був зовсім не зацікавлений у розголошенні її теми.

Але наші стосунки були настільки погані, що мені, як тому пролетаріату, не було шо втрачати. Тому й не дуже сумував. І правильно робив, бо за тиждень у гуртожиток зателефонувала референт Кондуфора і сказала, шо він знову викликає мене до себе. Я одразу зрозумів, що відбулось щось для мене корисне.

Я зайшов до його приймальні і побачив як він, не сказавши мені жодного слова, вийшов з кабінету і пішов до коридору. Я розгублено глянув на референтку. Вона пояснила, що зустріч не потрібна. Вона сама проінструктує мене. Мені треба йти прямо до голови міськвиконкому Бурки, і той зробить все, що треба.

До цього я ходив до Бурки і до його заступни ка Маршала зо два десятки разів. Та він мене так і не прийняв. Більше того — у нашому Держкіно УРСР працювала гарна дівчина, до якої я трохи

залицявся. Її мати була секретаркою Бурки і робила все, від неї залежне, щоб я потрапив до нього на прийом. І нічого не вийшло.

Я знав коридори міськвиконкому, як рідну хату. Вони мені здавалися неприємними, темними, інфернальними, як судові приміщення у Кафки. Але цього разу все було по-іншому. Світило сонце, люди посміхались. Як тільки назвав секретарці (не матері моєї знайомої) своє прізвище, вона завела мене до кабінету. Голова міськвиконкому спочатку обурено подивився на неї, бо була перервана його бесіда з одним із заступників, та почувши моє прізвище, приязно посміхнувся й запросив сісти. Випровадивши з кабінету заступника, Бурка зразу ж перейшов до моєї справи. Сказав, що проблема не з житлом, а з пропискою. Однак вихід є: якшо я маю гроші, щоб купити кооперативну квартиру. Тоді прописка буде надана автоматично. Гроші у мене були, бо тільки-но одержав постановочну винагороду за «Явдоху Павлівну». І мені залишилося поїхати з завідувачем квартирним відділом, щоб вибрати квартиру.

Наостанок Бурка сказав, що радий допомогти великому другу Юрія Юрійовича Кондуфора, сину письменника Ігоря Муратова, вірші якого читає і любить. Я дуже подякував йому і пішов, вражений гнучким розумом

Кондуфора. Серед апаратників тих часів він був настільки розумним, шо змушений був, щоб не виглядати білою вороною, приховувати розум. Це була дуже властолюбна й розбещена людина. Але, безумовно, він мав гіпнотичну силу, яка притягувала людей до нього. Особливо жінок. Він користувався величезним успіхом у жіночої статі.

Я знав двох кандидаток історичних наук, шо, згадуючи його, ледве не ор-газмували. І погорів він через жінок. Був якийсь

ювілей, і до Києва прибули високі гості. Серед них — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, грузинський партійний вождь Мджаванадзе, який колись командував Київським військовим округом і дуже любив нашу оперету. Тому, приїхавши на свято, схотів туди піти. І був здивований, що у такі урочисті дні грає не перший, а другий склад. Зайшов до директора театру, показав свої документи і запитав, у чому справа. Той переляканo сказав, шо весь перший склад — на дачі у Кондуфора. Мджаванадзе не знав, хто такий Кондуфор, і зателефонував Шелесту чи вже Щербицькому, точно не пам’ятаю. Вибухнув величезний скандал, бо коли приїхали на дачу Кондуфора, то побачили, що не всі артистки були сповна одягнені, а деякі, як кажуть злі язики, були й зовсім голі. Правда це чи брехня, не можу сказати. Але факт, що після цього інциденту Юрій Юрійович миттєво втратив посаду.

Та для тодішнього радянського суспільства дуже годилась приказка: «Не май сто рублів, а май сто друзів». Кондуфор мав величезну кількість впливових друзів, які багато чим йому завдячували. От і не дали потонути. Створили спеціально для нього інститут новітньої історії. Цікава річ: у ньому потім працював Андрій Данилович Скаба, що погорів у смішний спосіб — писав до Москви ідеологічні доноси на Шелеста, обвинувачуючи того в націоналізмі. Доноси спрацювали. На місце Шелеста поставили (я навмисно не кажу «обрали», бо які там вибори!) Володимира Васильовича Щербицького, ворога свого попередника, бо той зробив йому чимало поганого. За елементарною логікою Щербицький повинен був повернути Скабу на секретарство у ЦК, з якого того скинув Шелест. Та Щербицький не опускався до елементарної логіки. Він розумів: якщо Андрій Данилович наважився «стукати» на Шелеста, то що йому завадить «стукати» й на Щербицького? І він не тільки не підвищив, а понизив і принизив Скабу. Той став підлеглим Кондуфора.

Злетівши з посади, Скаба став ще більшим комуністичним конформістом. А Кондуфор, злетівши з посади, став ледве не дисидентом. Він дозволяв собі такі вислови на адресу радянської влади, що його аспіранти перелякано блимали очима. За часів незалежності Юрій Юрійович, зрозуміло, став демократом. Але, здається, не обласканий правлячими демократами, знову перейшов на комуністичну платформу. А потім помер. Я глибоко переконаний, що це була дуже обдарована й розумна людина. Шкода, що служила неправому ділу.

Глава сорок третя

На Київській кіностудії імені О. Довженка зі мною зразу ж уклали угоду, включили до сценарної майстерні, щоб я міг на зарплатні допрацьовувати свій сценарій «Злет». Але сталося непередбачуване: повністю завалився фільм для дітей «Великий клопіт через маленького хлопчика». Директор студії Василь Васильович Цвіркунов, знаючи, шо я виправив кілька чужих фільмів в Одесі, Середній Азії і навіть у Росії, попросив мене взятись за доробку цієї стрічки. Я сказав, що ніколи не берусь за таку роботу без прохання режисера, з яким трапилась неприємність. Невдовзі до мене звернувся режисер Веніамін Васильківський. Я попросив показати мені матеріал фільму. Зрозуміло, чекав на шось жахливе. Але нічого такого не побачив. Навпаки, один за одним проходили красиві кадри на вулицях Києва, на пляжі, на Володимирській гірці. Я нічого не розумів. Попросив режисера, щоб той пояснив, у чому справа. З його плутаної розповіді зрозумів, що в нього — конфлікт з директором фільму і вони один на одного навіть подали до суду. Але який це мало стосунок до матеріалу? За що фільм закрили? Все це я зрозумів лише тоді, коли прочитав сценарій. Він був не гарний і не поганий. Але було очевидно: матеріал, який мені показали, не мав до нього жодного стосунку. Став допитуватись, як таке могло статися, і з'ясував, шо Васильківському сценарій не подобався і він, не написавши нічого нового, почав знімати дещо з голови, не зважаючи не тільки на логіку, а й на елементарну послідовність. Нічого не було зрозуміло. І не тільки дирекції студії, а й самому режисеру.

Вони знімали теплим літом, а мене запросили наприкінці вересня. Тобто довелось знімати дітей у маєчках та трусиках, а на дворі було вже досить зимно. До того ж, одразу приступитися до

зйомок було неможливо, бо треба було переписати сценарій, узгодити його з відзнятим матеріалом. Одним словом, включили камеру аж у середині жовтня. А осінь була зовсім нетепла. Хлопчик же, що виконував головну роль, був онуком Першого секретаря ЦК КПУ Петра Юхимовича Шелеста! Де вони взяли цю дитину, я так і не дізнався. Тут і прості батьки відмовились би від зйомок, не те що всевладний Шелест. Я, правда, переніс більшість нових епізодів на кіностудію та до цирку, але дещо залишилось і на натурі. Слава Богу, бабуся вельможного хлопчика та його мама, ледь не плачучи, дозволили його роздягати. Хто там тільки не знімався!.. Роль режисера дитячих фільмів виконував композитор Олег Каравайчук, а роль режисера фантастичного фільму — кінорежисер Віктор Іванов, постановник знаменитої комедії «За двома зайцями». Коли я запропонував йому роль, він образився: «Ви хочете, шоб я зіграв пасквіль на самого себе!..» Я запротестував: «Що ви, Вікторе Івановичу! Я хочу, щоб ви зробили пародію не на себе, а на Марка Семеновича Донського!» Це його переконало, він погодився. Та не врахував, що манера його поведінки на знімальному майданчику нічим не відрізнялась від поведінки Донського. Побачивши готовий фільм, Іванов спочатку образився, сказавши, що я його підло обманув. Але згодом, на своєму ювілеї показав цей уривок з фільму.

Все робилося на ходу. Не було часу дописувати тексти для акторів, шо зображували виконавців «космічного» фільму. Раптом мені потрапив до рук режисерський сценарій Євгена Шерстобітова «Туманність Андро-меди». Я пролистав його і зойкнув від радості! Такої пародії не читав ніколи… Не знаю, що там було у письменника Єфремова та у фільмі, я його не бачив, але у сценарії був чудовий привід для сміху. Там космонавти, які летять до іншої Галактики, розмовляли приблизно так: «У нас барбі-тон є?» — «Немає!» — «А гравітон?» — «Теж немає!» — «Тоді повний

колапс!» і таке інше. І сміх, і гріх. Невже таке було у шерстобітівському фільмі!..

«Великий клопіт» ми зняли, і більше того — у межах року. І я повіз його показувати Шелесту на Овручську вулицю, де він жив. (Там тепер міститься Республіканський педіатричний центр.) Фільм йому сподобався. Ще б пак — побачити на екрані та ще й у головній ролі любимого онука!.. До того ж виявилось, що Шелест пам'ятав моє прізвище ще з часів «Чесного хліба».

На засіданні Ідеологічної комісії ЦК КПРС всесильний Суслов сказав, щоб остаточну долю фільму вирішував Шелест: «Україна зробила цей фільм, нехай вона робить з ним що хоче». Мій запеклий ворог Кондуфор привіз на дачу Шелеста три стрічки: комедію Київської студії «Повість про Пташкіна», якийсь американський вестерн і «Наш чесний хліб». Розрахунок простий: на третьому фільмі «хазяїн» втомиться, буде роздратований і рознесе наш фільм. Та, як мені розповіли, перший фільм Шелест зупинив на двадцятій хвилині, сказавши, що його авторів треба відстібати свіжою кропивою. Дивитися вестерн він взагалі не схотів. А наш фільм продивився з цікавістю і ще й запитав у Кондуфора: «А чому з приводу цього фільму була винесена постанова ЦК?» «Я вибачаюсь, — почервонів Кондуфор, — але... ви ж її завізували...» «Бо довірився вам! А ви не виправдали моєї довіри!.. Зацькували гарний фільм, а лайно „Пташкін“ випустили на екрани!..» Унаслідок цього виникла нова постанова, де вже таврувалась не ідейна, а художня якість, «деяких українських фільмів і зокрема «комедії» про радянських пожежників „Повість про Пташкіна“...» Я не бачив цю стрічку, тому не маю права про неї судити. Але вона мимоволі врятувала наш фільм.

Після перегляду «Великого клопоту через маленького хлопчика» Шелест запитав, чи є у мене якісь проблеми. Мені б попросити щось суттєве, ну, наприклад, квартиру чи почесне звання, яке я через своє піжонство не отримав ще в Одесі. Коли мені працівник ЦК Анатолій Щербак сказав, щоб я затримав свій переїзд до Києва, бо на Одеську студію «спущено» два звання «Заслужений діяч мистецтв УРСР», одне .з яких для мене, мене розібрала принциповість, і я сказав: «Якщо я заслужений діяч лише одеських мистецтв, то мені таке не потрібне!» І пролетів, як фанера над Парижем. Одержав звання рівно через 20 років. А тоді попросив одне: щоб мені дали зняти фільм «Злет», робота над яким була студією припинена з ідейних міркувань.

Другого дня мене розшукав головний редактор студії. Він аж захекався від пошуків і хвилювання. Наприкінці дня сценарій був не тільки прийнятий, але за нього повністю сплачені гроші. У Москві спочатку все теж було гаразд. Але пройшов місяць, і Держкіно СРСР теж знайшло у сценарії суттєві «ідейні хиби». Головний редактор Держкіно СРСР красуня Ірина Олександрівна Кокорєва персонально, що траплялося вкрай рідко, написала на студію листа, в якому визнала високі художні якості сценарію та зупинила його запуск до виробництва. Так я й залишився без фільму, без звання і без квартири. Що ж — дурнів і у церкві б’ють.

Та ви думаєте, відступився? Рівно через 20 років я переробив цей сценарій і зняв за ним фільм «Помилуй і прости!», який люблю, мабуть, більше всіх інших своїх фільмів. Не можу зрозуміти, чому його тепер не показує українське телебачення, адже він значно кращий за більшість того, що воно показує. Була його успішна прем’єра у Москві. Кілька разів фільм возили за кордон і він там теж мав успіх. Але... не судилося надбати широкий публічний успіх. Чому? А хто знає чому!.. Мабуть, неталан.

Глава сорок четверта

1968 рік. Зйомки мого першого в Києві фільму «Маленький шкільний оркестр». Це данина закоханості в це місто. Постановка виникла випадково. Зателефонувала з ЦТ Тамара Огроднікова і запропонувала зняти «дещо дуже красиве на музику молодого, нікому ще не відомого композитора Мікаела Тарівердієва». Для мене він не був невідомим. Я його знав ще у ВДІКу. Потім він написав прекрасну музику для фільму Михайла Каліка «Людина йде за сонцем». Саме його талант, плюс закоханість в осінній Київ надихнули мене на цю авантюру, бо я абсолютно не знав, про що буде фільм.

Потім згадав про сценарій мого приятеля Володі Зуєва «Маленький шкільний оркестр», який він давав мені читати ще в Одесі. Але з тих пір пройшов час. Зуєв кілька років навчався на Вищих сценарних курсах у Москві, десь сценарія загубив. Спогадів залишилось більше у моїй, ніж у його голові. А я пам'ятав приблизно таке: шкільний квінтет — піаніст, контрабасистка, саксофоніст, бас-гітарист та ударник, — зігравши на випускному вечорі, один одному клянуться, що обов'язково будуть зустрічатися, щоб разом грати. Та життя розкидало їх. І хоча всі вони живуть у Києві, зустрітися для репетицій ніяк не можуть. З цих їхніх намагань і складається тканина фільму. Наприкінці вони все ж таки разом грають, але не у реальному, а у суто віртуальному вимірі. Там взагалі було дуже багато умовних речей. Треба було цей сюжет терміново наповнити якимись вигадками, деталями. Тому до цього заходу я притягнув Миколу Рашеєва, який тоді разом зі мною був у сценарній майстерні. Так сталося, що я його взяв і співпостановником до себе. Через два роки я тимчасово керував творчим об'єднанням «Промінь» і рекомендував його на постановку фільму «Бумбараш», який

зробив йому неабияку славу. Щоб перестрахуватися, дирекція кіностудії причепила до нього старого режисера Аркадія Народницького. Мені було б вигідно стверджувати, що вони справді ставили фільм разом, бо тоді б автоматично зменшилась роль Рашеєва у постановці «Маленького шкільного оркестру», та це б була неправда: «Бумбараша» ставив Рашеєв, а Народницький виконував роль ідеологічного наглядача над ним. Це був зоряний час Рашеєва. Після цього він нічого путнього так і не зняв.

На «Маленькому шкільному оркестрі» працювала прекрасна команда: блискучий оператор Олег Мартинов та прекрасна художниця Галина Шабанова, яка ще й до того виконувала головну жіночу роль. Знімалися дуже обдаровані діти: юний скрипаль Сергійко Власов грав піаніста, піаністка з московської музичної школи Світланка Смєхнова грала контрабасистку. Потім ця дівчинка з нашої легкої руки закінчила ВДІК і стала відомою актрисою. Я пам’ятаю її у фільмі Сергія Герасимова «Дочки-матері» і «Комітеті 19-ти» Савви Куліша. Саксофоніста грав молодий першорозрядник-велосипедист Вітя Тоцький, ударника — київський піаніст Володя Чинаєв, а бас-гітариста — юний художник Володя Ходзицький, який після фільму змінив фах і став одним з провідних рок-музикантів України. Мабуть ніколи у житті я не знімав з такою насолодою. Вигадки всіх членів групи зразу ж втілювались у життя. Це був не фільм, а пісня. Коли ми вперше привезли його на ЦТ, яке було замовником, все пройшло на «ура». Заступник голови Держтелерадіо СРСР Георгій Іванов сказав, щоб студія готувала документи на першу групу оплати. Я вислухав багато хороших слів від художнього керівника «Екрану» Марлена Хуцієва. Та знову «недовго музика там грала, не довго фраєр танцював». Раптом Іванова зняли, а його місце посів товариш Месяцев, якого колись у якості секретаря ЦК BJ1KCM вдіківці за ноги стягнули з трибуни. Він це запам’ятав на все

життя і випускників ВДІКу ненавидів лютою ненавистю, бо у кожному вбачав своїх колишніх паплюжників.

Це були часи знаменитої «празької весни», розчавленої радянськими танками. Тому він нас звинуватив, що точнісінько такі ж хлопці, які були у нашому фільмі, «трощили вітрини агентства ТАРС у Празі!» Сперечатися було безнадійно, бо Месяцев був одним з провідних «червоносотенців» Радянського Союзу. Фільм поклали на полицю. Одна втіха — він дуже подобався Сергію Параджанову і разом зі своїми пробами до «Київських фресок» та короткометражкою Леоніда Осики «Та, що входить у море» він возив нашу стрічку кінематографічними осередками Прибалтики та Закавказзя і цим рекламував її. Єдину копію, яка збереглась, він десь загубив. У післярадянські часи я намагався розшукати негатив цього фільму, та ніхто не знав, куди він подівся. Тому офіційна реабілітація так і не відбулась.

Глава сорок п'ята

Не можу скаржитись на долю. При моїх досить жалюгідних зовнішніх даних вона подарувала мені гарних жінок. Не буду брехати: це не були такі вже красуні. Я із заздрістю дивився на досконалих жінок, а ще частіше на тих, хто володів ними, і умовляв себе, що всі красуні дурепи, зрадниці, ласий шматок для спокусників, рабині спокус. Та це було щось на кшталт міркувань лисиці з приводу винограду, який вона не могла дістати.

Зрідка траплялися у моєму житті й справжні красуні. Але всі вони мали якісь дефекти: чи пройшли через багато рук, чи їх хтось зрадив і покинув. Я зовсім не ревнивий, але все ж таки люблю, щоб мої подруги були мені вірні. До невірних у мене цікавість зникає. Я не влаштовую сцени, а просто тихо йду. Справедливо це чи не справедливо, не знаю. Інстинкт відторгнення спрацьовує автоматично.

Часто мене приваблювали інтелектуалки, яких навіть не хотілося класти в ліжко. Я кажу «інтелектуалки» без усякої іронії, бо знаю більше розумних

жінок, ніж розумних чоловіків. З такими панянками та панями я люблю лише товаришувати.

Хіба не насолода, коли дуже розумна істота уважно слухає тебе і ше й розуміє. З цим не може порівнятися жодний секс. Бо які можуть бути розмови після статевого акту? Маячня, нісенітниця, нонсенс!..

Я все життя полюю на розумних, цікавих людей. Це стосується не лише жінок. Просто тут частіші трофеї. Мене тягне до

загадкового, хоча загадковість часто є ширмою порожнечі. Скільки я перечитав опусів багатозначних графоманів!.. Але не розчаровувався, доки не приходив до остаточного висновку: сеча! Як у анекдоті про прискіпливого дегустатора. Друзі жартома підсунули йому для апробації замість вина сечу. Він відпив ковток, поводив язиком, понюхав і здивовано сказав: «Нібито сеча...» Зробив ще один ковток і впевненіше констатував: «Дуже схоже на сечу». Потім вихиляв всю склянку до дна і категорично заявив: «Сеча!» Так і навколо мене юрмились різні позакіношні і поза-літературні таланти, яким я всіляко допомагав, сподіваючись, що вони скажуть нове слово у мистецтві. У більшості випадків нічого путнього з цього не виходило. Одна сеча. Але зрідка бували й позитивні результати.

Це почалося зі ВДІКу і головним чином стосувалось українців. Я допомагав їм, як тільки міг. І протекцією, і виправленням їхніх сценаріїв, і допомогою в зйомках. Не хочу брехати: віддача дорівнювала майже нулю. Але три-чотири випадки дали чудові результати. Не хочу називати цих людей, бо потім вони стали знаменитими і забули про мою допомогу. Та мені це байдуже. Головне, щоб нація розквітала.

На кілька курсів за мною вчилася полька. Вона не те що не була красунею, а скоріш — навпаки. Та щось надзвичайно оригінальне і привабливе в ній було. До того ж — іноземка!..

Вона дуже уважно вислуховувала всі мої творчі поради, потім робила дещо прямо протилежне і сповіщала, що провалилась. Я дивувався: як вона не розуміє, що не провалитися було неможливо? Знову давав поради. Вона знову все робила навпаки і знову провалювалась. Складалося враження, що це якийсь мазохізм, і вона мала від цього сексуальну насолоду. Треба додати, що ніяких ліричних стосунків у нас з нею не було.

Але десь через десяток років я потрапив до Польщі і суто випадково зустрівся з нею. Польська мова — одна з тих, якими я терпимо володів, але забув ущент. Я поляків розумію, але відповісти їм не можу. Та компенсую свою мовну бездарність нахабством. Знаю багато римованих і неримованих дотепів різними мовами, дитячих віршиків та пісень і тому можу за потребою хизуватися цим, влучно вставляючи до розмови. Грузинам я кажу «Шен чемо хар ме шені», тобто «Полюби мене, як я тебе» і таке інше. Німцям: «Einmal — keinmal. Zweimal — keinmal. Dreimal — einmal». (Один раз — не раз. Два рази — не раз. Три рази — один раз.) Румунам дитячі рахувалки типу «Кум те кяма? Зор де зяма! Кум те стріга? Мамаліга!» Це дещо беззмістовне «Як тебе звуть? Зоря з бруду! (Чи щось на кшталт цього.) Як тебе прозивають? Мамалига!» І ще дитяча лайка: «Поркуле! Магаруле! Аджика букутаруле!» Я, може, щось плутаю, але приблизно це так: «Свиняко! Віслюче! Куховаре, шо виготовляє аджику!»

З польською мовою у мене були особливі рахунки. Я вже розповідав, що працював на радіо у музичній редакції. Звідти у моїй пам’яті залишилось багато польских дотепів і анекдотів. Знав навіть досить рідкісну скоромовку, яку промовляв зі швидкістю, неймовірною навіть для природних поляків: «Не пепши, Петше, вепша пепшем. Бо може вепша пепшем пше-пепшить!» («Не перчи, Петре, порося перцем. Бо можеш порося перцем переперчити!») І також любив дражнити дуже гонорових поляків жартівливим знущанням з їх прекрасної мови: «Єндзик польський бардзо мелодєго і бардзо подобний до французкего. Напшиклад: шидло, бидло, мидло, пшестирадло!» — «Мова польська мелодична і дуже схожа на французьку. Наприклад: шидло, бидло, мидло, пшестирадло!» Я наважувався на цей жарт лише тоді, коли був упевнений, що не отримаю по пиці.

Багато з тих, хто був на тій тусовці, були людьми молодими, і жартів, які я вичитав з передвоєнних польських журналів, ніколи не чули, тому, попри мій жахливий акцент, дуже сміялись.

І ось у розпалі мого гумористичного успіху Ева схопила мене за руку, затягла у таксі й відвезла до своєї квартири. Я зовсім не чекав на такий перебіг подій і тому розгубився. Але вона була п’яна і страшенно агресивна. Лише переступили поріг, як вона роздягла мене і потягла у ліжко, де з затятою впертістю фактично зґвалтувала мене. При цьому лице її було зосередженим, навіть злим. Складалося враження, що їй за будь-яку ціну треба досягти оргазму і вона цілеспрямовано йшла до цієї мети. Шлях був дуже довгим, і я зійшов з дистанції швидше, ніж вона того воліла. Що поробиш? Буває. Та не в цьому випадку. Я чекав, що вона буде мене ганьбити, вижене з хати. Але не чекав, що почне бити. Захищався як міг. Відбиваючись, дав їй долонею по пиці. Це не тільки не отямило її, а ще більше розпалило.

Це збудило й мене. Невдовзі з криком, який, мабуть, був чутний і на вулиці, вона досягла своєї мети. Та в наступну мить викинула мене з ліжка і категорично не впускала назад.

Упевнений, шо чимось не догодив їй, я одягнувся і поплентався до готелю.

Яким же був мій подив, коли ввечері вона знову завітала до мене. Моментально розляглась і невідомо для чого пальцями розмазала свій макіяж по лицю, перетворивши його на сюрреалістичну маску. Сказати, що це додало їй привабливості, було б брехнею. Не дуже збуджувало і її майже хлопчаче тіло. Не маю жодного потягу до гомосексуалізму. Та їй це пішло на користь, бо я міг кохатися скільки завгодно. Чим вона й скористалась. Гадаю, це був найдовший статевий акт мого життя.

Вона так вперто й відчайдушно боролася за свій оргазм, що я прогавив пік її екстазу і знову був викинутий з ліжка. Ще й розбив потилицю об край шафи. По спині стікала кров. Ображений і спантеличений, я з ненавистю дивився на цю зміюку, що, згорнувшись клубком, зразу ж заснула. Це було небачене нахабство, бо на цей раз ліжко належало мені, а не їй. Але ж не битися з нею... І знову довелось провести ніч у кріслі. Наступної ночі я напросився ночувати у друзів. А удень втік на батьківщину.

Не менш екзотична пригода відбулась у Венеції. Керівник групи багато разів попереджав нас про можливі провокації, що, як правило, здійснюються за допомогою красивих жінок. Тому більшість ходила зграєю і лише окремі індивідууми, до яких належав і я, відкололися від групи і оглядали місто, не знаючи ані його плану, ані італійської мови.

Під час досить жалюгідного карнавалу я зустрів незнайомку, яка трохи знала російську мову. Ким вона була, не знаю.

Венеція — це царина занепаду.

Гноїння захаращених каналів.

Роззявлені беззвучні маски реготу — учасниці зловісних карнавалів.

Що тут веселого? Потвора на потворі.

Яка тут радість? Навіть страшнувато.

Реанімація старих страшних історій: підступні вбивства, катування, страти.

Не радує це легендарне місто, що неухильно тоне у лагуні.

Тут є щось збочене, приховане, нечисте, як патина на міді та латуні.

Спить плесінь на будинках вздовж каналів.

Байдужі лиця дужих гондольєрів.

Під вигуки приймачні «Халі-галі!» пливе туристська група з сересерів.

Але у мене дивовижна вдача — я навіть тут потрапив в авантюру.

Було кохання пристрасне, неначе для цього я приїхав із-за муру.

Раптово спалахнуло і раптово скінчилося. Жалю не відчуваю, бо був до втечі зовсім не готовий, чогось я вартий лиш в своєму краї.

Не можу нічого певного сказати: можливо, це й справді була провокація. Бо повірити в кохання, що нібито зненацька спалахнуло в цій жінці, було б повним ідіотизмом. Я дуже об'єктивно ставлюся до себе і тому не уявляв, що міг так привабити цю розкішну красуню. До того ж, вже під час нашої другої зустрічі вона заговорила про політичний притулок. Але що б чекало на мене? У найкращому випадку — базікання на антирадянській радіохвилі.

Я зразу зрозумів, що це професіоналка, але три доби морочив їй голову, використавши на сто відсотків її, мабуть, дуже дороге тіло. Ми не тільки лежали у ліжку, а багато гуляли дивовижним містом. Вона була гарним гідом…

Перед самим від'їздом я повернувся до групи. Наш керівник дивився на мене, як на воскреслого мерця. Він уже приготувався до неприємностей за те, що прогавив мене. Затягнувши до свого

номера, вирячивши очі, так гучно шепотів, що зірвав голос. Поки він відкашлювався, я сказав: «Для тебе буде краще, якщо ніхто не довідається про цю історію. Бо тобі закинуть, що недогледів. Бовкнеш про мене, я тоді скажу, що ти у міланському банку (це вона мені розказала) тримаєш якісь ліри. Навряд чи за це по голівці погладять...»

Що сказати? Він про мій вчинок так і не сповістив. З такими треба боротися їхньою ж зброєю, бо іншого не розуміють. Я так чинив усе життя.

І бачите—живий. І не побував за ґратами. Хоча порівняно з тими, що гинули у Гулагу і Мордовських таборах, був справжнім ворогом, а багато хто сидів ні за що.

Бачите, почав з жінок, а перескочив на політику. І так не лише у розповідях, а й у реальному житті. Як набридає тихе існування, роблю карколомний стрибок у небезпеку.

Я вдячний Господу, що Він безліч разів мене рятував. Мабуть, для чогось я йому все ж таки потрібний.

Якщо хтось із читачів, дійшовши до цих рядків, подумає: який же все-таки автор мерзотник, нехай-но пригадає, скільки разів на день у його голові виникають думки, про які й розповідати соромно. Та в уяві люди майже щоденно катують і страчують своїх ворогів. Царює кривава жорстокість!.. Не кажу вже про сексуальні мрії... І таке лише тому, що у думках немає ані карного кодексу, ані помсти. А я наважуюсь робити таке наяву.

Глава сорок шоста

У молоді роки я дуже любив гуляти нічним Ужгородом, занурюватись в атмосферу середньовіччя.

Одного разу я зупинився перед освітленим газетним стендом. Став читати «Літературну Україну». Раптом за моєю спиною пролунав жіночий голос:

— Скажіть, чого це ви на мене дивитесь?

Я й не подумав, що це до мене, але оглянувся. І нікого не побачив. Знову встромив очі в газету. Але знову почув цей голос:

— Що ж ви все дивитесь і дивитесь на мене...

Я ні на кого не дивився, але озирнувся і звів очі догори. Ліхтар світив десь на рівні другого поверху і те, що було вище за нього, ховалось у темряві.

— Скільки можна дивитися!.. — вередливо вимовляв голос.

Нічого не вгледівши, я відповів:

— Дивлюсь, бо ви мені подобаєтесь!..

Сказав і подумав: а якщо це страшко якесь. От влипну!

Ц А якщо подобаюсь, то піднімайтесь до мене!..

Я не дуже зрозумів, звідки лунав голос і тому, пройшовши довжелезний тунель підворіття, навмання звернув до найближчого парадного.

Десь на майданчику між другим і третім поверхом розчинились двері, і я почув той же голос:

— Сюди!..

Зайшовши, зразу ж упав, боляче вдаривши коліно. Виявилось, що круті сходи ведуть зразу від порогу до коридору, який служив і кухнею, бо там стояла газова плита.

— Боляче? Вибачте, що не попередила про сходи…

Мою руку підхопила тонка дівоча і ввела до кімнати. У слабкому світлі, що потроху лився з вікна, виднілася велика кількість меблів. Світло відбивалося у кришці роялю, що займав ледь не половину кімнати.

Розгледіти незнайомку я не міг. На тлі вікна тільки було видно її пухнасте волосся. Вона посадила мене біля себе на маленький старовинний диванчик. Я відчув приємний запах її волосся і тіла. Вона провела пальцями по моєму обличчю, по моїх губах. Поцілував руку. Вона відсмикнула її:

— Ну!.. Зразу ж цілуватись!.. Давай спочатку поговоримо про щось… Розкажіть що-небудь про себе…

Я став розповідати їй про свою нещодавню подорож до Італії. І тут з глибини кімнати, звідкись із-за роялю пролунав незадоволений голос:

— Як вам не соромно!.. Мені ж рано вставати! У мене ж завтра екзамен!..

Моя незнайомка відповіла:

— Все, все, все!.. Мовчимо. Спи!..

— Хто це? — пошепки запитав я.

— Двоюрідна сестра. Ми з нею разом живемо. Знімаємо кімнату. Скажіть, як вас звати?

— Олександром. Називайте Сашко. А вас?

— Есті.

— Незвичайне ім’я.

— Тсс! — приклала пальця до губів вона, і ледве чутно пояснила:

— Я угорка.

Для Закарпаття нічого незвичайного в цьому не було. До того ж, я й раніш відчув у її словах якийсь акцент.

— Давайте мовчати!.. — прошепотіла вона і легенько доторкнулася своїми губами до моїх. Це був не поцілунок, а лише дотик, але я сприйняв це як сигнал до рішучих дій і спробував її поцілувати. Та вона відвернула голову, і з цього нічого не вийшло.

Якийсь час сиділи мовчки. Невдовзі вона притиснула свою голову до моїх грудей. Я обійняв її. Вона зразу ж зняла з себе мою руку. Мені ця гра набридла і я сказав:

— Я, мабуть, піду…

Вона не відгукнулась. Я встав.

— Обережно, на сходах не спіткнися!.. — попередила вона.

— Ви люди чи не люди!.. — знов пролунав голос з-за роялю. — Я ж сказала: у мене завтра екзамен!..

— Все! Йдемо! — сказала Есті. — Спи!

Вона вивела мене за руку до коридору, де я зразу ж врізався у газову плиту. З кімнати донеслось:

— Щоб ви повиздихали, гади кляті!..

Есті хихикнула. Крутими сходами ми спустилися донизу. Зупинилися біля дверей. Я, намагаючись намацати замок, відчув, що Есті, бажаючи допомогти мені, всім тілом притиснулась до моєї спини. Я зразу ж повернувся до неї й поцілував у губи. Тепер вона не опиралась. Її лихоманило. Тільки що не дозволяла доторкнушся до себе, а тепер сама уп'ялася в мої губи.

Тіло її було надзвичайно ніжним, оксамитово-шовковистим. У мене помутилося в голові.

Хто кого взяв, важко сказати. Скоріш — вона мене. Неможна було собі уявити, шо стільки пристрасті міститься в цьому тендітному тілі. Попри незручність пози (сходи спускалися прямісінько до дверей) я, мабуть, ніколи не відчував такого блаженства.

Все закінчилося так само несподівано, як і почалося. Есті раптом обм'якла, згасла, і цілком буденним голосом сказала:

— Приходь завтра о восьмій... Стій там, де сьогодні стояв. Я тебе покличу.

Я пішов від неї цілком щасливим. І тільки по дорозі до готелю второпав, що так і не бачив її лиця. У номері впав на ліжко і миттєво заснув.

О восьмій вечора стирчав, як цвях, біля стенду з газетою під вікнами Есті. Пройшло з півгодини. Та нікого і нічого. Зачекав ще п’ятнадцять хвилин. Те ж саме. Подумав: тут щось не те. Мабуть, вона не прийде. Що ж, можливий і такий варіант.

А з глибини вулиці почувся швидкий стукіт підборів і я побачив тоненьку, як очеретинка, гарну до очманіння дівчину. І зразу й не зрозумів, що це Есті.

Але вона гукнула здаля:

— Вибач, я затрималась у подруги!..

Вона поводилась так, нібито ми багато років з нею знайомі. Коротко поцілувала мене в губи і затягла в підворіття.

На цей раз у кімнаті не було нікого. В одну хвилину Есті стягнула з себе плаття і шмигнула до ліжка, де минулої ночі спала її кузина. Я теж став роздягатися.

— Швидше! Швидше! — підганяла вона. — Що ти там копаєшся? Йди до мене! Я ледве дочекалась, коли побачу тебе знову…

Її знову, як і вчора, трусило, нібито у лихоманці. Було таке враження, що вона дуже змерзла. Я осипав її тіло поцілунками.

Вона вигукнула:

— Досить! Перестань! А то помру від бажання!..

Вона віддавалася вся, без залишку, звивалась і стогнала. З-під опущених вій текли сльози. Було навіть незрозуміло: це насолода чи мука. Потім пристрасть перейшла у звірячу лють.

І раптом все скінчилося так само зненацька, як і минулого разу. Вся мокра, вона лежала поряд і мовчала. Впала у якусь прострацію.

— Есті!.. — покликав я. Ніякої відповіді.

Я присунувся до неї і схотів поцілувати. Та вона різко відсахнулася від мене, ніби мій дотик був їй дуже неприємним.

Вранці була веселою, вся світилася, співала угорських пісень. Та до пестощів була не схильна, виверталася з рук, утікала.

Хазяйкою вона була поганою. Навіть яєчня їй не вдалася, підгоріла. Сосиски схитрилася переварити, вони втратили усякий смак. Помідори та огірки нарізала великими негарними шматками. Картопля розварилася. Та ше й упустила каструлю з нею на підлогу.

Коли ми, обпікаючись, збирали її з підлоги, вона весело запитала:

— Слухай, а не хотів би ти одружитися зі мною?

— В якому сенсі? — розгубився я.

— А хіба є ще якийсь сенс?

Може бути, через деякий час я й сам зробив би їй цю пропозицію, та її ініціатива збентежила мене. Які почуття я мав до неї? Пристрасть — це точно. Й таку, що могла затьмарити розум. Але що я взагалі знав про Есті? Хіба те, що у неї є двоюрідна сестра, з якою разом вони знімають кімнату. І все.

Тому запитав:

— А що, дуже треба?

— Не знаю, — стенула плечима вона. — Мені з тобою добре в ліжку. Для мене це дуже важливо…

— У тебе є з ким порівнювати?

— Це так важливо?

— Ну… як сказати…

— Не хвилюйся, мені не потрібен штамп у паспорті. Якщо тобі гарно зі мною, давай жити разом. У тебе є квартира?

— Однокімнатна. Я нещодавно розлучився з дружиною.

— Прекрасно! Хочеш, переїду до тебе. Чи залишайся тут.

— А що ж я буду тут робити?

— Ти хіба космонавт?

— Ні, я кінорежисер, знімаю фільми.

— Брешеш?

— Я ж це тобі кажу не до цього, а після цього. Навіщо ж брехати? — я показав їй студійне посвідчення.

Це її переконало. Запитала:

— А я бачила твої фільми?

— Телесеріали, мабуть, бачила, — і я назвав два своїх популярних телефільми.

Вона сумно зітхнула:

— Тепер зрозуміло: ти не хочеш одружуватися зі мною… Я тобі не пара.

— Есті, люба, хіба можна такі серйозні питання вирішувати на другий день знайомства?

— А кохання з першого погляду?

— Тільки в кіно.

— Там брешуть?

— Там мріють. Тобто видають бажане за дійсне. До того ж, ти повела розмову не про кохання, а про шлюб…

— Шлюб — погане слово! Давай поїдемо до Берегова? Я познайомлю тебе з батьками…

— А це навіщо?

— Не бійся, ніхто тебе проти волі не оженить!.. У нас, угорців, такого не буває.

Доїхали ми до Берегова десь за дві години. Точно не скажу, бо у автобусі заснув. Батьки Есті жили на околиці міста. Далі йшли луки та городи.

Я чекав, як вона мене відрекомендує. Та все відбулось простіше, ніж можна було чекати.

У дворі ми зразу ж зіштовхнулися з ЇЇ батьком Цр сорокарічним високим, красивим вусатим чоловіком. Він розкидав по бетонованому двору свіже сіно для просушки. Мати годувала курей біля сараю. Вони абсолютно не зреагували на наш приїзд. Буденно поздоровкались і продовжували свою роботу. Потім мати щось сказала Есті по-угорськи. Та відповіла. Вставив репліку і батько. Жінки дуже розсміялися.

Потім мати помила під рукомийником руки і стала накривати на стіл. Батько теж вимив руки. А потім звідкись виніс сулію з червоним вином.

— Це наше вино!.. — похвалилася Есті. — Ми його на базарі не продаємо. — Нам його замовляють з Ужгорода і навіть з Будапешта...

Батько, розливши вино, цокнувся з нами і усміхнено сказав:

— Як там у вас кажуть?.. З побаченням! За знайомство!

Потім ми з Есті гуляли містом. Місто невеличке, та по-західному симпатичне і чистеньке. Я ніколи не був в Угорщині, та приблизно так її уявляв. Зрозуміло, йдеться не про Будапешт.

Коли ми йшли вулицями, Есті була неуважною та веселою. Зустрічні хлопці й дівчата з цікавістю дивилися на нас, і вона їм щось говорила, як я зрозумів, хвалилася, що я кінорежисер. При цьому багатозначно перезиралася з хлопцями, я б сказав —* занадто багатозначно, але міцно тримала мою руку в своїй руці.

Ми повернулись додому, коли вже темніло. На столі чекала вечеря. Знову з’явилася сулія з фірмовим вином. Воно було настільки смачним, що я, людина повністю непитуща, випив кілька склянок і трохи сп’янів. Вино й справді було прекрасним:

солодке, але без нудотної солодкавості, терпкувате, та рівно настільки, щоб приємно лоскотати язика, не набиваючи оскоми.

Батько сказав:

— Ми поважаємо звичаї України, але намагаємось жити як мадяри. Офіційно нам це ніхто не забороняє, та ужгородська влада дивиться скоса. Як якась національна подія, якесь наше свято, обов'язково виникають питання… Поряд, руку простягнути — Угорщина. Можна продати хазяйство і перебратися туди. Але тут наша батьківщина. Влада змінюється, а ми залишаємося. Під ким тільки не перебувала ця земля!.. А ми тут працювали і працюємо. Сказано у Святому Письмі — всяка влада від Бога. Та ми теж від Бога!.. Без нас ця земля, повірте, пропаде…

— Однак коли ви поїдете з неї, яке вам до цього діло?

— Вам, міським, цього не зрозуміти…

— Але ж тут у Берегові скільки завгодно міських угорців. Чому вони не ідуть?

— Бо тут народилися і тут хочуть померти.

Я зауважив:

— Дивно. Стільки спокус, стільки можливостей, стільки доріг…

Батько позіхнув:

— Йду спати… — І звернувся до дружини — Йдеш?

— Помию посуд і прийду, — відповіла та.

Кімната Есті була у мансарді, на другому поверсі будинку. Постіль була на двох. Тобто батьків не турбувало, що ми будемо спати в одному ліжку.

Я увімкнув світло, щоб роздивитись кімнату. Та Есті зразу ж закричала:

— Вимкни світло, бо налетять комарі!..

Я вимкнув, та, схоже, запізно. Як тільки почалось у нас кохання, комарі зграєю накинулись на нас. Ми їх били журналами майже до середини ночі. А потім зачинили двері балкона.

Вранці я прокинувся від іржання коней. Вийшов на балкон. Естін батько зібрався кудись їхати. Я помахав йому рукою. Він сказав:

— Іду косити…

— Заждіть мене!… — я швидко одягнув сорочку та джинси і, глянувши на Есті, що спала по-дитячому безтурботно, злетів по сходах донизу. Запитав:

— У вас є друга коса?

Він подивився на мене з недовірою, та косу виніс.

Ми поїхали два квартали і повернули на великі луки. Виявилось, що кошу я не гірше за нього, йшли плече в плече. Він дуже здивувався і одразу заповажав мене. Ми навантажили воза свіжою травою та поїхали назад*

Не доїжджаючи до хати, він раптом зупинив коня й повернувся до мене:

— Ти справді хочеш побратися з нею?

Я перелякався, що почався тиск і знервовано промугикав:

— Ну... ми ще остаточно не вирішили... Але з часом...

І тоді він несподівано сказав:

— Не роби таке глупство. Не раджу.

Я дивився на нього очманіло, бо не чекав на таке.

А він вів далі:

— Я добре знаю свою дочку. Вона зробить тебе нещасним.

— Нещасним? — здивувався я. — Але чому?

Він не відповів. А тільки хльоснув коня, і ми під'їхали до хати.

У дворі нас зустріла Есті. Вона виспалася, була дуже весела і надзвичайно красива. Кинулась мені на шию:

— Я так скучила за тобою!

Цього ж дня ми поїхали до Ужгорода. Неподалік автобусної станції стояла якась естрада, на ній грав угорський народний оркестр. Дівчата та хлопці, багато хто — у національних костюмах, танцювали щось, що нагадувало чардаш. Це виглядало виставою, хоча нею не було.

Ми сіли до автобуса і поїхали. Сиділи на останніх місцях і крізь заднє скло я довго бачив це мальовниче свято.

Попрощалися з Есті не на залізничному, а на автобусному вокзалі, бо я запізнювався, а у єдиному таксі було лише одне місце. Вона мене похапцем обняла та поцілувала, а я встигнув сказати їй «Буду за тиждень!» і поїхав.

Але все ж таки запізнився. Побачив тільки хвіст свого потяга. Довелось, перекомпостувавши квиток на наступний день, повернутись до міста.

Есті дома не було. Сестри її теж. Потинявся містом, пообідав у ресторані. Ввечері повернувся до її дому.

Не встиг наблизитись до підворіття, як почув:

— Послухайте, що ви так дивитесь на мене?..

Я пригадав нашу першу зустріч і подумав, що це її жарт. Вже приготувався сказати: «Тому, що ви мені дуже подобаєтесь!», та раптом зрозумів: я ж ішов попід її будинком і вона ніяк не могла бачити мене. Тоді перевів погляд на протилежний бік вулиці і побачив біля газетного стенду якогось чоловіка.

Той повернувся, знайшов її очима, і масно сказав:

— Що, хочеш, щоб я піднявся до тебе?

— Авжеж!., — долинув її голос. — Перше парадне у дворі... Піднімайся сходами, я зустріну...

Чоловік повагався, мабуть, його трохи збентежила така швидка перемога, але попрямував до підворіття.

Кров прилинула мені до голови. Я вийшов на середину вулиці й гукнув:

— Есті!

Вона з’явилася у вікні. Довго вглядалася, а потім зобразила радість:

— О!.. Це ти?.. Невже запізнився?..

Я помахав їй рукою:

— Бажаю успіхів на статевому фронті!..

Вона заметушилась:

— Зажди!.. Куди ти?! Ти не так зрозумів!..

Та я йшов скоріш і скоріш, тільки б подалі від цього місця. Було до нестями гірко. Мабуть, я встиг закохатися в неї. «Як могла?! Як могла?!» — повторював про себе. А потім подумав: а чим я кращий за того, що попрямував до неї? Чи всіх інших, що, переконаний, ходили до цього? Така собі цариця Тамара, що за легендою заманювала необачних мандрівників. Ця — ще й гуманістка, бо та після ночі кохання їх убивала…

Наша впевненість у своїй неповторності заважає тверезо оцінювати своє місце в житті. Шкода від цього не тільки самовпевненому індивіду, а й суспільству. Бо впне людина собі в голову, що вона унікальна та геніальна, і лізе на гору по головах інших. А коли б знала, що вона не більше за рядове явище, то, може, й схаменулася б.

Це був мені гарний урок на все життя. Після цього я дуже тверезо оцінював своє місце в житті й претендував лише на те, на що справді мав право. Може, саме через це й не добивався високих

звань та посад, але, слава Богу, ніколи в очах людей не виглядав огидним і смішним.

Глава сорок сьома

У мене всі історії мають продовження. Не стала винятком і карпатська епопея.

Десь на самому початку 70-х років я розлучився з дружиною і жив у гуртожитку, що розташовувався над їдальнею кіностудії. Це були окремі кімнати у трьох квартирах. Черверту займала родина оператора Кульчицького, який зняв чимало фільмів.

У різні роки у цьому гуртожитку мешкали Марк Семенович Донський, Григорій Чухрай, Володимир Наумов, Віктор Гресь, Леонід Осика і ще

хтось, кого я не запам’ятав. Усі вони потім чи перебралися до Москви, чи одержали квартири. Один я жив там безліч років.

Якось клацав на друкарській машинці і не почув стукіт у двері. Оглянувся тоді, коли хтось зайшов до кімнати. Дивлюсь — якийсь зовсім не знайомий мені чоловік. Мовчки дивиться на мене.

Вигляд у нього такий, що я краєм ока подивився на гантелю.

Він помітив мій погляд:

— Не бійся… Свій…

— Серед своїх я такого не бачив.

А він далі:

— Не пам’ятаєш:.. Юрко… Джміль… Псевдо у мене таке було…

Тоді я зрозумів, що це хтось із моєї карпатської криївки. Я вів інформаційну війну проти влади і повинен був мати обережність. Та, як дурень, ляпонув:

— Джміль? Не пригадую такого...

— А Гавриша?

— Гавриша пам’ятаю.

— Ми з ним у парі на завдання ходили!..

І він засипав мене такою кількістю подробиць, що я не міг не повірити, що це справді хтось із нашої боївки, а може, й з нашого чоту. А якщо взяти до уваги, що в схроні я подовгу не сидів, роз’їжджав по всіх усюдах, то цілком могло статися, що він мене пам’ятав, а я його ні.

Виявилось, він хоч і підпав під амністію, але був висланий до Донбасу. Там мучився у забої, заробив селікоз і, з кимось побившись, вісім років відсидів у зоні. Тепер йому були потрібні гроші, щоб повернутися на батьківщику — у Скалу. Я, зрозуміло, гроші дав. Ми з ним тепло попрощались, і він пішов. Наостанок я запитав, як він мене розшукав. Він відповів, що побачив мій виступ по телебаченню, а далі все просто — пішов до кіностудії, а там сказали, де я живу.

Яким було здивування, коли днів через п’ять цей «Джміль» з’явився знову. І знову по гроші. Його нібито пограбували на вокзалі, а до міліції звернутися не наважився, бо колишній зек завжди неправий і таке інше. Сказав, що довго не наважувався знову йти до мене та доля приперла до стінки. Я не дуже повірив, але гроші дав. На цей раз прощалися без обійм.

А на третій раз (так, так, він прийшов і втретє!) я взагалі не хотів пускати його до кімнати, і він став через двері погрожувати, що піде до КГБ і донесе на мене. Я не дуже злякався. Бо кому повірять — якомусь зекові чи мені, відомому кінорежисеру? Якби у мене не було нелегальних справ, я б послав його під три чорти і все. А так змушений був знову дати гроші, правда, менші, ніж уперше та вдруге суворо попередив, що наступного разу просто вдарю його чимось важким і тим покінчу справу.

Та через тиждень він виник знову. Правда, не прийшов, а зателефонував. Сказав, шо має щось надзвичайно важливе сказати. Я кинув слухавку. Він дзвонив ще кілька разів. Я розумів: мерзотник не заспокоїться, бо хтось на студії сказав йому, що я нещодавно одержав постановочну винагороду, яка дорівнювалась вартості автомашини. Він щиро вважав, що це величезна несправедливість: він перед радянською владою особливо не завинив, а гине від селікозу, а я наробив цій владі багато лиха, а купаюся в грошах. Я з ним погодився, але сказав, що така вже доля, нічим не можу допомогти.

Зустріч наша мала відбутися під Повітрофлотським шляхопроводом. Я сам призначив це місце. Була осінь, вечоріло. Підійшов до шляхопроводу і побачив, що спуститися донизу майже неможливо. Дерев'яні сходи провалені, ще й слизькі. У напівтемряві майоріла «джмілева» постать. Помацав кинджала, що висів під пахвою — подарунок чатового Герця — есесівський кортик зі спиляною свастикою.

Тримаючись за хиткий поручень, я не думав, що він збирається мене вбивати, бо тоді не доберється до моїх грошей. Тому був ошелешений, що він зразу накинувся на мене. Залізним дрючком ледь не влучив мені у голову. Я повиснув на його лівій руці, в якій побачив шматок заточеного заліза. Пою нас проїжджав потяг.

Скориставшись тим, що він озирнувся на потяг, я відштовхнувся від нього і, хапаючись руками за хиткі поручні, поліз нагору. Та він учепився у край моєї куртки. І тепер я тягнув нагору не тільки себе, а ще й його. Та раптом відчув полегшення. А слідом за тим почув страшний крик. Вибравшись нагору, озирнувся. Потяг уже промчав. Та розшматованого тіла я на рейках не побачив. Постояв хвилин з десять і наважився (це ж треба бути таким ідіотом!) знову спуститися донизу. І лише там зрозумів, що відбулось: у нього вислизнув з рук край моєї куртки і він з'їхав донизу. Потрапив не під колеса, а вдарився об вагон, був відкинутий на кам'яну опору шляхопровода і лежав з розколотою головою. Я перехрестився і знову викарабкався нагору.

Більше ніколи доля не зіштовхувала мене з тими, хто воював разом зі мною у Карпатах. Через п'ять років я наважився відвідати свій схрон. Повторив весь маршрут зі Львова до Рожнятіва. Вийшов з автобуса там, де завжди виходив і... нічого не зрозумів. Навколо не було лісів. Тобто якась кущавина росла. Але пишного лісового багатства не стало. Лише паростки з недовикорчуваних пнів тягнулись до сонця.

На тому місці, де розташовувався наш схрон, була військова зона з колючим дротом і озброєними вартовими. Я знайшов де пролізти під дротом. Але ані нашого пня, ані наших смерек, ані будь-чого, що нагадувало б місце перебування нашої боївки, не побачив.

На хуторі, що був неподалік, мені розповіли, що емгебісти і «стрибки», так місцеве населення йменувало «яструбків» — прорадянське формування з місцевого населення, «закидали бандерів гранатами, всі загинули у схроні». Я знав, що це не так, бо ми пішли ще до початку каральної операції. Та може статися, що колись на цьому місці поставлять пам'ятника, на якому будуть

викарбовані наші скромні імена. Правда, окрім мого, бо ніхто, окрім служби безпеки (СБ), його не знав. Стоїть же в Одесі пам'ятник на честь її останіх захисників, де вписане ім'я цілком живого поета Григорія Поженяна, який, може, живий і тепер. Він спочатку написав вірша, що побачив на меморіальній дошці своє ім'я. А потім пішов до одеських керівників і переконав, що треба спорудити монумент і дав список тих, хто загинули. В тому числі й своє ім'я. Хоча він страшенно лютиться, коли йому хтось каже про це…

Я ніяк не спілкуюсь з КУН. Як побачив цих добродіїв, які нічого не знають не тільки про сучасне життя, а й про схронне минуле, подумав: про що ми можемо говорити? До того ж, бандерівська ОУН була націоналістичною, але лівою організацією, а КУН — буржуазний осередок. А я ніколи не був і не буду буржуазним. Не через те, що мені подобається комуністична деспотія, а тому, що так звані буржуазні цінності мені здаються дрібними, примітивними, міщанськими, огидними.

Я нікого не засуджую. Якщо комусь хочеться присвятити життя лише здобуванню великих грошей, будьласка. Однак великі гроші духовно не збагачують людину, а спустошують її. Багатії поклоняються не Богові, а мамоні. Балачки, що у капіталістичному суспільстві талановиті митці живуть дуже добре, може й справедливі. Хтось справді процвітає. Але хіба є підрахунки — скільки талантів і навіть геніїв гинуть у невідомості та злиднях?

У мене складне ставлення до людей. Я не політик, не прибічник глобального мислення. Політики люблять людство в цілому, печуться про його загальне благо, а окремих людей недолюблюють, зневажають чи взагалі не бачать. Я ж навпаки —зневажливо й презирливо ставлюся до людства вцілому, але

люблю величезну кількість конкретних людей, незалежно від їхнього віросповідання та національності. Це моє життєве кредо.

Глава сорок восьма

Був у Держкіно УРСР дуже впливовий редактор Григорій Борисович Зельдович. Йому спало на думку залучити до сценарної праці мого батька, відомого письменника Ігоря Леонтійовича Муратова. Сценарій планувався на Віктора Іллaріоновича Івченка, і я до нього не мав жодного стосунку. Навіть не знав про що він. Матеріал був уже готовий до запуску, коли дружина Івченка — актриса Неллі Мишкова — заявила, що через свій не дуже молодий вік студентку консерваторії не може грати. Переписати сценарій було дуже важко, й Івченко втратив до нього цікавість. Тоді Зельдович запропонував це діло мені, спокушаючи тим, що сценарій затверджений всіма кіноінстанціями Радянського Союзу. Я прочитав і відмовився. Це було не моє. Окрім хіба що голого сюжету…

Зателефонував батько і сказав, що я можу робити зі сценарієм що завгодно, тільки не міняти концепцію та сюжет. А саме ці моменти мене влаштовували, в усякому разі — не викликали відразу. Перше, що я зробив, усунув усі мелодраматичні епізоди. А потім наситив тканину твору великою кількістю сцен із реального життя. З'явилося кілька надзвичайно важливих для розкриття теми нових персонажів. Одного з них, цинічного консерваторського педагога, грав Олександр Ширвіндт. Це була його ледь не перша роль у кіно. Я написав її спеціально для нього.

Якось ми знімали на сходах харківської консерваторії. Один дубль, другий. Раптом помічаю — щось не так. Придивляюсь і бачу, що слідом за Ширвіндтом та Ірою Терещенко, що грала головну героїню, униз сходять Андрій Миронов та Марк Захаров. Вони товаришували з Ширвіндтом і приїхали відвідати його. Андрій підходить до мене (ми були з ним трохи знайомі) і каже:

«Атепер, Сашко, плати нам за зйомку. У мене ставка 50 карбованців (найвища), а у Марка — 28…» Сказав він це жартома, але я звернувся до директорки фільму й сказав: «Лілю, заплати хлопцям». А потім звернувся до них: «Тільки ви ще сьогодні зніметесь в аеропорту…» Гроші, які у них були, вони вже витратили, тому погодились. І у другій половині дня знялися практично у масовці…

Коли картину було закінчено, мені зателефонував з Москви Андрій Миронов: «Невже правда, що ти написав у титрах, що в епізодах знялися Андрій Миронов та Марк Захаров?» Я відповів: «А хіба це не так?» Тоді він став благати, щоб я вирізав цей титр, казав, що поверне гроші. Та я вже нічого не міг зробити.

Під час зйомок цієї картини відбувалося безліч кумедних випадків. Наприклад, прекрасна художниця Галя Фоміна пошила для актора Андрія

Вертоградова красиві білі джинси, які у фільмі були абсолютно непотрібні, і я заборонив одягати їх. У павільйоні ми зняли епізод, де Андрій був у чорних джинсах. Але в Харкові він виходив нібито з того ж приміщення, де були павільйонні зйомки. І Галя, закохана у свої білі джинси, тихенько одягла їх на актора. Розрахунок був такий: якщо помітить режисер, так вона їх одразу замінить. (Вона забула у готелі сценарій і не второпала, що практично це один епізод.) Я нічого не помітив, і зйомка так і відбулась. При перегляді матеріалу теж ніхто нічого не помітив. 1 який же був жах, коли це випливло під час монтажу. Не їхати ж через це у Харків на перезйомки… Словом, я залишив тільки один кадр, де актор на загальному плані сідав у машину. Всі інші кадри цього епізоду (і той, де сходами спускалися Мироном з Захаровим) довелось викинути.

Однак накладку, яка промайнула за півсекунди, кілька глядачів помітили і написали іронічні листи…

…У мене й тепер стоїть перед очима фінальний кадр фільму: з вікон трамваю прямо на камеру дивляться нещасні, втомлені люди… І на цьому з’являється напис «Чи вмієте ви жити?» І це на контрасті з веселим весняним святом, Днем птахів.

Глава сорок дев'ята

Під час підготовчого періоду фільму «Чи вмієте ви жити?» я доробляв чужу стрічку «Котлован», яку зняв молдавський режисер Василь Паскару. Він був непоганим професіоналом і погодився ставити цей безнадійний сценарій виключно задля зарплати, з наміром, знявши половину метражу, повернутися у Молдову ставити свій черговий фільм. Та затримався, і довелось відповідати. Я погодився доробляти «Котлован» виключно для того, щоб «заробити» для свого фільму «Чи вмієте ви жити?» французького трансфокатора, тобто об'єктив з перемінною фокусною відстанню. На нього претендували і голова нашої Спілки кінематографістів Тимофій Левчук, і другий секретар Спілки Микола Мащенко, і головний крокодил нашого кіно Юрій Іллєнко. Цей трансфокатор розподілявся на рівні Голови Держкіно УРСР Святослава Іванова. Однак становище Держкіно та студії було поганим — закінчувався рік, а здати цей «Котлован» у Москві не було жодних шансів. Тому кінокерівництво було змушене погодитись на принизливу для нього умову і видало офіційний наказ, за яким цей трансфокатор віддавався мені. І я став до роботи.

Знову, як і у випадку з «Великим клопотом через маленького хлопчика», виявилось, що режисер знімав зовсім не за сценарієм. Але тут виправданням могло служити те, що сценарій був фантастично жахливим.

Коли шукали для нього режисера, відмовились навіть ті, хто роками нічого не знімав, бо найменшому з професіоналів було зрозуміло, що тут одночасно знімеш два фільми: перший і останній. А молдованину було що? Він на своїй студії

користувався авторитетом і провал «Котловану» ніяк би не позначився на його долі. І тому він цинічно знімав хрін зна що.

Паскару був красивим хлопцем і великим донжуаном. Важко перелічити, скільки він перелюбив київських дівчат. На це йшов головний час його перебування на фільмі. Однак виконавиця головної ролі відмовилась лягти з ним у ліжко. І він під якимось приводом вигнав її з фільму. Її наступниця погодилась на ліжко, та швидко Василю набридла. Йому сподобалась інша артистка. Що ж він зробив? Зняв попередницю з ролі й став знімати нову коханку. Вона збрехала, що є дочкою відомого радянського дипломата. А молдованин збрехав, що є племінником Голови Верховної Ради Молдови. Деяку різницю у прізвищах (один Паскарь, а другий Паскару) ніхто не помітив. Та й кому це треба помічати? Після фільму вони навіть побрались. А за місяць з'ясувалось, що обидва збрехали. І зразу ж розлучились.

Прочитавши сценарій, я зрозумів, що з цього пива не буде дива. І прийняв рішення, на яке не наважився б ніхто, бо у разі його помилковості я не тільки втрачав французького трансфокатора, а й професіональний авторитет. Був кінець жовтня, а здати фільм треба було не пізніше кінця грудня. Тобто залишались місяць на зйомки і місяць на монтаж, озвучення і таке інше. Цього замало і для короткометражки. В чому ж був сенс мого винаходу? За тиждень я написав п'єсу, події якої відбувалися в одній декорації — ресторані. Чому ресторані? Бо стояла декорація, в якій молдованин не зняв жодного кадру. Навіщо вона була побудована, ніхто не знав. Я вибрав один столик, вийняв частину стіни проти нього і вмонтував туди рір-екран. Рір-екран досить часто застосовувався у чорно-білому кіно. Актора садили біля прозорого екрану, а з протилежного боку з потужного кінопроектора пускали зображення, як правило, зняте з машини, потяга чи пароплава. Актор перебував на тлі пейзажу, що плив за

вікном, і складалося враження, що він їде. У кольоровому кіно потужності кінопроектора було замало і тому використовували спеціальні інфро-маски. Це складна і не дуже надійна технологія. Та «Котлован» був чорно-білим, і тому технічні проблеми не виникали. Мої персонажі сідали за цей столик, розмовляли один з одним, світло на передньому плані зменшувалось і на стіні, тобто ріп-екрані, з'являлося зображення подій, про які йшлось у розмові.

Якщо на цьому ріп-екрані камера піднімалася вгору, складалося враження, шо столик з акторами теж пливе у височінь чи їде по дорозі.

У молдованина на наступному фільмі автором сценарію та художнім керівником був Андрон Кончаловський. Він подивився цього злощасного «Котлована», який в остаточному вигляді називався «Та сама ніч», і зацікавився цим прийомом. І у фіналі свого фільму «Романс про закоханих» взяв його на озброєння. У нього кімната з великими вікнами піднімається у височінь і лине над містом. Це фільм був широкоформатний і кольоровий, тому там вжитий не ріп, а інфроекран.

Мені довелося працювати на «Котловані» не тільки режисером та сценаристом, а й оператором, бо оператор фільму, побачивши, шо фільм провалився, втік відпочивати. Треба сказати, що за іронією долі саме цей злощасний фільм став вершиною творчості цього оператора. Коли я дивився матеріал, не міг повірити, що його зняла не молода людина, а задубілий у консерватизмі монстр. Зображення було не просто цікавим, а ще й дуже модним. Те, що я знімав у ресторані, за якістю зображення було нижчим за матеріал того попередника. Мені було не до якості — тільки б встигнути. І ми встигли. Фільм привезли до Москви 29 грудня. Наприкінці року були великі проблеми з готелями. Тому мене

поселили в якомусь далекому «Алтаї». Однак у коридорі Держкіно СРСР я зустрівся з директором фільму «Комісари» Григорієм Чужим. Він обурився, що мене поселили на краю світу, і забрав до себе у готель «Мінськ», що поруч з Держкіно. Я оселився в одному номері з Миколою Мащенком, а Чужий — з директором кіностудії Василем Цвіркуновим. Треба сказати, що «Комісарів» вони здавали, здається, вшосте. Начальство кожного разу повертало цей хороший фільм на нескінченні доробки. Чим же він не влаштовував партійних босів? Як правило, лад критикували за брак демократизму та реальних свобод. А цей фільм обвинувачував комуністичних керівників за занадто велику кількість демократії, за відхід від принципів «воєнного комунізму», за втрату революційного аскетизму. З одного боку, це нібито канонічні гасла, а з другого — начальству шістдесятих років було плювати на революційні ідеали, їх кревно цікавили виключно привілеї, і заклик до аскетизму не влаштовував їх ще більше за заклик до буржуазної демократії. Як довела практика, після дев'яностого року більшість комуністичних бонз прекрасно вписалися у буржуазне життя. Якщо раніше їм треба було приховувати від народу свої привілеї, то тепер — гуляй, як хочеш!.. Переконаний, після часів НЕПу ніякого соціалізму в СРСР не було. Був державний капіталізм, який забезпечував прекрасне життя компартійній еліті і тим, хто обслуговував цю еліту. Я маю на увазі літераторів і діячів культури. Бо компартійні вожді, на відміну від наших сучасних, прекрасно розуміли вплив літератури і мистецтва на суспільство. Що дешевше і простіше: створити нормальні матеріальні умови для життя народу, чи створити ілюзію, що жалюгідний стан, в якому перебуває народ, є нормальним? Окозамилювання стало найголовнішим принципом комуністичної держави. Сучасні керівники України через своє глупство цього не розуміють і зводять вплив культури на населення нанівець. Це такі ж хижаки, як і радянські, тільки цинічніші й дурніші. Український народ фантастично терплячий,

але коли його терпець уривається, пощади немає. Згадайте гайдамаччину, Хмельниччину, махновщину і таке інше. Ніде громадянські війни не були такими кривавими, як в Україні... Це застереження і до «помаранчевої» влади.

Увечері я заходжу до номера Миколи Мащенка і бачу таку компанію: Цвіркунов, Машенко і Чужий. Грають у якусь невідому мені карточну гру. Я взагалі поганий гравець, та вони мене запрошують: сідай, навчимо. Сів.

І дев'ять разів поспіль програв. Тоді один з них каже: «У нас правило — хто 10 разів програє, той всіх у готельному ресторані годує...» Запитую: «А чому в готельному?» Вони кажуть: «Щоб не вискакувати на мороз». Я заперечую: «Якщо хочете мене виставити на обід, то дотримуйтесь моїх умов: по-перше, я пропоную пройти двісті метрів до ресторану „Софія", по-друге, домовимось: те, що буде замовлено та не з'їдено, я закину всім за комір сорочки. Інакше далі фати не буду». Вони погодились. Я профав десятий раз і повів їх до «Софії».

Чому саме в цей ресторан? Тому, шо знав: ікри та дорогущої риби там не подають. У них найдорожча страва — «агнешко (тобто — ягня) по-болгарськи». Ставлять на стіл спиртовку з великою сковородою, на якій шкварчать смачні шматки. Осилити таку порцію можуть не менше як дві людини, а краще — фи. Мої колеги, зрозуміло, тицьнуть пальцем у меню на це «агнешко», не зможуть з'їсти величезну порцію і я дуже посміюся, коли буду заштовхувати гаряче м'ясо їм за комір.

Так усе й відбулося. За винятком того, що Машенко, не знаю вже як, відчув небезпеку і в останню хвилину відмовився їсти за мій рахунок. Знати про «агнешко» він ніяк не міг, бо тоді ще не мав до Болгарії жодного стосунку. Це значно пізніше він одружиться з

болгаркою й буде знімати болгарські фільми. Я знаю Миколу ледь не п'ятдесят років і мене дивує його спинномозкове відчуття небезпеки. Кілька разів він міг втратити кар'єру, та завжди щось зупиняло його на самій межі. Сільський хлопець, який без блату вступив на акторський факультет Харківського театралного вузу, потім працював асистентом на кіностудії імені Довженка, через деякий час став Народним артистом України, лауреатом Шевченківської премії, головою комітету з державної премії імені Довженка, академіком Академії мистецтв, лауреатом Всесоюзних телефестивалів, багаторічним генеральним директором

Національної кіностудії імені Довженка. Як таке могло статися? По-перше, він людина обдарована, по-друге, обпікшись на «Комісарах», він точно розрахував ту міру нонконформізму, яка дає можливість, не виглядаючи лизоблюдом, догоджати владі; по-третє, він має неймовірне, звіряче чуття на можливі небезпеки. Саме тому він став найсановитішим з усіх українських кінематографістів.

Так от, Мащенко, навіть не глянувши у меню, відмовився від мого обіду, а Цвіркунов і Чужий замовили те «агнешко», а замовивши, зрозуміли мою підступність. Цвіркунов заявив, що йому як інваліду Вітчизняної війни мають бути пільги і до того ж він у вигляді контрибуції ставить товариству пляшку коньяку, яку хотів привезти своїй дружині. Григорію Чужому крити не було чим і тому за допомогою здоровенних офіціантів, яким я все пояснив, вкинув йому за комір два шматки гарячого м'яса. Потім він бігав по студії, розстібав сорочку, демонструючи, який Муратов садист. Але хіба він не був садистом, примусивши мене гроші, які я збирався витратити на подарунок молодій дружині, викинути на ресторан?

Закінчилася ця епопея тим, що мащенківську гарну стрічку не прийняли і вшосте, а моє лайно прийняли. Московське начальство було щасливе, що вийшло хоч щось подібне на фільм. Обговорення йшло рівно п’ять хвилин. Таким чином, студія виконала план, підірваний «Комісарами», і всі одержали премії. А я одержав французького трансфокатора, який багато разів рятував мене під час надзвичайно складних зйомок фільму «Чи вмієте ви жити?».

Гадаю, це один з найкращих моїх фільмів. Зйомки його були складними не через те, що сценарій передбачав щось постановково складне. Навпаки, це була досить локальна мелодрама. Все ускладнив я сам. Саме з таких «ускладнень» і складається мистецтво. Я все життя йшов цим шляхом. І навіть телефільми, які передбачають малі гроші та спрощені рішення, ставив як нормальні кінофільми. Зовсім дешевий телеконцерт «Співає Лілія Гавриленко» робив так, ніби це коштовна кінопостановка. З розкішними декораціями, експедиціями до Умані та Кам’янця-Подільського. Що ж мені давало змогу вкладатися у жебрацькі кошториси? Ретельна режисерська розробка і дуже інтенсивний підготовчий період.

Так склалося, що для більшості режисерів періоди режисерської розробки та підготовчі періоди — це додаткові відпустки. Праця в цей час ведеться якнайбільше по чотири години на день, графік роботи — вільний. Я ж примушую групу працювати у ці періоди до 10—12 годин. Тих, кого це не влаштовує, безжалісно виганяю. На мене багато скаржились, навіть подавали до СУДУ, та я невблаганно вимагаю: чи людина віддає всю себе фільму, чи нехай працює в іншому місці. Я нічого не економлю, а просто нічого не втрачаю. Ось весь секрет.

У фільмі «Чи вмієте ви жити?» мені вдалося використати найновішу на ті часи кінотехніку, поїхати у три експедиції: дві до Харкова, одну до Москви. У Харкові я на три години перекрив рух Клочковською вулицею — найпотужнішою вантажною магістраллю центру міста. Моя молода директриса Ліля Вітязь, вражена гудінням автомобільних клаксонів, знепритомніла. Не у переносному, а у прямому сенсі цього слова. Та я непохитно стояв до кінця. У Москві теж не рахувався ні з ким і ні з чим. Знімав, як вважав за потрібне.

Коли фільм був прийнятий, але ще не випущений на екран, у чистому небі грянув грім у вигляді закритої постанови ЦК КПУ про кінематографічні справи. Три українські фільми — «Міський романс» Петра Тодоровського, мій «Чи вмієте ви жити?» та Кірині «Довгі проводи» були засуджені за... (тепер таке смішно згадувати) за «загальнолюдські тенденції». «Ці фільми могли бути зроблені у будь-яких країнах, незалежно від їхнього соціального ладу. В них не показані переваги соціалістичного ладу» і така інша хрінотінь. Фільм Тодоровського вже пройшов екранами й на ньому це ніяк не відбилось. Мені заборонили знімати фільми на сучасні теми. Гірше всіх було Кірі, бо її фільм взагалі не прийняли. Після цього вона не знімала чотири роки, працювала студійною бібліотекаркою за мізерну зарплату.

Після цього я й потрапив до секретного дослідного інституту, де вивчались паранормальні здібності людей, а потім ставив у провінції «Гамлета». А коли повернувся до Києва, мене викликав до себе голова Держкіно УРСР Святослав Павлович Іванов, який допомагав нам з Кірою в епопеї з «Нашим чесним хлібом». Це була людина розумна і досить освічена. Він довго дивився мені в очі, а потім жорстко скзав: «Коли я був головним редактором „Вечірнього Києва“, то сидів у редакції по 14 годин і одержував за це 200 ре. Тепер я працюю вісім годин і одержую 500 ре.

І не дозволю вам, блядям, змінити такий стан речей! Будеш тепер знімати фільми про що завгодно, тільки не про нашу сучасність!»

Глава п'ятдесята

І коли я гарячково шукав якусь класику, до мене зателефонували з Москви і запропонували приїхати для медичних досліджень. Я не зрозумів: які дослідження? Як я можу взяти в них участь, якщо не науковець? Та з’ясувалося, що не я повинен досліджувати, а мене. «Мене?!» «Так. Ви звертались до лікаря, що у певні моменти у вас обмежується поле зору?» Справді, колись, наприкінці навчання в інституті зі мною трапилась неприємна річ: коли думав про якісь проблеми, поле мого зору звужувалось і фіксувалось у вигляді овалів. Це були не якісь ідеальні овали, а дещо овалоподібне. Мене це стурбувало, і я пішов до офтальмолога. Це була не звичайна районна лікарня, а престижний науковий інститут імені Гельмгольца.

Лікар довго розглядав мої очі і запросив прийти наступного дня, щоб показати мене професору. Та професор теж нічого не зрозумів. Ніяких дефектів очей вони не знайшли. І досить весело сказали: «Плюньте! Забудьте! Не звертайте уваги! Люди живуть з такими дефектами зору, шо ваш дефект — повне ніщо!..» Я навіть засоромився, що відтягнув людей від серйозних справ. Красно подякувавши, пішов, і невдовзі забув про ці кляті овали, хоч вони так і залишились.

Правда, офтальмологи мене ще направили до невропатолога. Той теж нічого не знайшов і порадив приблизно те саме, що й вони: не звертаючи уваги, жити далі.

З тих пір пройшло близько десяти років. Коли зателефонували, я навіть не зразу збагнув, про що йдеться. А згадавши, подумав: «Я тепер в опалі, начальство дивиться вовком, зарплати немає. Чому

б не поїхати до Москви, провести там деякий час, відпочити, підлікувати нерви та зір?» Тому охоче погодився і поїхав.

Це була не лікарня, а, швидше, санаторій. Розташовувався він у підмосковному лісі. Територія огороджена кам'яним парканом, а зверху — колючим дротом. На прохідній — вартовий. Озброєний чи ні, не видно.

Кажу чесно: я жодного разу не перевіряв, чи можна виходити з цієї лікарні на волю. Коли мене привезли, з вікон машини бачив, що довго їхали лісом. Ніякого житла та зустрічних машин не було. Якби й схотів утекти, куди б пішов?

Жили всі у симпатичних котеджах, на кшталт тих, що після війни будували полонені німці. У кожного пацієнта був свій окремий номер з туалетом та душем. Годувалися в їдальні. На кожний котедж була своя.

За деякий час я зрозумів, що всі мешканці цього закладу мають певні надздібності. Хтось бачив майже у повній темряві, хтось міг чути розмови крізь стіну. Були такі, що нібито читали чужі думки. Бачив я там і надзвичайно сильних гіпнотизерів. Одна людина вміла кінчиками пальців розрізняти контури малюнків та їх кольори. Був там чоловік-хамелеон, який зусиллям волі змінював риси свого обличчя і робив відповідний новому ЛИЦЮ голос. Повірте, це була не тимчасова гримаса. Маска ніби приростала до обличчя. Він міг носити її скільки завгодно, практично ставши іншою людиною. Заради жарту він, бувало, зображував і тварин. Ставало моторошно. Ти розумів, шо це людина, але бачив собаку чи свиню, чи кішку з притаманним їм виразом морди і манерою поведінки. Переконаний, він мав би шалений успіх на естраді. Але був тут. Його готували для якихось потаємних справ.

Мене маринували півроку й знайшли надздібність, яка формулювалась так: «позалогічна оцінка досконалості інформаційних систем». Що це таке? Виявилось, що мої зорові овали з'являються тоді, коли я починаю думати про якусь діючу систему: людину, механізм, художній чи науковий твір, організацію, суспільство чи інше. Чіткість овалу залежала від кількості інформації про систему, яку я аналізував. З творами мистецтва було просто. А от здібностей до техніки у мене було обмаль. Економічну систему нашої тодішньої країни я оцінив без усяких зусиль. Та не наважився поділитися своїми висновками, бо вони були дуже невтішними. Мені давали дані й військового характеру. Частіше за все вони стосувались не нашої армії. Проковтнувши велику кількість відповідної літератури, я лускав ці вправи (а може, і реальні завдання), як насіння.

Овали ніколи не мали постійної форми. З кожним новим завданням вони розширювались чи звужувались, стискались горизонтально чи вертикально, мали викиди всередину чи назовні, змінюючись і в процесі мислення. Це була справжня робота. І досить важка. Втомлювався шалено. Незважаючи на те, що експерименти продовжувались не більше чотирьох годин, складалося враження, шо я працюю цілодобово.

Окрім мене було ще декілька чоловік зі здібностями, подібними до моїх. Але їх досить швидко викинули з інституту. Вони бачили теж саме, що й я, та нічого не могли сформулювати. їх використовували головним чином для того, щоб перевірити об'єктивність моїх бачень.

За деякий час збагнув: ще пару місяців такої виснажливої роботи і я вже не буду здатний займатись мистецтвом, знімати кіно. Там була прекрасна бібліотека, але у мене не було бажання щось

читати. Серед пацієнтів були симпатичні жінки, однак не хотілося до них залицятися. Тільки постійно хотілося спати.

Прекрасно розуміючи, що втекти неможливо, я обрав інший шлях. Навчився повністю відключати мозок. Під час досліджень впадав у глибокий сон. Якби я симулював, то мої мучителі зразу б це виявили. Під час досліджень на моїй голові був капелюх з електродами, який подавав сигнали на осцилографи. Але я так «відключався», що все виглядало як класична непритомність. Мене повертали до дійсності якимись уколами.

Помучившись зі мною зо два тижні, дослідники відступились. (випустили на свободу, взявши підписку про нерозголошення того, що я у них чув та бачив.

Повернувшись до Києва, я зрозумів, що, незважаючи на втому і деякі незручності, надбав дещо цінне, корисне у подальшому житті: здібність моментально і дуже доказово оцінювати художні твори, економічні та політичні ідеї. Ну, з оцінкою ідей та економіки мені довелось чекати ще 20 років, бо у нас тоді була одна ідея і одна економічна система, оцінена раз і назавжди. А от сценарній та режисерській діяльності мої нові здібності дуже знадобились. На їх підставі я надзвичайно легко і доказово аналізую твори літератури і мистецтва. Особливо кінофільми.

Вже у сучасні часи я написав чимало критичних статей з питань кінематографа та телебачення, робив грунтовні політологічні огляди. Мене охоче друкували. Але ані критиком, ані політологом не став, бо ще раз переконався, що нема пророка у своїй батьківщині. Як можна друкувати щось об’єктивне в океані необ’єктивності? Кого цікавить істина? Абсолютно нікого! Вся преса лобіює чиїсь інтереси. Навіть коли йдеться не про політику, а про мистецтво. Купка невігласів чи зацікавлених осіб гучно

кричать, що чорне — це біле і навпаки. А мої ідеальні аналізи сприймаються лише як одна з точок зору. Я людина толерантна і демократична, та уявіть собі ваші відчуття, коли ви тримаєте у руках сливу, а вам одні люди кажуть що це груша, другі — полуниця, а треті — виноград. Це все одно, що чути дискусію сліпих про відтінки кольорів чи глухих про нюанси музики. Коли людина не бачить цілком очевидного, та ще й з апломбом обгрунтовує свою помилку, мене це просто бісить.

Переконаний, незадоволення тих, кою я критикую (у мистецтві чи у політиці), виникає через відчуття безсилля, через відсутність контраргументів. Коли неможливо щось заперечити, залишається брудно лаятись.

Так і існую живим рентгеном, все просвічуючи і не маючи від цього ніякої насолоди. Але що вдієш?

Глава п'ятдесят перша

Після клятої постанови ЦК і секретного інституту довелося довго сидіти без роботи.

Я вже був відомим режисером з розряду тих, кого цінують, та постійно лають, як один провінційний театр запропонував мені поставити у них сучасну п’єсу. Я здивувався, бо ніколи не ставив п’єси. Промайнула думка: може, це шось новомодне з використанням кіно? Та все було простіше простого. Мій приятель, який став відомим драматургом, подивився «Чи вмієте ви жити?» і вирішив запропонувати мою кандидатуру для постановки його нової п’єси.

Я пококетував, але погодився. Умови запропонували досить вигідні, то чому б не спробувати? 1 що втрачав? Провалився б у столичному театрі — інша річ, сорому не оберешся. А тут — хто цю виставу побачить?

Все було б гаразд, та атмосфера в цьому театрі залишала бажати кращого. Там точилася боротьба поміж директором і головним режисером. Час від часу перемагала то одна, то інша сторона. Я побачив уже фінал цієї брудної бійки.

Як це стосувалося мене? Кожний з переможців ставив собі у заслугу, що запросив до театру відомого кінорежисера. Потім відбулось непередбачене: п’єсу роздовбали у київській пресі. І тоді супротивники почали тицяти один одному в ніс обвинувачення: «Це ти приніс до театру цю безідейну макулатуру!» «Ні, ти!» Отут їх обох і вигнали з театру. Але не за п’єсу, не за взаємні обвинувачення, а виключно через необачність тихої інтелігентної жінки — завліта театру. Вона зафіксувала у

стенограмі їхні лайки на засіданні худради з усіма, м'яко кажучи, не-парламентськими висловами.

Вважалося, що вона, як завжди, стенограми відредагує, і вставить у вуста начальства благопристойні розумні думки. Для цього її і тримали, бо ніякого стосунку до добору репертуару вона не мала.

А тут у неї захворіла дитина, не було часу на редагування і тому дала на підпис все, що нахудраді говорилось. Директор і головреж, не читаючи, підмахнули невиправлені стенограми. А тут — комісія зі столиці. Члени комісії прочитали стенограму і очманіли: «Такого не може бути! Такого не буває!» Скликали загальні збори, щоб все з'ясувати. Завліт зі сльозами на очах визнала свою провину: недогледіла, не той екземпляр підсунула друкарці… Але почали виступати актори. Вони не лише підтвердили точність стенограми, а ще й до того розповіли про своє начальство таке, що комісія перелякалась. Адже Міністерство культури повинно було помітити це раніше. А збори йшли і йшли, і з кожною хвилиною купа бруду зростала і зростала… У провінційному театрі навіть за умов, коли головреж Станіславський, а директор — ангел, загальні збори трупи у присутності столичної комісії — публічна страта. Обов'язково хтось скривджений чи творчо, чи матеріально, когось незаслужено хвалять, а когось, навпаки, цькують, хтось з кимось спить, хтось у когось щось забирає. Це той випадок, коли може існувати дим і без вогню. А якщо щось хоч трохи горить, то підніметься стільки диму, що навкруги нічого не буде видно.

Театр! Видовище! Лицедійство!

І поперли обох моїх роботодавців. І зібрав я свої нечисленні речі. І купив квиток на швидкий потяг. Та раптом (у моєму житті все раптом!) дзвінок з обкому: «У нашому театрі склалася нездорова

атмосфера, а тепер і взагалі ЧП. Чи не погодитесь хоча б півроку керувати театром, поки ми не знайдемо кандидатуру на посаду головного режисера? Для нас велика честь ваше перебування у нашому місті...» і таке інше. Я спокійний до лестощів, тим паче — до наївних. Але в голові спалахнула ідея, яку я випалив секретарю обкому: «Я можу погодитись тільки за певної умови!» — «Зрозуміло, зрозуміло, ми зробимо вам найвищу ставку і дамо квартиру!» — «Я не про це... Я залишусь, якщо зможу поставити „Гамлета“ Шекспіра». Секретар обкому, який приготувався до якихось неймовірних вимог, ледь не розсміявся: «Та ставте все, що заманеться! Тільки, щоб воно не було заборонене цензурою...»

Глава п'ятдесят друга

Мій батько вважався загиблим. Було кілька свідків, які нібито на власні очі бачили його загибель то в перші дні війни, то коли його страчували німці, то ще в якомусь місці. Хтось з українських поетів навіть написав вірша про героїчну смерть Ігоря Муратова.

У 1945 році мама чомусь не відіслала мене до рідного полтавського села, а направила мене аж до Іркутська, де тоді жили і працювали мої дядько і тітка. Дядько був головним режисером, а тітка — провідною актрисою міського театру.

Довезла мене матуся тільки до Москви. Звідти я один поїхав до Новосибірська, де мені допоміг пересісти на іркутський потяг брат того самого Леоніда Ароновича Юхвіда, що написав «Весілля у Малинівці». Все відбулося, як було задумано, і я без особливих пригод прибув у старовинне місто на Ангарі. Вся трупа іркутського театру мешкала у старому готелі, переробленому на гуртожиток. У люксах жило керівництво, а всі інші, залежно від заслуженості й таланту, займали номери першого, другого і третього класу. «Розрядиість» визначалась кількістю кімнат і зручностями, які були тільки в номерах люкс і першого розряду.

Своє шкільне навчання пам’ятаю як у тумані. Не можу пригадати ані вигляду школи, ані лиць вчителів, ані які там були учні. Одне тільки випливає з туману: моя бійка з найсильнішим хлопцем класу. Він викликав мене на двобій, не розрахувавши, що він — тиловий хлопчик, а я — башибузук, що пройшов війну. Причиною його перемог над іншими учнями було те, що він відвідував секцію боксу. У моєму випадку це його погубило. Він почав навшпиньки плигати навколо мене, та я схопив його за руку і вдарив коліном у сонячне сплетіння. А коли він зігнувся від болю,

кілька разів вдарив у лице. Це був справжнісінький нокаут. Хлопець знепритомнів. Я не став чекати, коли він отямиться, і пішов. Відкачували його інші хлопці. Він потім стверджував, що я бився нечесно, та мене це обходило. Більше ніхто мене не чіпав, хоча охочих побити новачка було чимало.

Та невдовзі сам став жертвою нечесного прийому. Мені дуже подобалась дівчинка, дочка подружжя акторів. Звали її Лялею. Гарненька білявенька відмінниця, яка через багато років стала досить відомою актрисою. Навіть у якомусь фільмі зіграла дуже зреалізовану (у сенсі зовнішності) Націю Костянтинівну Крупську. Я розшукав її у Москві, зателефонував, почув зі слухавки: «Я дуже рада тебе бачити, але я... заміжня...» Я спочатку отетерів, а потім розреготався. Бо вважати, що я буду до неї залицятися, не було аніякісіньких підстав. Її репліка на кшталт Тетяни Ларіної була смішна і недоречна.

А колись, сидячи в їхньому номері, я з величезною насолодою гладив її гарненьку голівку і найбільше на що наважувався — поцілувати її в щоку.

І раптом — дізнався, що в мене є суперник. Більше того — вона зізналась, що їй однаково подобаємось і він, і я. Хто такий? Учень місцевого суворовського училища. їхня жіноча школа влаштовувала з цим училищем спільні вечори, і Ляля завжди з ним танцювала. Ото так! Краще б стеля готелю обвалилась на наші голови...

І от я його вперше бачу. Такий же, як і я, малий на зріст, лише трохи кремезніший. Кирпатий ніс і в очах — надзвичайна пиха. Ще б пак — я цивільна штафірка, а він — майбутній офіцер. Суворовець сидів поряд з нею, обнявши за плече. «Ану йди сюди!» — скомандував він. Як якийсь зомбі я підійшов. «Ближче!

Ближче!» Я ще наблизився до нього. Раптом він скочив і вдарив маківкою голови мене у підборіддя. Страшенний біль, — і я виплюнув два зуби. Вразлива Ляля аж знепритомніла. Це мене врятувало, бо суворовець кинувся до неї й не став мене добивати. Губи у мене розпухли, і стали схожими на два величезних вареники. Мій жахливий вигляд викликав радість однокласників і повну втрату авторитету в очах Лялі. Ми потім разом грали дітей Нори у спектаклі «Ляльковий дім» за Ібсеном, та ліричні стосунки вже не відновились.

Завершилась ця історія досить сумно. Закінчувалась зима, але міський каток ще працював. Зрідка я ходив туди. Одного разу, закінчивши катання і знявши ковзани, перевзувся у валянки. І тут підкотилася Ляля. Весела, усміхнена, гарненька. Я був здивований і не помітив, шо за нею під'їхав і той самий суворовець. Вона сказала: «Хлопці! Вже час вам помиритися! Простягніть один одному руку!..» Я, наївний пентюх, простягнув долоню, а він у неї плюнув. Це вже було занадто! І я його вдарив.

На ковзанах, зрозуміло, нема стійкості, тому він не тільки впав, а й відлетів на кілька метрів. І в ту ж мить до нас під'їхало ще кілька суворовців, які познімали з себе ремінці з пряжками. Побачивши це, Ляля заверещала. Не знаю, чи занепокоїлась вона моїм становищем, чи подумала, що буде вкрай незручно, якщо через неї покалічать племінника головного режисера, але мужньо встала між ними і мною. І що ж ви думаєте? Майбутні офіцери, яких навчали танцям і гарним манерам, схопили дівчинку за руку і відкинули з такою силою, що вона відкотилася на протилежний край катка. Та я вже отямився і, схопивши в руку ковзани, став ними лупцювати нападників. Не пам'ятаю, чи чинили вони якийсь опір. Я ніби зійшов з глузду. Зупинили мене тільки два міліціонери, яких покликала Ляля. Півкатка, де все це відбулось,

нагадувало битву на Чудському озері. На кризі яскравіли калюжі крові, в яких валялось троє скалічених суворовців.

Мене врятувало, що, по-перше, їх було багато, а я один; по-друге, авторитет мого дядька, а по-третє, те, що Ляля свідчила на мою користь. Але вітчизняна війна ще не закінчилась, а хлопчики вважались військовими. До того ж, вони були дуже скаліченими. Одному з них я ковзаном відрубав вухо. Це вже була карна справа. Допомогло мені лише те, що начальник суворовського училища озлився на постраждалих курсантів, які вчотирьох не змогли подолати цивільного ровесника, і тому припинив справу.

Дядькові й тітці набридли мої пригоди і вони навесні відправили мене додому. Я їх розумію: своїх дітей у них не було, а таких, як я, й не могло бути. Хіба їхній син мав би дитинство, яке мав я?

Та повернувшись до Харкова, я вскочив у ще одну халепу. Мама завезла мене до Запоріжжя, де жила зі своїм чоловіком, а там знову почались бійки. На цей раз — із племінниками мого вітчима, яких дратувало моє вторгнення на їхню територію. Вони були трохи старші за мене, та не на того напали. Всі тодішні дитячі бійки починалися з обопільних погроз. Це могло тривати по півгодини. Психологія дітлахів була стійко налаштована на це. Я ж бив одразу. Без усяких погроз. Це збивало супротивників з пантелику й надавало мені величезної переваги. Племінників було двоє, і я бив ногою чи палицею спочатку одного, а потім без всякої паузи другого. їм би надбати досвід, а вони щоразу проґавлювали мій напад. Одного разу я підслухав, як вони змовлялися першими напасти на мене. Один одного підбадьорювали: «Кожний з нас вдвічі сильніший за нього!» У такому войовничому настрої вони вийшли з-за сараю зразу ж спіткнулися об ногу, що я їм підставив, і були відлупцьовані мною.

З плачем побігли до хати. На мене накинулась зі скалкою сестра вітчима, їхня мати. Я побіг від неї, дратуючи кривляннями. Вона за мною. Я заманив її у глибину садка, де була яма, закидана гілками. Там раніше стояв сортир, який перенесли на нове місце. Я ту яму перескочив, а от сестра вітчима, що важила близько вісімдесяти кілограмів, провалилась. Не можу оповісти скандал, який вчинився, коли її витягли з перебродилого гімна. Від неї так тхнуло, що люди аж на вулиці затискали носи. А всіх родичів зразу знудило.

Після цього мене відправили до села.

Унаслідок Іркутської епопеї я зненавидів суворовців і суворовські училища. Та куди подінешся від долі? Цитую документ:

«Президія Харківської організації Спілки Радянських письменників України просить Вас сприяти у влаштуванні до Чугуєвського Суворовського училища сина харківського письменника Ігоря Муратова, що загинув на фронті вітчизняної війни — Муратова Олександра, 9 років. Поет Ігор Муратов був одним з провідних поетів в Україні, автором 15 книжок віршів, член ВКП(б), брав участь у фінській війні 1939 року й мав урядову нагороду, загинув у перші місяці Вітчизняної війни на Білоруському фронті. У наші часи Всеукраїнське Правління Спілки Радянських письменників, клопочучись про увічнення пам’яті письменників, що загинули на фронті, започаткував у видавництві Укрвидав посмертне видання віршів Ігоря Муратова. Син І. Муратова Олександр, учень III класу 131 середньої чоловічої школи знаходиться на утриманні матері Мартен Л. О., яка впродовж усієї війни працювала медичною сестрою у військових шпиталях (у цей час — у шпиталі № 5982), й тому не має можливості приділяти достатню увагу для виховання дитини. До того, ж матеріальне становище родини надзвичайно складне.

В силу вище сказаного, Спілка Письменників вважає за необхідне і справедливе, щоб син загиблого на фронті відомого поета одержав виховання у Суворовському училищі.

Відповідальний секретар Харківської організації СРПУ: Микола Нагнибіда.

Секретар парторганізації — нерозбірливо. 2/УІІ 1945 р. № 132».

Господи! Я пригадую цей рік як суцільний жах. Але, переконаний, саме він відіграв величезну роль у тому, що я не став карним злочинцем, бо тодішнє буття так і штовхало підлітків на кривий шлях. Пішов я з суворовського училища через те, шо у 1946 році з небуття випірнув мій батько. Його висмикнули з гущавини безликих зеків і направили на міжнародний конгрес колишніх в'язнів німецьких концтаборів. А після конгресу дозволили повернутися додому. Та це інша історія. Я ше повернусь до неї.

А тепер — знов про Іркутськ і про мого дядька Михайла Михайловича Ляшенка. Я абсолютно не розумівся на мистецтві й мені у театрі подобалось абсолютно все. Будь-яка поганенька п'єска хвилювала мою душу, вичавлювала сльози. Я був, мабуть, найвдячнішим глядачем у світі. Це тепер, згадуючи юність, проведену за лаштунками провінційних театрів, я розумію, що там було болото, як дві краплі води схоже на жалюгідну дореволюційну антрепризу.

Майже весь репертуар був заповнений плодовитим Лопе де Вега. Цього вимагала каса. Ще дві-три п'єси Костянтина Симонова. Потім якась жахлива стряпанина місцевих корифеїв. І трошки високої класики — не так для публіки, як для душі, щоб остаточно не затягла провінційна трясовина.

На тодішньому сірому тлі мій дядько виглядав справжнім Меєрхольдом. Він іноді висував сцену до середини залу, випускав акторів з фойє, і вони йшли через весь зал на сцену. В якійсь п’єсі він підвісив над залом трапеції, на яких переверталися справжні гімнасти. Я б вважав дядька засновником радянського театрального ренесансу, якби всі його новації не виглядали недоречними і виконаними на низькому професійному рівні. Тому відродження радянського театру змушений перенести на пізніші часи і в інше місце…

Краще за все у дядька виходив камерний репертуар: Ібсен, Симонов, Островський. А сам він був прекрасним Крогстдатом, Штокманом, Дульчиним, Паратовим. Його як актора навіть запрошували у провідні московські театри. Та щоразу виникала проблема з моєю тітонькою, його дружиною. На жаль, їй там нічого не обіцяли, а у провінції вона пере фала всі головні жіночі ролі. Та і Михайлу Михайловичу шкода було покидати становище царя і бога, яким він був у периферійних театрах. Я не знаю, як виглядав Гамлет Ірвінга, та мені чомусь здається, що дядько в цій ролі був схожий саме на нього. Мене вражала його ущерблена, вкрадлива шаленість.

За своєю сутністю дядько був скоріш не театральним, а кінематографічним актором. На сцені він практично не грав, а залишався самим собою. Сама сутність ролі корегувала його поведінку. Він був чудовим у багатьох шекспірівських п’єсах: Ромео і Мальволіо, Оберон та Яго. А наприкінці своєї кар’єри, коли дуже розповнів, блискуче грав Джона Фальстафа.

Середнього зросту, з приємним, трохи безформним «акторським» лицем, дядько дуже точно гримувався і виглядав на сцені надзвичайно ефектно.

Я не можу забути його в «Норі». І хоча сам грав там (навіть збереглася афіша з моїм прізвищем), знаходячись на сцені, не міг відвести від нього очей, а коли йшов за лаштунки, то й звідти продовжував дивитися на дядька. Моїтодішні враження, зрозуміло, не є міркою акторської майстерності: адже я сто разів дивився жалісливу п'єсу «Тристан і Ізольда» і був закоханий у гарненьку, але бездарну актрису, що грала головну роль. Але ще більше я був закоханий у сам театр. Я грав ще у спектаклі про 1812 рік, між іншим, у парі з Льонею Гайдаєм. Тим самим Гайдаєм, який потім уславився знаменитими кінокомедіями про Шурика, «Іван Михайлович змінює професію» та «Діамантова рука». Це мабуть був єдиний справжній комедіограф у Радянському Союзі. Ну, ще Віктор Іванов у Києві. Та у Іванова справді вдалими були лише знамениті «За двома зайцями», а в Гайдая — майже все, що він робив.

Данелія і Рязанов робили не комедії у чистому вигляді, а філософські притчі з елементами гумору. Це ж можна сказати й про «Біле сонце пустелі» Володимира Мотиля. Справжнім комедіографом був лише Гайдай. Повернувшись пораненим з фронту, він закінчив театральну студію мого дядька і працював актором. А десь у 1948 році вступив до ВДІКу, там ми з ним і зустрілись.

Він гарно ставився до мене, але був людиною замкненою, мовчазною, неусміхненою, як і більшість справжніх виробників сміху, і спілкуватися з ним було дуже важко. Далі щоденних вітань наші з ним стосунки не йшли.

Моя любов до театру в Іркутстку набрала прямо-таки загрозливої форми. Я щодня втікав зі школи і, якщо не сидів за лаштунками, майстрував з картону, фанери, сірників та паперу театральні декорації, меблі й костюми. Спочатку повторював ті, що бачив на

сцені. Потім став фантазувати, вигадувати щось своє, пригадувати те, що вичитав з книжок.

Судячи з афіш, що висіли у театральних коридорах, тут були поставлені майже всі Шекспірові п’єси. І взагалі стільки всього, що залишалось дивуватися, як актори спромоглись за невеликий термін вивчити кілометри тексту. Провінційні театри не могли постійно не оновлювати свій репертуар. «Культурна громадськість» встигала подивитися нову п’єсу за п’ять-шість вистав. Ще за десять переглядала її (у «культпоходах») і некультурна. Після неї прибиральниці вимітали з зали купи лушпиння кедрових горішків. Публіка активно лузала їх під час вистави. Для виконання фінансового плану весь час повинні були відбуватися прем’єри. Лихоманка генеральних репетицій трусила театр постійно. Хорошим головрежем вважався не той, хто піднесено мислив, а той, хто був здатний керувати майже некерованим механізмом. Описане Карелом Чапеком у гуморесці «Як робиться спектакль» життя театру є не перебільшенням, а святою правдою. Це диво, що з усієї цієї метушні народжувалось якесь видовище, тим паче — гарне.

Чесно кажучи, я дуже нудився, спостерігаючи репетиції «Гамлета». Дратували безкінечні зупинки, непотрібними здавались дядькові розмови про традиції англійського театру і про особу Шекспіра, повторювання зіграних сцен. А мені було цікаво, що відбудеться далі.

Зрозуміло, можна було відкрити Шекспіра і прочитати п’єсу. Та я любив стирчати на репетиціях, спостерігати, як на моїх очах дещо безформне набуває конкретної форми. А тут дивився і нічого не бачив. Одне і те ж. Одне і те ж! П’єса нібито інтригувала мене, особливо її інфернальна течія, пов’язана з тінню батька Гамлета, однак все було таким заплутаним, обтяжливим, ірраціональним,

незрозумілим, що я повністю розчарувався у Шекспірі. Так і кортіло вибігти на сцену і все спростити, роз'яснити, поставити на свої місця. Роз'яснити все не тільки моєму дядькові, а й акторам, персонажам і самому Шекспіру! Навіщо стільки говорити? Дізнався, хто отруїв батька, і мстися. Проший мерзотника шпагою, порубай мечем! Дядько всіляко ідеалізував Гамлета, а мені той здавався жалюгідним боягузом, жахливим балакуном, нікчемою. Мене влаштовував лише фінал, коли Гамлет, зрештою, всіх ворогів убиває. Хоча, був переконаний, що він повинен був це зробити набагато раніше.

За два місяці — максимальний для цього театру термін — я подивився готову виставу. Не те, щоб вона мені не сподобалась. Але більше не хотілося її дивитися, хоча всілякий непотріб дивився по десять разів. Однак всі ті п'єси забував миттєво, тому й міг дивитися їх знову і знову, — ось «Гамлет» засів у моєму мозку розпеченим цвяхом і мучив постійно.

Роки через два, вже у Харкові, мені на день народження подарували солідний том із золотим обрізом: кілька трагедій Вільяма Шекспіра у російському перекладі Щепкіної-Куперник. Може, завдяки цьому я більш-менш вправно оволодів літературною російською мовою, хоча старовинний стиль дратував, заважав україномовному хлопцеві сприймати смисл п'єс. Навіть своїм зовнішнім виглядом фоліант архаїзував тексти. Прекрасна, але занадто реалістична графіка тушила уяву, бо давала тільки єдине, неоромантичне трактування образів. І я розпочав беззмістовну та аморальну роботу: став перекроювати п'єси за своїм розумінням та смаком, безбожно знущаючись зі Шекспіра.

Що стосується діалогів та монологів, потім з'ясувалось, що виправляв я не так геніального англійця, як Щепкіну-Куперник,

яка перекладала Шекспіра у дусі своїх часів. Я ж пристосовував тексти до своїх.

Мій «Гамлет» був простим і зрозумілим. Такий собі детектив на історичну тему у манері Вальтера Скотта. Містику я викинув. Навіщо вона? Я пояснював її присутність у п’єсі релігійними забобонами часів, в які жив Шекспір, і щиро вважав, що епізод, коли привид батька розповідає Гамлетові таємницю своєї смерті, значно зменшує інтригу. Сам Гамлет, а паралельно з ним і глядач, повинен розгадати страшну таємницю загибелі батька.

Він розігрує знамениту «мишоловку», щоб подивитися, як буде Клавдій реагувати на пантоміму про отруєння короля. Королева та її новий чоловік не витримали, пішли з вистави, — значить вони і є вбивцями!

У восьмому чи дев’ятому класі я намагався поставити «Гамлета» у драматичному гуртку. Для цього переклав текст українською мовою, не знаючи, що переклад уже існував. Віршовані тексти не вжив — мене цілком задовольняла і проза. Позбувся архаїзмів. Персонажі заговорили сучасною мовою.

Слава Богу, з постановкою нічого не вийшло. І не через відсутність наполегливості. Просто мої однолітки не тільки не були акторськи обдарованими, а й просто не могли вивчити стільки тексту. Мій ентузіазм згас. До того ж перебігла дорогу якась п’єска Диховичного і Слободського, що викривала американський спосіб життя. Я там грав містера Б’ютифула, представника фірми скла, шо не б’ється, і, приклеївши величезного гумового носа, користувався величезним успіхом у шкільної публіки. Така дилема переслідувала потім усе життя: чи робити високе мистецтво, чи мати успіх у публіки. Частіше схилявся до першого.

Мій комедійний успіх грунтувався не на здібностях, навіть не на гумовому носі, а виключно на патологічному хвилюванні на сцені. Від неймовірного хвилювання у мене порушувалась кординація рухів. Права нога і права рука, а потім ліва нога та ліва рука рухались вперед разом, що викликало гомеричний регіт. Я намагався повторити таке поза виставою і не зміг цього добитися. Спробуйте самі: безнадійна справа! На прем'єрі я став боротися з цим координаційним дефектом — з переляку хапав однією рукою другу, шо весь час виходила з-під мого керівництва, а потім обома руками намагався вгамувати свої ноги, що примушувало публіку помирати від сміху. Нашому керівнику навіть довелося закрити завісу, щоб публіка відсміялася і дала можливість продовжувати виставу.

Мене спіткала гучна і дуже дурна акторська слава. Я десятки разів грав цього ідіотського Бьютифула і повністю забув про «Гамлета».

Спробу поставити «Гамлета» я потім робив кілька разів: у солідному палаці культури, у московській напівофісній театральній студії, у ВДІКу. Я взяв у Бориса Леонідовича Пастернака його блискучий переклад. Але, як мені тоді здавалось, догоджаючи красі стилю, він не зовсім точно доносив текст п'єси. Я досить пристойно знав англійську і зробив спробу звірити авторську думку з перекладом. Робив я це зовсім не для того, щоб викрити розбіжності, а просто намагався розгадати деякі туманні місця, що постійно не давали мені спокою.

Мої стосунки з цією п'єсою розвивалися, як справжнє кохання, що входить у серце непомітно, стиха, іноді навіть через муки та роздратування, але потім вкорінюється стійко, як зазубрена скалка. Весь час хочеться невідомо кому щось пояснити, зрозуміти, вилікуватись, викрити свого кумира, скинути його з

п'єдесталу. Та хіба ірраціональне скинеш? Не переконаний, що справжня любов — це солодке почуття. Солодке приїдається, набридає. Любов —* це частіше за все мука. Мене приваблювала і в той же час відштовхувала ця трагедія Шекспіра. Я відчував, що всі повороти сюжету — це не перипетії життя героя, а звивини авторської думки. Складалося враження, що це не відшліфований чистовик, а чернетка ходу думок Шекспіра, який перевтілився у свого героя. А враження недописаності, деякі недосконалості виникали через те, що мозок генія може осягнути майже все, та не може осягнути себе. Бо для цього потрібний апарат мислення ще вищого гатунку. Але у природі такого не існує. Такий апарат можуть мати лише безсмертні боги. Звідси — темні місця цієї п'єси.

Інші шекспірівські трагедії розшифрувати не так уже й важко. В цьому допомагає й сам автор. Це не так трагедії, як притчі. їхні герої, на відміну від Гамлета та персонажів античних трагедій, можуть обирати собі життєвий шлях, в їхніх нещастях винуватий не безжалісний фатум, епоха, людство, а особистий неправильний вибір. Якщо вони не мають сили подолати свої пристрасті й стати на доцільний шлях, то це ще нічого не означає: не вони, так глядач, подивившись п'єсу, змінить своє життя, піде іншим шляхом, зменшить свою залежність від хибної пристрасті. Всякий справді великий письменник повинен так будувати свої твори, щоб вони не замикались на долях персонажів, не закінчувались з фіналом п'єси, книги, фільму, а продовжували жити і розвиватися у душах тих, хто дивиться чи читає. Добре розібратися з персонажами у межах літературного твору — це ще не стратегія, а лише тактика. Стратегія — це вміння включити мільйони читачів та глядачів у коло співучасників п'єси, книги, фільму.

Висока трагедія не потребує ніякого мораліте. Вона розповідає про значно більше за тлінність життя окремої людини і навіть окремої держави. Вона показує співвідношення особистого з вічним. Саме показує, а не вказує, бо навіть геній не може сформулювати наслідок такого співвідношення точно.

Гамлет не в змозі змінити свою долю. І ніхто не зможе йому допомогти. Знає він чи не знає справжню причину загибелі батька, буде він мститися чи ні — суті не міняє. Він доторкнувся до таких таємниць буття, до яких мають право торкатися тільки боги. Для людини таке діткнення смертельне. Він це розумів, але не доторкуватись не міг. Він і обранець найвищих сил, і їхня жертва. Бажання істини влізло у його серце та мозок, його вже не витягнеш звідти. Він приречений. І найцікавіше — шо ніяку мораль з цього витягти неможливо. Здавалося б — ну що цей Гамлет глядацькому залу? Таке високе нещастя може звалитися на одного з мільйона пересічних громадян, чи й менше. То чому ж так тихо у залі? Чому всі не відривають очей від сцени? Може, з тієї ж причини, що бідні люблять читати і дивитися серіали про багатіїв? Може, мріють поставити себе на їхнє місце? До речі, багаті теж чомусь люблять читати і дивитися фільми про бідних. А щасливі охоче читають про чужі нещастя. А нещасні поглинають рожеву сентиментальну літературу про тимчасові негаразди щасливих багатіїв. З тієї ж причини зжебрачені духом, а такими за великим рахунком є всі люди, хочуть доторкнутися до величі духу Шекспіра. Тому людей і приваблює «Гамлет».

Я дещо почав намацувати, потроху розуміти. Зажевріло, замерехтіло далеке світло. Ще не яскраве, досвітнє, незрозуміле. З'явилися постаті персонажів, хоч і туманні, позбавлені чітких контурів та кольорів. Як у Гордона Крега, що поставив «Гамлета» у чорно-сірій гамі.

Якби я поставив цю п’єсу у ВДІКу, неминуче б провалився. На щастя, Герасимов сказав, що до таких речей я ще не доріс і майбутньому кінорежисеру доцільніше ставити на майданчику (так називалася наша маленька сцена) не театральну драматургію, а прозу. «П’єса штовхає до яскравих прийомів, до театральності, а кіно дещо протилежне цьому».

Герасимова здивувало, що хлопець, який прийшов на режисерський факультет з операторського, який до цього абсолютно не цікавився роботою на майданчику, раптом запропонував театральну п’єсу. І яку п’єсу!.. Яка наївність. Що я про неї знав? Що я міг, завдяки їй, сповістити людям? Мої особисті, можна сказати, інтимні стосунки з цим твором навряд чи були достатнім приводом для публічних демонстрацій.

І знову багато років я не повертався до цієї п’єси. Читав усе, шо писалося про неї, дивився всі нові вистави. Однак не доторкувався. Бачив спектаклі Пітера Брука, Миколи Охлопкова, Юрія Любимова, Андрія Тарковського. Кожного разу радувався чи засмучувався. Засмучувався, що є люди талановитіші за мене. Радів з того, що бачив: ніхто з них не поставив «Гамлета» так, як хотів ставити я. Тобто ще жевріла якась надія.

Глава п'ятдесят третя

І ось мрія почала здійснюватись.

Та якби я міг собі уявити, в який потрапив гадючник… Поки були директор та головреж, великі інтригани, все було більш-менш тихо, бо на кожну акторську підлоту вони відповідали ще більшою підлотою. Атут приїзд комісії і скинення влади надали трупі наснаги на подальшу визвольну боротьбу. Вони так і точили на мене зуби! Трупа нагадувала тигра, якому довелось покуштувати людського м’яса, і тепер він став людожером. Та тигра можна застрелити, а от що робити з акторами? Всіх не виженеш. Я прекрасно керував знімальними групами, але порівняти їх з театральною трупою, що вийшла з-під керівництва, неможливо. Що ж, з вовками жити, вовком вити.

Перше, що я зробив, пригадав старий колоніальний метод: розділяй і володарюй. Поодинці запрошував до кабінету провідних акторів і дуже обережно настроював одних проти інших, різним людям обіцяючи одні й ті ж ролі, одні й ті ж квартири. За два тижні у театрі встановилася необхідна рівновага. Всі потаємно ненавиділи конкурентів і любили одного мене. Я ж колись набрався досвіду у свого дядька, який послідовно очолював декілька провідних провінційних театрів.

Далі я ретельно вивчив склад трупи. Подивився п’ять вистав. Що сказати? Лише кілька акторів мали право грати на сцені. Вражала не так бездарність, як дивовижна некультурність. Треба було слідкувати за собою, щоб не вживати іноземних термінів, бо ніхто їх не розумів. Я якось сказав про інфернальність, так одна актриса почервоніла і образилась. Що вона подумала, важко зрозуміти. Особливо на тлі матюків, якими так і сипав мій попередник.

Мабуть, угледіла в цьому якесь примхливе статеве збочення. А може подумала, що я її обвинувачую в індиферентності. Хто знає...

А взагалі цей театр був як і всі театри. Київські нічим не кращі. Мій попередник, перед тим як поїхати з міста, познайомив мене з ситуацією у трупі. Судячи з його коментарів, він був людиною не дурною і, може, навіть обдарованою. Його згубила величезна любов до інтриг, він у них просто купався. Таким же був і екс-директор. Колись вони були друзями, разом пили горілку, товаришували родинами. Та потім щось не поділили.

І директор, якого головреж і привів у театр, почав писати на нього доноси. Той відповів тим же. На ці доноси в обкомі не звертали уваги, доки не нагрянула та комісія з Міністерства культури.

Мій попередник почав репетирувати п'єсу місцевого драматурга під назвою «Наша бригада» і залишив мені її у спадок. Драматург був нездарою, але не дурнем, і вважав, що бути у репертуарі поряд з Шекспіром досить почесно. Коли на мене напалась худрада, він палко підтримав мене, сказавши: «Поганий солдат, який не мріє стати генералом!» Актори спробували чинити опір, та я їхні аргументи розтрощив ущент, бо був досвідченим бійцем, що постійно змагався з ідеологічними інстанціями. Жалюгідні провінційні інтригани були для мене порожнім місцем. На кого я тільки не посилався!.. На Леніна, хоч той нічого про Шекспіра не казав, на Луначарського, на Льва Толстого, який, як відомо, не любив Шекспіра. Так, я сказав, що за Леніним той був дзеркалом російської революції, і присутні не зрозуміли, хто саме був цим дзеркалом — Толстой чи Шекспір. Після певного моменту це вже не мало жодного значення. Супротивник вчинив останній опір, пославшись на прекрасний фільм Григорія Козінцева «Гамлет». Це був сильний аргумент, бо Смоктуновського у цій трупі явно не

було. У вигляді контраргументу я розповів про своє знайомство з Козінцевим і пообіцяв привезти фотографію, де ми з ним стоїмо поряд. До постановки це не мало жодного стосунку, але суто психологічно вплинуло. Перемога була повною.

Тоді перейшли до розподілу ролей. Я був переконаний, що почнеться страшенна бійка. Та нічого подібного! Ніхто не хотів встрявати у цю складну та вкрай ненадійну справу. Нікому не хотілося вступити в суперництво зі Смоктуновським та іншими прекрасними акторами, що знімалися у козінцевському фільмі.

Я намагався пояснити, що кіно і театр — різні речі, що в заземленій кінопостановці є свої переваги, але й свої втрати: там все конкретизоване, а у Шекспіра це абстрактна арена зіткнення людських душ. Це мікрокосм, збільшений генієм драматурга до масштабу макрокосму. Розповідаючи все це акторам, я й сам багато чого збагнув. Але моїх здогадок вистачало на те, щоб захопити людей, та не вистачало для постановки. З цим я зіткнувся пізніше.

Мені пощастило: зі зйомок на «Мосфільмі» повернувся молодий актор, повністю позбавлений комплексу меншовартості. «Гамлет? Згодний!» Якийсь талант у нього був, але після двох місяців перебування у Москві працювати з ним було надзвичайно важко. Не мало значення, що порівняно з тим режисером, у якого він напередодні знімався, я був Фелліні. Для нього Москва стала центром світу, а мій Київ — нічим. З його вуст вилітали феєрверки імен знаменитих акторів. Смоктуновський був для нього Кєша, Табаков — Льолік, Ширвіндг — Шурик, Гафт — Валюня, а Миронов — Андрюша. Він купався у променях своєї неіснуючої слави, яку так шанували гарненькі дівчата, що прогулювались вечорами місцевим Бродвеєм.

Зі мною, як з колегою-«кіношником», він одразу перейшов на «ти». Та я не дозволив. І не тому, що пихатий. А тому, що зразу зрозумів: дай йому привід —* сяде з ногами на голову. До того ж я не терплю слово «кіношник», яке принижує мою важку і прекрасну професію. Я нічого йому про це «ти» не казав, а просто вперто називав його на «ви». І довелось йому зрозуміти недоречність амікошонства.

Офелію я знайшов прямо на вулиці. Мене привабив її ангельський, але трохи збочений вигляд. Виявилось, що вона актриса ТЮГу, де грала молодих вчительок та прекрасних фей. На мою пропозицію одразу погодилась, бо у своєму театрі була мало зайнята. Попит як на вчительок, так і на фей був мізерний. Мене непокоїло одне — її розумова анемічність. А талант, мабуть, був. Маленький, але оригінальний, більш доречний не на сцені, а у кіно.

Я побачив її на місцевому Бродвеї. Вона рухалась у недільному натовпі, і на неї всі дивились. Я теж глянув і отетерів. У чорній оксамитовій сукні, з розпущеним світло-попелястим волоссям, з ніжними, подовженими рисами лиця, з величезними сірими очима — вона виглядала не мешканкою провінційного міста, а марсіанкою. «Офелія!» — подумав я. Такою я і уявляв собі Офелію в ідеалі. А дізнавшись, що вона до того ще й актриса, зрозумів, що це — перст долі.

Перевести її до нашого театру було елементарно, а от із репетиціями все бро не так просто: вона майже не розуміла того, що я їй казав. Але не наважувалась перепитати. І ще — категорично ігнорувала залицяння виконавця ролі Гамлета. Він звик до миттєвих перемог над жінками, і тому страшенно дратувався. Став відверто знущатися з неї, і мені треба було витрачати багато зусиль, щоб приборкати його хамстю.

Я боявся, що урешті-решт вона плюне і повернеться до свого ТЮГу.

На роль Клавдія запросив стовпа місцевої сцени, Народного артиста, У минулому красеня і бонвівана, який змінив трьох дружин і безліч коханок. Тим паче, що цю роль в іншому театрі він уже колись грав.

Полонія повинен був зображати благовидний актор похилого віку, вічний голова театрального місцевкому. Завдяки своїй позитивній зовнішності й умінню бути солідно-безпринципним він досягнув стабільного становища у театрі. Ролей майже не грав. А був зайнятий профспілковими справами: конференції, засідання, відрядження. Поговорювали, що це реальний претендент на вакантну посаду голови обласної профспілки працівників культури. Коли я запропонував йому роль, він очманів, бо забув, як грають на сцені. Вирішив, що я це роблю з якихось тактичних міркувань і став запевняти, що й без цього мене поважає. Однак він і справді був мені потрібен, бо я виходив з суто кінематографічних, типажних міркувань. Саме таким я бачив Полонія.

Працюючи над фільмами, я переконався, що співпадання особистості актора з сутністю образу має величезну силу. Тому перш за все розшукую виконавців ролей серед своїх знайомих, яких добре знаю — акторів та неакторів, а коли не знаходжу, тотально прочісую все навкруги, покладаючись на інтуїцію, а не на логіку. Гадаю, у сенсі добору акторів мої фільми майже бездоганні. За таке вміння величезне спасибі моєму вчителю Герасимову.

Та театр — не кіно. Виконавців треба добирати зі складу трупи. До того ж необхідно знайти не лише акторів, що типажно підходять

на роль, а таких, що мають талант і розум. Це маячня, що акторові не потрібний розум. Він не потрібний лише у випадку, коли той грає дурня. На крупному плані в очах виконавця зразу видно — дурень він чи розум має, у театрі розумний актор має над дурним перевагу: там виконавець повинен грати не лише роль, а й своє ставлення до цієї ролі, а для цього потрібна самооцінка, тобто знов-таки розум. Це одна з відмінностей між театром і кіно, що дозволяє цим видам мистецтва існувати паралельно.

Художня ж фотографія не витіснила живопис.

Після перших репетицій я переконався, що взявся не за своє діло. Моє захоплення театром Брехта, мій жалюгідний досвід у постановці уривка з мольєрового «Дон Жуана» тут абсолютно нічого не давали. Бо шекспірівський театр хоч і оперує узагальненими образами, але не є театром маріонеток, масок. Там живі, повнокровні люди. Відчувається індивідуальність не лише кожного життя, а й кожної смерті. Автор з величезною насолодою і болем описує своїх персонажів. Так і бачиш перед собою цих грубих воїнів та хитромудрих царедворців. Вони драматургові абсолютно зрозумілі й тому зрозумілі й мені, і всім глядачам. Це стосується всього населення трагедії «Гамлет». Окрім головного героя. Я не переконаний, що Гамлет зрозумілий і самому Шекспіру. Це припущення на перший погляд блюзнірське, але, погодьтесь, у чомусь і слушне. Описуючи Гамлета, Шекспір робить це не зверху, не збоку, а зсередини, бо повністю перевтілюється в нього. Внаслідок цього Гамлет існує і у контексті п’єси, і поза її контекстом. Думки принца — це думки автора. А автор живе не в часи датського королівства. Тому думки головного героя належать не до конкретних історичних часів, в які він живе, а екстраполюються у майбуття, тобто у часи Шекспіра. Але, зачепивши по дорозі Англію єлизаветинської доби, йдуть далі в час і простір. Вони пройдуть і крізь нас і не

зупиняться, доки буде існувати людство. Гамлет зі своїми проблемами — це не людина минулого чи майбутнього. Це людина всіх часів і народів.

Цю трагедію ставлять безкінечно, щоразу вкладаючи у неї все новий і новий зміст, притаманний конкретній епосі й конкретній країні. Тому ця п’єса вічна.

Але щоб не дискредитувати себе в очах акторів, я їх зарозумілими міркуваннями не мучив. Процитую стенограми своїх репетицій, які зробила все та ж завліт, через яку злетіло попереднє керівництво театру. Процитую не все, а найбільш цікаві місця. Я не просив мене стенографувати. Може, так у них робилось завжди, може, хотіла зафіксувати мою дурість.

«І. Сцена театру. Окрім стільців нічого нема. Актори у своїх костюмах. Репетиція першого акту. Офелія, Лаерт, Полоній.

Полоній (Лаерту): Іди, вже кличе час, чекають слуги.

Лаерт (Офелії): Прощай, Офеліє, і не забудь мої слова.

Офелія: Я їх замкнула в серці, і ключ від них ти забереш з собою.

Лаерт: То прощавайте! (Іде.)

Полоній: Про що, Офеліє, він говорив з тобою?

Офелія: Про принца Гамлета, шановний батьку! (Ці слова вона каже з ледь відчутним викликом.)

Режисер зупиняє її:

— Сонечко, це ти вже переборщила. Так, я справді казав, що інтонації повинні бути абсолютно сучасними. Але ж не кухонними. Офелія не вередливе дівчисько, яке ледве втримується, щоб не послати батька під три чорти, а особа тиха, благонравна, вихована у чемних традиціях своєї епохи…

Виконавець ролі Гамлета Володя Колотуха картинно пресмикнув плечима:

— Бр-р-р!.. І отакий дієтичний кефір мені треба любити?

Режисер:

— До кохання ми повернемося пізніше… (До Полонія та Офелії) Почніть з останньої репліки Полонія…

Полоній: Про шо, Офеліє, він говорив з тобою?

Офелія (з поштивістю): Про принца Гамлета, шановний батьку… Режисер: Тепер добре!

Полоній: Що ж, доречно.

Мені передали, немовби часто з тобою ділить принц своє дозвілля і ти йому легкий даруєш доступ.

Коли це так, а так мені казали, повинен я тебе застерегти: себе ти не поводиш так розумно, як зобов'язують походження і честь.

Що там у вас? Скажи мені всю правду.

Офелія: Ось правда: принц постійно говорив про найщиріші почуття до мене.

Полоній: Про найщиріші? Це слова дівиці, що необізнана на небезпечній справі.

Невже ти цій балаканині віриш?

Офелія: Тепер вже трохи похитнулась віра...

Полоній: Кажу тобі відверто: ти дитина, бо дзвін монет вважаєш за монети.

Офелія: Він про своє кохання говорив так ввічливо...

Полоній: Ти побрехеньки ввічливістю звеш? Ну-ну!

Офелія: Свої освідчення він завжди підкріпляв всіма святими клятвами небес...

Полоній: Сильця для куликів! Я знаю сам: коли палає кров, буває щедрим наш язик на клятви.

Ці спалахи, шо сяють та не гріють, вважати марно полум'ям кохання.

Ти бесіду свою цінуй дорожче, ніж зустріч за наказом. Щодо принца, ти знай одне: він чоловік. Свобода у нього значно більша тої, щодаденатобі...

І клятвам ти його не довіряй! Це звідниці...

Василенко (актор, шо грав Полонія): Олександре Ігоровичу!.. У мене запитання... Ми ще зі школи знаємо, що Полоній, королівський лизоблюд,

інтриган і взагалі мерзотник… Але ж з тексту це якось не витіка…. Як я не намагаюсь зробити його огидним…

Режисер: А ви не намагайтесь! Я дуже радий, що ви помітили справедливість слів Полонія. Він справді радить дочці дуже слушні й благородні речі, закликає її до чемності й самоповаги: «Ти бесіду свою цінуй дорожче, ніж зустріч за наказом…» Якби Полоній був лизоблюдом та мерзотником, то, мабуть, радив би дочці скористатися нагодою і спокусити принца. А що він радить своєму синові? Які дає йому настанови:

Тримай подалі мисль від язика, а думку необдуману від дії.

Будь з друзями простим, та не вульгарним.

Ти друга випробуй, а потім вже прикуй до серця і душі міцними ланцюгами.

Не намозолюй руку кумовством з дурним, хоч і вельможним, панібратом…

Гадаю, цього досить, щоб судити про честь і розум цієї людини. І годі судити людей давніх часів мірками нашого часу. Царедворець? Що ж — почесна служба тих часів. Радник короля? Надавати розумні поради дурному правителю — досить благородна і потрібна справа…

Володя (виконавець ролі Гамлета): Ви, мабуть, будете проганяти цей шматок ще раз? Тоді, може, я піду?

Режисер: Ні, Володю. Прошу залишитись.

Володя: Без діла сиджу вже три години. Навіщо взагалі мене викликали на репетицію?

Режисер: Гадаю, вам все це дуже корисно послухати…

Володя: Що ж усе слухати і слухати? Але ж через місяць прем’єра і, гадаю, мені корисно й репетирувати. Якщо не помиляюсь, п’єса називається «Гамлет», а не «Полоній»… Чи, може, Шекспір помилився?

Режисер: Інша п’єса Шекспіра називається «Макбет», а не «Леді Макбет». Однак через це образ цієї леді аж ніяк не став другорядним. Прошу вас залишитися не лише для того, щоб ви могли поповнити вашу досить поверхову освіту… Просто образ Полонія є ключем, який відмикає двері всіх образів. У тому числі й образу Гамлета. І все це зовсім не лежить на поверхні…

Володя: Тепер я зрозумів, що Гамлет — це королівський синок, що зажерся, такий собі мерзотник, що хоче спокусити невинну Офелію, а коли це не виходить, вбиває її вкрай благородного батька… Вибачаюсь, але з такою трактовкою погодитись не можу!

Режисер: Не пересмикуйте карти! Коли Гамлет вбивав Полонія, то вважав, що це не він, а Клавдій. Він каже: «Ти, жалюгідний блазень, прощавай! Я цілив в вищого за тебе. Ось твій жереб… Бо ти не в міру метушливим був».

Володя (аж підскочив з місця): І оце характеристика найдостойнішої людини?!

Режисер: Це не властиві Полонію якості, а ті, які бачить у ньому Гамлет. У кожного персонажа є своя правда. І не треба, оцінюючи якийсь образ, мати за об’єктивну істину точку зору іншого персонажа на нього. Жоден з акторів не має права засуджувати того персонажа, якого він грає! Чи часто у реальному житті люди справедливо оцінюють свої вчинки? Якби оцінювали та засуджували, то просто б їх не робили…

Ткачук (актор, що грає Клавдія): А як же бути з Клавдієм? Що не кажіть, але він все-таки негідник!..

Плохотнюк (актриса, що грає Гертруду): А королева Гертруда?

Режисер (піднімається на сцену): З королевою все більш-менш просто. Вона не вбивала свого чоловіка, батька Гамлета, і могла не знати, що той помер насильницькою смертю. Згодний: вона любила не свого чоловіка, а його брата. Це прикро, аморально, але це ще не кримінал. А от з образом Клавдія значно складніше: скоїв обдуманий тяжкий злочин — спокусився на дружину і владу брата, вбив його. Навіть тепер, в часи, коли завдяки аморальності телебачення вбивства мало що важать, вбивство рідного брата — неабишо. А тоді таке було верхом аморальності й злочинства. Люди були віруючі і жити з такими гріхом на серці було важко, майже неможливо. Пам'ятаєте Бориса Годунова: «І хлопчики червоні у очах, і голова йде обертом!»? Для того, щоб якось далі жити, треба було знайти внутрішнє виправдання свого жахливого вчинку... І Клавдій, зрозуміло, його знайшов. Яке? Ну, хоча б те, що він безумно кохає Гертруду і вона кохає його, а брат стоїть на їхньому шляху. Чи — він, Клавдій, печеться про благо свого народу, а брат провадить згубну для Данії політику...

Володя: Це ж яку?

Режисер: Хоча б ту, що, захопивши своє королівство, він не розгромив войовничих норвежців, а персонально переміг їхнього Фортінбраса. Тобто могутнє норвежське військо повністю уціліло і готове будь-якої миті опинитися під стінами Ельсинору... Ні, не кажіть, навіть Клавдій міг виправдатися перед собою... Друзі! Прошу до наступної репетиції знайти виправдання всім поганим вчинкам своїх персонажів. І ви, Володю, шукайте! Принц Гамлет з сучасної точки зору наробив досить багато поганих вчинків...

Володя: Яких саме?

Режисер: О, Господи!.. Ось перше, шо прийшло у голову: після того, як Офелія відхилила його залицяння, він став поводитись з нею як справжня свиня…

Володя: А як він повинен був до неї ставитись, якщо вона не повірила в його найширіші почуття? Через таку обережність вона була недостойна його кохання!

Режисер: Не сперечаюсь, недостойна! Але хіба це причина, щоб її так ображати? Чому йому це дозволено? Тому, що він принц? І врахуйте: для обережності у неї була безліч причин… Справедливо казав їй брат Лаерт:

Правитель над бажаннями не власний.

Він в підданстві народження свого і сам собі не ріже свій шматок, як інші всі. Від вибору його залежить шастя і життя держави…

А які підстави вважати, що Гамлет збирався одружитися? Він казав про любов, а не про шлюб. Тобто сучасною мовою — спокушав, схиляв до позашлюбного сексу. Чи не так? Я може утрирую, але нічого не пересмикую…

Володя: Як же не збирався? Хіба Гертруда не казала, що збиралась бачити Офелію своєю невісткою, і дуже шкодувала, що у тої дах поїхав?..

Режисер: Володю! Я нічого категорично не стверджую. Я тільки пропоную подумати. До того ж, шкодує про те, що Офелія збожеволіла, Гертруда, а не її син Гамлет. І каже це вона у присутності брата Офелії Лаерта. Навіщо наживати собі досить вагомого ворога? По-друге, де ви бачите, що він її любив?

Володя: Як де?! Він прямо каже: «Я вас любив колись».

Наталя (актриса, що грає Офелію): Так, мій принце! І мала я підставу вам повірити...

Режисер: І що їй на це відповів Гамлет? «Марно ви мені вірили. Скільки не прививай доброчесність до нашого старого дерева, воно все ж таки проявить себе. Я не любив вас». Гамлет прекрасно розуміє, що на ньому лежить каїнова печатка старого королівського роду. Його предки скоїли безліч наймерзенніших злочинів і завдяки цьому рід і став королівським... А звідси і повна байдужість до смерті батька Офелії — Полонія, якого він випадково вбив. Що для нього ця смерть? Одним придворним менше — і все! До того ж він переконаний у своїй безкарності. Як відреагував король Клавдій на вбивство? Майже ніяк. А бійка Гамлета у могилі з Лаертом? А його хамська розмова з Офелією?

Але чи лише цинізмом і безкарністю відрізняється Гамлет від інших персонажів п’єси? Гадаю, ні. Всі приховують свої античесноти, а він ні. Він весь час намагається позбутися своєї скверни. Свої ганебні вчинки він робить спонтанно, імпульсивно, згідно з привілеями свого становища, згідно зі своїм походженням, а викорінює осмислено, свідомо. Це — не самобичування заради самобичування, такий собі мазохізм, а форма самовдосконалення, у всякому разі — потяг до нього. Прямо самокритика сучасних партзборів, якою вона повинна бути.

Володя: Прекрасно! Виходить, мені не треба шукати виправдань для свого героя! Він же знає свої вади і їх не приховує!..

Режисер: Перед вами, Володю, ще складніше завдання: щиро самокритикуватися, але при цьому не переконати глядача, що ви

повне лайно. Так що готуйте своєму Гамлетові надійний захист! Але ми не прогнали сцену до кінця… Де зупинились?

Лаерт: І клятвам ти його не довіряй! Це звідниці, але на інший колір, ніж здається.

Заступниці гріховних посягань маскуються під ідеали чисті, щоб краще обманути. Ось тому я не бажаю, щоб моя сестра своє дозвілля марно витрачала на принца Гамлета. Дивись, я наказав!

Тепер іди.

Офелія: Я буду вам слухняна…»

На сцені Гамлет і Гільденстерн. Всі інші актори сидять трохи позаду, півколом, лицем до залу.

Гамлет: Ха-ха! Гей, музику! Гей, флейти!

Як королю так не подобаються п’єси,

Нехай його музики розважають!..

Гей, музику!

Гільденстерн: Мій добрий принце, дозвольте вам сказати хоч два слова…

Гамлет: Добродію! Хоч цілу історію!

Гільденстерн: Король…

Гамлет: Так-так, шановний, що з ним?

Гільденстерн: Він пішов звідси і почуває себе не дуже…

Гамет: Від вина, що випив?

Гільденстерн: Ні, мій принце, скоріш — від жовчі…

Режисер: Ну, Петре Степановичу. Ви робите Гільденстерна таким собі дотепником, іроністом. Навіть Гамлетові його не наздогнати!..

Мирський (актор, що грає Гілденстерна): Я йшов за текстом, хоча у мене деякі сумніви з приводу цієї й наступної репліки: «Мій добрий принце, приведіть вашу мову до деякого порядку і не відхиляйтесь так дико від мого предмету». Це зухвало і навіть нахабно. Хіба не так?

Режисер: Зрозуміло, не так! Все пояснюється дуже просто! Гільденстерн старий солдат, чесний служака, але повний бовдур!.. У нього й так не було великого розуму, а багатолітнє солдафонство спрямило його нечисленні звивини. Він каже виключно те, що насправді думає. Але думає чесно і все робить чесно. Це, може, єдиний персонаж у п’єсі, який говорить те, що думає…

Мирський: А як же його підкреслена поштивість, можна сказати, улесливість відносно короля та королеви?

Режисер: Це теж чесність. Хто для нього король? Верховний головнокомандувач. Він щиро відданий королівській родині і його непокоять їхні сімейні негаразди. Він всіляко намагається зберігти цілісність свого кумира, тобто королівського трону. Йому, хто проливав кров за цей трон, болісно визнати, що король — братовбивець, королева — перелюбниця, а принц божевільний. Він у розпачі, він пригнічений. І відповідає Гамлетові не іронічно,

а засмучено: «Ні, мій принце, скоріш від жовчі». І при цьому тяжко зітхає…

Володя (Гамлет): Ваша мудрість показала б себе багатшою, якби ви сповістили про це його лікаря. Хоча б тому, що як візьмусь за очищення я, то скоріш за все занурю його у ще більшу жовч.

Режисер: Під час цієї хитромудрої репліки Гамлета Гільденстерн з мукою намагається зрозуміти її зміст. Він аж спітнів від напруги! Але, нічого не зрозумівши, починає благати: «Мій добрий принце, приведіть вашу мову у деякий порядок…» Він, людина казарми, не може второпати, про що каже Гамлет. Тому веде далі: «І не відхиляйтесь так дико від мого предмету…», тобто від предмету розмови. Зрозуміло? А ви, Володю, трохи вгамуйте себе. Всі ці репліки промовляйте не так до Гільденстерна, як до себе. Це ще більше примушує Гільденстерна прислухатися до ваших слів. Для нього цей солдафон не співрозмовник. Він добре бачить, що той його не зможе зрозуміти. До того ж врахуйте: ви перебуваєте на сцені з початку вистави й до кінця. Якщо будете форсувати текст, глядачеві ви не будете Цікаві вже зсередини п'єси. Ви просто набриднете йому. Спочатку вам варто говорити так, щоб вас узагалі не дуже чули…

Володя: Не розумію! Тобто Шекспірів текст пролетить як фанера над Парижем?

Режисер: А ми зробимо так: ви щось кажете нерозбірливо й тихо, а ваш партнер перепитає, що ви сказали… Чи, може, просто, не відповідаючи, здивовано дивиться на вас. І ви з деяким роздратуванням повторюєте свою репліку. Це дає привід навколишнім вважати вас не зовсім нормальним. За вашою спиною вони переглядаються і стенають плечима. Повірте, це буде цікаво.

Володя: А вам не здається, що ви хочете перенести кіношні прийоми гри на сцену? Це ж театр!

Режисер: Кіношні? А послухайте, що вустами Гамлета каже сам Шекспір: «Вимовляйте монолог легкою мовою. А якщо почнете горлати його, як це роблять багато хто з акторів, то це буде настільки ж приємно, коли б його кричав зі сцени майданний глашатай. І не пиляйте руками повітря ось на такий спосіб. (Режисер викинув вперед правицю, а потім трагічно простягнув обидві руки уперед. Всі засміялися.) Краще будьте у всьому більш-менш рівні. Навіть у бурі пристрасті ви повинні зберігати певну міру… Мене обурює, коли скуйовджений здоровань рве пристрасті на шматки, прямо-таки на лахміття, і роздирає партнерові вуха…. Я б відхльостав такого молодця. Прошу вас, запобігайте цьому». Так шо це не я прошу вас вгамовувати пристрасті, а сам Шекспір. А ви, Володю, на минулій репетиції схитрилися прокричати навіть ці слова!.. Я тоді вас не зупинив, бо тоді ми не добили б акт до кінця. І шкодую, бо все одно не встигли. Давайте це зробимо хоч сьогодні. Отже — граємо тільки кінець! Повертаються музики з флейтами!.. (На сцену виходять музиканти з флейтами),

Гамлет: А, флейти!.. Дайте мені одну. Відійдіть убік.

(Підносить флейту до губів. Звуку немає.)

А де ж звук?.. Невже не можна вчасно включати магнітофон?

Помічник режисера: — Вибачте. Будь ласка… Я прогавила репліку…

Гамлет: А, флейти! Дайте мені одну. Відійдіть убік…

(Не встиг він піднести до губів флейту, як пролунала музика.)

Володя: Невже не можна вчасно вмикати магнітофон?! Ми ще жодного разу не репетирували з флейтою!.. А як буде на виставі?

Режисер: Добре… Потім зробимо окрему репетицію з усіма музичними інструментами. А поки імітуйте гру без звуку…

Володя: Халтура! Суцільна халтура!.. Я повинен звикнути до звуку флейти! Це надає поштовхи для наступного монологу!

Режисер: Вірно, я згоден — справді халтура… Але не зривати ж через це репетицію…

Володя: Як мені набридла ця халтура!.. Ми витрачаємо дорогоцінний час хрін зна на що: кажи трохи гучніше, кажи трохи тихіше, трохи повільніше чи швидше!.. А я взагалі не можу второпати, що ми граємо. «Сучасність!», «Нові трактовки!»… А я й старих ніяк не вловлю! Не п'єса, а хащі! Ледве копнеш — і суцільний туман!.. І ви ще постійно додаєте туману… Тільки я якось вибудую роль, ви раптом все безжалісно руйнуєте… Так ми й за рік недоберемося кінця!..

Режисер: Все? Випустив пару? Тепер слухай!.. Не сперечаюсь, таки туман. Але саме через цей туман, через свою невизначеність п'єса стала вічною. Кожне покоління вкладає в неї свій зміст, свої настрої, пахощі епохи і таке інше. І це дає простір для різних режисерських та акторських трактувань. Чи є головний зміст у цій п'єсі? Гадаю, є. І на мій погляд його можна сформулювати одним словом — ВИБІР. Перед кожною людиною і перед суспільством вцілому завжди стоїть проблема вибору.

Володя: А хіба не буває, що людина нічого не вибирає? Живе собі і все?..

Режисер: Що ж — це теж вибір. Вибір бездіяльності. Хіба не життєва позиція? Хіба це не вибір? Життєздатність цієї п'єси грунтується на тому, що кожна епоха, кожна країна можуть на свій кшталт конкретизувати зміст цього вибору. Навіть режисер і актор повинні обирати, на чиєму вони боці. Вони можуть захоплюватись Гамлетом, а можуть ставитись до нього зі зневагою та презирством. Адже можна вважати датського принца і жалюгідним мрійником, нездатним правильно сприймати дійсність, і безкомпромісним правдолюбом, і месією, який бачить те, що ще невідомо його сучасникам. Скажіть, Володю, невже ви ніколи не стояли перед вибором?

Володя: Чому? І стояв, і стою. Щодня думаю: чи взяти у буфеті сто грамів коньяку, чи двісті горілки... По грошах — одне і те ж...

Плохотнюк (актриса, що грає Гертруду): Навіщо ви, Володю, намагаєтесь бути дурнішим, ніж ви справді є?!

Володя (вкрай обурено): А ви мовчіть! Ви гірша за мене!

Плохотнюк: Я?! Що ви собі дозволяєте!..

Володя: Ви отруїли мого батька і спите з моїм дядьком!

Плохотнюк: Що?! Тьху! У вас жарти повністю ідіотські!..

Режисер: Ось-ось-ось!.. Оце і є справжні особисті взаємини!.. Виник ефект достеменності, життєвої правди! Тільки так ви зможете знайти з глядачем справжній контакт! Ви повинні знаходитись з ним в одному вимірі. Нема нічого жахливішого за виставу не з життя людей, а з життя театральних персонажів. Нехай пересічний глядач і не обтяжує себе вирішенням якихось

глобальних проблем, але питання генделя з совістю стоїть перед ним повсякденно. Оце і є «гамлетство» наших днів!

Ткачук (актор, що грає Клавдія): А може, поставимо п'єсу, як її ставлять вже 300 років? Адже непогано виходило... Урешті-решт, не гріх віддати данину пошани старому Шекспірові...

Режисер: Ніщо не завдає такої шкоди мистецтву, як ця «данина пошани». У театрі співтворчість — це абсолютний закон. Інакше це не театр. Тоді п'єси треба видавати як книги, шоб їх люди просто читали. Тоді кожний читач — сам собі режисер. Він набере виконавців, які йому найбільш подобаються, надасть їм інтонації, найприйнятніші для його уподобань, побудує в уяві саме ті декорації, які відповідають його смакам, разведе ті мізансцени, які визнає найдоцільнішими... Тому ставити п'єсу варто лише тоді, коли ти вигадав дешо, що може перевершити уяву пересічного громадянина, коли можеш його вразити чимось новим, оригінальним, абсолютно йому невідомим!... Театр — мистецтво, побудоване на співтворчості. Режисера з драматургом, актора з режисером, театру з глядачем!.. Без цього театр не має права на існування. Він тоді — мрець!

Володя (з іронією): Співтворчість глядача з театром — це, пардон, оплески?

Режисер: І оплески! Якщо ми поставимо п'єсу так, що вона буде збігатися з почуттями глядача, то неодмінно будуть гарячі оплески!..

Володя: Казав я, що треба було взяти простішу п'єску... Так не послухались...

Режисер: Ми не настільки талановиті, щоб викресати мистецтво з простих п'єсок! Таке під силу лише геніальним акторам».

...Уривок третій:

«На сцені з’являється Офелія.

Офелія: Ви Данії володарка пресвітла?

Гертруда: Ну що, Офеліє? Що, дитятко моє?

Офелія (співає): «Взнати як, хто милий ваш?

У правиці ббрло, в наголовці перловиця, шо блищить нестерпно!..»

Гертруда: Мила моя, що означає ця пісня?

Офелія: Що? Ні-ні, не слухайте її, прошу вас! (співає)

«Ой помер він, добра пані.

Він — холодний прах.

Зелень — дерен в головах.

Камінець в ногах...»

Гертруда: Люба моя...

Офелія: Ні, слухайте! Я вас прошу! (співає) «Саван білий, наче сніг...»

(Заходить Клавдій).

Гертруда: Подивіться, господарю!

Офелія (співає): «Квітка на могилі,

туга у струні…

Не заплаче мила*

бо сама в труні…»

Клавдій: Як ся маєте, моє дитя?

Офелія: Добре, спасибі! Кажуть, шо у сови батько був хлібником. Господи, знаємо, хто ми такі, але зовсім не знаємо, ким можемо стати. Благослови, Боже, нашу трапезу!

Клавдій (до Гертруди): Думка про батька?

Режисер (вийшов на сцену і зупинив дію): Це настільки складний шматок, що варто поговорити про нього окремо. Варто з'ясувати, шо уявляє з себе Офелія і які у неї взаємини з Гамлетом. Хто хоче про це сказати?

Ткачук (Клавдій): Прекрасна скромна дівчина. Так любить свого батька, так вражена його смертю, що втрачає розум. Хоча сучасній молоді так важко таке зрозуміти!..

Режисер: Так… Значить, доброчесна дочка… Які ще є думки?

Плохотнюк (Гертруда): Я вважаю… Це… це… бутон, який ще повністю не розпустився…

Володя (Гамлет): Невідомо що буде, коли розпуститься!.. То вже буде така розпуста!..

Плохотнюк: Припиніть ваше постійне хамство, Володю! Інакше я буду змушена відмовитись від ролі!..

Володя: Вибачте, це до слова... Я бачив таких падлюк, як вона. У них навіть немає природного статевого потягу. А якщо й є, то вони його придушують, щоб охмуряти вигідну жертву. А потім разом з батьками її планомірно оточують, щоб зненацька захопити у шлюбний полон.

Ткачук: Тебе оточиш, тебе захопиш!..

Володя: Мене — ні! Тому я однодумець з Гамлетом. Він прекрасно розуміє їхні плани і чітко уявляє, що вона з себе уявляє.

Наталя (Офелія): «Розкусив...», «Зрозумів...» Значить, не любив. А не любив — то й про що говорити? Хіба так виглядає кохання? Тут не гріх запідозрити, що він просто затягав її у ліжко.

(Загальний гомін.)

Режисер: Тихіше, друзі!.. Ось ми все й з’ясували! Між ними ніякого кохання взагалі не було! Ні у неї до нього, ні у нього до неї. Він хотів її спокусити, а вона прагнула оженити Гамлета на собі. Прекрасно!

Ткачук (Клавдій): Ну й що? Що таке кохання? Пфу — і згоріло! А Офелія мріяла побудувати міцну сім’ю, основу держави...

Володя (Гамлет): Як сказав товариш Ленін!..

Ткачук: А ви не іронізуйте! Він дуже правильно сказав!..

Плохотнюк (Гертруда): Ні, Сидоре Кириловичу!.. Тут я з вами не погоджусь... Як це так — кохання «пфу»?.. Без кохання не

можна… Якщо немає любові у шлюбі, то повинна бути якась позашлюбна любов… А жити взагалі без кохання абсолютно неможливо!..

Ткачук: Нехай! Не буду сперечатися!.. Але, погодьтесь: кохання може виникати тридцять разів, а сім'я створюється раз і назавжди! Бо головне — відповідальність перед дітьми!

Володя (сміється): Перед якими дітьми! Які у вас, Сидоре Кириловичу, діти? Не розпатякуйте як батько великої родини!..

Ткачук: Я не став батьком, мій молодий нахабний колего, тому що у наші часи знайти порядну дружину практично неможливо!

Володя: А при чому тут наші часи? Треба було шукати у ваші! Але ви тоді були молоді, красиві і безбожно спокушали дівчат! Таких легковірних і дурних, як ця Офелія!.. Правда, таку обачливу міщанку чорта з два спокусиш…

Режисер (до Офелії): Чуєте, які гидоти він про вас каже? Захищайтесь!

Наталя (Офелія): Не можу!

Режисер: Так що, виходить, він каже правду?!

Наталя: Так.

Режисер (вкрай здивовано): Як «так»?.. Значить, Офелія й справді меркантильна міщанка, яка хоче за допомогою кокетства оженити на собі принца?

Наталя: І це теж.

Режисер: Як?!

Наталя: Вона жінка. Дуже молода, недосвідчена, але жінка. Чоловікам цього не зрозуміти. Вона нормальна жінка у ненормальних обставинах. Тому й втратила розум. Вона не Жанна Д'Арк, не Медея, не Афіна Паллада, але й зовсім не Мессаліна. Вона просто жінка. Точніше, дівчина, тобто жінка, яка ще живе чужими порадами, неясними страхами, незрозумілими їй самій почуттями… І нехай вона не дуже розумна, але цілком здатна відчувати, який розумний і талановитий принц Гамлет: «О, що за розум раптом вразив біль! Бійця, вельможі, вченого, митця. Цвіт

і надію нашої держави. Він — витонченість і взірець смаку. У всьому Гамлет — приклад для найкращих…» Не знаю, чи любить вона його, але у всякому разі дуже поважає… Це не шляхетна самиця Соф'я з «Горя від розуму» Грибоедова, яка здатна була закохатися у жалюгідного лакузу, дурного лизоблюда Молчанова. Ось там би я справді не знала, що грати, бо мені такі жінкі огидні. А тут життєвіше за життя! Може, в її діях і є деякий розрахунок, але у всякому разі це зовсім не компроміс. Може, я кажу щось незрозуміле?..

Режисер (цілує Наталю): Молодець! Браво! Друзі, запам'ятайте цей день! Вперше один з акторів зміг свідомо підійти до своєї ролі! Це свято! Маленька, але перемога! Якщо кожний віддасть ролі свій світогляд, свою особистість, свою життєву позицію, свій вогонь, свою думку, ми зробимо дуже гарну виставу!.. І будемо мати справжній успіх у глядачів. Артист — це не посуд, у який автор та режисер повинні налити якийсь зміст. Артист — я кажу про справжнього артиста — це обов'язково особистість. Це і визначає якість постановки. Перед кожним театром, перед кожною виставою повинно стояти Гамлетове прокляте запитання «Бути чи не бути?» Бути — це не просто животіти за зарплату. В

інших місцях можна заробити значно більше. Бути — це казати людям щось цікаве, мудре, нове.

Що благородіше — скоритись долі немилосердній, лютій і сліпій чи у двобій із долею вступити?

І не так просто вибирати, бо часто дії прирікають людину на жертви та муки, а тиха бездіяльність приносить багатство та спокій. І тоді Гамлетове запитання набуває мефістофільського відтінку. Так що, друзі, будемо робити в цим триклятим запитанням? Подумайте над цим гарненько!..»

Далі цитувати стенограму не буду. Що сказати — прем'єри так і не було. З двох причин. Перша: я вчасно зрозумів, що актори, хоча й зрозуміли п'єсу та моє трактування, втілити її у постановку не були здатні. Я все ж таки був не театральним, а кінематографічним режисером, розбещеним можливістю брати акторів з усього неосяжного Радянського Союзу. До компромісів не звик. Друга причина: я не зміг організувати створення необхідної для мене декорації. Якби була побудована декорація, яку я собі намріяв, мабуть, насмілився б випустити виставу. Атак на руках не було козирів. То й не варто грати.

Не змогла дістати театральна адміністрація великі параболічні дзеркала, на яких трималася вся сцена «мишоловка». Я хотів посадити короля й королеву спиною до залу, щоб їхні вигнуті, збільшені й спотворені обличчя відображалися в дзеркалах. Актори, що фали пантоміму про отруєння батька Гамлета, навпаки, повинні були стояти лицем до залу. Це б дало безсумнівний ефект.

Також я замислив триповерхову декорацію з металевих труб, в яку були б умонтовані кімнати палацу. Дія відбувалася б то в

одній, то в другій кімнаті. Але на сцені повинні були знаходитись абсолютно всі персонажі. В той час, коли вони не грали, повинні були у вигляді пантоміми жити своїм життям. Це б створювало виразну і красиву картину побуту Ельсинору.

Але, як я вже сказав, не дістали дзеркала, не дістали й труби для декорації, почались претензії з техніки безпеки. І мені стало нудно.

А ось прем'єра місцевого драматурга «Наша бригада», яку поміж ділом я ставив лівою ногою, мала великий успіх, про який довго сурмили місцеві газети. Там я застосував весь тодішній театральний джентельменський набір: випускав акторів у зал і таке інше. Підсадив близько до проходу хлопців і дівчат з самодіяльності, щоб вони разом з акторами брали участь у нібито імпровізованих піснях і танцях. Дивна річ — більша частина залу щиро вірила, що це не постановка, а імпровізація.

Місцевий драматург був задоволений, як слон і, користуючись своїм службовим становишем (він мав посаду третього секретаря міськкому), влаштував три банкети і шалене пабліситі. Так що я повертався до Києва з ганебним тріумфом.

Але часто прокидаюсь посеред ночі і думаю, фантазую, мрію.... І все про того ж «Гамлета»! Мені вже чимало років, але я маю неймовірно впертий характер. Тому сподіваюсь здійснити цю постановку. А що ви думаєте? Тричі у моєму житті відбувалося повернення до тем, які не вдалося раніше здійснити.

Глава п'ятдесят четверта

Тепер — про телевізійний серіал «Стара фортеця».

Після постанови ЦК про фільми «Міський романс», «Чи вмієте ви жити?» та «Довгі проводи» про фільми на сучасні теми я мав забути. Треба було шукати якусь класику.

До нашої студії надійшло замовлення ЦТ, але автор — Володимир Беляев — відхиляв усі кандидатури режисерів, які йому пропонували.

Тоді головний редактор телевізійного об'єднання «Промінь» Володимир Сосюра запропонував мене. «Це не син Ігоря Муратова?» — запитав Беляев. «Син!» — підтвердив Сосюра. «Я згодний. Тільки давайте зустрінемось разом...» Він приїхав до Києва і запросив нас до ресторану.

Там він замовив стільки делікатесів, що стало зрозуміло: людина він не бідна. Під час невимушеної бесіди Беляев уважно вислухав наші пропозиції щодо екранізацій роману і сказав: «Хлопці, я цей роман дуже люблю, з нього почалась моя письменницька кар'єра. І саме тому доторкатися до нього не хочу. Тому пропоную: пишіть самі і мені сценарій навіть не показуйте. Я подивлюсь вже готовий фільм. Дай Бог вам успіху!»

Ми написали сценарій дуже швидко. У другій та третій частині зробили суттєві корективи. У «Будинку з привидами» слухачі радпартшколи мешкають у старому католицькому монастирі, в якому за часи Російської імперії містилось єпархіальне училище для дочок православних священиків. Ходила легенда, що молоді єпархіалки по ночах бачили якийсь привид у білому, що

шльондрав коридорами училища під акомпанемент дзвонів, яких ніхто ніде не бачив, більше того, вони нібито були вивезені після знищення католицького монастиря. У матеріалах єпархії була зафіксована версія, що католицькі ченці, які ховалися десь у безкінечних підвалах будинку, на такий спосіб лякали дівчат, виживаючи їх із колишнього монастиря. У радянські часи знову з'являється цей привид і знову чути дзвони. Виходить, хтось лякає радпартшкольців. Це, чесно кажучи, виглядало не дуже переконливо, бо радпартшкольці не вірили ані в Бога, ані в чорта. Це по-перше. А по-друге, якщо у випадку з єпархіалками був сенс їх викурювати, щоб туди повернулись католики, то тут навіщо?

Радянська влада ставилась до всіх релігійних конфесій однаково — нищила їхні культові споруди підряд. То який сенс виживати радпартшкольців? Ми зробили так, що дзвони прокидались саме тоді, коли радпартшкольці великим загоном виїздили на операцію проти порушників радянсько-польського кордону, яких тоді було чимало. Таким чином хтось попереджав диверсантів про виїзд радпартшкольського загону. Зробили також, що цим «хтось» був не якийсь божевілний католик, а Котька Григоренко, суперник і ворог головного героя фільму Василя Манжури.

У третій частині, «Місто біля моря», переписали ледь не весь сюжет. У всякому разі його головний стрижень. Повністю знищили найголовнішу інтригу Беляева, побудовану на тому, що шпигунсько-диверсійна організація, очолювана підстаркуватою екс-графинею Рогаль-Піонтковською, за допомогою зрадників робітничого класу Кашкета і Тиктора готує теракт у вигляді висадження у повітря вагранки на заводі, що випускає мелехи для плугів. Ми як подивилися на цю вагранку, так і покотилися від реготу!.. Така собі пічка розміром з людину.... І все зробили по-своєму. Мадам Рогаль-Піонтковська стала у нас не старою графинею з Кам'янця-Подільського (у Беляева всі дійові особи

«Старої фортеці» чомусь переселяються з Кам'янця до Бердянська), яка за допомогою західних чарльстонів підступно розкладає робітничу молодь, а молода красива володарка танцюват^го салону, шо заробляє цим гроші і ніяк не пов'язана з Кашкетом і Тиктором. У романі після провалу диверсії на заводі вона тікає на човні до англійського крейсера, що чекає на неї у нейтральних водах. Ми аж скрикнули: які нейтральні води?! Бердянськ же стоїть на Азовському морі! Невже стара графиня допленталась на веслах аж до середини Чорного моря?! Уявили собі цю картину і стало смішно.

Кашкет і Тиктор у нас стали елементарними неробами та п'яницями. Через нехлюйство вони зіпсували вагранку, а перекинули провину на старого інженера Андрихевича, батька дівчини, в яку закохався Василь Манжура. Інженера звинуватили у контрреволюційній діяльності, що тоді було дуже модно.

Тобто ми цим засудили ідіотичний революційний ажіотаж. Однак це не викликало захоплення у керівництва ЦТ. На перегляд у творчому об'єднанні «Екран» Беляев чомусь не прийшов. Я був навіть радий, бо карт-бланш карт-бланшем, але я не уявляв собі, як зреагує автор, побачивши нашу вівісекцію над його знаменитим романом. Що сказати — теленачальство дуже прискіпалось, що я з підлого націоналіста Печериці зробив майже трагічну постать, яка викликає у глядачів співчуття. Фільм зі скрипом, але прийняли. Та буквально другого дня після виходу «Старої фортеці» на телеекрани, у журналі «Советский экран» з'явилася розгромна стаття. Мене звинуватили в тому, що я зіпсував геніальний роман, і лише перша частина трилогії, найбільш прорадянська й найбільш відповідна тексту роману, має якусь цінність. Закінчувалась стаття приблизно так: «Я вірю, ще прийдуть часи, коли хтось зробить точну екранізацію цього блискучого роману!» Від такої несправедливості я озлився і

написав листа до редакції, в якому цілком аргументовано доводив, що з точки зору елементарного здорового глузду обов'язково треба було у романі багато що змінити.

Прийшла відповідь. Редакція просила мене відмовитись від публікації цього листа, хоча й згодна з моїми аргументами. Але до них зателефонував Беляев і сказав, шо йому серіал дуже сподобався і він сам напише відповідь на цю критичну маячню. А у моєму листі, писали вони, присутня критика роману і це буде по відношенню до письменника не зовсім етично. Я з цим погодився. Тим паче, що фільм мав величезний успіх. Його показали по каналах телебачення стільки разів, шо нам з Сосюрою (чого не було ніколи) навіть доплатили за сценарій непогані гроші.

Наслідком цього була пропозиція ЦТ екранізувати взірцевий радянський роман «Як гартувалася сталь». Я спочатку погодився, бо, чесно кажучи, схитрився його не прочитати. Обминув навіть у школі. Тепер сів за читання. Дивна річ — він мені сподобався. Але я прийшов до Сосюри і чесно сказав: «Володю, як хочеш, то роби цю екранізацію з іншим режисером, бо я вичитав лише одне: як здібний хлопець викинув своє безцінне життя хрін зна на що. Люди, заради яких він занапастив здоров'я, такої жертви не достойні. Це дуже сумна річ. Гадаю, після фільму, яким його бачу я, ані тобі, ані мені працювати у кіно далі не дозволять. Він здивовано сказав: «Я й не думав, шо ти так ненавидиш наш лад...» Я відповів: «Не ненавиджу, а дивлюсь на нього неупереджено і тверезо». Він теж не став займатися цим серіалом. Його поставив Микола Мащенко. І це було найкращим варіантом. Він не пішов ані шляхом критики радянської влади, ані шляхом виправдовування її неподобств, а дуже точно відтворив криваво-романтичну атмосферу революційної істерії, яка охопила країну. Хтось дотепно назвав це «істеричним реалізмом». Та,

переконаний, в інший спосіб зняти цей твір, не вдаючись ані до солодкої апологетики, ані до нищівної критики, було неможливо. Вийшов гарний за мистецькими якостями фільм.

Глава п'ятдесят п'ята

На жаль, справедливість завжди пов’язана з жорстокістю. Я з цим зіштовхувався постійно.

Пригадую одну красиву дівчину, яка потрапила у скрутну ситуацію, і їй благородно допоміг один великий метробудівський начальник. Правда, його благородства вистачило ненадовго. Рівно через тиждень він затягнув її до ліжка. Начальник був старший за дівчину на тридцять років, нічого цікавого в ліжку собою не являв, але поводився так, нібито мав на неї якісь права. А коли вона вийшла заміж, досить нахабно продовжував їй телефонувати, прекрасно розуміючи, що цим в очах чоловіка її дискредитує.

Треба ж було статися, що якраз тоді до мене на кінопроби «Старої фортеці» прийшов його шістнадцятирічний син. Мені б ніколи не спало на думку розмовляти з хлопцем про походеньки його батька, якби, не знаю навіть чому, син не почав казати, який у нього прекрасний тато, який є прикладом для нього у ставленні до роботи і, що мене дуже розсмішило, до соціалістичної моралі, тобто до своєї дружини і до жінок взагалі. Я недуже пам’ятав прізвище того метробудівського начальника, але з розповіді хлопця раптом зрозумів, про кого йдеться. Після цього панегірика я не витримав і виклав хлопцеві всю правду. Мені було байдуже, повірить він мені чи ні. Та, мабуть, повірив. Невдовзі я виїхав до експедиції і раптом з Києва мені зателефонував той начальник, думаючи, шо його син знімається у мене, не попередивши батьків про свій від’їзд. Хлопця у нас не було, та я не сказав це начальникові, а просто матюкнув його у слухавку. Наступний дзвінок був уже з жахливими погрозами на мою адресу. Перелічувались всі високі знайомства та страшні

кари, які обваляться на мою голову. А я лише запитав: «Може, мені всю історію повністю викласти у ЦК?» І розповів все, що знав про ту дівчину. Мабуть, син йому шось про це сказав, бо він дуже не розпитував мене. Не знаю, куди подівся його син. Здається, гайнув на цілину. Тоді таке було у моді. А може, й повернувся додому. Живий цей начальник чи ні, теж не знаю. І навіщо мені це? Головне, що справедливість хоч трохи взяла гору.

Мені обов’язково хтось нагадає: «Не суди, і тебе не засудять». Це дуже слушна порада. І вигідна. І Божа. Але я собі уявляю світ без засудження і покарання справжніх мерзотників і жахаюсь. Зараз в Україні час некараних злочинів. І хіба лише в Україні? А напад США і НАТО на беззахисну Югославію чи Ірак? Мені ненависні і Мілошевич, і Саддам Хусейн. Але щоб знищити їх, скільки треба було понищити сербів і арабів? Те, що серби нищили албанців, зрозуміло, жахливо. Але це було не на порожньому місці — югославські албанці поводились дуже агресивно і практично витіснили з Косова, суто сербської царини, сербів. Те, що це зовсім не ягнята, доводить їхня наступна агресія проти македонців. Вони навіть не приховують своєї мети — створення Великої Албанії у серці Європи, яка стане базою мусульманського екстремізму. А якщо врахувати, скільки прихильників ісламу тепер мешкає у Франції, Італії та Німеччині, то можна уявити, яка на європейську християнську цивілізацію суне небезпека. Та що дурним американцям і прекраснодушним європейцям до цього? Отямляться, коли буде пізно, коли зацарює у світі войовничий іслам.

Я зовсім не прибічник розпусти, яка охопила західний світ. Але не вважаю, шо ортодоксальний іслам — панацея проти цього. Як мені сказав один мудрий лікар-нарколог, найкращим препаратом від наркоманії є гільйотина. Точнісінько так — і з ісламом. Маючи досвід Рушді, не хочу критикувати Коран, хоча там є про що

поговорити, бо більш алогічної книги я не бачив у своєму житті. Порівняно з нею Беккет і Йонеско писали найзрозумілішу, реалістичну, прозору прозу.

Я дуже вірую в Бога, але підозрюю, що всі релігії та церкви зробили на релігійній істині такі грандіозні і вигідні їм надбудови, що Господу лише доводиться дивуватися з цього. Як просто все у Євангелії. «Ти ж, коли молишся, зайди до кімнати твоєї і, закривши двері твої, помолися

Батькові твоєму, який залишиться втаємниченим; і Батько твій, що бачить таємне, віддячить тобі явно. А молячись, не кажіть зайвого, як погане. Бо вони думають, що у своєму багатослів'ї будуть краще почуті. Не наслідуйте їх, бо знає Отець ваш, в чім ви маєте потребу, поперед вашого прохання у Нього. Моліться ж так: Отче наш, що на небесах! Хай святиться ім'я Твоє, хай прийде Царство Твоє, хай буде воля Твоя на землі, як і на небі! Хліб, нам потрібний, дай нам щодня! І пробач нам борги наші, як ми прощаємо боржникам нашим. І не введи нас у спокусу, а позбав нас від лукавого, бо Твоє є Царство і сила, і слава навіки! Амінь!» І все! Оце і є сутність християнства. А скільки тлумачів накрутили навколо цього різних зайвих слів!..

Глава п'ятдесят шоста

У березні 1973 року пішов з життя мій батько. Йому було трохи більше за шістдесят. Тобто він був молодшим за теперішнього мене.

Ховав його, здавалося, весь Харків. Багато людей приїхало й із Києва. Та я крізь сльози навіть не бачив, хто саме. Ніколи в житі я так не ридав. І не через те, що це була несподіванка, не через те, що ми з ним так уже дуже спілкувались, а просто я знав, що це найрідніша людина у світі.

Батько був хворий на рак. Операцію йому зробили ще у 64-му. Робили без усякої надії на успіх. Але він вижив і прожив ще дев’ять років. Він знав про свою хворобу, але було враження, що не думав про неї. Він так поводився, що й ми, його рідні, нібито забули про неї. Та вона сиділа у засідці і, вискочивши, зразу поглинула все його єство. Півроку агонії — і все!

Мене найбільш вразило, що він не так боровся з хворобою, як намагався максимально використати останні часи життя — писав, писав, писав, перемагаючи нелюдський біль. Таку мужність важко уявити. Лише тоді я зрозумів, чому він зміг пережити жахливі миті, яких було чимало у його житті.

Глава п'ятдесят сьома

Тепер про геніалного режисера Сергія Параджанова. Я про нього багато писав, знаю всі його поставлені й непоставлені фільми. Все відбувалося на моїх очах.

Я вже розповідав, що познайомив мене з ним його вчитель Ігор Андрійович Савченко під час зйомок фільму «Тарас Шевченко». Сергій показав мені кіностудію і зробив це, як все, що робив, надзвичайно талановито. Потім ми зустрілися по якихось роках. Він мешкав неподалік студії, займаючи зі своєю дружиною Світланою невелику кімнату в квартирі, де ще були сусіди. Запросив мене у гості, чимось пригостив. Мене вразило, що майже всю їхню кімнату займав величезний концертний рояль. Я запитав, чи грає він на ньому. «Ні. Навіщо?» — досить дивно відповів він. «Дружина грає?» — не заспокоювався я. «Вміє, але не грає! Чого ти причепився до роялю?! Дуже красива річ, тому й стоїть!..» Красива річ В для нього було всім. Значно пізніше, коли ми з ним вже товаришували і я брав участь у його антикварних справах, для нього завжди важливішою за гроші була краса старовинних речей. Він перепродавав антикваріат зі страшенним болем у серці. Якби міг, залишив би все собі. Чи дарував би друзям, шо дуже любив робити.

Я пам’ятаю, як японці презентували йому дуже дорогого годинника. Наступного дня приїхав з Москви знаменитий балетмейстер Юрій Григорович і завітав до Сергія. І що ж ви думаєте? Замість того, щоб продати годинника і прекрасно жити на ці гроші цілий місяць, Параджанов подарував його Григоровичу, який був багатший за Сергія щонайменше у п’ятсот разів. Не хочу згадувати, що і кому він дарував, бо серце кров’ю обливається. Жодна людина на землі на таке не здатна. Тобто

хтось дарує й більше. Але від великого багатства. Та щоб хтось, окрім Сергія, стільки дарував від бідності, я не бачив. Це була людина феноменальної щедрості й доброти. Багато хто з цього користався. Скільки я не читав йому нотацій, не допомагало. Негідники втиралися до нього у довіру і грабували. Він був наївним, як дитя. І абсолютно геніальним.

Якось в одному інтерв'ю мене запитали: чи вважаю я одного прекрасного режисера генієм? Я відповів на запитання запитанням: «А чому ви не цікавитесь, чи був генієм Параджанов?» Кореспондентка розвела руками: «Ну, з Параджановим усе зрозуміло!..» Тоді я сказав: «Вважайте, що ви самі відповіли на ваше запитання!» Якщо можуть виникнути хоч якісь сумніви з приводу геніальності творця, він автоматично не геній.

І от цю феноменальну людину кинули за ґрати. За особистим наказом першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького. І хто б мені тепер не розповідав, скільки хорошого той зробив для України, мене це апріорі не цікавить. Для історії він мерзотник, вбивця генія.

Не більше півсотні геніїв дає людству Бог на ціле сторіччя. Той, хто з будь-яких міркувань вбиває генія, буде засуджений на найстрашнішу страту—презирство нащадків. Якщо люди й згадають Щербицького, то лише як ката Параджанова. В усякому разі я докладу до цього всіх зусиль.

За часів, коли влада Брежнєва була безмежна, Сергій казав: «Колись в енциклопедіях напишуть: «Брежнєв Л. І. — пересічний політичний діяч епохи Параджанова». І це правда. Те, що Сергія посадили не за якусь вагому провину, а через роздратованість можновладців, доводить той факт, що коли його заарештували,

спочатку допити вели кагебісти під виглядом міліціонерів. Розкручувалася версія його дисидентства. Мене викликали як свідка. Я розсміявся їм в лице: «Яка політика, коли він писав Брежнєву листа з проханням відпустити його до Персії. А коли я сказав, що такої країни давно не існує, Сергій здивувався і поцікавився, чому ж тоді є перридські килими та перридські кішки». Мабуть, на допитах він їм кидав подібні перлини…

Тоді вирішили його посадити як спекулянта антикваріатом. Але такий процес не було підстав робити закритим. А на ньому випливе, що всесвітньо знаменитого режисера упродовж багатьох літ морили голодом, не давали працювати. Довго мене тягали до прокуратури на допити. Варіант з антикваріатом мене зовсім не влаштовував, бо тоді я міг би опинитись на лаві підсудних поряд з Сергієм. Та це, слава Богу, теж відпало.

Тоді висунули обвинувачення у гомосексуалізмі. Скільки я до Сергія не ходив, ніколи не бачив в його хаті людей, які фігурували на судовому процесі як потерпілі, тобто ті, кого він спокусив чи навіть згвалтував. Одного з них я, правда, знав. Здоровенний такий чолов’яга, якого не зміг би зґвалтувати і атлет, втричі сильніший за Сергія. Обвинувачення грунтувалося лише на плітках, більшість яких розповсюджував сам Параджанов. Та це був не більше ніж епатаж, до якого він був дуже схильний. Може, збочені мрії й жили в його голові, та чи здійснював він їх, викликає сумніви.

Пам’ятаю, до Києва прилетів з Одеси відомий прибалтійський актор. У нього була пересадка по дорозі додому. Про актора ходили чутки, що він «голубий». Сергій запросив його до себе і влаштував бенкет. Та скоро актору треба було їхати до аеропорту. Кінцева зупинка автобуса — прямо під вікнами Параджанова на протилежному боці проспекту Перемоги. Сергій не міг відпустити

гостя без щедрого подарунка. Того ранку ми принесли з тбіліського потяга величезного ящика з чудовими кавказькими фруктами. Це й подарував гостеві Параджанов. Той довго відмовлявся, казав що у нього обидві руки вже зайняті. Та Сергій не відступав і попросив мене донести ящика до автобуса.

Біля автобуса актор хотів віддати фрукти мені, бо не знав, як далі їх нести. Але я сказав, що поїду з ним до Борисполя і посаджу в літак. В аеропорті я неодноразово знімав, і в мене там було багато знайомих. Домовився — і мене пустили до самого літака. Я завантажив фрукти, попрощався з актором і побачив, як літак полетів,

Наступного ранку приходжу до Сергія, щоб іти з ним по якийсь антикваріат. Звоню у двері, стукаю ногами — ніякої реакції, хоча точно знаю, що він удома. Вийшли лаятись на мене його сусіди, бо я розбудив їх недільного ранку. Зрештою ми всі разом, грюкаючи у двері, примусили генія відчинити. Впустивши мене до хати він, позіхаючи, сказав: «Вибач, що заспав... Втомився, кохаючись усю ніч з цим литовським актором...» Я розлютився: «Сергію! Літак на моїх очах злетів у небо! Ти хочеш сказати, що вночі він повернувся до Києва, сів на майдані Перемоги, зачекав, поки ти накохаєшся з актором, а потім взяв його на борт і попрямував на Вільнюс?..» Сергій незадоволено вислухав мене, а потім сумно сказав: «Знаєш, за шо я тебе не люблю? З тобою нецікаво!»

Я не був присутнім у залі суду, хоча добився, щоб певну кількість людей туди впустили. Хто зайде до зали, вирішував натовп, що зібрався під дверима суду. Шкода, що ті, хто туди потрапив, нічого путнього розповісти не змогли. Родичі були настільки приголомшені, що їм було не до розповідей. Правда, потім мені вдалося пробігти очима протоколи судових засідань.

На етапі слідства найбільш цікавими були зустрічі зі слідчим республіканської прокуратури Володимиром Макашовим. Він вів свої допити у стилі Порфирія Порфирійовича зі «Злочину і покарання» Достоєвського. Склалося враження, що його головною метою було хизування своєю ерудицією, якої, до речі, не спостерігалось. Може, він був великим докою у галузі крючкотворства, але у галузі літератури та мистецтва, до якої час до часу звертався, був повним профаном.

На моє ствердження, що Параджанов є безсумнівним генієм, Макашов став доводити, що Сергій нездара, який зумів всіх переконати у своїй геніальності. На підтвердження своєї тези він навів такі аргументи, що я зареготав. Це його надзвичайно обурило і образило. Щоб помститися, він почав наводити цитати з допиту Параджанова, де той говорив, що брав у мене гроші під проценти. Які проценти? Ми гендлювали разом, і левову долю він брав собі. Та я не став нічого спростовувати, а лише запитав: «А де у карному кодексі забороняється давати гроші під проценти? Це перше. А друге: що б Сергій про мене не говорив, я не надаю цьому аніякісінького значення, бо він з тих, хто заради красного слівця не пожаліє й матір, і отця».

Минуло багато років, і на одних кінематографічних зборах Михайло Бєліков закинув мені, що цими словами я зрадив свого друга. Та яка тут зрада? Навпаки, всі справжні його друзі домовились стверджувати, що він людина, яка не відповідає за свої слова. Для чого? Щоб спростувати обвинувачення, які, як це не дивно, будувалися на свідченнях самого Сергія.

Для чого він ганьбив себе, й досі незрозуміло. Мабуть, таки заради красного слівця. Це дорого йому обійшлося.

Три варіанти обвинувачення свідчать про те, що Сергія Параджанова просто треба було посадити. Посадити і все! Немає значення, за що. І посадили. Мабуть, так потрібно було не тільки владі, а й долі. Я так кажу, бо він легко міг врятуватися. Про арешт його попередило кілька людей.

Ми з великим трудом випхали Сергія до Єревану, де він повинен був ставити фільм про казкаря Андерсена. Та він наполіг, що заїде до Москви на похорон свого старого друга, художника Ріваша, а звідти вже полетить на Кавказ.

Однак через кілька днів мені зателефонувала наша спільна знайома Оксана Руденко і сказала, що Параджанов просить привезти йому гроші, які я йому винний. Я запитав: «Куди відвезти? До Єревану чи до Москви?» А сам подумав: гроші невеликі, навіщо їх везти, можна ж і відіслати...» Ні, — сказала Оксана, — не до Москви, не до Єревана, а до його квартири у Києві!..» Я ледве не луснув від злості: я ж був переконаний, що він врятувався! В Єревані його ніхто б і пальцем не зачепив, а він повернувся на страту! Було враження, що він поводиться точнісінько як Спаситель, який у Гетсиманському саді точно знав, що його схоплять і навіть звернувся з благанням до Бога. Та потім отямився і мужньо пішов на смерть. Що було робити? Я взяв таксі й помчав до нього. Та поки доїхав, Сергія вже виводили з парадного і саджали до машини. Через деякий час з парадного вийшов і один знайомий оператор. Весь в сльозах і синцях. Видно, його добряче побили. Потім з'явився художник Валентин Орлов, — справжній богатир, який без особливих зусиль згинав п'ятаки та підкови. Одного разу на нього напало шестеро здоровенних хуліганів і всі вони опинилися у лікарні. Але тут було видно, що і його побито. Я кинувся йому назустріч. А він мені: «Не ходи! Там засідка. Спочатку б'ють, а потім розмовляють. Ще й беруть підписку про нерозголошення державної таємниці...» Я,

зрозуміло, не пішов, а побіг містом і, перебільшуючи зовнішній трагізм подій, розповів про дуже побитих людей та скривавленого Сергія. Зателефонував до Москви Герасимову, який дуже поважав Параджанова, та ще кільком високопоставленим знайомим.

За це мене викликали до КГБ (не до офіційного приміщення комітету, а до якоїсь квартири), і там суворо попередили, що, якщо не замовкну, не припиню наклепи на «органи», то буду за це відповідати. Та я продовжував розповсюджувати чутки. Всім розповів усе, що знав про слідчого Макашова. Ми з ним обидва з Харкова. Він саме там розпочав свою ганебну кар'єру. Найгучнішою його «перемогою» була «Справа про вбивство на Кутовій». Вбили красиву жінку (я її трохи знав) прямо в її квартирі. Вбивць схопили того ж дня, бо сусіди, що сиділи біля парадного, бачили, як троє здоровенних хлопців зайшли до парадного, а за 10 хвилин вийшли, при цьому сміючись. Один з них раніш був нареченим цієї Людмили, а потім просто знайомим. Сусіди його добре знали. Справу вів слідчий прокуратури Макашов. Які тут могли бути вагання? Троє негідників зґвалтували жінку і потім вбили. За що? Боялись, що заявить про зґвалтування. Чому немає слідів сперми? Вжили презервативи! До того ж, були свідчення, що один з хлопців покинув цю Людмилу, бо колись, зненацька приїхавши, побачив її в обіймах іншого. Потім вже не ставився до неї як до нареченої, а просто запрошував її на дачні бардаки, які тоді у Харкові чомусь називалися «волинами». Тобто моральний рівень підозрюваних був не дуже високий. Моральний рівень потерпілої теж міг бути вищим. Тобто типовий побутовий скандал і як його наслідок — вбивство.

Одна неприємність — затримані не визнавали провини і стверджували, що їм не було ніякого сенсу вбивати. Вони черговий раз запросили її на дачу, а вона чомусь відмовилась. І

вони пішли. Здавалося б, те, що вони, йдучи, весело сміялись, свідчить на їхню користь, та Макашов сформулював це як «особливий цинізм».

«Ця сволота ще не хоче зізнаватися!..» І слідчий посадив хлопців до камери зі справжніми злочинцями, яким порадив не жаліти ґвалтівників. І не жаліли. Тому невдовзі хлопці повністю зізналися у вбивстві. Тільки категорично відмовились визнавати зґвалтування. Та це нічого не міняло. Справу швидко направили до суду. Але на суді хлопці відмовились від зізнань і заявили, що їх примусили взяти на себе чужу провину. Суд відправив справу на повторне розслідування. Макашов знову посадив «вбивць» до тих же карних злочинців. І на наступному суді підсудні вже мовчали. Було таке враження, що для них краще смертний вирок, ніж знущання.

Вирок був смертний. Батьки хлопців направили прохання про помилування. До того ж, один з батьків колись працював разом з Брежнєвим і поїхав до нього. З Москви надійшла вказівка, щоб справу переглянув Верховний суд республіки. Батьки просили лише про одне: відмінити страту. Та на суді головував досить чесний чоловік на прізвище Ярославський. Він не пом’якшив вирок, а взагалі скасував обвинувачення. Зовсім! І випустив хлопців прямо у залі суду. Все, що слідство вважало доказом винуватості, суд визнав доказом невинуватості і виніс приватне визначення на адресу слідчого Макашова. І що, гадаєте, його вигнали з роботи? Нічого подібного! Навпаки — забрали до республіканської прокуратури. Там такі завжди потрібні. Те, що він зіпсував долі трьом молодим людям, — пусте. Ліс рубають, тріски летять. Це прислів’я любив повторювати кривавий Сталін. Мабуть, такої ж точки зору дотримувався й Макашов.

І от у пазурі цього вампіра потрапив Параджанов. Чи міг він з них вирватись? Ніколи! Я всім розповідав і про Макашова, і про Щербицького, який лютував через те, що мав сина-алкоголіка, про вбивство мистецтвознавця і дизайнера Михайла Сеніна, яке замаскували під самогубство, і таке інше. Але підняти бурю у київському болоті так і не вдалося. Його хіба сколихнеш? Спроби звільнити Параджанова велись лише у Москві. Там намагалися щось зробити дуже впливові люди. Та завжди переважувала тарілка терезів, на якій був авторитет головного комуніста України — Володимира Щербицького. Лише тиск з боку Луї Арагона та Ельзи Тріоле, сестри знаменитої Лілі Брік, яка обожнювала Параджанова, примусив достроково випустити Сергія. Та здоров’я його було дуже підірване. Він ледве встиг поставити ще два прекрасних фільми і помер.

Коли я обвинувачую радянську криваву деспотію, то кажу не про знищення кількасот мільйонів людей, а про знищення цих мільйонів плюс Параджанов, Курбас, Мейерхольд, Мандельштам, Вавілов, Куліш, Хвильовий, бо кожний з них дорівнювався десяти мільйонам звичайних громадян. А хіба фактично не були вбиті Платонов, Булгаков, Довженко, Ахматова, Зощенко, Параджанов, Пастернак? їх не стратили. Але примусили замовкнути. І невідомо, що для творця страшніше.

Окрім таких нелюдів, як Сталін, Хрущов, Брежнєв, Щербицький завжди існували лакузи макашови, заради кар’єри здатні на все.

Після моєї чергової публікації про Сергія до мене зателефонував Макашов. Запропонував зустрітися. Та про що мені було з ним говорити? Я кинув слухавку.

...Параджанову дуже подобались мої перші фільми, зняті у Києві, «Маленький шкільний оркестр» і «Чи вмієте ви жити?». Він

часто про це всім говорив. І всіляко рекламував їх, показуючи по всіх усюдах — від Прибалтики до Кавказу. Те, що він при цьому називав мене генієм, не варто було й копійки. Всіх своїх близьких друзів він так називав. Адже його перевага над нами не викликала жодних сумнівів і йому було приємно царювати не над звичайними людьми, а над геніями. Що ж, у цьому є сенс.

Після цих двох моїх фільмів Сергій категорично відмовився дивитися всі наступні. Я ображався.Та він казав: «Я не хочу в тобі розчаруватися. Біля мене не можуть бути люди, що знімають пересічні фільми. А я до тебе вже дуже звик». Це точне визначення його ставлення до мене: він до мене просто звик! Ми разом займалися антикварними спекуляціями, я читав йому вголос сценарії, вірші та прозу, розповідав сюжети книг, які він не читав, казав йому в очі жорстоку правду, попереджав про небезпеки, хоча він на мої попередження найчастіше плював і потрапляв у халепи.

Зізнаюсь, шо я дуже образився, тричі написавши йому до колонії і не одержавши жодної відповіді. Хоча він слав листи людям, які навіть боялися йому відповідати. Лише один раз я одержав від нього записку. Її заніс хлопець, що звільнився з ув'язнення. «Муратов-Саша! Влаштуй цього хлопця у акторський відділ, цех». Малюнок-автопортрет і підпис. Сергій, зрозуміло, знав, що ніякого акторського цеху і відділу для хлопця з неповною середньою освітою на студії не існує. Та, мабуть, йому треба було зробити вигляд, що намагається хлопцеві допомогти. Що робити, я не знав. Добре, що хлопець на другу зустріч не з'явився. Чи кудись поїхав, чи знову посадили, чи вбили. А цю записку я зберіг. Як і ще одну.

І теж з малюнками. Намальовані на ній речі, які я повинен був викупити у старенької на прізвище Путиліна.

У мене є підозра, що він знав про можливе зіткнення з конкурентами. Тому сам не пішов, а послав мене.

Я прийшов до цієї Путиліної, віддав їй гроші і пішов за таксівкою. А у парадному зустрівся з конкурентами. Виявилось, що саме вони знайшли цю стареньку і легковажно розповіли про її антикваріат Сергію. Я запитав: «Навіщо ви мені це кажете? Який антикваріат? Ніякого Параджанова я не знаю!» На цьому інцидент вичерпався. Погано лише те, що вони спочатку мене побили, а потім стали з'ясовувати стосунки.

Конкуренти довго стукали до старої, але та їм не відчиняла. І навіщо відчиняти? Гроші за речі вона вже одержала. Тому й робила вигляд, що її нема дома.

Дочекавшись у дворі, коли вони підуть, я забрав антикваріат і поїхав на таксі до Сергія. Приступився до нього з жахливими прокляттями. Та він побожився, що нічого не відав про конкурентів. І я майже повірив.

Та через деякий час трапився випадок, дуже схожий на цей. Він мені сказав: «Хочеш мати за 100 рублів срібний оклад XIX сторіччя?» — «Великий?» — «Такий, як ти! Зможеш за ним встати, всунути у дірку лице і будеш архангелом Михаїлом з мечем в руці й німбом над головою!» — «За сто рублів?» — не повірив я. — «Та що ти сперечаєшся? Піди подивись. Це поряд, на вулиці Чкалова…»

Було вже пізно, та я спокусився, подумавши: якщо оклад навіть мельхіоровий, він все одно коштує не менше восьмисот рублів. Для такої речі

сто рублів — безцінь. Запитую: «Яка точна адреса?» — «Знаєш, там є такий дім, схожий на середньовічний замок?» Я знав. «Ось

там зайди за цією адресою і забери цей оклад. Якщо, зрозуміло, він тобі сподобається… Гроші є?» Гроші були, і я попрямував за вказаною адресою. Зайшов до квартири (то була майстерня художника), подивився на оклад. Справді великий. Він мені зразу сподобався. Зрозуміло, не срібний, а мельхіоровий. Та все одно пряма вигода. Дав гроші, взяв оклад. Він хоч і не такий важкий, та чималий, вітер дув в нього, як у вітрило. Тому я пішов не вулицею, а затишними дворами. І тільки відійшов від будинку, як до нього під'їхав міліцейський «бобик». А невдовзі вивели й продавця оклада. Мене не помітили, бо я зачаївся за кущем.

Не відаю, чи знав Сергій про можливий приїзд міліції, але не викликає жодних сумнівів, що якусь небезпеку він передбачав. Тому сам і не пішов.

Злий, як чорт, прибіг я до нього, вилаяв і залишив оклад до завтра, бо не наважувався йти з ним нічним містом.

Прийшов наступного дня о 12-й годині. Дивлюсь — оклада немає. Я до Сергія. А він сміється й дає мені 300 рублів. Я запитую: «Що це?» «Це твій оклад! Я його годину тому продав Сеніну за 1000 карбованців. Бо він же, як і архангел, теж Михаїл… Триста відіслав Галі Шабановій (талановита московська художниця, що без чоловіка виховувала двох дітей). Ще триста від твого імені твоїй колишній Кірі, а сто — ось на столі!» На столі стояв красиво оформлений сніданок з різними овочами, сирами і сухим вином. За столом сиділо досить велике товариство, яке підняло за мене перший тост. Чи міг я після цього на Сергія сердитись? Я дав ще сто рублів, і ми гуляли до самого вечора.

Ще одна кумедна історія. Правда, тут вже сміявся не він, а я. Приходжу до нього. Бачу — на голому столі лежить дуже потерта алюмінієва каблучка з величезним зеленим каменем в ній.

Запитую: «Що це?» — «Хочеш, купи!» — «Скільки?» «Сьогодні вранці я купив у циганки за червінець, а тобі продам за два. Все ж таки якийсь метал і красиве пляшкове скло!» Я б ніколи не взяв би цей непотріб, якби напередодні не прочитав у журналі «Наука и жизнь» статтю, в якій між іншим сповіщалось, що наприкінці XIX сторіччя алюміній був дуже рідкісним металом і ним оправляли велике коштовне каміння. Я вирішив — було не було! Помилився, так ця двадцятка піде Сергієві на обід, бо з грішми у нього тоді було кепсько. Зайшов від нього до нашого знайомого ювеліра. Той як слід обдивився камінь, зважив його і каже: «Це непоганий уральський смарагд, але зовсім не оброблений. В його тілі багато бруду і тріщинок. Але якщо обробити, може вийти дуже гарний камінець каратів на 10...» — «На скільки?!» — отетерів я. «А скільки коштуватиме оброблений?» — «Як правило, 10 відсотків від ціни каміння». — «Аякаж ціна?»— «Якщо віддавати перекупнику, то тисяч вісім. А якщо комусь прямо в руки, то 10 можна взяти». Я ледве не знепритомнів. Він запитує: «А скільки ви за нього дали?» Я кажу: «Нічого. Це спадок від бабусі...» — «Гарна бабуся!.. Пошукайте по її шухлядах, може, там ше якийсь діамант завалявся...» Жарти жартами, а вісім тисяч — це тоді була вартість нової машини! 10 відсотків — вісімсот карбованців. Теж чимала сума.

Я помчав до Сергія. Все чесно розповів. Йому б плигати від щастя, а він ледве не заридав. Запитаєте чому? Тому, що повний невіглас у ювелірних справах, накрив його, спадкового ювеліра! Я ледве його не побив.

Це була така прибуткова справа, що він взяв квитка і сам поїхав до Тбілісі, зрозуміло, перед тим обробивши камінець. Ми його вправили у красиву золоту каблучку і він набув надзвичайно привабливого вигляду. Не знаю за скільки він продав, та мені залишилось три з половиною тисячі. Я заробив їх буквально ні на

чому, на рівному місці. Але потім, коли він, задоволений повернувся до Києва, я йому довго тицяв в очі його нелюбов до читання книжок: «От бачиш, до чого агресивна неписьменність може довести!» — «Ти шахрай і мерзотник! — у відповідь кричав він. — Якби ти точно не знав, що це справжній смарагд, ти, жмот хохляцький, ніколи б зайву п'ятірку не викинув!» Я знущався з нього майже рік, поки він мене знову не «підставив». У мене був друг — мій постійний оператор Олександр Яновський. А у нього була дружина Неля. А у Нелі була подруга віолончелістка Люба. А у Люби був чоловік Сашко Бокченко, з яким я колись боровся в одній вазі на першостях України.

Так от, ця дуже симпатична Люба вирішила виїхати до своєї матусі у Данію, куди та потрапила, вийшовши заміж за данця. Маму теж звали Любою, і вона грала на віолончелі у копенгагенському королівському оркестрі. Вирішивши покінчити з музичною кар'єрою, вона домовилась з дирекцією оркестру, що и місце посяде донька Люба, якщо їй вдасться вирватись із Радянського Союзу. Це були ще глухі часи, коли від'їзд людини на Захід був дивом, а про вивезення якихось коштовностей не могло і йтися. А у Люби був розкішний фарфоровий сервіз і прекрасний срібний столовий прибор, і продала вона все це за безцінь. Я б з радістю купив, та вона до розмови зі мною все продала. До мене Люба звернулася як до друга Параджанова: «Чи не хоче він купити коралову камею у золоті, обсипану з берегів діамантами? Якщо не схоче сам, то, може, у нього є якісь покупці...»

Я приніс цю прекрасну камею до Сергія, і він ледве не захлинувся від захоплення. Та, на превеликий жаль, до Києва завітав якийсь грузин — тбіліський приятель Сергія, і геній продав йому цю камею майже за ту ціну, яку віддав Любі, нічого на цьому не заробивши. Я був дуже злий, бо хотів хоч щось заробити. Однак якби я знав, яку він підклав мені свиню, то нізащо не зв'язувався

б із цією справою. Раптом до мене прийшла ціла делегація: Сашко Яновський, його дружина Неля, її подруга Люба з чоловіком Сашком. І з порога вчинили жахливий скандал: «Як сталося, що Параджанов заплатив нам три тисячі, а продав камею втричі дорожче?! Скільки він відстібнув тобі?!»

Я озлився: «По-перше, якщо вас не влаштовувала ціна, то навіщо продавали?! По-друге, Параджанов на моїх очах продав камею майже за ту ціну, яку я вам віддав! Ані він, ані я на цьому абсолютно нічого не заробили. Єдиний заробіток — вечеря у ресторані, куди нас на радощах повів покупець-грузин».

З Яновським та його дружиною ми невдовзі помирились, а данська Люба так і вважає мене з Параджановим жахливими шахраями. І все — через язик Сергія. Щоб похизуватися своїми комерційними здібностями, він розказав усім знайомим про потрійну ціну, за яку нібито продав камею.

Між іншим, потім ця історія фігурувала і на слідстві. «Язик мій — ворог мій» — справедливе прислів’я. І це свята правда, що Сергій заради красного слівця не жалів ані матір, ані отця. І не лише в переносному сенсі.

Ми гостювали у його мами в Тбілісі. (Сергій блискуче описав їхній старий дім по вулиці Коте Месхі у своєму сценарії «Сповідь», який, на превеликий жаль, так і не поставив.) Його мама, пригощаючи нас чаєм, довго розповідала про свого покійного чоловіка і закінчила розповідь так: «...він був надзвичайно здоровим чоловіком, до кінця життя піднімав важкі речі, а помер під час масажу... Масажистка робила йому масаж, він рапом зойкнув і помер, царство йому небесне!..» На що Сергій, колупаючись зубочисткою в зубах, філософськи зауважив: «Ніяк не можу зрозуміти, чому масажистка була не зверху тата, а під

татом?..» На що мати заволала страшним голосом, що він все життя був мерзотником і мерзотником помре. А одного ранку я прокинувся і глянув у вікно, що виходило не на вулицю, а у внутрішній двір. Воно було заклеєне і між двома рамами були навіки замуровані ялинкові іграшки та дохлі мухи. Я побачив на терасі Сергієву маму, яка щось емоційно розповідала сусідці напроти і при цьому дуже розмахувала руками. Щось почути через дві рами я не міг. Цієї хвилини до кімнати зайшов Сергій. Я запитав: «Цікаво, про шо вона так енергійно розповідає?..» Сергій, не вагаючись жодної хвилини, відповів, хоч, як і я, нічого не міг чути: «Вона каже, що коли буде помирати, то витягне зі своєї каблучки «брульянт» (копіюючи маму, він так і сказав «брульянт») у чотири карати, розтовче його у ступці і вип’є з водою, щоб він не дістався цьому мерзотнику, тобто мені… Між іншим, це брехня! Цей камінь важить не чотири, а тільки три з половиною карати…» Він солодко позіхнув і пішов умиватись.

Вірити йому було неможливо, але слухати можна безкінечно. Такої бурхливої фантазії я не бачив ніколи. Чого варта була його розповідь, як вони разом з сином Берії, другом його дитинства, крали рози з берiївського садка і торгували ними на Авлабарі. Та й усе інше було не менш екзотичне. Хоча б історія про те, як його батька, нібито коханця матері Сталіна, заарештували за якісь спекуляції, і матір Сталіна прийшла зі співчуттями до Сергієвої мами: «Вай! Нашого Йосифа забрали!.. Але не турбуйся, я твоїм дітям допоможу!» І, думаєш, як вона допомогла? Прислала мамі 20 банок позаторішнього засахареного варення!..» Не знаю, чи могло таке бути. Гадаю, це вигадка від початку до кінця, але надзвичайно екзотична!.. І такими були всі його розповіді про дитинство — наповнені гумором, сонцем і барвами старого Тіфлісу.

Його фантазія не знала ніяких меж. До нього якось зателефонувала високопоставлена начальниця з центрального телебачення Тамара Огородникова. (Вона раніше була директором картин у Андрія Тарковського і навіть знялася у двох його фільмах.) Я взяв слухавку, бо Сергій вкрай не любив цього робити, аби не почути погані вісті. Він завжди, як страус, ховав голову в пісок. Тамара привіталась і сказала: «Поклич генія!» Сергій неохоче взяв рурку. Я не чув її слів і судив про них з відповідей Сергія: «Шьто-шьто? „Демон“, кажеш?.. Це який „Демон“? Сергія Лермонтовича Пюшкіна?.. Ні-ні, я не гаєрничаю, а просто пригадую... Ти вибила для мене цю постановку?.. Дуже спасибі... Я не читав... Муратов, він все читає, потім мені розповість... А сюжет я знаю з опери Абрама Рубінштейнера. Там якийсь підар співає: „День і ніч тече Арагві...“ Все-все-все! Не сердься! Я тебе цілую!.. Ти єдина жінка, якій я обіцяю поцілунки!.. І знаєш чому? Бо у тебе вусики, як у молодого корнета!.. Все! Ще раз цілую!» Поклавши слухавку, він повернувся до мене: «Вона запропонувала поставити для телебачення „Демона“... У тбіліській консерваторії (я ніколи не перевіряв, чи правда, що він навчався в консерваторії) я співав партію Синодала, нареченого Тамари, якого вона покинула заради Демона...» І він проспівав початок арії. А наступної миті сказав те, що вразило мене на все життя:

«Уяви! Широка долина Арагві... Я кажу про річку, а не про ресторан у Москві... І посередині неї, поміж жовтої гальки... тече собі річка... Вона влітку зовсім вузька... Ти коли-небудь бачив Арагві?» — «Сергію, ми ж з тобою разом були у Пасанаурі, де зливаються біла та чорна Арагві». — «Ваї Нецікаво розповідати! Ти все бачив! Але слухай... З гір до Арагві... я маю на увазі річку, а не ресторан... з гір до Арагві спускаються маленькі постаті грузинок... Вони у чорному з голови до п’ят, а на головах — величені видовжені глиняні глеки... Ніг, зрозуміло, не видно, бо

вони й у найкрасивіших грузинок волохаті... (Він завжди змішував високе з низьким!) І от ці чорні жінки йдуть жовтуватою галькою, і раптом поруч з ними виникають велетенські сліди чиїхось ніг... І вони димлять! Це перша поява Демона!»

Я уявив собі цю картину і ледь не задихнувся від захоплення. Найелементарніші побутові речі в його уяві перетворювались на розкішні фантасмагоричні видовища.

Якось ми зібралися йти по черговий антикваріат, тому я прийшов до нього близько сьомої ранку. Була неділя. Місто ще спало. І раптом тишу розірвав мотоциклетний гуркіт. У всякої звичайної людини це викликало б лише роздратування. Та не у Сергія. Він глянув у вікно і покликав мене подивитися на мотоцикліста у чорній шкіряній куртці. Нічого особливого — мотоцикліст як мотоцикліст, молода сволота, яка не думає про те, що люди ще сплять.

Та Сергій сказав: «Зараз він засигналить, і з парадного вибіжить абсолютно гола пишнотіла блондинка з довжелезною фатою на голові... Вона сяде позаду мотоцикліста, обхопить білими руками його чорну шкіру, і вони з гуркотом помчать порожнім ранковим містом і довжелезна фата буде летіти за ними!..» Я був вражений, що він це вигадав мимохідь, не надаючи своїй блискучій вигадці жодного значення. Сказав і зразу ж забув. Тут не схочеш, а набудеш комплекс Сальєрі...

Не можу забути його геніальні вигадки для фільму «Інтермеццо».

Російсько-японська війна. Родина Коцюбинських обідає на білосніжній веранді. За вікнами — білі квітучі яблуні. На столі, накритому білою скатертиною, білий фаянсовий супник, з якого

господиня наливає у білі тарілки білий, заправлений сметаною суп. Раптом двері розчиняються, і двоє солдатів, одягнені у гімнастерки, що вигоріли на сонці, вносять носилки зі своїм пораненим товаришем. Той весь у бинтах і гіпсі. Родина Коцюбинських з острахом та жалем дивиться на пораненого. Господиня хоче його нагодувати: бере тарілку, підносить до вуст солдата ложку з білим супом. Той розтуляє губи і видно.... що у нього у роті суцільний гіпс.

І суп проливається на його бинти... Важко собі уявити щось більш символічне та виразне!

А смерть дочки письменника? Молода й прекрасна дівчина застигла у труні. Кришка труни закривається. З дерева злітають пелюстки черешневого цвітіння і... падають на кришку чорними перестиглими черешнями, шо розбиваються і стікають кривавими струмками...

А рілля під лемехом плуга, яка з чорної перетворюється на криваво-червону?

Якби я працював у стилі «поетичного кіно», то цілі дні ходив би за Параджановим, як Левій Матвій за Спасителем, і записував би усі його геніальні знахідки, які він сам зразу ж забував. Та всі його безпосередні учні чи дуже пили, як Льоня Осика, чи запихатіли, як Юра Іллєнко, і стали себе вважати не меншими майстрами, ніж Параджанов. Іллєнко навіть публічно заявив, що він не учень Параджанова, а його вчитель. Не сперечаюсь, у Юри є фантазія, іноді він вигадує дещо й справді цікаве. Але завжди воно трохи вимушене, вимучене, штучне. Нема в цьому ані справжньої глибини, ані легкості, притаманних Параджанову. Бо Сергій нічого не вигадував, а просто так мислив. Штучний дорогоцінний камінь на перший погляд нібито й не відрізняється від

природного. Але тільки на перший. На другий погляд відрізнити найкращу біжутерію від діаманта не так уже й важко.

Чи навчився я чомусь у Сергія? Тільки розкутості мислення. Зовсім не випадково доля закинула мене саме на курс Сергія Аполлінарійовича Герасимова, який був послідовним, я б сказав, «густопсовим» реалістом. Я пішов у цьому напрямку ще далі. Від цього мої фільми стали яскравішими за його. Бо те, що він робив, було не реалізмом, а тільки його ілюзією. Його манера «знятих», неакцентованих акторських інтонацій та стримана поведінка людей у кадрі не є правдою життя. У житті люди і кричать, і розмахують руками, і роблять абсолютно алогічні речі. А Герасимов цього принципово уникав. Я ж навпаки — намагаюсь точно відтворювати у кадрі живу людську поведінку з усіма її ажіотажностями та алогізмами. Герасимовська система надійніша за мою, бо перевірена не лише його досвідом, а й досвідом американського кіно. Але моя — яскравіша. Хоч і потребує більших режисерських зусиль, бо досить легко привести поведінку всіх акторів до єдиного знаменника і далі тільки слідкувати, щоб вони не вибилися з цієї манери. У такий спосіб можна задовольнити абсолютно всіх глядачів. За моїм способом треба підгледіти поведінку людей у реальному житті й достовірно перенести її на екран. Але те, що у реалному житті сприймається як факт, як даність, буває, у фільмі викликає відразу. Тому я роблю мінімальну адаптацію для пересічного глядача. А Кіра не робить. Вона абсолютно плює на цього пересічного глядача. І, чесно кажучи, правильно робить.

Якось Гліб Панфілов привіз Параджанову свій сценарій «Жанна Д'Арк». На моїх очах Сергій йому радив: «Починай фільм так: волохата сильна чоловіча рука розкриває, як панцир черепахи, чиїсь (облич не видно) сталеві лати. Під латами — кольчуга. Здирає і її. Під кольчугою — жилет з ніжної козячої шкіри.

Розстібає його. І впивається пальцями у невеликі дівочі груди! Тіло дівчини звивається від насолоди… Пристрасна посмішка на її лиці… Раптом сурмлять бойові сурми! Дівоча рука відштовхує чоловічу, закриває груди. У наступному кадрі ця дівчина мчить попереду французького війська. Екстатичний погляд! Це — Жанна Д'Арк!.. А у тебе вона зразу героїня, — попереду війська на коні… Це — пласко, банально, плакатно, традиційно». Коли я уявив собі картину, яку намалював Сергій, то подумав, як би геніально він це зробив! Що ж Панфілов — прекрасний режисер, але Параджанов — геній.

Як у його голові народжувались блискучі образи — незрозуміло.

Є у «Цвіті граната» епізод, який не увійшов до остаточного монтажу: підвальне приміщення розписане східними візерунками. Посередині кадра — стовпи, що підтримують стелю. У лівій половині торцевої стіни — три сходинки ведуть донизу. Праворуч — три таких же сходинки ведуть нагору. В одну і ту ж мить обоє дверей розчиняються, і з лівої виходить цариця Анна, закутана у персидську шаль, а з правої — Саят з великим сувоєм паперу в руках. Вони, не дивлячись один на одного, повільно рухаються на камеру. Але ніби магнітом притягуються один до одного. Наближаються, поки не ховаються за дальньою колоною. Миттєво знову з'являються. Та тепер шаль у руках Саята, а сувій в руці Анни. І знову рухаються на камеру і один до одного. І коли зникають за найближчою колоною, раптом розгортається сувій, заповнений віршованими рядками. Він повільно піднімається, і літери, написані чи кров'ю, чи гранатовим соком, стікають донизу… Це видовище мало якусь гіпнотичну силу. Зміст кадру, який я переказав, передає не більше як двадцяту частину враження. Не знаю, хто вирізав цей епізод: Юткевич під час переробки чи сам Параджанов. У всякому разі він не шкодував.

До чого я веду? Щоб вважатися геніальним режисером, мало бути блискучим фантазером. Треба ще мати здібності гіпнотичного впливу на почуття глядача.

Глава п'ятдесят восьма

Про повернення Сергія після ув’язнення до Києва я дізнався випадково.

На пляжі один дурень гукнув до мене:

— Ну як там наш геній?

Я не зрозумів:

— Який геній?

— Ти що, не знаєш?! Параджанов у Києві!

Я знав, що Сергій вже на волі і живе у Тбілісі. Те, що він не зателефонував мені про свій приїзд, було з його боку не досить гарним вчинком. Тим паче, що, на відміну від багатьох, я нічим перед ним не завинив.

1 ось він приїхав до Києва. Мені було не до образ. Прямо в пляжному вигляді я помчав до колишньої дружини Сергія, яка тоді жила біля метро «Політехнічна». Гадав, що у неї дізнаюсь, де він тепер.

Та не треба було дізнаватись, бо Сергій був там. Я влетів до квартири, наповненої урочисто одягненими людьми. А я у драних джинсах і майці з корабликами.

З кухні вийшов Сергій. Обнялись, розцілувались. Він зразу ж відштовхнув мене від себе:

— Ну досить! А то й справді всі подумають, що я збоченець, справедливо засуджений радянським судом… — він блиснув хитро очима, бо це була цитата з промови Юрія Іллєнка на відкритих партійних зборах, в якій він таврував Параджанова. — Я знаю, чого ти прибіг! Сповістити, що Іллєнко зрадив мене!.. Але ж він не просто так назвав мене збоченцем, а сказав: «Через цього збоченця несправедливо покладена на полицю наша геніална картина „Тіні забутих предків“»! Він для захисту фільму таке сказав!.. Ось побачиш, він невдовзі буде директором студії, а ви всі залишитесь лайном…

(Він помилився — Іллєнко став не директором студії, а нашим міністром.)

Потім Сергій відвів мене на балкон і розповів історію про те, як втікач з виправної колонії знайшов притулок у велетенському жерстяному серпі та молоті, що височів край шосе на кордоні України з Росією. (Тоді такий кордон виглядав хворою маячнею.) Там хлопця випадково знаходить якась жінка. Між ними виникає кохання. Жінка спить з ним, носить йому туди їжу: Одного разу повертається до серпа з молотом, але дірка, через яку вона туди залазила, запаяна автогеном. Вона у розпачі. Думає, що він залишився у середині. Потім розуміє, що його там немає. Та де він, невідомо. Може, його схопили, може, втік…

«Ти будеш знімати цей фільм?» — запитав він. «Якщо ти напишеш сценарій…» «А просто так, по оцій розповіді — слабб?» Я чесно відповів: «Слабо. Я так не вмію». — «Тоді це буде знімати Іллєнко! І одержить всі І призи». Іллєнко й справді поставив цей фільм, який називався «Лебедине озеро. Зона». Я не у захваті від нього. Все там біль-менш нормальне, але холодне, як морг. І погано грають актори. У розповіді Сергія була деяка утаємниченість, аура надії та тривоги. У фільмі Іллєнка це

зникло.... Але він все ж таки отримав якусь нагороду на Канському фестивалі. Та я не шкодую. Це було не моє.

Я колись хотів і збирався знімати інший сценарій Сергія — «Золотий обріз». Це була прекрасна річ. Коли прочитав, то здивовано запитав у Сергія: «А чого ти сам не хочеш її зняти?» Він відповів: «Тут занадто багато сюжету».

На відміну від інших сценаріїв Параджанова, сюжет й справді був. І розкішний. Його навіть розповідати приємно. Я вже подумки добирав акторів.

Молода жінка (тоді ще молода Інна Чурікова) працює у букіністичному магазині, що міститься у підвалі великого старовинного будинку, де завідувачем її батько (Юрій Нікулін). Щодня до них навідується покупець, який хоче купити якусь старовинну книгу з золотим обрізом (звідси назва фільму). Та для директора магазину розлучатися з цим раритетом ніяк не можливо. Ця книга для нього — ледь не сенс життя. Він би сам її купив, та не має грошей — книга дуже коштовна. Не продати її він теж не має права, бо тисне господар, що дав на продаж цей фоліант. Це одна сюжетна лінія. А друга — кохання його дочки до чоловіка (Олександр Кайдановський), якого вона щодня бачить з коляскою, в якій спить його дитина.

їй вдається з’ясувати, що це блискучий актор, який після трагічної загибелі своєї дружини (він потім їй про це розповідає) покинув акторство, але не зміг покинути театр і працює суфлером. Вони знайомляться і він водить її на спектаклі, саджаючи поряд з собою у суфлерській будці. І вона знову, як у своїй книжковій крамниці, бачить світ фактично з підвалу.

Потім він везе Ш на чиюсь дачу в Осокорках, де вони кохаються. А наступного дня театр іде на гастролі.

Через два місяці повертається у це місто. Та суфлера немає. Кажуть, що він залишився у Львові, де живуть батьки його померлої дружини. Однак через два роки дівчина з вікна свого підвалу бачить маленького хлопчика, сина суфлера, що чимчикує за батьком. Суфлер повернувся до Києва. Весна.

Вони знову зустрічаються і пливуть човном до тієї ж дачі. Та повінь залила все водою. Човен сумно пропливає над місцем їх колишнього кохання…

Мені надзвичайно подобався цей сюжет. А сценарій, тобто всі діалоги, я повинен був розписати сам.

Я переконаний, що фільм вийшов би дуже гарним. Та Сергія в цей час заарештували, і все, пов’язане з ним, було заборонене.

Тепер надзвичайно шкодую, що так і не поставив «Золотий обріз». Правда, я настільки точно бачив у ролях конкретних акторів, що замінити їх зараз на інших здається неможливим. Однак Чурікова постаріла, а Кайдановський і Нікулін пішли з життя.

Пам’ятаю перегляд останнього фільму Параджанова «Ашик-Керіб» на кіностудії імені Довженка.

Після перегляду я зі сльозами на очах кинувся до нього. Він нібито теж пішов мені назустріч. Але в останню мить пройшов повз мене і обняв якусь стару освітлювачку, яка на це зовсім не чекала.

Я добре знав його номери і тому не так образився, як зробив вигляд, що ображаюсь.

Другого дня моя дружина сказала, що хтось з кавказьким акцентом двічі телефонував до мене. Я подумав, що це Сергій, та вона запевнила, що зразу б упізнала його голос.

Одного дня я вийшов з виробничого корпусу кіностудії до озера, де на мене чекала машина. Раптом почув, як з альтанки, що стоїть над озером, долинув голос:

— Ей, хаджі Муратов! Чому не вітаєшся?! Зазнався!..

Я холодно відповів:

— Здрастуй. Як живеш?

— Погано! Бо ти на мене не звертаєш уваги! Йди до нас!..

Я повагався, але підійшов. Поряд з ним сидів хлопець-курд, який грав у нього Ашик-Керіба.

— Познайомся! — сказав він йому. — Це режисер Муратов!.. Ану, встань, встань! Він геній, а ти поки що гімно!.. І запам’ятай на все життя, що ти тепер знайомий не тільки з генієм Параджановим, а ще й з трохи меншими геніями: з Муратовим, Іллєнком, Осикою та з цим, як його? А! Греськом!.. Чи ні, Гресєм!.. Дуже смішну він картину зняв про короля Артура... Я трохи подивився і далі не міг, бо так сміявся, що аж перднув... Розумієш? При всіх!.. — і він розреготався. І знову звернувся до курда: — Я тебе ще обов’язково познайомлю з Ромочкою Балаяном. Не знаю, який він там лауреат, але він вірменин і мій друг... Це найголовніше!

Голос його був то серйозним, то гаєрськи верескливим. Я ніколи не розумів, коли він підсміюється, а коли говорить серйозно. Запитав, чи сподобався мені його фільм. Я відповів жартом з комедії Шварца «Дракон»: «Ваше сіятельство, можете розгніватись на мене, можете відрубати мені голову, та скажу вам чисту правду: ви геній, ваше сіятельство!»

Він, зрозуміло, комедію Шварца не бачив й не читав, тому під час мого монологу з деякою напругою дивився мені в очі, бо ця його картина подобалась далеко не всім.

По тому збентежено перепитав: «Ти не жартуєш?» І шось у цьому запитанні було зворушливо-дитяче. «Ні, — сказав я. — Не жартую. Так воно і є». — «Правда?» — «Ти ж бачив, як я з обіймами йшов до тебе. А ти кинувся обніматися з якоюсь освітлювачкою...» — «Це я навмисно, щоб тебе провчити...» — посміхнувся Сергій. «За що?» — «Не за що, а для чого! Щоб ти цінував, що маєш насолоду спілкуватися зі мною! От скоро помру, і моїх близьких друзів важко буде перерахувати!..» — «Я, між іншим, зовсім не претендую...» — «Не ображайся, я часто згадую тебе... Розповідаю у Тбілісі: Одного разу мьой дрюг (я зберігаю його вимову) Сяшя Мюрятов сказав... Бачиш, я тебе цитую, як класика... Ну, давай обнімемося на прощання! Завтра їду. Може вже ніколи не побачимось». Обнялися, розцілувалися.

І справді, я його більше ніколи вже не бачив. Тільки розмовляли по телефону, коли він лежав у лікарні. У його палаті був телефон.

Розмовляли, доки він тримав думку. Все, що стосувалось минулого, сприймав нормально. А розмови про сучасність були фантасмагоричною мішаниною. Відчувалось, що його розум згасає. Після кожної розмови у мене всередині все тремтіло. Не

міг заснути. Плакав. Жах, коли невчасно згасають таланти, і зовсім трагічно, коли вмирає геній.

У мене така доля: майже на моїх очах передчасно померли: Олександр Петрович Довженко, Борис Леонідович Пастернак і Сергій Йосипович Параджанов. Жахливо.

Глава п'ятдесят дев'ята

Чомусь замислився над суперечливою сутністю генія. Поштовхом був приїзд з Парижа мого старого приятеля і розмова з ним про Шевченка. Він тільки нещодавно прочитав «Кобзаря» і був у переляку від закликів до насильства і, як він вважає, богохульства. Довелося і мені перечитати вірші, про які він казав. Що ж, справді є заклики, є деяке богохульство. Але це не так думки самого Тараса, як біль та гнів поневоленого українського народу. Він просто його геніально висловив. Не він говорив, ним говорило. Часто буває, що людина, в якій живе геній, у повсякденному житті нижча за свій геній. Вона може бути суєтною, мізерною, робити вчинки, недостойні свого великого дару, але раптом може повставати у всій своїй величі й творити геніальні твори. Що б мені не казали про Шевченка, Лесю, Довженка, Параджанова, я все одно бачу справжній масштаб цих постатей і сприймаю їх тільки такими.

У моєму шкільному дитинстві серед учнів було дуже модно лаяти Павла Григоровича Тичину. Я й сам разом з усіма повторював — «Ой, візьму я кирпичину та приб’ю Павла Тичину!» чи «Ой, Павло Тичина, ти у нас професор. Ти сучасний Пушкін. Де б знайти Дантеса?» Та одного разу мені потрапила на очі його поема «Похорон друга». Я прочитав перші рядки і, приголомшений, завмер, бо зразу ж зрозумів, що це геніально: «Вже вечір сумно колір свій міняв з багряного на сизо-фіалковий». Я запам’ятав це на все життя. Якби Тичина не написав нічого іншого, якби я нічого з його поезії більше не читав, все одно вважав би його геніальним поетом і цілком вибачив би жалюгідні частівки рівня й гатунку Дем’яна Бідного.

Як прекрасно:

Усе міняється, оновлюється, рветься, у ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є, замулюється мулом, порохом береться, землі сирій всього себе передає.

Над ким ті сурми плакали?

Чого тарілки дзвякали?

І барабан як в груди бив — хто вік свій одробив?

Хіба це не вершина поезії?

Так само вражає бенкет опричників та пічне дійство у другій серії «Івана Грозного» Сергія Ейзенштейна. А дід, що помирає серед стиглих росяних яблук у Олександра Довженка в «Землі»? А декілька неймовірних епізодів у «Цвіті граната» Сергія Параджанова? Це те, що не можна переказати, таке треба тільки бачити. Бачити і розуміти. Бачити і відчувати. Тут не думки, одягнені у прекрасні форми, а думко-форми, де розділити ці дві сутності ніяк неможливо. Оце і є справжня кінорежисура.

Глава шістдесята

Багато разів я чув сентенцію, шо якщо судити не за законами, а за совістю, то обов’язково запанує беззаконня. Але дивлюсь навколо себе і бачу, що суд за законами, але без совісті спричиняє ще гірші наслідки.

Безсовісні судді знаходять у законах лазівки і внаслідок цього чесні люди опиняються за фатами, а злочинці гуляють на свободі. А про хабарництво і сваволю правоохоронців взагалі нема що говорити.

Я бачив це не здаля. Мене життя зіштовхувало з цим ледь не щоденно. І я, як міг, втручався у чужі справи.

У мене був друг, якого знав ще з харківських часів. За авантюрністю він був схожий на мене. Колись він працював у міліції, а потім перейшов до адвокатури. А наприкінці життя займався бізнесом і писав сценарії. Кілька з них були навіть поставлені.

Але спілкувався я з ним не на кінематографічному Грунті. З Борисом Антоновим мене більше зв’язували юридичні справи. Товаришуючи з ним, я непомітно втягнувся в його роботу, бо він досить часто залучав мене до неї.

Він був непоганим адвокатом, досить успішно вів справи, але, гадаю, ця успішність виникала не через його юридичний талант, а завдяки його вмінню давати хабарі. Давати хабарі зовсім не просто. Особливо за радянських часів. Брали, багато брали. Але далеко не у всіх, бо дуже боялись. Найвище начальство дуже за це карало. Безкарно брало хабарі лише воно саме. Та навіщо йому це

робити, якщо воно й так мало практично все. До того ж, кожному з вождів здавалось, що його влада буде вічною, й у більшості випадків так воно і було. Тому хабарництвом займалися чиновники середньої і нижчої ланки. У Бориса дома я часто бачив і прокурорів, і суддів, і тому не мав жодних сумнівів щодо причин його перемог у процесах.

Він намагався не братися за цивільні справи, на яких недуже розумівся. Не так уже полюбляв і карні. Його цариною були автосправи. Особливо після процесу, який зробив його серед автолюбителів знаменитим.

На Повітрофлотському шляхопроводі трапилась трагедія: водій, що був напідпитку, вбив двох жінок, одна з яких була вагітною. Захист взяв на себе Борис. Я зипитав його: «Який сенс? Адже виграти цю справу абсолютно неможливо...» Він відповів «Побачимо!» і попросив мене розшукати у ДАІ протоколи всіх порушень, що відбулись у момент трагедії на Повітрофлотському проспекті. «Навіщо?» — запитав я. Він пояснив: «Водій каже, що за мить до наїзду на жінок, він побачив, що перед вітровим склом щось промайнуло. Він не встиг збагнути, що це таке, й інстинктивно крутонув кермо у бік тротуару. На тротуар не вискочив, але жінки почали перетинати шляхопровід не на переході, і тому він їх збив. Тому треба з'ясувати, що ж виникло перед вітровим склом водія...» Я поставився до цього скептично, але до автоінспекції пішов. У мене там були гарні знайомства, бо на зйомках часто залучали інспекторів ДАІ як консультантів.

І що ж ви думаєте? Просидівши в їхньому архіві два дні, я таки розшукав рапорта, який свідчив, що через 10 хвилин після трагедії на Повітрофлотському шляхопроводі на Севастопольській площі був затриманий мотоцикліст, який, як він зізнався, займався «слаломом», тобто петляв поміж

транспортом, що рухався. Тепер вибудувалась повна картина. Були перевірені дані експертизи, підрахований шлях гальмування і таке інше. І виявилось, що водій, хоча й був напідпитку, відреагував дуже швидко і зміг вивернути кермо, щоб не вбити мотоцикліста. Але вбив жінок, які чесно кажучи, були самі винні, бо переходили дорогу в недозволеному місці.

1 суддя був змушений повністю виправдати підсудного, заборонивши йому сідати за кермо впродовж двох років, за те, що той вів машину п'яним.

Та ви не зможете уявити, що почалось у залі суду, заповненого родичами і знайомими потерпілих.

І ми з Борисом, і суддя, і навіть прокурор не наважувались вийти на вулицю, бо боялись, що нас просто лінчують. Такий народний гнів я бачив уперше в житті! Лише через дві години нас врятував великий наряд міліції, викликаний суддею.

Справа мала великий розголос. Чутки дійшли до найвищого керівництва України. І судам, щоб не було спалахів народного незадоволення, дали неписаний наказ за будь-яких обставин у випадках, подібних до цього, не виносити виправдовувальний вирок. Рекомендувалось особливо прискіпливо слідкувати за справами, які веде Борис Антонов.

Зі своїх каналів я дізнався про цю неофіційну постанову. Побіг до Бориса. Виявилось, що його вже про це попередили знайомі судді.

Треба ж було статися, що наступна його справа була пов'язана з тим же Повітрофлотським шляхопроводом. Але почалось все аж під Борисполем.

Два сорокарічні ловеласи підчепили дівчат легкої поведінки і розважалися з ними на якійсь галявині. При цьому один з них, між іншим, власник машини, добряче випив. І тому за кермо сів не він, а його приятель, який не пив через нещодавно перенесений інфаркт.

Виїхавши на трасу, вони побачили патруль ДАІ і злякались. ї як тут не злякатися — у приятеля не було прав, а власник п’яний. І вони втекли від міліціонерів. Це було легко зробити, бо господар машини обіймав високу посаду в «Аерофлоті» і йому поставили на «Волгу» такий двигун, що давав фору будь-якій «іномарці».

Вони легко відірвались від переслідування, та не подумали, що даішники повідомлять всі патрулі. У центрі міста їхати на шаленій швидкості було неможливо. Тому на Повітрофлотському шляхопроводі їх ледь не наздогнали. І сталося, що їхня «Волга» врізалась у ліхтарний стовп.

Дівчата зразу вискочили і втекли під шляхопровід. А господар машини швиденько помінявся місцями з приятелем, який не мав водійських прав.

Найцікавіше, що ніяких серйозних стягнень на них не наклали. Гадаю, вони просто відкупились і, мабуть, за малі гроші. І нічого б не було, якби приятель через тиждень не віддав Богу душу. Попередній інфаркт та сильний удар при зіткненні з бетонним стовпом його доконали. Удар був добрячий і залишив на його грудях та животі великий синець від керма.Та ніде це зафіксовано не було.

Дружина небіжчика, яка ненавиділа чоловіка за його постійні гульки, після смерті раптом дуже його покохала. Ридала на його могилі, як навіжена, хоча до цього регулярно писала на нього

доноси, завдяки яким його вигнали з посади заступника завідувача відділом ЦК. Тепер же вона побігла інстанціями до найвищих, вимагаючи суворого покарання винуватця смерті її чоловіка, тобто власника «Волги», якого ми з Борисом називали — «повітрофл отцем».

Захищати його було елементарно просто: треба було лише добитися проведення ексгумації трупа для встановлення сліду від керма на грудях мерця. Це б довело, що вів машину він сам, тобто вбив сам себе.

На процесі Борис попросив про цю експертизу. Однак відбулось дещо неймовірне: суддя, навіть не нахилившись до засідателів, сказав: «Суд, порадившись, прийшов до висновку про недоцільність такої експертизи!» Борис отетерів, але потім дуже їдко запитав: «Пробачте, з ким суд порадився?» На що суддя нахабно відповів: «З ким треба, з тим і порадився!» Це вже було занадто. І Борис не стримався. Забувши про будь-яку обережність, випалив: «Це не суд! Це судилище!» Його єдиний громадянський вчинок за всю довгу адвокатську кар’єру став його лебединою піснею. Бо Бориса не тільки усунули від ведення справи, але й викинули з колегії адвокатів. Таке не вибачалось нікому!

Він був людиною обдарованою і, якби не часи, за яких чесно захищати людей було практично неможливо, він безсумнівно уславився б як видатний адвокат. Але він любив гроші, красиве життя, антикваріат, красивих жінок, тому змушений був кривити душею. Згадую його блискучий виступ на так званому «золотому» процесі, коли республіканський суд першою інстанцією розглядав справу старого єврея Горфункеля і його ледь не п’ятдесяти «подільників». Це була всесоюзна мережа зі скупки коштовностей у населення з метою надзвичайно вигідного

перепродажу їх за кордон. Центром павутиння був цей Горфункель. Він займався таким «гешефтом» ще з 20-х років. Свою першу мережу він здав ще ГПУ чи навіть ЧК, і його відпустили для того, щоб він сплів нову і знову її здав. Так відбувалося кілька разів. Багато цінностей вилучалось, але найкраще каміння він приховав і тримав його у двосекційній батареї парового опалення, що містилась у коридорі. Ніхто не звертав увагу на те, що батарея не гріє, бо, чесно кажучи, нікому вона не була потрібна. Нею не зацікавився карний розшук при численних обшуках передвоєних років, не зацікавились і німці під час окупації Києва. Повернувшись з евакуації, Горфункель, гадаю, зразу ж кинувся до свого сховища і, побачивши, що коштовності на місці, мабуть, плакав від щастя. Потім він працював приймальником у Київській скупці, жив на жалюгідну зарплату. Його дружина та дочка нічого не могли собі дозволити ані в одязі, ані в їжі. Коли знайшли у батареї діаманти, вони заплакали. Не від жадоби, а від того, що прожили злиденне життя, штопаючи собі панчохи.

Зал суду був заповнений київським бомондом. У коридорі нервувались свідки, які будь-якої хвилини могли стати обвинуваченими: провідні оперні співачки та балерини, дружини найвищих партійних керівників, які свідчили під дівочими прізвищами, дружини і коханки письменників.

Одним зі свідків був Сергій Параджанов. Красивий, в оксамитовій чорній блузі, він був схожий на Воланда з «Майстра і Маргарита». Картинно вказуючи рукою на лаву підсудних, він вигукнув: «Громадяне судді! Я не бачу провини цих людей… Невже краще, якби коштовності лежали у дальніх шухлядах чи були закопані у землі? А тепер їх на собі носять найкрасивіші жінки України і Європи!.. Хіба це погано?» Потім він додав: «Ви бачите на цій лаві весь радянський Інтернаціонал: росіяни, українці, вірмени,

грузини, осетини, чеченці та представники основного населення міста Києва...» (Він мав на увазі євреїв.) «..А охороняє їх ціла рота солдатів, яка в цей історичний момент повинна битися за острів Даманський, такий же цінний для нашого народу, як і Мала Земля під час Великої Вітчизняної Війни!..» У залі здійнявся страшенний регіт.

Не сміялася, мабуть, тільки моя сусідка — знаменита оперна співачка, яка вже дала свідчення і жахливо боялася, що її теж притягнуть до карної відповідальності. Вона настільки хвилювалась, що вчепилась нафарбованими кігтями у мою руку. На ній залишились криваві сліди. Треба сказати, шо у мене з нею були такі ж стосунки, як у чаплінського мільйонера з «Вогнів великого міста» і жебрака Чарлі. Мільйонер мав його за друга під час нічних пиятик і зовсім не помічав Чарлі вдень. Співачка теж іноді впізнавала мене, іноді ні. Залежно від того, у якому товаристві ми зустрічались. Але тут, у залі судового засідання вона кинулась до мене як до рідного і вчепилась нігтями в руку.

Борис був вірменом і тому часто захищав своїх одноплемінників. На цьому процесі його підзахисним був молодий красивий вірменин, одружений з красунею-кіноактрисою. Йому інкримінувалося, що він, працюючи, як і Горфункель, приймальником у скупці, рекомендував клієнтам, які приносили цікаві речі, звертатися за певною адресою, де їм заплатять значно більші гроші. Скуповувала цінності його двоюрідна тітка, шо мала безпосередні зв'язки з самим Горфункелем. Хлопець мав від цього досить жалюгідні копійки. І, чесно кажучи, ніякого карного злочину не вчинив. Те, що він робив, було лише службовим порушенням. Але його хитра тітка стверджувала, що не він був лялькою в її руках, а, навпаки, вона була підставною особою і лише платила гроші клієнтурі, яку надсилав їй племінник. Нібито

це були племінникові гроші, а вона тут ні до чого. Нахабна брехня. Та як її спростувати?

На суді виступив Борис. Це був зоряний час його адвокатської кар'єри. Його промовою захопилися не лише суддя та засідателі, а, здавалося, навіть прокурор. У перерві я від душі привітав його.

Та він засмучено сказав: «Та яка від цього користь? Після перерви виступить тітчин адвокат, нічим не гірший за мене, і стане доводити підступність мого клієнта. І хто знає, кому повірить суд...»

Ми пішли обідати до ресторану «Театральний» на Володимирській вулиці. І там я побачив цього тітчиного адвоката, що їв наодинці. Вибачившись перед Борисом, я підсів до адвоката, якого досить добре знав. «Слухай, — сказав я йому. — Ти ж знаєш, що Борис вірменин...» — «Яка новина!» — іронічно відгукнувся той. Та я вів далі: «А твоя клієнтка теж вірменка...» — «Ну і що?» — «А те, що вірмени вірять лише вірменам...» — «Ну, далі, далі!...» — дратувався він. «А далі слухай: якщо твоїй шахрайці дадуть чотири роки, то можна це трактувати і як твою перемогу, і як твою поразку... Все буде залежати від того, що її родичам скаже Борис... Тобто, якщо ти не будеш топити його підзахисного, він за будь-якого вироку скаже вірменам, що ти блискуче виграв справу, а якщо ти його клієнта станеш топити, то...» — «Геть! — закричав адвокат. — Ти мерзотник і шатажист!» Останнє почув Борис, і коли я підсів до нього, запитав, в чому справа. Я відповів, що це особисте, пов'язане з жінками. Навіщо бентежити його душу?

Під час виступу захисника тітки він дуже нервувався. Особливо коли той дійшов до місця, де повинен був згадати про нашого клієнта... Тут він замовк, збентежено подивився на нас... і пішов

далі, не зупинившись на племіннику. Сказав про якогось грузина, який нібито примусив тітку купувати дорогоцінності, загрожуючи їй вбивством.

У справі справді фігурував карний злочинець грузин, який дійсно «наїжджав» на тітку. Але не примушував її за його гроші скуповувати коштовності, а просто наполягав, щоб вона з ним ділилась прибутками. Він не проходив по цій справі, бо його зарізали у місцях ув'язнення.

Тітка спочатку спантеличилась такою заявою свого адвоката, але швидко знайшлася і підтвердила цю версію. їй дали найменше, що було за цією статтею, — два роки. Вона на таке навіть не чекала. І була задоволена, що не треба топити племінника, бо мала б клопоту з родичами.

А нашого клієнта суддя Василь Ярославський звільнив прямо під час судового засідання. Він радісно кинувся в обійми своєї красуні-дружини. Зал аплодував.

Та після засідання тітчин адвокат ледь не з кулаками накинувся на Бориса, який ніяк не міг второпати, у чому справа. Вони ледве не побилися. А я тихенько сміявся.

Місяць я мучив Бориса, не кажучи, що відбулося насправді. І лише за п'ять пляшок найкращого вірменського коньяку розкрив йому таємницю. Коли ми добряче випили, він сказав, що марную час, працюючи у кінематографі, що я поховав у собі справжній юридичний хист. Може, й так, але сумно, що юридичні «здібності» безпосередньо пов'язані з хабарництвом, шантажем та шахрайством.

Я багато разів допомагав йому в справах, коли йшлося про захист порядних людей, навіть неправдиво свідчив. Маючи сценарний та

режисерський хист, обставляв свої брехливі свідчення такими деталями, що не повірити було неможливо. Однак категорично відмовлявся брати участь у справах, коли Борис захищав негідників. Навіть за великі гроші. По-перше, я й так непогано заробляв, по-друге, не дозволяла совість.

Бажання справедливості стало моєю манією. Я прагну до неї не лише у великих, але й у зовсім маленьких справах. Це вже, мабуть, якась хвороба...

Якось занедужав мій приятель, і я прямував до нього у Жовтневу лікарню. По дорозі зайшов на Бесарабку, щоб купити гарних яблук. Знайшов найкрасивіші, найдорожчі. Не пам'ятаю, скільки вони коштували, здається, п'ять рублів за кіло, а може й більше, і купив штук вісім. Через те, що був дуже голодний, вирішив одне, найменше, з'їсти. Відкусив і виплюнув. Такої гіркоти не відчував ніколи!

Занепокоївшись, надкусив друге. Точнісенько таке ж! У середині все чорне.

Повернувся до торговки і показав їх надкушені яблука. Але вона з феноменальним нахабством заявила, що я їх купив не у неї. «Як?! — обурився я. — На всьому базарі більше таких яблук немає!» Та вона вперлася на своєму. Я пішов за адміністратором ринку, привів його, та ніяких яблук біля торговки вже не було. Сховала. Він повірив мені, та як доведеш? Тому пішов.

А торговка на моїх очах витягла звідкись ці яблука і, сміючись мені в очі, розклала їх на прилавку.

Я, нічого не кажучи, встав біля прилавка і показував гнилі яблука всім, хто спокушався їх красивим виглядом. Всі, зрозуміло, йшли геть. Вона довго чекала, сподіваючись, що мені це набридне. Та я

проявив дива терпіння. Вона почала дратуватися. Тим паче, що над нею стали підсміюватись колеги по торгівлі. Тоді торговка стала лаятись. А потім пішла на переговори: «Хоч ти купив яблука не у мене, я тобі поверну гроші!» — і простягнула 10 рублів. Я сказав: «Мало!» Вона здивувалась: «Як мало? Ти ж дав мені десятку!» — «Значить, визнаєш, що яблука твої!.. За брехню і нахабство — з тебе штраф! Плати двадцятку!» «Як двадцятку?!» — зарепетувала вона. Її рум'яне красиве обличчя спотворилось злістю. «Твоє діло, — сказав я. — Не хочеш, не плати...» Але покупці підходили і зразу ж відходили. Торговці реготали. І молодиця не витримала. «Бери!» — вигукнула вона і кинула мені під ноги два червінці. «За те, що кинула, — сказав я, — ще штраф. Плати тепер сорок!»

Я багато що у своєму бурхливому житті чув, та такої брудної лайки не чув ніколи. Я й не гадав, що такі матюки існують. Наприкінці, щоб добити мене, вона сказала: «Ти тому тут стоїш, що у тебе вже давно не стоїть!» А я їй спокійненько: «Давай перевіримо!.. Я тут неподалік живу...» Крити їй вже не було чим і вона гучно заридала, роздираючи нігтями свої рум'яні щоки.

Не знаю, правий я був чи не правий, але, гадаю, треба бути послідовним. Бо одного разу я пожалів хулігана під впливом прохань його дружини, і забрав свою заяву до міліції. Його випустили, а він перше, що зробив, забив її до смерті. За що? В його хворій уяві народилась ідея, що я забрав заяву внаслідок того, що вона переспала зі мною. Хулігана засудили до страти. Його мати померла у суді. Дитина залишилась сиротою. А не схибив би, цей мерзотник відсидів би свої два роки і, може, отямився. В усякому разі не було б стільки смертей.

Знаю точно: поступки у сфері справедливості нічого хорошого не дають. Може, це й не стосується історії з торговкою яблуками. Але

як дізнатися, до якої межі справедливість необхідна, а після якої — необов'язкова? Мабуть, треба, як сказано у Святому Письмі, виконувати всяку правду.

А велика вона чи мала — не нам судити.

Глава шістдесят перша

Я звернувся до дирекції кіностудії з пропозицією поставити повість Стельмаха для дітей (і про дитинство) «Гуси-лебеді летять», а мені сказали, що якраз надійшов сценарій самого письменника за цією повістю. Головний редактор навіть подумав, що я про сценарій просто знав. Він думав, як я син письменника, то знайомий з Михайлом Опанасовичем, а я його ніколи в очі не бачив… (В усякому разі мені тоді так здавалось.)

Узяв сценарій, прочитав і здивувався: як правило, автори літературних творів, коли самі їх екранізують, намагаються максимально зберегти весь свій текст. А тут — навпаки: так все переінакшити могла лише людина, яка не любить свій твір.

З цією думкою пішов до Стельмаха на вулицю Леніна до письменницького будинку.

Він сам відчинив мені двері і провів до кабінету.

Розглядівши Стельмаха, я здригнувся від подиву. Такого не могло бути!

І пригадав, що восени 1951 року одержав від командирів завдання — по дорозі на Західну Україну заїхати до Києва і взяти за певною адресою листа, що і зробив. Людина, яка дала мені листа, була неймовірно схожа на Стельмаха. Правда, тоді я відвідав не цей будинок, а той, що поруч, теж письменницький.

Я запитав у Стельмаха чи не жив він там у 1951 році. Відповів, що жив. Тепер я був переконаний, що людина, яка колись дала мені конверта для бандерівського штабу, і Лауреат Ленінської премії,

депутат Верховної Ради СРСР, Герой Соціалістичної праці, академік Академії наук УРСР Михайло Стельмах — одна особа!

Як таке могло статися, — не мав жодного уявлення. Це не налазило на голову. Пояснень я не маю і тепер.

Але факт є фактом. У нього така характерна зовнішність, що помилитися абсолютно неможливо. Він мене, зрозуміло, не впізнав, бо пройшло 20 років. Тоді мені було 16, а виглядав на 14, а тепер —26. Та ще й вуса та борідка.

Натякнути я не наважився, згадавши, з яким переляком він давав того листа, як сам зашив мені його під підкладку моєї «бобочки», пошитої з двох спідниць моєї мами.

Та й навіщо нагадувати про старе й таке небезпечне знайомство.

І вирішив обмежитись творчими справами.

Я був не єдиним претендентом на постановку цього твору. Не знаю, що думали мої конкуренти про сценарій, але точно знаю, що вони дуже хвалили його. А я Стельмаху сказав: «Михайле Опанасовичу, я ше ніколи вжитті не бачив такої звірячості автора по відношенню до класного твору!» Він здивовано відповів: «Якщо можете написати краще, напишіть». Я й написав. Він нічого не сказав, але зразу ж вийшов наказ директора про запуск фільму до виробництва.

Найважливішим було розшукати хлопчика, який би зіграв головну роль. Успіх був саме в цьому. Обшукали Київ, Харківську та Вінницьку (батьківщина Стельмаха) області. І нічого. Та одного разу мій другий режисер Анатолій Кучеренко поїхав до київської школи, єдиної, шо ще не була досліджена, і зіткнувся там з хлопчиськом, який, запізнившись, біг на урок. Це й був Володя

Чубарев, що геніально зіграв Михайлика у фільмі. До речі, мені його не затверджували три рази. Я перезнімав і перезнімав проби. Тільки четверта спроба принесла успіх. Чомусь всі миттєво зрозуміли, що хлопчик просто-таки винятковий...

І якраз на той час ЦК КПУ вщент розтрощило «українське поетичне кіно», побудоване на традиціях Олександра Петровича Довженка. Чим воно Щербицькому не сподобалося, не можу собі уявити. Я теж не був прибічником цієї течії. Але сваволя партійних «культурологів» лютила. Тому, прикриваючись авторитетом Стельмаха, а він був неабиякий, я став знімати фільм за всіма канонами «поетичного кіно». Михайлові Опанасовичу матеріал дуже подобався. Тому начальство ляскало зубами, а вкусити не могло.

Фільм було прийнято прекрасно. Особливо у Москві. На Всесоюзному кінофестивалі він одержав призи як краща екранізація і за кращу музику, написану Мирославом Скориком.

Глава шістдесят друга

У 1975 році я відпочивав після дуже важких зйомок фільму «Гуси-лебеді летять». Раптом мені телефонує директор фільму Юрій Агасян, з яким ми зрідка грали в шахи, і пропонує поставити музичний фільм «Пора року — любов». Я дуже здивувався, бо знав, що цей фільм ставить один мій колега. Та Агасян каже: «Відмовився», і по секрету розповідає, що той режисер затіяв катавасію з цим фільмом лише для того, шоб ближче познайомитися зі знаменитою оперною примадонною, в яку раптом закохався. Треба сказати, що він за сексуальними уподобаннями — великий сноб. У нього були бурхливі романи зі знаменитими жінками — поетесою, балериною, художницею. Що трапилось на цей раз, не знаю: чи то в примадонні він розчарувався, чи то вона не лягла з ним у ліжко. Але він сказав, що знімати її не хоче і фільм знімати теж не буде. Я тепер з ним товаришую і кілька разів запитував про це. Та він ховає очі і мовчить. Чи каже, що пройшло чверть сторіччя і він нічого не пам’ятає...

Я відповів Агасяну, що взятися за цю справу не можу, бо дуже хочу відпочити.

Але тоді він запропонував мені готель і харчування в Ялті з тим, щоб я там писав режисерський сценарій.

Я не повірив: який готель у червні? Там в цей час важко й кімнату зняти... Та він запевнив, що все буде гаразд. Лише запитав, чи не знаю я якийсь телефон у ЦК КПУ. Я знав телефон лише завідувача адмінвідділом Володимира Івановича Коснічука. Ми з ним були трохи знайомі через Бориса Антонова, про якого я вже розповідав, а ще — через його дружину, що працювала на студії

редактором. Але він був людиною, до якої звернутися з проханням не виникала й думка. Здавалося, що він нікому нічого не робить за блатом. А якщо й робить, то у всякому разі не мені — у мене з ним не ті стосунки.

Агасян записав телефон Коснічука і при мені зателефонував: «Здрастуйте, дорогий Володимире Івановичу! Вас турбує все той же Юрій Мінасович... У мене до вас лише одне прохання: дайте меня телефон того у Кримському обкомі, хто займається готелями Південного берега... Для чого? Та треба на пару тижнів поселити одну дуже потрібну людину, що виконує важливу державну роботу... Так, спасибі. Ви не будете проти, якщо скажу, що телефон дали мені ви?.. Величезне спасибі! До зустрічі!.. Вітання Емілії Андріївні!» Коли він поклав слухавку, я запитав: «А ви що, знаєте Коснічука?» Він відповів: «Вперше почув це прізвище. Точніше, вдруге, бо ви сказали, що він чоловік Емілії Андріївни...» Я посміявся з його дивовижного нахабства. Але вистава йшла далі. Він набрав номер начальника у Сімферополі, перед цим дізнавшись прізвище 1-го секретаря Кримського обкому, наприклад: «Кириченко Вадим Степанович». Я кажу суто умовно, бо ніколи не знав прізвища цих секретарів. Сімферопольський начальник взяв через секретарку слухавку і почув від Агасяна: «Здрастуйте, Петре Миколайовичу! Я до вас з Києва від Володимира Івановича Коснічука... Не хочу дрібницями турбувати Вадима Степановича, от і звертаюсь до вас... Нам треба поселити у ялтинському готелі одного дуже гарного чоловіка. Володимир Іванович?.. У Володимира Івановича вже нічого немає на червень... Не хочу вас обтяжувати, знаю, що почався курортний сезон. Ви мені просто дайте телефона когось із ялтинських керівників і дозвольте звернутися від вашого імені... Хто я такий? Господи, а я думав, ви мене впізнали!.. Правда з вами востаннє бачились більше року тому... Я Агасян Юрій

Мінасович... Так! Тепер згадали? Прекрасно! Записую телефон...» Тут вже я був переконаний, що цього начальника Агасян точно знає. Та помилився знову. Він навіть не знав, яку посаду той в обкомі займає. Побачивши мій здивований погляд, сказав: «Хіба я йому щось збрехав, окрім того, що ми бачились з ним рік тому? Хіба неправда, що я Агасян? Хіба не дав мені телефона Коснічук? До того ж я справді не хотів турбувати першого секретаря обкому...» Що йому на це скажеш?

В Ялті на рекомендацію сімферопольського начальника зреагували настільки адекватно, що не тільки гарантували недорогий обкомівський люкс у тоді наполовину побудованому інтуристівськорму готелі «Ялта», а ще й зустріли мене з дружиною у сімферопольському аеропорті.

Коли ми вийшли з літака, почули з гучномовця: «Товаришу Муратов! Товаришу Муратов! На вас чекає чорна «Волга» біля виходу з аеропорту!»

Моя дружина перелякалась, відмовилась іти до машини, бо подумала, що нас викриють як шахраїв і заарештують. А тут ще біля водія на передньому сидінні сидів майор КГБ у формі. Я ледве затягнув її до машини. По дорозі майор розповідав нам про історичні місця, повз які ми проїздили. Я багато разів бував у Криму й у тому числі в Ялті, та надав йому можливість проявити свої краєзнавчі знання.

Поселили нас прекрасно. Ще й дали талони на їжу і перепустку на інтуристівський пляж.

Та через три тижні, коли сценарій був готовий і треба було повертатися до Києва, я второпав, що виїхати з Криму неможливо, бо квитків на місяць вперед не було. Зателефонував

Агасяну. Він вислухав мене і зневажливо сказав: «Оце проблема? Сідайте на «Метеор» і їдьте до Севастополя. Там підете за такою і такою адресою і звернетесь до розкішної блондинки на ім'я Маргарита. Вона вам дасть авіаційні квитки». Так я і зробив, переконаний, що Маргарита має відношення до авіаційних кас. Та потрапив не до кас, а у розкішну квартиру в самому центрі міста. Не знаю, ким була ця Маргарита, але на вішалці висів моряцький кітель з погонами віце-адмірала. Блондинка була справді розкішною: з величезними сірими очима і красивими пишними формами, які було дуже видно у розрізи халатика, надягненого на голе тіло. Такий собі Пітер-Пауль Рубенс, тільки без його перебільшень...

Я дивився на цю Маргариту, як кіт на сало. Її, здається, теж зацікавило знайомство з кінорежисером. Але за півгодини відходив мій «Метеор»... Який вона мала стосунок до Агасяна, так і не знаю. Головне, що зйомки він забезпечував у найкращий спосіб. Наприклад, у знаменитому Уманському парку був капітальний ремонт після страшенної бурі, що пошкодила

багато дерев і споруд, і туди нікого не впускали. Не впустили і нас. Та примчав з Києва Агасян і все владнав за півгодини.

Зйомки йшли нормально, хоча знімалася не знаменита народна артистка, а молода гарненька колоратура з Дніпропетровська. Ми зустрілися з народною артисткою у неї вдома, і з'ясувалося, що вона може виділити замість потрібних 20-и днів тільки вісім і не поспіль, а раз на тиждень. З тим і розійшлися. Здавалося, по-хорошому. Та потім, коли фільм вийшов не екрани телебачення, примадонна здійняла страшенний галас, що ми вкрали її репертуар. А як могло бути інакше, коли сценарій писався саме під неї? Мене навіть тягали до ЦК, куди славетна співачка надіслала скаргу. Ледве загасив цю пожежу.

А фільм вийшов дуже красивий. Хоча в останню хвилину керівництво московського «Екрану», що замовило фільм, перелякалось, що ми з різних опер склали нову оперу, і примусило вставити пред кожним уривком титр, що пояснював, з якої опери він узятий. Це значно зіпсувало задум.

Скажіть, люди добрі, після благородних вчинків і прекрасної роботи Агасяна чи міг я йому не довіряти? Тому через 20 років (а весь цей час ми з ним товаришували) я без усяких сумнівів віддав йому всі свої гроші, бо він пообіцяв платити за них щомісячно гарні проценти. Мені б, дурневі, зрозуміти, шо всі фірми, які він нібито очолював, були липовими, такими ж, як його знайомство з Володимиром Коснічуком з ЦК КПУ. А я клюнув. Він обдурив не тільки мене, а й ще певну кількість людей. Однак гадаю, якби він не захворів, мені б він гроші обов'язково повернув. Але хіба можна було уявити, що ця цілком здорова людина згорить за півроку?

Раптом я помітив, шо він почав кульгати. І щодня більше і більше. Потім у нього обвисла права шока, стали плутатись думки і не слухатись язик. Його оглянув професор і констатував інсульт. Помістили Агасяна у лікарню на вулиці Підвисоцького у спеціальне інсультне відділення, де інтенсивно лікували. Та стан його все погіршувався. Якби я був нормальною людиною, то довірився б лікарям. Але я аномал і тому, прочитавши медичну літературу з цього питання і заклавши її у свій мозковий комп'ютер, одержав зовсім не інсультну картину.

У випадку інсульту все йшло б у іншому напрямку: спочатку удар зі значним погіршенням мозкових функцій, а потім поступове покращення. А тут, навпаки, постійне погіршення. У моїй голові виник овал, який чітко давав картину мозкової пухлини. З цим діагнозом я й прийшов до головного лікаря відділення. Ця була

літня жінка, дуже шанована у медичних колах. Вона вислухала мене з уважним презирством

і ввічливо порекомендувала звернутися до психіатра, бо я у розмові легковажно послався на свої овали. Я подякував і сказав, що вже звертався і більше того §§ пройшов обслідування у дуже компетентній установі, їй набридло терпіти мою маячню і вона вигнала мене з кабінету.

Та я не міг заспокоїтись, бо знав істину в першій інстанції. Тим паче, що неодноразово вже ставив діагнози, які потім виявлялися правильними.

Треба було негайно рятувати людину і, головне, рятувати свої гроші. Щоб вчинила нормальна людина? Пішла б до міського управління охорони здоров'я чи до Мінздраву, сперечалась би, писала скарги. За цей час Агасян би помер. А я взяв з собою двох здоровенних хлопців з УНА-УНСО і силою забрав Агасяна з лікарні. А що було робити? Відвезли ми його на Куренівку до діагностичного центру і зробили томографію. Черга на томограф була не менша як на місяць. Та я пішов до міністра і він віддав мені годину зі своєї персональної квоти.

Коли лікар вийшов з приміщення, де робилась томограма, він показав мені кулак. Я подумав, що він погрожує мені. Та виявилось, що лікар показує розмір пухлини у мозку Агасяна.

Я зробив неможливе — того ж дня госпіталізував його в інституті нейрохірургії. Він лежав там, як цар, у найкращій окремій палаті. Йому зробив операцію найталановитіший нейрохірург. Та це, на жаль, був рак, і врятувати його було неможливо. Через те, що операція була зроблена добре, він прожив ще півроку. Однак практично втратив розум.

Коли я облаштовував всі медичні справи, його дружина та дочка були мені дуже вдячні і казали, що не тільки повернуть мої гроші, а й заплатять проценти, які Агасян мені обіцяв. Та тільки-но він помер, зразу ж відмовились від обіцянок, сказавши, що на його рахунках ніяких грошей немає. Не знаю, було це правдою чи ні. Звернувся до прокуратури. Вони поспівчували, але сказали, що у суді я справу не виграю, бо всі офіційні розписки були не від імені самого Агасяна, а від фірми «Чемпіон», яку він очолював. А на рахунку фірми — нуль. Гроші могли бути на рахунках підприємств міста Старокостянтинова Хмельницької області. Та їх зразу ж розхапали чи «родичі Агасяна», чи його компаньйони. Так все й заглохло. А я ще вважав себе дуже обачним і радів, що не клав гроші в Ощадбанк СРСР, які потім згоріли. Скільки втратив? Не хочеться й казати!.. Окрім інших збережень гавкнули й гроші, які я одержав за свою колекцію поштових марок, яка була одною з найцінніших в Україні.

Глава шістдесят третя

Через деякий час до мене звернулася редактор Надія Орлова і запропонувала поставити другу повість Стельмаха про його дитинство — «Щедрий вечір». Я категорично відмовився. Головним чином тому, що при написанні сценарію «Гуси-лебеді летять» з дозволу автора використав кілька епізодів з повісті «Щедрий вечір». Тепер написати сценарій було вдвічі важче. Ще й безплатно…

Я сказав про це Надії Павлівні, зовсім не розраховуючи, що вона наважиться сказати це класику. Але вона сказала…

…Якось я сидів у неділю вдома. Раптом задзвонили. Я відчинив двері і побачив шофера Стельмаха. Він простягнув мені конверта і пішов. Я розкрив конверт і побачив купу грошей і записку: «Олександре Ігоревичу! Це за „Гуси-лебеді летять“, а за „Щедрий вечір“ буде окремо. М. С.». Я не міг отямитися дві чи три години. Бо коли навіть домовляєшся з письменником, що угода буде на нього, а потім він розрахується, то, як доходило до розплати, виникали конфлікти… (Так у мене потім було двічі.) А тут сам віддав, та ще й за минулі справи.

І я не встояв, погодився. Через те, що знімав без великого натхнення, зйомки йшли важко, з безкінечними непередбаченими випадками та конфліктами. До того ж Володя Чубарев встиг знятися у двох поганих режисерів і через це працювати з ним стало значно важче. По-друге, я не встояв перед проханням Леоніда Бикова знімати в одній з головних ролей нашого спільного друга Віктора Мирошниченка.

Я дуже хотів його знімати, та знав, що він зайнятий у фільмі Бикова «Ати-бати, йшли солдати». Однак Віктору дуже подібні були гроші, і він, заручившись підтримкою Леоніда, гарантував мені, що не зірве зйомки. До певного моменту все йшло нормально. Але через місяць у Бикова пішов брак, і він двічі не відпустив Віктора до мене. Летів увесь графік. Я зустрівся з Льонею (ми з ним були в гарних стосунках ще з Харкова, десь з 1952 року) біля «творчого» буфету та висунув свої претензії. У нього, мабуть, був поганий настрій і він (чого взагалі не робив ніколи) виматюкався на мене. Я схопив його за груди, і ми покотилися по підлозі. Редактор Держкіно України Теплицький хотів відтягнути Бикова від мене. Та той у розпалі вліпив йому в око. Словом, сором!..

Актора я все ж таки отримав, але зіпсував з Льонею стосунки на багато років. Помирилися вже перед самою його смертю.

Ішов я втомлений територією студії. Чую, хтось мене гукає. Подивився — Биков. «Підвезти?» Я сів до його «Волги». Він на той час збирався ставити комедійно-фантастичний фільм про інопланетян. Я чигав у «Літературні» уривки з роману, який ліг в основу фільму. Вони меніро-добалися. Я його з цим поздоровив. Та він сумно сказав, що нема чого радіти. Виявилось, його дуже засмучує літературний матеріал. Я здивувався: «Навішо ж брав?» Він відповів: «Помилився... Епізодики, що були надруковані в газеті, здалися мені дуже смішними». Він уважно подивився на мене і запитав: «У тебе є час?» — «Коли?» — «Тепер...» Час був. Тоді він повернув машину, і я з подивом побачив, що ми повертаємося на кіностудію. Леонід взяв у монтажній коробки з пробами і завів мене до залу для переглядів. Я дивився на екран і не міг втриматися від реготу. Це було надзвичайно талановито. Про своє враження сказав Льоні. Він тільки зітхнув: «Оце все, що є смішного в цьому сценарії. Більше нічого немає... Скільки не

бився, більше нічого автор з себе вичавити не зміг. Зрозуміло, щось вийде, але не те, про що я мріяв… Тому в мене жахливий настрій…»

Глибоко переконаний, що загибель Бикова — це не самогубство. Але творча тривога цієї надзвичайно чутливої людини могла вплинути на його стан, який і спричинив дорожну трагедію. Льоня все брав дуже близько до серця. Після «В бій ідуть лише „старики“» він став живим класиком, але прискіпливість його до себе була надзвичайною.

Що поробиш, справжнє мистецтво робиться потом, кров'ю і весь час витончує нерви. Тому, за офіційною статистикою, кінорежисери стоять на другому місці зі смертності після льотчиків-випробувачів. Треба враховувати, що ті гинуть цілком здоровими, а режисерів поступово вбивають стреси. Як подивишся навколо, то у мене друзів-кінематографістів вже більше на цвинтарях, ніж на кіностудіях СНД. Став би перераховувати — мартиролог не вмістився б на сторінці. І все одно, знаючи це, люди йдуть і йдуть в цю професію. І не за гроші. Які тепер за це гроші?

Глава шістдесят четверта

Після «Щедрого вечора» я півтора року нічого не знімав. Чесно кажучи, не знав, що знімати. Те, що хотів, не дозволяли, а те, що дозволили б, не хотів. Жив на зарплату художнього керівника творчо-виробничого об'єднання «Юність». Допомагав іншим режисерам знімати та монтувати фільми. З деяких навіть виходило щось путнє.

Чесно кажучи, майже вся наша продукція 1977 року була досить слабкою. Виділялися хіба що «Шлях до Софії» Миколи Мащенка та «Відлюдько» Романа Балаяна. Справжнім успіхом можна вважати лише десятисерійний телесеріал Григорія Кохана «Народжена революцією», закінчений якраз в цьому році. На жаль, саме дві останні серії, зроблені у 1977 році, були найслабкішими.

Раптом я одержав бандероль з Рязані від свого дядька — відомого театрального режисера Михайла Михайловича Ляшенка. В ній була книжка з повістю Василя Матушкіна «Любаша», яка зразу привабила мене. Життя в тилу під час Великої Вітчизняної війни було показане не менш пронизливо і правдиво лише у фільмі Олексія Германа «20 днів без війни». Але там був зовсім інший матеріал. Я дав книжку тодішньому голові Держкіно УРСР Василю Большаку. Наступного дня він сказав, що робити фільм не варто, бо події відбуваються на Рязанщині, а не в Україні. Що ж, це була правда, і я змирився. Але десь через два тижні він зателефонував мені додому і чесно сказав, що спочатку не прочитав повість, а тільки побіжно переглянув її, а тепер, прочитавши, у захваті від неї.

Найголовнішою проблемою постановки було те, що майже всі головні ролі виконували діти. Від шести до чотирнадцяти років.

Вирішили шукати їх на місці подій, тобто на Рязанщині. Але, окрім двох хлопчиків, нікого не знайшли. Проїхали ще двома областями — Володимирською і Тамбовською. На перегляди збиралося до тисячі дітлахів. У маленькому райцентрі на Тамбовщині знайшли Оленку Холодову, яка потім і зіграла роль Любаші. Як тільки я її побачив, зразу зрозумів, шо це те, що нам треба.

Але на кіностудії та у Держкіно УРСР її проби не сподобались. Сказали, що немає трагізму. І я змушений був погодитись — трагізму й справді не було.

Почав дівчинку розпитувати: «Оленко, що, у тебе не було нічого сумного в житті?» А вона весело: «Ні!» — «Що, ніхто з близьких не помирав?» «Ні! І з маминого, із татового боків усі дідусі та бабусі живі».

Час зйомок наближався, а у мене ще не затверджена головна героїня. Що ж робити? Шукати іншу дівчинку? Та я не міг відліпити душу від цієї.

Почав їй розповідати про жахіття війни. Але це на неї не впливало. Тоді для підкріплення аргументів взяв з Кінофотоархіву незмонтовані документальні матеріали, в яких були зафіксовані звірства фашистів на окупованій Україні.

Оленка сіла у першому ряду, а ми всі позаду. Звірства на екрані були настільки страшними, що невдовзі вся знімальна група втекла. Я теж ледве тримався. А дівчинці — хоч би шо!..

Я підійшов до неї, щоб подивитись на її реакцію, і раптом зрозумів, шо вона непритомна.

Відтоді людські страждання перестали бути для неї абстракцією. Вона тепер могла легко заплакати, могла бути по-справжньому трагічною у кадрі.

Не переконаний, що спосіб, яким було досягнуто результату, гуманний, але я не міг собі уявити, що кінохроніка може викликати такий шок.

Роль вона зіграла блискуче. Вперше на Всесоюзному фестивалі приз за кращу жіночу роль одержала дівчинка п'ятнадцяти років. Такого не було і потім. Фільм одержав ще кілька призів: другий приз у розряді дитячих фільмів, приз «За кращий фільм про дітей», приз глядацьких симпатій, а також спеціалну грамоту міністерства освіти СРСР. Велика заслуга в цьому була і Оленки Холодової.

Дивна річ — у відповідь на всі численні пропозиції зніматися вона потім категорично відмовлялась, через два роки з золотою медаллю закінчила школу і вступила до медичного інституту у Москві. Тепер успішно працює лікарем у своїй рідній Жердівці.

Розповісти, як ми знімали цей фільм, неможливо. Це був суцільний жах. Три пори року. Дві експедиції до Рязанщини без найелементарніших умов для життя. Ніколи не забуду зйомку військових ешелонів при 30-градусному морозі на станції Нікольська Володимирської області. Все село, як на свято, висипало на перон. Чоловіків не було, самі баби та діти. Чим живуть, за рахунок чого харчуються, невідомо. Всі п'ють. Від 13 до 70 літ.

Наш другий режисер Володимир Рудін, людина патологічно наївна, з жахом звернувся до якоїсь беззубої тітки: «Люди! Як же ви живете? Що тут робите?!» А вона у відповідь весело: «Вимираємо потихеньку!» Отак!..

Я розумів, що дітям значно легше спілкуватися не з професійними акторами, а з такими ж людьми з вулиці, як і вони. Тому й на «дорослі» ролі взяв неакторів. І правильно вчинив. Бо тепер всі фали в одному стилі. Особливо добре виконала одну з найголовніших ролей сільська бабуся Марія Маркова.

Професійних акторів було тільки двоє — чудова московська актриса Римма Маркова і наш полтавський Федір Панасенко, який грав українця, тимчасового голову колгоспу, якого після тяжкого поранення доля закинула до рязанського села. Я не міг, щоб у моєму фільму не було жодного українця.

Той факт, що ми довели цей фільм до кінця, мене й досі дивує. Все було проти — обставини, природа.

...Можу констатувати, що перемога на кінофестивалі дуже підняла мій всесоюзний рейтинг. Але в Україні моє становище майже не змінилось. Мені так і не дали звання «Заслужений діяч мистецтв», яке мали майже всі режисери мого віку, навіть не увінчані фестивальними нагородами. Одержав я звання лише тоді, коли не дати його було вже просто незручно — аж у 1989 році.

Ніколи у мене не було гарних стосунків з кінокерівництвом України. Я говорив і говорю те, що вважаю за потрібне, не зважаючи на погляди начальства.

Складні стосунки з Міністерством культури і мистецтв у мене й тепер. Переконаний, що все ж таки правий я, а не вони. І життя підтверджує мої попередження та прогнози.

Глава шістдесят п'ята

Історія зйомок фільму «Ранок за вечір мудріший» — суцільна сюрреалістична маячня!.. Сценарій написав мій друг Георгій Шевченко. Він був прийнятий всіма інстанціями як найкращий твір на виробничу тему. Сюжет такий: Тарас Тимофійович Доценко, накращий начальник цеху заводу «Більшовик», користується повагою дирекції заводу, бо завжди виконує план, і колективу цеху, бо вибиває для робітників премії, путівки до санаторіїв і таке інше. Він закінчив інститут заочно, у інженерних питаннях — профан. Але прекрасний організатор. Раптом він потрапляє з серцевим нападом до лікарні, а його місце тимчасово посідає заступник — молодий огрядний хлопець, нещодавній випускник політеху, над яким підсміюється весь цех на чолі з начальником. Тарас Тимофійович не може спокійно лежати у лікарні, бо не може уявити, що його заступник впорається з проблемами. Він не витримує і достроково повертається на роботу. Яким же був його подив, коли він побачив, шо цех без нього не тільки не зупинився, а й працює значно краще. Над заступником вже ніхто не сміється, бо виявилось, що він окрім технічний знань має неабиякі здібності до керівництва. Тільки керує тихо, а не метушливо, як це робив Тарас Доценко. Старий начальник спалахує ревнощами і ледве не зриває план кварталу. Рятує ситуацію той самий заступник. І Тарасу Тимофійовичу стає надзвичайно соромно. У неділю, коли завод не працює, він іде до директора, який вихідними пише у кабінеті кандидатську дисертацію, і просить перевести його на якусь посаду в адміністрації, щоб досидіти останній рік до пенсії. Той не може нічого второпати, бо вважає Доценка прекрасним начальником цеху. Але Тарас Тимофійович непохитний, бо раптом зрозумів, шо його час минув. Директор урешті-решт погоджується, і Тарас

Тимофійович йде порожнім заводським двором, по якому осінь мете жовте листя, до воріт, де під вітром телемпається транспорант «Спасибі за працю!». Так спочатку й називався цей фільм.

На головну роль затвердили геніального актора Анатолія Папанова і через тиждень повинні були розпочати зйомки. Раптом з Москви приїздить редактор Держкіно СРСР Кіра Громико і каже, шо треба негайно переробити сценарій. Каже не мені, а директору кіностудії. Він, бідолаха, довго не наважується це мені переказати. Урешті-решт каже. Я сприймаю це за жарт. Адже тільки шо на всесоюзній нараді цей сценарій був проголошений одним з найкращих в країні. І тоді директор розповідає таке, від чого у мене, людини, яка звикла до всього, очі лізуть на лоба. Виявляється, що керівництву Держкіно СРСР спало на думку, що якщо фільм подивиться Леонід Ілліч Брежнєв, то зможе сприйняти рішення Тараса Тимофійовича добровільно піти з посади як натяк, що і Леонідові Іллічу теж час подумати про це. Я запитую: «Так що, фільм закривається?» — «Ні в якому разі! Бо, по-перше, він вже потратив у довідку для ЦК КПРС, а по-друге, тоді кіностудія не виконає річний план і вилетить в трубу...» — «А що ж робити?» — «Треба все переробити...» — «Як?» — «Москва радить головним героєм зробити сина Тараса Тимофійовича і все побудувати на його стосунках з коханою дівчиною...» — «Який син?! З якою дівчиною?!» — вигукнув я, бо син у сценарії майже не був присутній, це був один з другорядних робітників цеху, якого сценарист невідомо для чого назвав сином Доценка, а коханої дівчини взагалі не було. На що директор, тяжко зітхнувши, сказав: «Сина треба дописати, а дівчину вигадати. Інакше нам всім кінець...» Я до сценариста, а той каже: «Я не божевілний, щоб за ті ж гроші писати новий сценарій. Якщо хочеш, пиши сам. Половина грошей буде твоя». Що робити? Написати новий

варіант я не встигав. Тоді директор студії сказав: «Мені зателефонували з Москви. Там настільки вірять у твій професіоналізм, що дозволяють знімати без сценарія, так би мовити, фантазувати на знімальному майданчику». Так і довелось робити: звечора писати, вранці знімати. Хоча в цілому нічого путнього з цієї витівки не вийшло, але не менше 7-8 епізодів були гарними. Це була напівкомедія, де головні ролі фали Сергій Іванов і учениця Олега Табакова Марина Шиманська. Мені навіть вдалося поставити сексуальну сцену з абсолютно несексуальним Сергієм Івановим, після перегляду якої чоловіки не насмілювались зразу встати. І все це (такі були часи) навіть без доторків актора до актриси. Зрозуміло, тоді сексуальні почуття викликало й те, що тепер не приверне жодної уваги. В цілому вважати цей фільм моїм успіхом неможливо. Однак в жодному зі своїх фільмів я не опускався до рівня сфічок «Наперекір всьому», «Мріяти і жити», «Свято печеної картоплі», «Смужка нескошених диких квітів» Юрія Іллєнка, «Філер», «Перше кохання», «Два місяці, три сонця» Романа Балаяна, «На короткій хвилі», «Незрима робота», «Святе сімейство» Михайла Бєлікова, «Дід лівого крайнього», «Гетьманські клейноди» Леоніда Осики. А це провідні українські режисери, корифеї, у більшості академіки, Народні артисти…

Глава шістдесят шоста

Є кілька моїх фільмів, які канали телебачення крутять без кінця. Інші, нічим не гірші, які, до того ж мали гарні рецензії, чомусь не показали жодного разу. «Гонки по вертикалі» відносяться до тих, що крутили і крутять безліч разів. І що мене найбільше дивує, — кожного разу знаходяться люди (причому не тільки молодь), які бачать цей серіал вперше і палко вітають мене, ніби я зробив його цього року. З одного боку це смішно: як вони могли не подивитися фільм упродовж 20 років, а з другого — радує, що стрічка не стала архаїчною, не вмерла.

Пробивали ми екранізацію цього роману братів Вайнерів через перепони Міністерства внутрішніх справ СРСР протягом трьох років. За цей час пішов з життя Володимир Висоцький, який повинен був грати роль злодія Батона, довелося шукати іншого виконавця. Я не шукав актора, що за зовнішніми ознаками скидався на злодія, а навпаки—такого, що був винятком, білою вороною у кримінальному середовищі, злодія-інтелекгуала. Хотілося зробити так, щоб було шкода, що така цікава, розумна людина стала на хибний шлях.

На роль його антипода — капітана міліції Тихонова — пробувалися троє прекрасних акторів — Сергій Шакуров, Леонід Філатов, Андрій Мягков. Усі фали чудово. (Потім Шакуров зіграв Тихонова в екранізації іншого роману Вайнерів — «Візит до Мінотавра»), але для мене дуже важлива не тільки якість акторської фи, а й створення такого ансамблю виконавців, які б не дублювали один одного. Тому я зупинився на Мягкові, людині стриманій, в якої всі емоції не в рухах та жестах, а у виразі очей. А Гафт фав Льоху Дєдушкіна на прізвисько «Батон» дуже розкуто. Як мені здається, вони були ідеальною парою.

Я не дуже вірю в акторське перевтілення на екрані. (Театр — інша річ.) Для мене дуже важлива поведінка актора у реальному житті. Валю Гафта я знав і до фільму, і зовсім не на теренах кіно. А ось із Андрієм я всіляко намагався потоваришувати. Це було зовсім не легко, бо він людина, яка дуже важко йде на контакт. Але з часом мені все ж таки вдалося пробитися через цю броню. І стало зрозуміло, що він людина надзвичайно розумна і глибока, котра має свої, дуже цікаві, погляди на мистецтво і життя. Я спеціально зупиняюсь на цьому, бо, на жаль, є дуже багато чоловіків-акторів, які на екрані можуть виглядати інтелектуалами, а в житті це пусті, дурнуваті хвальки з рисами, що більш притаманні не дуже розумним жінкам. Однак великий талант дає їм можливість робити на знімальному майданчику те, шо у житті їм зовсім не притаманне. Я вже розповідав про випадок на фільмі «Поема про море», коли Олександр Петрович Довженко доручив мені прослідкувати, щоб не напився актор Борис Ліванов. Він таки напився, але все одно геніально зіграв. Отож у акторів зовсім інший розум, ніж у звичайних людей, їм його повністю замінює талант.

Але бувають винятки, коли прекрасні актори ше й дуже розумні люди. Одним із таких є Андрій Мягков. Не кажу вже, що він ще й людина абсолютно пунктуальна. Якщо сказав, що дасть у цьому місяці такі й такі дні для зйомок, то можна бути впевненим, що він їх за будь-яких обставин дасть, хоча й дуже зайнятий у театральному репертуарі. У цьому сенсі точнісінько такий же і Валентин Гафт. Треба завважити: чим талановитіші актори, тим надійніші вони у виробничому плані. їхнє слово — залізне. Для мене оце й є професіоналізм. От із такими акторами мати справу — насолода. А то ж буває — і таланту на п’ять гривень, і дисциплінованості нуль, а ще пихато хизується: «Я — артист!» Тому я працюю або зі справжніми талантами, або з обдарованими

людьми з неакторів. Там хоч є щирість та безпосередність і немає штампів.

Працювати з Гафтом було цікаво не тільки у творчому, а і у людському сенсі. Він людина досить екзотична. Наприклад, у нього під час зйомок почався тік, почала сіпатися щока. Я повів його до дуже хорошого лікаря, який працював у павловській лікарні. По-перше, Валя зразу ж злякався психічно хворих, яких, між іншим, у цей час надворі не було, ходили лише відвідувачі та медперсонал. По-друге, коли ми наблизилися до відділення, він категорично відмовився йти далі, бо злякався, що разом з ті-ком лікар зніме з нього й талант. Так і не зайшов. Одного разу він з потяга прийшов на зйомку не дуже поголений, а щетина у нього аж синьо-чорна. Попросив його поголитися. Він з обуренням сказав, що о шостій ранку вже голився й голитися ще раз не буде. Ну, не буде, так не буде. Не лаятись же через це. Знімали цілий день. Через три дні проявили матеріал і побачили, що у нього борода й щоки — зелені, як свіжа трава на газоні. Жовтуватий тон (грим} ліг на синю бороду і за всіма правилами живопису утворився зелений колір. Я викликав Гафта на перезйомку. Він мені не повірив. Але все ж таки приїхав. Під час перегляду він ледь не плакав, а всі присутні в залі шалено реготали, бо це виглядало не як якась помилка, недолік, а ніби ми навмисно нафарбували йому обличчя, щоб він виглядав як клоун у цирку.

Десь у середині зйомок я побачив, що ірупа дивиться на мене і приховує посмішки. А Гафт ховає очі. Я зрозумів, що це він вже написав на мене якусь епіграму. Я розпитав людей і з’ясував, яку. Вона була досить непристойною. Тоді я написав епіграму на нього. Він знову на мене. Де вже перетворювалося на вар’єте й почало заважати зйомкам. І тут я склав дуже гостру епіграму на ворога Гафта, який обіймав у Москві високу посаду. Валя був впевнений, що саме через нього йому не дають ані звання, ані

ролі на «Мосфільмі». Прочитав її Гафту, й він дуже зрадів. Але я сказав: «Марно радієш. Я пущу цю епіграму по Москві і скажу, що написав її ти. Уявляєш, що тобі зробить цей начальник?» Довелося Тафтові піти на примирення. Він дивився на мене, як кіт на сало, але епіграм більше не писав.

У цьому фільмі всі актори грали прекрасно, але все ж таки справжніми зірками були Гафт і Мягков. Шкодую, що більше ніколи не довелося з ними працювати. Приємно, коли тебе розуміють з півслова і роблять краще, ніж ти можеш собі уявити.

Дивна річ: фільм, який дуже довго йшов до виробництва, сценарій якого не хотіли затверджувати, фільм, який здавали керівництву Держтелерадіо СРСР п’ять разів, потім показували на телебаченні безліч разів багатьма каналами, а у Литві демонстрували всі три серії навіть у кінотеатрах. Я витримав всі ці поневіряння, по-перше, тому, що вкладав у фільм значно більше, ніж було у детективному сюжеті братів Вайнерів; по-друге, просто з принципу р ненавиджу, коли мені щось забороняють; по-третє, відчував повну підтримку з боку нашої кіностудії — і головного редактора Володимира Сосюри, і редактора картини Олександра Кучерявого.

Вони, ризикуючи накликати на свої голови гнів Центрального телебачення і МВС СРСР, мужньо билися разом зі мною на всіх етапах створення фільму. Тому й вийшло щось путнє. У кіно багато що залежить не тільки від таланту режисера і його колег, а й від розуму керівництва, що, на жаль, зустрічається досить рідко.

Глава шістдесят сьома

У романі Вайнерів «Гонки по вертикалі» по-справжньому запам'ятовувались лише два образи — слідчий Тихонов і злодій Льоха Дєдушкін на прізвисько «Батон». Але в їхній історії не було відповіді на запитання: що примусило Тихонова покинути всі справи і займатися цим Батоном, хоча той становив для суспільства не таку вже велику небезпеку? Якщо придивитися уважно, до небезпечних дій Батона штовхнуло саме тотальне переслідування Тихонова. Незрозуміла й сама зав'язка історії: чому оперативники МУРу заарештували «майданника» (злодія, що краде у потягах)

Дєдушкіна? Але ж це пряма функція залізничної міліції. Я довго думав і дійшов до висновку, що таке могло статися лише за умов виникнення між слідчим та злодієм якихось особливих особистих стосунків, через які Батон став для Тихонова не просто злодієм, а тим самим злодієм, найголовнішим злодієм його життя, незалежно від того, малі чи великі злочини той скоїв.

Це приблизно такі ж стосунки, які виникли між Порфірієм Порфірійовичем і Раскольніковим у «Злочині і карі». У такій площині всі побутові, так би мовити, «процесуальні», нестиковки не мали жодного значення.

Я випустив з фільму момент затримання Батона у потязі, а почав одразу з допиту в МУРі. Що особливо бісило Тихонова у Батоні? Що той дозволяв собі все, що хотів. Навіть хизувався цим. Батон добре розумів, що цим він дратує слідчого, та зупинитись не міг. Не так злочини Батона, як його зухвала поведінка, його неабиякий розум і дотепність спричинили те, що їхні життя пішли назустріч одне одному вузькою стежкою, розминутися на

якій було неможливо. Найцікавіше, що Дєдушкін зовсім не був шибайголова, за якого себе видавав. Він боявся Тихонова. Та нічого вдіяти зі своєю пихою не міг, бо був рабом пристрастей. Як і Тихонов був рабом своїх. Його привело до роботи в міліції не бажання зробити кар'єру, не ідейне натхнення, а патологічна ненависть до чиєсь вседозволеності, яку втілював собою Батон. Його лютило, що той дозволяв собі що заманеться, а він, Тихонов, не міг собі навіть дозволити вибачити коханку, що випадково зрадила його і дуже хотіла повернутися до нього. І не в якості дружини чи нареченої, а просто для сексуалних стосунків, яких так не вистачало Стасу. Вона йому теж дуже подобається, але дозволити собі вибачити зраду він не може. Тому не може вибачити й Батону. Це неминуче веде до загибелі їх обох.

Тут зіткнення двох справжніх особистостей. Без усяких піддавків. Отакі зіткнення мені і цікаві. Все інше — полова на кшталт латиноамериканських телесеріалів, де унтерменші демострують своє пересічне життя таким же, як вони, унтерменшам. Я б це дуже легко міг знімати. Та шкода на непотріб витрачати життя.

Кінематограф, як технічний засіб, обслуговує два майже не пов'язані між собою види діяльності: зйомку кінофільмів як художніх творів та зйомку продукції, метою якої є викачування з населення грошей. Рідко ці дві тенденції співпадають. Це унікальні випадки і брати їх за приклад — глупство. Так Чарлі Чаплін силою свого генія перетворив масовий і низький жанр комедії-буфф на високе мистецтво.

Приклади останніх часів? Можу навести хіба що фільми Квентіна Тарантіно та Еміра Кустуріци. А у Радянському Союзі — стрічки Георгія Данелії і Ельдара Рязанова. З більш давніх — «Окраїна» Бориса Барнета,

«Машеньку» Юлія Райзмана, «Мрія» Михайла Ромма, «41-й» та «Балада про солдата» Григорія Чухрая, всі фільми Дінари Асанової, «Богдан Хмельницький» Ігоря Савченка, «Незакінчена п'єса для механічного піаніно» та «Раба кохання» Микити Михалкова, «Анкор і ще Анкор» Петра Тодоровського. З телевізійних високохудожніми і глядацькими можна вважати «Адьютант його превосходительства» Євгена Ташкова, «Звичайне диво», «Той самий Мюнхаузен» і «Формула кохання» Марка Захарова, «З вечора до полудня» Костянтина Худякова, «Безіменну зірку» та «Покровські ворота» Михайла Козакова, зрозуміло, «17 миттєвостей весни» Тетяни Ліознової, серіал про Шерлока Холмса Віталія Мельникова, «Місце зустрічі змінити не можна» В'ячеслава Говорухіна, «Як гартувалася сталь» Миколи Мащенка, «Бумбараш» Миколи Рашеєва та мої «Гонки по вертикалі». Я щось пропустив, але те, що перелічив, справді має і касовість, і високі мистецькі якості.

Є дуже багато надзвичайно гарних фільмів, які склали славу світового, радянського чи українського кіномистецтва, але відомі лише кінознавцям та любителям кіно. Не знаю, як до цього ставитись, а просто констатую: кінокамера, кіноплівка та актори об'єднують дві різні галузі кінематографічної діяльності, і в кожній з них є свої корифеї. Хвала й одним, і другим. Тільки не треба плутати ці поняття. Я дуже ціную висококласних штукатурів, які іноді заробляють більше за живописців. Однак плутати їх із живописцями все ж таки не варто. Окрім тих випадків, коли стіни церков розписували Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонароттi та інші генії живопису.

Глава шістдесят восьма

Я не тільки не антисеміт, не юдофоб, а навпаки — великий юдофіл.

І все ж таки схитрився постраждати від єврейства. Так-так, я не обмовився: не від якихось конкретних євреїв, а від єврейства в цілому!

Ще під час закінчення роботи над «Гонками по вертикалі» до мене звернувся головний редактор творчого об'єднання «Час» Олександр Шкуратов з пропозицією поставити у них фільм за повістю чернівецького письменника Анатоля Крима, дія якого відбувається у Ізраїлі. Якщо взяти до уваги, що був 1982 рік, то це могло кого завгодно здивувати. Я запитав: «Тобто ми будемо знімати в Ізраїлі?» — «Ні, зніматимемо у Сирії чи Лівані… Але під Ізраїль». Я подумав: теж зовсім непогано. Але відповів: «Треба прочитати повість…» Він дав, і я за один вечір її прочитав. Не фонтан, але сюжет цікавий. Про несподіванне кохання арабської дівчини і хлопця з заможної й наближеної до влади єврейської родини. Написати гарний сценарій було зовсім не важко. Що я і зробив. Всім він дуже сподобався. Навіть Криму. Одне я ніяк не міг зрозуміти: чому над цим фільмом взяло шефство КГБ. Я рік не міг пробити собі телефон, а тут поставили за тиждень. Ці сумніви мене не те що мучили, але трохи турбували. А потім подумав: хай йому грець! Якщо наші інтереси тимчасово збігаються, то нехай буде.

Одного дня я сидів у своєму кабінеті і почув телефонний дзвінок. Взяв слухавку. Секретарка директора студії просила зайти до приймальні, бо на мене там чекає якась людина з Москви.

Мене затримали у коридорі, тож потрапив до приймальні за півгодини. Секретарка сказала, що чоловік тепер у довженківському саду. Я попрямував туди і побачив інтелігента у дорогому елегантному костюмі, років, мабуть, шістдесяти, бо рудизна на голові змішалася з сивиною.

Він простягнув руку і приязно посміхнувся:

— Здрастуйте, Олександре Ігоровичу! Дуже приємно познайомитись... Ми знаємо і вашого батька, і вас як дуже порядних людей, тому і вирішили поговорити з вами...

Він взяв мене під лікоть, і ми хвилин 20 гуляли садом. Те, шо цей чоловік говорив, вразило мене. Приблизно таке:

— Ви збираєтесь ставити сценарій «Час збирати каміння»... Ми ознайомились з ним...

— Хто ми?

Він не відповів, а лише посміхнувся. І повів далі:

— Треба сказати, сценарій гарний, талановитий. Але в ньому досить негативно показана ситуація в Ізраїлі. Якби було неталановито, то нехай, бо пропагандистські пасквілі ні на кого не впливають... А ми зараз надзвичайно зацікавлені у максимальній еміграції євреїв з СРСР саме до Ізраїлю... Тобто поїхати все одно поїдуть, а от питання — куди? Ви мене зрозуміли?

Я чесно сказав:

-Ні.

Він пояснив:

— Зараз запускається до виробництва декілька фільмів, присвячених Ізраїлю. Це екранізація роману Колесникова «Земля обітована» (він назвав ше кілька), а тепер і ваш фільм. Найнеприємніше, що КГБ залучає до цього найталановитіших режисерів. У цьому немає нічого антисемітського: КГБ і це розрахувало. Але антиізраїльська тенденція, безумовно, є… Так що просимо вас якось вискочити з цієї справи… От і все…

Я вже не запитував, хто просить, а тільки лупав очима.

Більш за все мене вразило, що цей чоловік ні від кого не ховався, знайшов мене через секретарку директора студії і взагалі поводився так, ніби це було звичайне діло.

На прощання він простягнув мені руку, і від шоку я її потиснув.

Коли він пішов, я отямився. Вірити чи не вірити? Що це може бути? З ким порадитись? Зателефонував Шкуратову. Він сказав, що це цілком природно, що йому начебто теж погрожували, але боятися нема чого, бо за нами стоїть КГБ. Мені лише цього не вистачало!..

Але через деякий час мені звідти зателефонували. Я сказав щось плутане, бо не хотів з ними зв’язуватись. Однак від роботи над фільмом не відмовився і почав готуватись до зйомок.

Раптом пізно ввечері — міжміський дзвінок. Зі слухавки жіночий голос: «Ви не послухались нашої поради й чекайте наслідків…»

В ці дні на телеекрани вийшли «Гонки по вертикалі». Успіх був фантастичний. Але через кілька днів після прем’єри — стаття в «Літературній газеті». Точніше не стаття, а фейлетон у рубриці

«12 стільців». Якщо навіть уявити, що фільм поганий, то не настільки ж, щоб рецензувати його фейлетоном. Тим паче, що жодний детектив не удостоювався навіть негативної рецензії у цій газеті. А тут раптом така жовч, такий негативний пафос!.. Я звернув увагу на те, що братів Вайнерів там не зачіпають, хоча тоді було модно лаяти їх у бонтонній пресі. Подумав, це їхні підступи, бо розлучилися ми з ними зовсім не дружньо. «Ну, — подумав я, — які дурні! Заради пихи підставили свою картину!..»

Але ввечері пролунав ще один міжміський дзвінок: «Ну що?.. Все зрозуміли?» — запитав той же голос. І я зрозумів. Я не отямився, не злякався, але сценарій, який всі так хвалили і навіть заплатили нам з Кримом непогані гроші, так і не був запущений до виробництва. І без якихось путніх пояснень. А «Земля обітована» перекочувала з «Мосфільму» на «Ленфільм», а потім до Молдови, де її тихенько закрили.

Отож якесь сіоністське лобі, мабуть, і справді існувало. Але я пізніше мав багато ділових контактів з євреями, робив для них фільми, захищав їх у пресі і, чесно кажучи, ніякої особливої національної єдності між ними не бачив. Всі тягнуть ковдру на себе. У часи незалежності єврейських організацій виросло, як тих грибів. Лаються між собою страшенно. І отямлюються лише тоді, коли бачать небезпеку ззовні. Це надзвичайно здібний народ, і якби вони були справді здатні на єдність, якби так званий «жидівський кагал» існував реально, а не лише в уяві антисемітів, то вони, безперечно, могли б царювати у світі. І, гадаю, це пішло б світові на користь. Та антисеміти і народи, які вони лякають єврейською змовою, можуть спати спокійно: на жаль для євреїв ні про яку їхню єдність і близько не йдеться. Антиізраїльська істерія, яка роздмухується тепер у світі, не є хоч трохи розумною, бо цивілізації тепер загрожують не сіоністи, а мусульманські екстремісти, яких фактично підтримують і Штати, і Європа. Вони

підтримали албанців, зруйнували Югославію, і, переконаний, невдовзі про це дуже пошкодують. Разом з водою, тобто з Мілошевичем, вихлюпнули і дитину, тобто європеїзм. Таке ж робиться і з Ізраїлем, оплотом західної цивілізації на Близькому Сході. Я зовсім не прихильник іудаїзму, але він значно ближчий до християнства за іслам. І, на відміну від мусульманства, зовсім не схильний до прозелітизму, тобто до навернення людей у свою віру. Так звідки ж загрожує небезпека? Я абсолютно нічого не маю проти Корану, але не хочу жити у чужій мені вірі. Я православний християнин і мене це влаштовує. Нічого іншого мені не треба. Варто ще врахувати, що з євреями нас багато що поєднує: і довге спільне життя, і, головне, Старий Заповіт. А з ісламом — практично нічого. Отож треба думати. І добряче...

Глава шістдесят дев'ята

Слухаю «Реквієм» Верді і плачу. І не через усвідомлення, що це щось траурне, а через його нестерпну красу. Хоча я зовсім не схильний до сентиментів. Є небагато творів, які можуть довести мене до сліз. Головним чином це сльози прозріння. І більшість випадків пов'язані саме з класичними музичними творами.

У мене з музикою складні стосунки. Ще у дитинстві, бувало, прокидався від мелодії, що народилась уві сні і благала, щоб я зафіксував її. Та як? Кілька годин носив у голові, а потім, зрозуміло, забував. Заради цього почав навчатися музики. Та невдовзі змушений був навчання припинити, бо педагоги з подивом констатували, що у мене зник… музичний слух. Як таке могло статися, не розуміли. Був, і наче непоганий, та раптом зник. Тобто, у мозку все звучало правильно і прекрасно, а до пальців не доходило. Тим все і скінчилось.

Лише потім я зрозумів, що це властивість мого творчого єства. Таке було і з малюванням. Здібність до нього спонтанно виникала і невідомо з яких причин зникала. І, мабуть, неабияка здібність — я навіть у видавництвах оформлював книжки! Так довгий час було і з віршуванням: то справжня поезія, то графоманська тяганина.

Всі свої перші фільми я співпрацював з композитором Каравайчуком. Почув його музику у якомусь пересічному ленінградському фільмі, і вона вразила мене.

На фільмі «Біля крутого яру», який я ставив разом з Кірою Муратовою, музику нам писав цей Олег Каравайчук. Надзвичайно консервативне керівництво кіностудії імені

Горького грудьми встало, забороняючи брати на фільм невідомого їм композитора. Та за допомогою Герасимова ми все ж таки його «пробили». Музика надзвичайно сприяла нашому трактуванню фільму.

Зі мною він працював і на «Явдосі Павлівні», і на «Чи вмієте ви жити?» та на другій частині «Старої фортеці» — «Будинок з привидами».

На «Явдосі Павлівні» я зіткнувся з дивною річчю. Спочатку Олег імпровізував на роялі перед екраном, а потім ми записали музику оркестром. І сталося величезне розчарування. Все, що так прекрасно звучало у рояльній імпровізації, стало важким і нецікавим в оркестровому варіанті. Конраст був разючий. Записали ще раз — із тим же результатом. І тоді я плюнув на деякі похибки у записі й поставив у фільм початковий чорновий фортепіанний запис. Все вийшло прекрасно.

Не знаю, кращим композитором чи піаністом був Каравайчук. Ще перед війною він був відомим піаністом-вундеркіндом, таким же, як знаменитий Буся Гольдштейн. У нього збереглась фотографія, де він сидить на колінах у Сталіна, для якого грав у Кремлі. Він закінчив музичну школу по класу фортепіано, але далі, як я зрозумів, не вчився. Чому? Гадаю, через нетрадиційність манери виконання. З канонічної точки зору у нього була неправильна постановка пальців. Але саме це й давало йому можливість витягати з роялю звуки, невластиві цьому інструменту. Він мав дивну здібність спонтанно імітувати на фортепіано звуки різноманітних інструментів. Від смичкових до духових. Мені здається, він і сам не розумів, як це йому вдається. До того ж весь час вдосконалював рояль, підкладаючи під струни папірці різної форми, невеличкі люстерка, гребінці і таке інше. Цим досягалось звучання, на яке не здатні жодні існуючі інструменти.

Це був справжній дивак. Пізніше, ставши дуже відомим, заробляючи чималі гроші, він одягався у один і той же коричневий светр, на який надягав стареньку курточку з зіпером, а зверху з початку осені й до весни носив кремово-сірий китайський плащ. Плащ був такий старий, що з нього звисала бахрома.

Олег мав велику дачу в Комарово, де тримав чистопородну кобилу, бо автомобілів боявся. Правда, кобилу, яка раз скинула його з себе, він теж боявся і утримував її невідомо для чого, годуючи печивом, пончиками з повидлом і булочками з маком. Після цього звичайну для коней їжу вона відмовлялась їсти. Стала гладкою і нахабною, абсолютно непридатною для їзди.

Що припинило наші творчі стосунки з Олегом? Дещо, у шо й повірити важко. Я вже казав, що у нього дивна зовнішність — худий, як голка, довгоносий, з маленькими безбарвними очима, у перуці з кіскою. Це тепер чоловіки (і то здебільшого молоді) дозволяють собі носити кіску, а тоді це був абсолютний нонсенс. Та ще й обскубаний ззаду китайський плащ… Видовище що треба!.. При цьому він був від своєї зовнішності у повному захваті й дуже любив зніматися у кіно. Перуку для нього пошили на фільмі «Місто майстрів», де він знявся в якійсь ролі. Окрім того — у нього була слабкість до неповнолітніх дівчат. Переконаний, ніяких статевих стосунків він з ними не мав, але те, що вони його збуджували, безсумнівно. Ми йшли з ним вулицею і, побачивши тринадцятирічних дівчат, його сумні, дорослі очі спалахували дитячим, безумним полум’ям і він весь починав світитись ізсередини. Підстрибував навшпиньки і видавлював із себе дуже високий, ні на що не схожий звук. Дівчата озиралися, щоб побачити джерело звуку. Олег легко пістрибував і в польоті ще раз видавав такий же звук. Дівчата отетеріло дивились на нього, а потім реготали.

За хвилину він уже знайомився з ними, запрошував до вуличного кафе, пригощав їх морозивом. Я одразу йшов, бо ставало соромно, що хтось побачить мене у такому товаристві. Чому я думаю, що до сексу не доходило? Олега часто на цей предмет перевіряли. Особливо після того, як він подружився з молоденькою гімнасткою, чемпіонкою світу Наташею Кучинською. Навіть збирався з нею одружитися. Та порадив їй під час виконання складної гімнастичної вправи взяти високу ноту. Це нібито допоможе добитися успіху. Вперше це їй справді допомогло. А вдруге вона впала і ледве не зламала хребет. Чи то вона розповіла про причину падіння, чи хтось бачив їхні «тренування», але цю справу розглядали у ленінградському КГБ, бо втрата славетної гімнастки вважалась справою державної ваги. Стали ретельно перевіряти всі його товаришування з дівчатками і, мабуть, нічого кримінального не знайшли, бо за місяць відчепились. Гадаю, дві третини радянських збоченців задовольняли свої сексуальні примхи лише у своїй уяві. Це була одна з нечисленних чеснот тієї влади.

До фільму «Чи вмієте ви жити?» Каравайчук написав лише п'ять хвилин музики плюс півторахвилинний романс. А музики там дуже багато, бо двоє з трьох головних героїв були піаністами. Звучали головним чином Скарлатті і Скрябін. Однак музичний редактор не розібрався і всі гроші заплатив Каравайчуку. Той мав отримати десь вісімсот рублів, а отримав близько трьох тисяч. Це був йому просто подарунок, бо добором і підкладенням класичних творів займався я сам. Добре розуміючи це, він надіслав листа директору нашої картини Лілі Вітязь, де зніяковіло писав, шо йому незручно одержувати такі гроші. А коли я через рік після того приїхав з новою дружиною до Ленінграда, він запропонував нам тисячу рублів, бо Вікторії на якісь покупки не вистачило грошей. Я категорично відмовився. Та він наполягав, сказавши, що нехай це буде боргом, який я

потім віддам. Через два місяці я одержав гонорар за сценарій і запитав по телефону Олега: надіслати йому гроші до Пітера чи віддати, коли він приїде до Києва? Він сказав, що забере по приїзді. А приїхавши, попросив передати ці гроші Кірі, яка, хоч і пребувала у важкому матеріальному становищі, у сторонніх людей допомогу не брала. Я сам подав на себе на аліменти, щоб моя нова дружина не прискіпувалась, скільки я висилаю Кірі. Та й усе, що я заробляв не на студії, відсилав до Одеси.

У три чи чотири прийоми начебто від себе я переслав каравайчукові гроші Кірі. Я й зараз зберігаю квитанції від тих переказів, як і всю подальшу переписку з приводу тих грошей з Каравайчуком. Тепер про суть справи.

Олег написав музику для другої частини трилогії «Стара фортеця» і довго не міг одержати за неї гроші через те, що для нього, імпровізатора, який практично не користувався нотами, найважчою справою було написання партитур, які він повинен був здати до музичного відділу кіностудії, і лише після цього йому могли сплатити гроші. За рахунок фільму я найняв людину, яка, прослуховуючи фонограми фільму, записала ці партитури. Наскільки вони співпадали з музикою фільму, не скажу, бо ледве читаю ноти. Але хто їх перевіряв? Олег був мені вдячний. Та невдовзі я почав знімати третю частину трилогії — «Місто біля моря». Ця частина була цікавішою за другу, та Олегу сценарій не сподобався, і він порадив звернутися до композитора Юрія Сеульського. Однак потім все ж таки погодився. У цей час він працював ще над двома фільмами у Ленінграді і тому дотягнув з музикою майже до терміну здання картини. На мене без кінця тиснула дирекція, вимагаючи взяти іншого композитора. Я зателефонував Олегу, і він мене заспокоїв, що ввечері передасть з провідником записану оркестром музику. Я одержав її і дуже зрадів, бо сподобалась. Але ввечері зателефонував з Пітера

режисер Ілля Авербах і сказав таке, від чого у мене волосся піднялось дибки. Виявилось, що Каравайчук, не маючи часу писати мені музику, взяв музику, яку склав для фільму Авербаха «Освідчення у коханні», і переслав її мені. Телефоную до Олега. А він спокійно каже: «Ти підклади цю музику і здавай фільм. Потім я напишу нову і ти все перезапишеш». Мене розібрала лють. Я вигукнув у слухавку, шо з мене досить і що я візьму іншого композитора. На що він іронічно запитав: «А як він встигне за три дні написати музику і записати її з оркестром?» Від такого нахабства я ледве не задихнувся.

Що залишалось? Звернутися до київського композитора Вадима Харпачова, який написав музику для першої частини трилогії «Стара фортеця». Я змушений був взяти собі співпостановника, бо треба було семисерійний фільм з дітьми зробити за півтора року. Сергій Параджанов запропонував Михайла Бєлікова, який тільки-но закінчив Виші режисерські курси, а до того був кінооператором. Я погодився. І він зняв першу частину.

Мій розрахунок був простий: взяти частину музики з частини Бєлікова (він погодився), а ще частину зі своїх 2-х частин, до яких написав музику Каравайчук. До епізодів, пов'язаних з морем, Харпачов швидко написав абсолютно нову мелодію, яку зіграв на роялі зовсім молодий піаніст Володимир Бистряков. Все вийшло зовсім непогано.

Фільм з успіхом пройшов на екрані ЦТ. Та раптом мене викликають до ЦК КПУ. Чого? Секретарка директора кіностудії, яка викликала мене, нічого не знала. Прийшов. Прийняв мене заступник завідувача відділу культури. Сказав, що надійшов сигнал, що у «Місті біля моря» (третя частина трилогії) використана мелодія позивних «Голосу Ієрусалиму» чи то (боязко навіть сказати) ізраїльського гімну. Я сказав, що не маю

про це уявлення, бо не знаю, як звучить цей гімн. Він сказав, щоб я терміново приніс фонограму музики до фільму на вузькій магнітці. Відніс я магнітку. Ввечері почав слухати радіо. Мабуть цього вечора радіо слухало й декілька музикознавців у цивільному, порівнюючи ізраїльський гімн з моєю фонограмою. Композитор Харпачов ледве не помер з переляку, бо теж не знав, як виглядає ізраїльський гімн. Записав я той гімн з радіоприймача на магнітофон і почвалав до свого приятеля, викладача консерваторії. Той упевнено сказав, що це музика чеського композитора Сметани. Дістав платівку, поставив на програвач і переконався, що це саме так. Він також сказав, що знайти аналогію між мелодією Харпачова і сметанівською дуже важко, але можна. Я побіг до ЦК, де мені сказали, що їхні консультанти дійшли такого ж висновку. Тобто ідеологічна тема була закрита. Але хто доніс? Завідувач відділом сказав, що сигнал надійшов від ленінградського композитора… Олега Каравайчука. Я ледь не впав зі стільця. Адже Олег (може виключно через свій екстравагантний вигляд) вважався ледь не дисидентом. А це був прямий політичний донос, внаслідок якого У 37-му просто б розстріляли.

Що я сказав Каравайчукові по телефону, не наважуюсь процитувати. Переконаний, він таких матюків не чув ніколи. І, думаєте, заспокоївся?

Нічого подібного! Через деякий час я одержав листа від ленфільмівського оператора Дмитра Месхієва, в якому він від лиця Олега вимагав, щоб я повернув Каравайчукові борг у розмірі тисяча рублів. Який борг? Телефоную до Месхієва. Той каже, що Олег пообіцяв зайняти йому ці гроші, якщо він зможе стягнути їх з мене. Слідом приходить лист від матері Каравайчука, в якому вона пише, що огидно, коли чоловік бере у чоловіка подарунки, особливо у вигляді грошей. Тобто натякає на мої гомосексуалні

стосунки з її сином. Я надсилаю Каравайчукові квитанції від відісланих Кірі грошей, запитую: про що йдеться? А він відповідає, шо не збирається утримувати моїх колишніх дружин! Куди поділося його благородство відносно Кіри, з якою ! він працював ледь не на п'яти фільмах!.. Гроші я йому, з відповідними коментарями відіслав. Та він не заспокоївся. Ще упродовж півроку регулярно відправляв мені величезні листи на аркушах нотного паперу, в яких то каявся, визнаючи свою неправоту, то знову накидався на мене. Почерк був малозрозумілим, і я їх майже не читав. Зрозумів тільки, що головним мотивом була образа, що я обійшовся без його послуг. Але потім у листах з'явився новий і зовсім вже збочений мотив: «Мене всі вважають божевільним, якого можна легко обдурити. На твоєму прикладі я хочу продемонструвати, шо можу боляче кусатися і постояти за себе...» Ну хіба не предмет для досліджень Зигмунда Фройда? Я не відповів на жодний з його листів. Але він усе писав і писав. За способом мислення все це нагадувало оповідання Кафки. Я зберігаю його листи, може, колись знадобляться.

Надзвичайно люблю збирати чужі листи, підслуховувати розмови людей і записувати їх: У мене є цілий зошит наших сюрреалістичних розмов з Кірою. Вона дуже обдарований режисер, але людина не дуже пишуча. Та те, шо вона говорила, так і просилося на папір. Багато з цього я потім використовував у сценаріях та прозі. Іноді дослівно, іноді пристосовуючи до ситуації та персонажа фільму. Я завжди уважно слухаю людей і це дає мені матеріал для творчості. Я як той Антей: якщо відірвуся від землі, то зразу ж загину. Таким є спів, подарований мені Господом. Може, він і не такий уже яскравий, але мій. Можна, як шпак, імітувати чужі голоси й мати від цього славу та прибуток. Але я вважаю таке недостойним. Кожний птах призначений співати свою пісню. А вже збігається вона чи не збігається з

уподобаннями сучасників, інша річ. Тут уже нічого не вдієш. Тоді доводиться лише розраховувати на увагу нащадків.

Щоб ніколи не траплялись ситуації, подібні до тих, що склалися з Каравайчуком, надалі ніколи не брав гроші в борг. Це перше. А по-друге — перед тим, як скласти з композитором угоду, пропоную йому зіграти головні теми майбутнього фільму. Деякі ображались недовірою і відмовлялися зі мною працювати. Але частіше погоджувались. Прекрасну музику написав до фільму «Гуси-лебеді летять» Мирослав Скорик, для «Любаші» — Дмитро Покровський, для «Гонок по вертикалі» — Євген Дога, для «Золотого ланцюга» — латвійський композитор Івар Вігнер, а для «Дороги нікуди» — студентка нашої консерваторії Богдана Неболюбова. До трьох дуже важливих для мене фільмів — «Помилуй і прости», «Танго смерті» і «Гетьсором!» — музику написав В’ячеслав Назаров. До третього фільму з трилогії за творами Хвильового «Вальдшнепи» я взяв музику Альбіноні, Баха, Бетховена і Шуберта. Можна прямо сказати, геніальну музику. А от на фільмі «Провінціальний роман» я наполіг, шоб Сергій Гримальський всю музику написав до початку зйомок. І він це зробив на найвищому рівні. А от з піснями вийшов повний гаплик. Те, що він пропонував, не збігалося з поетикою фільму. Це була гарна, але абсолютно безнаціональна попса. А мені бачились мелодії, побудовані на українському мелосі. Він сказав: «Ну, хоч приблизно наспівай, що ти маєш на увазі».

Я наспівав і насвистів. Він сказав: «То навіщо я буду щось складати? Аранжирую твої мелодії, і з цим покінчимо!» Так і зробили. Потім Сергій наполіг, щоб у титрах він значився як композитор лише інструменталної музики, а автором пісень був я.

Глава сімдесята

У мене відбувся конфлікт з відомим московським письменником Альбертом Ліхановим, людиною досить талановитою і при цьому впливовою у партійно-комсомольских колах.

Ми домовилися, що писати сценарій «Благих намірів» буду я, а в титрах стоятиме лише його прізвище. Гроші ж поділимо пополам. Я мав вже сумний досвід з братами Вайнерами і тому зажадав гарантій. І Ліханов написав на ім'я головного редактора студії Володимира Сосюри відповідного листа. Був на «ура» прийнятий мій літературний, а потім і режисерський сценарій. Настав час розраховуватись. Та ой як не хочеться! І Ліханов направляє на студію офіційного листа, в якому пише, що я спаплюжив у режисерській розробці його прекрасний літературний сценарій. Мені б плюнути на амбіції, змиритися з утратою грошей і далі ставити фільм. Та я направляю на ім'я Ліханова та в Держкіно СРСР листа, в якому довожу, що всі претензії письменника до режисерського сценарію цілком і повністю відносяться й до підписаного ним літературного сценарію. Не міг же я спаплюжити його власний літературний сценарій! Чи тоді треба визнати, що він його не писав. Насправді так воно і було. Але я насмілився зазіхнути на святе. Ліханов зателефонував Сосюрі й сказав йому, що я можу виграти цю справу і навіть одержати сценарні гроші, але він зробить так, що після цього я дуже довго не матиму можливості ставити фільми. Треба сказати, що й дирекція студії, і Держкіно УРСР, і Держкіно СРСР обурились і одностайно стали на мій бік. Але проти лома немає прийома. Ліханов натиснув на своїх друзів у найвищих інстанціях і наполіг, щоб мене зняли з постановки. І хоча кінематографічні інстанції продовжували мене захищати, я зрозумів, що яким би не був фільм, мені його потім не здати. Обов'язково втрутиться ЦК

ВЛКСМ, одним з керівників якого був Ліханов, і буде повний гаплик.

Я запропонував студії компроміс: беру собі молодого співпостановни-ка, ми разом працюємо, а в титрах буде він один. Так все і відбулося. Зрозуміло, Ліханов знав, що робиться насправді, але формально він виграв справу і покарав мене за нахабство. Хрін з ними, з титрами, але шкода гарного задуму, який підняв би фільм на значно вищий щабель. Ліхановська версія була такою: до інтернату для сиріт приїздить нова молода виховательку, якій раптом спадає на думку, що можна дітей роздавати на вихідні всім бажаючим громадянам. Однак з цього нічого путнього не виходить і вона кидається по допомогу до досвідчених старших товаришів — завуча та директора, які їй вчасно допомагають. Досить банальна для радянського кіно історія, але написана талановито. Цю звичайнісіньку дівчину у фільмі непогано зіграла Марина Яковлева. Моя ж версія була зовсім іншою: дівчина не збиралася нікому дітей роздавати. Це вигадав закоханий в неї журналіст, який, бачачи, що вона зайнята з дітьми й у вихідні, вигадав всю цю роздачу, щоб дівчина могла проводити з ним суботу та неділю. Газетну ініціативу підхопило керівництво міста і спустило відповідну директиву в інтернат. А коли почали траплятися неприємності, всі дуже розгубилися. і все врятувала саме ця дівчина. У неї виявився і сильний характер і, головне, справжній талант педагога. Грати її у мене повинна була Ольга Машная — справжня особистість і надзвичайно талановита актриса. Тут ішлося про екстраординарну людину в екстраординарних, екстремальних умовах. Я тільки про це й люблю знімати фільми. Рядові, пересічні люди мені абсолютно не цікаві. Не люблю я вичавлювати з глядачів сльози та соплі з приводу негараздів «маленьких» людей. Це, зрозуміло, не додає мені глядацької популярності, але додає мистецької якості.

Фільм мав деякий успіх, навіть одержав якийсь міжнародний приз. Та чи шкодую я, що у титрах не стоїть моє прізвище, хоча я дібрав майже всіх акторів, знімав фільм мій постійний оператор, я розробив усі мізансцени, перед кожною зйомкою все розповідав своєму співпостановнику, а потім змонтував фільм і стонував його українською мовою? Я дивлюсь собі вдушу і чесно кажу: ні! Шкода одного, що мені не судилось зняти свою

версію. У фільмі, зрозуміло, є якась частка моєї душі, та я досить легко зрікаюся цього, бо фільм вийшов сентиментальний і простуватий. 1 відбиває не мою особистість, а особистість мого співпостановника — людини гарної, інтелігентної, але слабкої та схильної до компромісів.

Глава сімдесят перша

Я ніколи не був здатний ані на розіграші, ані на турніри дотепників. Та зрідка траплялось, що відповідав людям швидко і досить влучно. Раз прийшов до поліклініки проконсультуватися з невропатологом. Це була дуже красива жінка. Кажу їй: «Болить голова, прокидаюсь ночами, весь час трохи нудить». А вона жартує: «Ви часом не вагітні?» Та на мене де сядеш, там злізеш. Абсолютно серйозно їй відповідаю: «Це виключено. Я убезпечуюсь». Досі не можу зрозуміти, чого вона образилась.

Я помітив, що ті самі слова у вустах одних звучать як необразливий жарт, а у вустах інших — як образливий випад. На жаль, я належу до других. Довго аналізував причину і нарешті зрозумів, що вона міститься у категоричності тону і неспростовності аргументів. Це не дає моїм опонентам жодного шансу для елегантного маневру: не втративши лиця, визнати свою помилку.

Лише окремі особистості можуть чесно і прямо визнавати свої прорахунку Частіше за все вони стають моїми друзями. Один з найяскравіших прикладів — Леонід Череватенко. Він надрукував епохальну статтю «А корабель стоїть» про жахливий стан сучасного українського кінематографа.

Серед інших згадав і мене. Щось на кшталт «Олександр Муратов поступово деградував від фільму „Наш чесний хліб“ до фільму „Золотий ланцюг“». Чим йому так не сподобався мій фільм для підлітків за твором Гріна, сформулювати він і тепер не може. Каже, що його обурив мій відхід від гострих соціальних проблем. Мене тоді його випад образив. І я у цьому ж журналі написав відповідь, в якій процитував його ж позитивні рецензії на всі мої

фільми, про які він, мабуть, просто забув. Процитувавши, запитав: «А чи не деградував Череватенко разом зі мною і тому дійшов сьогоднішніх висновків?» Крити тут не було чим. Усі інші, кого я логікою заганяв у глухий кут, не знайшовши достойної відповіді, починали мені мститися. А Череватенко довів, що він — розумна людина, бо після того став зі мною товаришувати.

Своєю логікою я наживаю собі ворогів. Секретаріат Спілки кінематографістів України подав на мене судовий позов за те, що у газетній статті з приводу бідності Спілки я написав, що два роки вона мала податкові пільги, мала під своєю пільговою парасолькою більше тридцяти приватних фірм, а грошей немає. Таке могло статися за двох умов: чи керівництво Спілки складається з повних невігласів в економічних питаннях, чи має у своєму складі хабарників, які беруть гроші з фірм і кладуть їх до своїх кишень. Зрозуміло, я мав на увазі перше. А альтернативою хотів примусити секретарів визнати свою некомпетентність. І ніяк вже не розраховував судитися з ними, бо, як член Спілки, маю право критикувати своє керівництво. Що казати, суди-пересуди тягнулися більше року, і все закінчилося внічию. Правда, суддя примусила мене у тій же газеті уточнити, шо я все ж таки мав на увазі не хабарництво, а невігластво, шо я легко й зробив. Але мої аргументи вона визнала слушними, бо я у своїй заяві процитував вислови керівників спілки на з'їздах та засіданнях правління, у яких вони самі визнавали свою безпорадність. Критикуючи один одного і самокритикуючись, вони повністю доводили мою правоту.

Секретарі на мене образились і мстилися кілька років (не висували на почесні звання, нагороди, державні премії). Це продовжується і тепер.

Глава сімдесят друга

Секс у сучасній українській літературі — дещо незграбне, як і вона сама. Ті ж мовні проблеми: чи то солодко-сентиментальна «зіронька» та «ласонь-ка», чи жлобське похабство. Для мене ідеали — Коцюбинський і Хвильовий. Коли мене запитують, чому я весь час екранізую Хвильового, відповідаю: «У мене з ним співпадають погляди». Насправді мене приваблює весь світ його мислення, аура думок. Я насолоджуюсь його фатальною розгубленістю перед життям. Я теж такий: мужньо-розгублений. Гадаєте, пустити собі кулю в скроню — це легко? Може, ви такі кретини, шо вважаєте самогубство ознакою слабкості? Тоді мені з вами нема про що говорити! Спробуйте!

Моя слабкість полягає саме в тому, що я не наважуюсь добровільно піти з ганебного життя. Нерозуміння сміливості такого вчинку — це сором усього людства.

Безумовно, планета йде до вмирання. І справа не тільки у знищенні природи, у продовольчій та сировинній кризі. Справа у кризі інтелекту, культури, віри. Якщо й продовжують з'являтися талановиті твори літератури та мистецтва, то всі вони — чи констатація загнивання, чи заклик до красивого гниття.

Коли я написав «твори літератури та мистецтва», то зовсім не випадково поставив «та», а не «і». Бо якщо література хоч іноді на щось здатна, то мистецтво майже повністю перетворилося на дурнувату розвагу деградо-ваного суспільства.

Особливо це відчувається тут, в Україні. Я колись писав: «Маю право так говорити, бо, жертвуючи життям, довів свою любов до Батьківщини».

Коли писав, вірив у ці слова. Та насправді мав чи не мав права, — яка різниця? Пиши, що хочеш, що думаєш, що відчуваєш, і ніхто, окрім Бога, тобі не суддя. Люди втратили право судити собі подібних. Якщо декілька тижнів будеш читати найелітарнішу сучасну пресу, то зрозумієш: світом правлять унтерменші. І їх дедалі стає більше і більше. Навіть найкращі газетні і телевізійні гуру урешті-решт обслуговують низькі потреби наших нуворишів. Хотів після «низькі» написати — «інтелектуальні», та отямився: про який інтелект може йтися?

Я не за те, щоб купка естетів та інтелектуалів замкнулася у горезвісній башті зі слонової кістки. Це штучна гра, гра в бісер. Я теж довго марив за Касталією Германа Гессе. Потім зрозумів — вона не десь, а у кожного в душі. Зрозуміло, якщо є душа. Глибоко переконаний: душа міститься зовсім не в кожному тілі. Я віруючий. Але не згодний, що людство — щось однорідне, що людей різнить лише ступінь обдарованості, доброти й інтелекту. Такого не може бути! Є якісний стрибок, який переводить людину у вимір Людини. Не Надлюдини, а саме Людини. Бо ніяких Надлюдей не існує. Це лише найвищий ступінь Людини, найвищий ступінь тих же чеснот і талантів.

Мене цілком задовольняє обіцянка Спасителя подарувати Царство Боже зжебраченим духом. Що ж, справедлива компенсація за недолюд-ство на землі. Але ж чому цим духовним жебракам належить і царство земне? Де ж справедливість?

Я оптимістичний і стійкий. Борюся з життям щоденно і невтомно.

І бачу, що найбільшою перешкодою на шляху до досконалості є незліченна кількість людського глупства. Практично всіма країнами правлять ду́рні. Навіть норми розумності встановлюють ду́рні. Зміст людського існування звівся до найпримітивніших

імперативів: їжа, секс, жалюгідні розваги. І все це втілено в одному слові — ГРОШІ. Невже справді заради цього варто з'являтися на землі? Звісно, ми всі — біологічні істоти, простіше кажучи, тварини. Але на відміну від інших тварин маємо в душі Бога. Він створив людину за своїм взірцем і подобою! Невже оці п'яні пики і пихаті потвори, що правлять нами, подібні на Отця небесного? Невже таким є Бог? Повірити в таке неможливо! Жахлива доля Гуллівера У країні ліліпутів. Височиш над ними, а вони мстиво колють тебе маленькими, але отруєними шабельками.

Ієрархія глупства безкінечна. Колись я їхав у потязі із заступником директора якогось заводу. Він був напідпитку і не давав мені спокою дурними балачками. Серед всього іншого розповів про свого директора: «Якби ви знали, який він дурень!.. Жахливий! Неймовірний! А користується підтримкою у ЦК!» Це мене зацікавило. І справді — невже можуть бути більші дурні, ніж мій супутник? Тому попросив навести якісь приклади. Він зразу ж навів. Вони були дуже переконливі. І я зрозумів: все в житті має межу, окрім людського глупства!

З усіх моїх попередніх сентенцій може виникнути думка, що я якийсь аристократ, що мої аристократичні батьки пережили радянську владу, і тепер я нарешті можу хизуватися своєю спадковою елітарністю. Нічого подібного! За походженням я типовий плебей. У ранньому дитинстві був найкращим у селі козопасом. Батько став відомим письменником пізніше. І це майже ніяк не вплинуло на мене. До 15 років я був типовим харківським лобурякою. В інтелектуально-духовному плані мене не цікавило абсолютно ніщо!

Тільки написавши у 14 років свого першого і цілком «дорослого» вірша, став схожим на людину. Людину, що мислить. Зробив

чимало цікавого у мистецтві, але не я дещо говорив людям, а щось мною говорило. А думати став лише після тридцяти років. До того часу не думав, а приймав рішення. Тим, хто має здібність мислити, моє ствердження зрозуміле. А для інших я не пишу. «Тяжкий шлях розумового розвитку». Це про мене.

Глава сімдесят третя

Сьогодні вранці спало на думку словосполучення — «Панаіт Істраті». Це румунський письменник початку XX століття, що написав роман «Кіра-Кіроліна».

До речі, я його не читав. Чому згадав? Не маю жодного уявлення. Може, тому, що мою першу дружину звали Кіра. Та вона тепер дуже знаменита, і я давно не згадую про неї.

Пригадую не її, а краплинки щасливого життя у Бухаресті. Це врізалось у пам’ять більше за перебування у значно відоміших європейських столицях. Ніколи не зможу забути затишні вулички у привілейованому районі біля парку Флоряска і алеї іншого парку, що у самому центрі міста, з гіркуватою, як мигдаль, назвою — Чишміджіу. Я багато разів бував у Бухаресті, але в душі залишились перші відвідини — у п’ятдесяті та шістдесяті роки. Чому? Не маю уявлення. Чому? Тому! Тоді я сприймав це місто не лише органами чуттів, а кожною клітинкою свого тіла.

Не можу сказати, що мені так уже подобаються румуни. Знаю і значно симпатичніші народи. Особливо жахливий там плебс. Він надзвичайно нагадує уелсівських морлоків. Всі плебеї схожі на чорних жуків, що вилізають з гноєвища. Крикливі, одягнені бідно та неохайно. Я бачив багато бідності, але ніколи вона не була такою неприємною.

Недуже приваблювали і жителі центральних кварталів міста, які удо-комуністичні часи становили середні верстви населення. Смішне і надзвичайно амбітне міщанство. Чомусь серед них переважали шатени і навіть блондини, які різко відрізнялись від чорнявих плебеїв.

Аристократів практично не було. їх винищили чи вони встигли емігрувати. Хоча, якщо судити з преси та художньої літератури передвоєнних часів, верхній прошарок румунського суспільства теж не був високого гатунку і нагадував персонажів віденських оперет — «Графе, ви були у кабаре?» — «Ні, маркізе! Але збираюсь туди!» — «Так ходімо, графе разом!»

Це був рівень практично всіх східноєвропейських країн, більшість яких утворилася після першої світової війни на руїнах великих імперій.

Така доля чекала й на Україну, якби вона тоді стала незалежною. Переконаний, в ній було б приємно та затишно жити, але культура існувала б на засадах східноєвропейської другорядності.

Тільки землетрус другої світової збудив ці народи від провінційної сплячки. Але не встигли прокинутись, як їх вкинули до комуністичної летаргії.

Збудив лише розвал радянської імперії.

Заангажованість румунської правлячої еліти «народно-демократичних» часів була неймовірною. Все робилося за радянськими взірцями. Навіть традиційну десятибальну систему шкільних оцінок замінили на нашу п’ятибальну. Мабуть ніде, навіть у Грузії, не було споруджено стільки пам’ятників Сталіну, як у Румунії. Це була якась протиприродна вакханалія підлабузництва й колабораціонізму. Але з кожним новим натхненним лизанням радянської сідниці зростала ненависть до Росії. Відраза виникла навіть до геніальної російської літератури. Смішила зверхність румунських інтелігентів щодо всього російського. їхня орієнтація була тільки на Західну Європу.

Там я вперше побачив на сцені прекрасні п’єси європейського авангарду, в тому числі філософеми Ежена Йонеску. На мене справили величезне враження його «Носороги» та «Голомоза співачка». З суто румунського репертуару дуже сподобалась «Безіменна зірка» Михая Себестіану, яка чомусь не так вже й подобалась самим румунам. Це взагалі дивний народ. Тому й люблю Румунію без її народу: і Бухарест, і Клуж, і Брашов, і Констанцу, і Яссі, і гірські курорти в Карпатах. Люблю і тепер. Але лише у думках. Бо багато що знищено плебеєм Чаушеску.

З кожним приїздом я бачив, як руйнувалась тепла гармонія Бухареста і замість неї виростав холодний імперський Рим часів Муссоліні. Будувалась столиця, розрахована на більшу і дисциплінованішу країну. Точнісінько так і Петербург не відображав розхристану Росію. Втіленням Росії завжди була Москва, яка будувалась поступово, спонтанно, еклектично, без якогось

конкретного плану. Навіть сталінські висотні будинки та окраїнне хрущов-ське «бароко» не могли зіпсувати її.

Таким же уособленням Румунії був старий Бухарест. Але Чаушеску бачив себе великим диктатором, майже імператором, і тому побудував новий помпезний центр.

А новітня румунська влада взагалі неспроможна що-небудь доводити до кінця. Орієнтація на Захід не дала таких поганих наслідків ані у Польщі, ані у Чехії, Угорщині, Словенії, Хорватії, Словаччині, бо там не тільки верхи, а й низи завжди тяжіли до Європи. А в Румунії плебсу плювати на європейські свободи. Йому лише треба староримських хліба та видовищ.

Така ж доля і нової України. Точніше — ще гірша. Бо у нас і верхи виглядають посміховиськом на тлі європейського бомонду. Є дуже давній румунський вислів: «У нього погано з сімома». Маються на увазі перші сім років життя. Тоді й закладаються підвалини чемності, освіченості, гарного виховання. У нашої правлячої еліти і навіть інтелігенції дуже погано з цими триклятими першими сімома. Не позбавившись цієї вади, ми ніколи не позбавимось провінційної другорядності, завжди будемо пасти задніх, навіть якщо посеред Київщини почне бити потужний і вічний фонтан нафти. Тоді взагалі зникне стимул для розвитку інтелекту.

Орієнтуватися треба не на багаті, нахабні, малокультурні Сполучені Штати, а на традиційно культурну Західну Європу. Треба не підтягуватись до її рівня, а, не втрачаючи національних традицій, рішуче змінювати свій східноєвропейський дрімучий менталітет. Змогли ж цього досягти наші західні сусіди. Виходить, можна.

Глава сімдесят четверта

Так сталося, що у моєму кіножитті було кілька дилогій і трилогій, поставлених за творами одних і тих же письменників. Гадаю, це природно.

Я настільки ретельно вивчаю все, що пов'язане з цим письменником, занурююсь у світ його образів та ідей, що дуже важко це забути. Шкода розлучатися зі здобутком, якого з такими труднощами надбав. Це стосується не так дилогії за творами Стельмаха, як «Золотого ланцюга» і «Дороги нікуди» Олександра Гріна, а потім, зрозуміло, і трилогії за творами Хвильового.

Гріна я любив з дитинства і завжди мріяв екранізувати його фактазми. Найпривабливішою була повість «Та, що біжить хвилями». Це була б найкраща, найдорожча, найцікавіша постановка. Та саме вона не відбулась, бо розвалився Радянський Союз, а нову владу абсолютно не цікавить кінематограф для дітей, тим паче, побудований на не національному матеріалі. Хоча останнє просто смішне, бо дія творів Гріна відбувається у абстрактній країні і апріорі не може мати «національного» виробника. Це — царина фантазії й романтики.

Дивна річ: коли у 1970 році я разом з Володимиром Сосюрою написав сценарій «Золотого ланцюга», його не схотіли знімати і радянські керівники. Але не з національних причин, а з соціальних. Казали, що там абстрактний, а не соціалістичний гуманізм і таке інше. Але пройшло 15 років, сталися зміни, і радянська ідеологія дозволила цілком безпечну для неї фронду у вигляді бригантин і пурпурових вітрил. Піонерська і комсомольська тематика на той час зійшли нанівець, ось і дозволили Гріна. Потроху. З відстанню один фільм на п'ять років.

Першим був Олександр Птушко з «Алыми парусами», потім Павло Любимов з «Тією, що біжить хвилями» («Бегущая по волнам»), а потім Булат Мансуров з «Блистающим миром», а вже за ними, побачивши всі їхні помилки, я поставив «Золотий ланцюг», а потім і «Дорогу нікуди». Ще пізніше у Пітері були поставлені два фільми за ранніми новелами Гріна. Дивна річ: і мої попередники, і мої наступники використовували твори цього письменника не для того, щоб продемонструвати його особистість, а для демонстрації своїх особистостей, не завжди цікавих. Особливо це стосується Птушко і Мансурова. А пітерські екранізації — це взагалі «лякалки», справжні гіньйолі. Я ж зробив чесні екранізації у межах можливостей перекладення їх кіномовою. На жаль, був змушений щось спростити. Але суть передана абсолютно точно.

Не можу сказати, що кіноначальство радісно зустріло «Золотий ланцюг». Навряд чи йому потрібен був фільм про самотність та зраду. Мені закидали, що у Гріна горе світле, а у моїй трактовці воно гірке. Цілком можливо, що так воно і є, але я ніколи не бачив світлого горя і не відаю, що це таке. За радянських часів виникло багато розумових збочень, словесних вихилясів типу «оптимістична трагедія» чи «соціалістичний реалізм», одним з найголовніших тенденцій якого є погляд у майбуття. Який же тут реалізм, якщо ви описуєте життя не таким, яким воно є, а таким, яким воно повинно бути? Абсурд! І якщо щось є оптимістичним, то воно не є трагедією. А у сенсі перспектив на прийдешнє оптимістичною трагедією можна вважати й «Гамлета» Шекспіра, бо на зміну жахливому середньовіччю через кілька сотень років прийшли демократія та прогрес. Однак невідомо, чи варто з цього приводу радіти. І соціалізм виявився кривавим і безглуздим, і буржуазна демократія — не менш огидна. З чого тут бути оптимістом?

На зйомках Грінових фільмів я поставив мовний експеримент. Багато хто навіть в Україні вважає українську мову селянською, жлобською, непридатною для виявлення тонких матерій. І ця думка досить справедлива. Але не через структуру мови, а через невміння користуватися нею. Сільське походження більшості українських прозаїків штовхало їх користуватися сільськими говірками. Щось більш-менш шляхетне вживалося лише в поезії. Вершиною поетичного мовного аристократизму є поеми Лесі Українки.

Але у 20—30-і роки існувала і зовсім інша проза. Це — Микола Хвильовий, Валеріан Підмогильний, Іван Багряний. На відміну від більшості кінематографістів я все це читав ще за радянських часів. До того ж чув надзвичайно вишукану і шляхетну мову Максима Тадейовича Рильського. І взяв її за мовну основу фільмів за творами Гріна. Я дуже люблю слово «лячно» і часто його у побуті вживаю. Але, ви мене вбийте, не може це слово казати графиня. А я таке часто чую з екранів телевізорів. Тобто вийшло, що в російській мові існує безліч діалектів, сленгів й іншого словесного розмаїття, а в українській чомусь є два мовних наріччя — правобережне і лівобережне. Це ж суцільне безглуздя! І не дай Боже, як відійдеш від традицій. Тебе зразу обвинуватять у незнанні мови чи її паплюженні. Смішно. Це типовий комплекс меншовартості. Гадаю, у літературних та кінематографічних творах треба вживати мову, якою реально розмовляють люди. Якщо вона навіть «нечиста», є суржиком. Все залежить від обставин і інтелектуального рівня персонажів. У всякому разі це значно краще за вживання однієї і тієї ж мови аристократами, селянами, робітниками і карними злочинцями. Кожний прошарок повинен мати специфічну мову.

Романтично-шляхетну мову я вжив у екранізаціях творів Гріна. Найвищим схваленням своїх зусиль вважаю те, що люди, які

дивилися ці фільми, потім не могли сказати: була там російська чи українська мова.

У «Золотому ланцюгу» був акторський Інтернаціонал: чудові актори з Литви та Латвії, кілька гарних російських виконавців, декілька українських. А от у «Дорозі нікуди» я принципово взяв всіх акторів з України, р це не було прорахунком. Великі ролі грали наші театральні режисери — Едуард Митницький, Володимир Петров, Ігор Афанасьєв. Чому режисери? Бо інтелект в очах. А у Митницького ще й прекрасна фактура. Він потім зіграв у мене ще дві головні ролі. У «Вальдшнепах» і короткометражці «Прошавай, Дніпро!» Прекрасним мільйонером Футрозом був Петров. А одну з його дочок грала сільська дівчинка Тетянка Грандовська. Більшого аристократизму важко собі уявити! Шляхетного Галерана зіграв найрозумніший актор українського кіно Дмитро Миргородський, який, на превеликий жаль, рано пішов з життя.

Що сказати? «Золотий ланцюг» був чемпіоном всесоюзного прокату серед всіх українських фільмів того року. Прокат «Дороги нікуди» припав на часи, коли дружніми зусиллями український прокат уже розвалили.

Хто розвалив? Спочатку прокатники, які бажали шалених прибутків, вирвались з державної кінематографічної системи. Потім отямились, побачивши, що без допомоги держави довго не проіснують. Ось і приповзли з визнанням провини до тодішнього Голови Держкінофонду (так тоді називався комітет з кінематографії) Юрія Герасимовича Іллєнка. А той їх послав ледь не матом: зрадники, негідники і таке інше! Ось кінопрокат та кінофікація й розвалились. їх віддали місцевим владам, а ті все занедбали.

Тепер навіть найвидовищніший, найкасовіший український фільм немале демонструвати. По всій Україні є три десятки елітарних кінотеатрів зі звуковою системою «Долбі» для показу зарубіжних фільмів, бо ми свої фільми зі стереозвуком не робимо. А якщо й робимо, то такі, які пересічний глядач апріорі дивитися не буде. Такий глядач на «Молитву про гетьмана Мазепу» та «Мамая» не піде. Ці фільми розраховані виключно на тонку плівку інтелігенції, у якої нема грошей ходити до елітних кінотеатрів. До того ж тут потрібна україномовна інтелігенція, а її взагалі обмаль. Так що — приїхали!.. «Розпрягайте, хлопці, коней та лягайте спочивать...»

Глава сімдесят п'ята

«Помилуй і прости» — один з моїх найулюбленіших фільмів. Його сценарій я написав ще у 1968 році, називався він тоді «Злет», а поставив аж у 1988-му.

Наприкінці 60-х був з ним запущений до виробництва, але зупинений через табу на «зайвих людей» у радянському суспільстві. Це було задовго до екранізації п’єси «Качине полювання» Вампілова з прекрасним Олегом Далєм в головній ролі. Не кажу вже про «Польоти уві сні та наяву», які з’явилися дуже вчасно: спочатку їх трохи цькували, але на початку горбачовської перебудови визнали і канонізували, навіть дали Державну премію СРСР.

У 1988 році мій фільм вже не був відкриттям теми, але достойно продовжував її. Причому не в іронічному, а трагічному аспекті. Фільм вийшов гарний, але повноцінного прокату не мав. І не через те, що його не хотіли дивитися глядачі. Навпаки, там, де його показували, він мав неабиякий глядацький успіх. Але начальство інкримінувало нам песимізм і тому широко показувати не хотіло. Як і більшість інших моїх фільмів. А я й справді не оптиміст. Звідки тому оптимізму взятися?

За фактурою це дуже харківський фільм. Я любив знімати у рідному Харкові. Він точно відобразив скніння творчої людини у провінції. Багатолюдній, та все ж провінції. Конфлікти головного героя з батьком, з середовищем, з суспільством приводять до трагічного фіналу. Напідпитку, випендрюючись перед випадковою дівчиною, яку він затягнув на верхівку тридцятиповерхової вежі університету, він не втримує рівноваги і падає з шаленої висоти на бруківку майдану Дзержинського.

Випадковість? І так, і ні. Жахливе життя привело його до краю прірви. Чи міг ідеологічним інстанціям сподобатись такий фільм?

Прем’єра у московському Будинку кіно пройшла успішно. Фільм мав успіх і на декаді українського мистецтва у Мюнхені. І все. Далі — тиша. Та я вже звикло такого, я змирився з долею відомого-невідомого режисера. Слава Богу, хоч поважали й давали далі знімати, бо тепер, у часи незалежності просто перетяли кисень...

Глава сімдесят шоста

Досить часто правда значно невірогідніша за будь-яку вигадку. З людьми трапляються такі речі, в які повірити неможливо. Якби хтось мені розповів, що він упродовж тижня був господарем молдовського міста, я, чесно кажучи, йому б не повірив. Але як не вірити, коли таке сталося зі мною?

Почалось все у Києві. Йшов я Хрещатиком з думкою у голові — де б здобути гроші. Це був початок 90-х років, коли покидьки гребли долари лопатами, а інтелігенція задихалася на мілині. Я був серед останніх. Писав і знімав фільми, і все одно сидів без грошей, не міг навіть зробити ремонт у квартирі. І думав: якісь неосвічені дурники страшенно багатіють, а я, великий розумник, не здатний зібрати три тисячі на ремонт...

І раптом біля мене зупиняється розкішний «Джип», і з нього висувається мій старий приятель, колишній адміністратор на моєму фільмі: «Здрастуйте, Олександре Ігоровичу!» — «Здрастуй, Вілю!» — «Куди прямуєте?» Я показав рукою вперед: «Кудись!...» — «Тоді сідайте, підвезу!..» Сів. Він запитав: «Так куди?» — «Не маю ніякого уявлення... Просто йшов і думав, де б здобути гроші. Може пограбувати банк?» — «Навіщо ризикувати? — посміхнувся він. — Йдіть краще праювати віце-президентом...» — «А хто президент?» — «Зрозуміло, я!..» — «Президент чого?» — «Яке це має значення? У мене фірма, яка купує і продає...» — «Що купує? Що продає?» — «Все, що вигідно купувати і продавати... 500 зелених на місяць вас влаштує? А для мене це реклама: віце-президент фірми — відомий режисер Олександр Муратов! Згодні?» — «Зрозуміло...» Він дав мені свою візи-тівку і потиснув руку. До того ж відвіз мене до самого дому.

Я розповів усе дружині. Вона сказала: «Неймовірно! Якась маячня! Щоб за одне представництво платили 500 баксів на місяць?! Такого не може бути!» Однак було. Два місяці я одержував гроші, не вдаряючи пальця об пальця. Але правильно кажуть, шо дармовий сир буває лише у мишоловці. На третій місяць президент Віля сказав: «Для вас є завдання...» Сказав таким тоном, що я зрозумів: не виконати наказ — значить позбутися зарплати, до якої я вже звик. Завдання було таке: вибити з однієї фірми чималий борг, який вона відмовляється нам повертати. Ще Вілен додав, що, якщо заберу гроші, 30 відсотків від всієї суми будуть моїми. Я підрахував подумки, скільки це буде і ледве не ойкнув: шалені для мене гроші!.. Заради них варто і ризикнути. Така сума вирішила б всі мої проблеми.

На хвилі зажерливого збудження попрямував до фірми-боржника, яка була за два квартали від нашої контори.

Містилась вона у дворі, який охороняли два здоровенних бугаї у камуфляжі. Ледве пропустили.

Фасад нічим не примітний. Але всередині — сучасний дизайн. Навіть у вазах — японські ікебани.

Представився. Мене прийняли на моєму рівні — теж віце-президент. Він, не заперечуючи факту боргу, відверто сміявся мені в очі. Потім ввічливо послав мене до всіх чортів. І що ж? Пішов.

А на вулиці вирішив діяти в інший спосіб. Тільки як? Звернутися до бандитів? Так по-перше, наші боржники — теж типові бандити. А по-друге, часто траплялось, що бандити й забирали гроші, але залишали Йс собі. Так сталося з одним моїм сусідом.

Пішов до суду й зрадів, коли побачив, що суддя — мій старий знайомий. Обнялись, розцілувались. «Що привело тебе у це ганебне місце?» — весело запитав він. Я розповів. Суддя розреготався: «А тобі твій сраний президент не сказав, що це діло вже було у суді? Якраз я його й слухав!..» — «І яке було рішення?» — «Ваша фірма повністю виграли діло!» — «То в чому ж справа?» — «А як виконати це рішення?» — «Тобто?..» — «Формально ваші боржники голі, як церковні миші...» — «А приміщення? А два «Джипи»?..» — «За документами все це належить не їм. Формально вони цим користуються за милістю іншої фірми, яка теж хоч і належить їм, але довести це неможливо. Отак!»

Тоді я, людина дуже вперта, звернувся до знайомого адвоката, який до цього працював у міліції. З чим звернувся? З пропозицією знайти такого міліцейського начальника, який за 10 відсотків, а це чимала сума, міг би забрати у боржників гроші. Тоді б мені, адвокату і начальнику пішли б однакові гроші Мене повністю влаштовували і 10 відсотків.

Не пройшло й тижня, як на наш рахунок були повністю перераховані гроші боргу. Більше за всіх був вражений президент Біля. Може бути, він дав мені це завдання лише для того, щоб я його не виконав, і він мав привід позбавити мене п’ятисот баксів на місяць.

Після мого успіху він, як той король з казки, ускладнив завдання, доручивши забрати борг у невеличкому молдовському місті. Окрилений успіхом я помчав туди на машині.

Місто було зовсім невеликим, розташованим на вузькій смужці, що лежить поміж Україною і Дністром. Береги ріки з’єднував не дуже надійний понтонний міст. Я й не знав, що на нашому боці була не Молдова, а те, шо називалося Придністровською

республікою. Та мені це було байдуже, мене цікавив боржник. Однак виявилось, що його тут давно немає. Як тільки почалась колотнеча з розподілом територій, він втік за кордон, можливо і в Ізраїль.

Був кінець дня, і до того ж не було де заправити нашу машину. Тому я з хлопцями, шо супроводжували мене, оселився у маленькому двоповерховому готелі. Оформлюючись в адміністратора, раптом почув румунську мову і скоро побачив якихось хлопців у румунському військовому одязі, але без погонів. Я заговорив з ними, бо трохи знав їхню мову. Виявилось, цс добровольці з Ясс, які прийшли на допомогу Молдові. Населення цього містечка головним чином — українці. Більшість міліціонерів — теж. Та було й кілька молдован. І вони за допомогою румунських добровольців роззброїли міліціонерів-українців і за дві години захопили владу.

Мене це обурило. Я запитав у чергової, де місцева буцегарня. Пішов туди зі своїми хлопцями. У будиночку, що при вході, п’ятеро молдован пили з величезної сулії вино.

Прикинувшись п’яним, постукав у двері. А мої хлопці притиснулися до стіни. Двері відчинив міліцейський старшина. Я став вимагати, щоб він мене ув’язнив у тюрмі, бо мені немаде спати. Він почав проганяти і висунувся з дверей. Мої помічники, здоровенні «качки» накинулись на нього. Він не встиг навіть зойкнути, як йому затулили рота ганчіркою. Ми увірвались до будиночку і перев’язали всіх охоронців. Знайшли потрібні ключі, зайшли до тюрми і випустили в’язнів.

Правда, вони там і не дуже страждали. Пили вино, як і їхні охоронці. Я з обуренням запитав: «Як же ви десятеро не могли

впоратися з шістьма румуно-молдованами?» А вони: «Та вони ж нас похапали вночі, коли ми спали…» Отака хрінотінь…

Зранку я проголосив містечко українською територією. Молдовани й румуни були викинуті за кордон, на нашому боці мосту побудована барикада і встановлений станковий кулемет. Всі спроби реваншу були відбиті. Я навчив міліціонерів азам мінної справи, благо, мін на колишніх складах тутешньої радянської частини було доста, і ми замінували наш берег.

Молдовани спробували висадити з катера десант, але підірвались на міні і більше не робили спроб захопити місто.

О другій дня примчали з Тирасполя представники Придністровського президента Смірнова.

Дуже амбітний молодик оголосив, що буде очолювати місцеву адміністрацію. Я його послав на три літери і заявив, що весь район тепер належатиме Україні. Він сів у свій газик і зник у південному напрямку. Ми поїхали за ним. Я знав, що у Тирасполі, в готелі «Аіст» мешкає певна кількість хлопців з УНА-У НСО й вони не дозволять нас заарештувати. На четвертому поверсі знайшли їхній штаб. Корчинського не було. Та унсовці мене трохи знали, і я в їхньому супроводі пішов до придністровського командування. Кого тільки по дорозі не бачив: і якісь східні люди, і невідомі мені чорноморські козаки. Панувала російська мова. Але іноді чутна була й українська. У цьому Придністров'ї до біса українців.

Важко сказати, яку роль грала в тій війні УНА-УНСО, але бачив, що це справді хоробрі хлопці. Здавалося, якщо, не дай Боже, проти нас хтось піде війною, саме вони, а не наша армія, мужньо стануть на захист Вітчизни. По-перше, ці хлопці справжні

патріоти, по-друге, вони обстріляні у боях — Придністров'я, Чечня, Абхазія. Я в Абхазії був на протилежному боці, але бачив, що невеликий загін українців був вартий грузинського полку. Мені, як їхньому супротивнику, було це особливо видно.

З Тирасполя я зв'язався з Києвом — з МЗС і Міністерством оборони. Мій вчинок спричинив там паніку. І вони моментально відхрестилися від мене. Гельсинська угода про недоторканість кордонів і таке інше. А шкода — тепер би Україна лежала на всьому березі Дністра...

Президент Віля навіть зрадів, що до Києва я повернувся без грошей. На цій підставі зменшив мою зарплату до 100 доларів на місяць. Скоро я від нього пішов. Розсталися мирно, навіть випили на прощання.

Через деякий час його справи похитнулись, і тепер він переховувався від кредиторів, навіть втік до Росії. Що ж, такі були часи: дурні гроші і смертельна небезпека. Де він тепер, не знаю.

Глава сімдесят сьома

Коли люди кажуть про віру, то, як правило, мають на увазі віру у Божественні сили, а ще частіше — у потойбічне життя. Я ніколи не заглиблювався у ці питання. Вірив і все. У Господа Бога і його сина — Ісуса Христа.

Муляло мені лише одне: невже Господь цікавиться і моїм мізерним існуванням? Може, давши мені певні таланти і тим здійснивши акт великої милості, Він забув про мене, кинув напризволяще?

Не можу сказати, що так вже боюсь потойбічної кари. Таке ж ставлення до смерті. Більше лякаюсь не її, а злиденного майбуття. Тепер ще якось викручуюсь, вивертаюсь. Та далі — старість, слабкість, хвороби і жодних перспектив. Я свій вік відчуваю не зсередини, не фізіологічно, а очима людей, що оточують мене. Дуже довго чув від сторонніх: «Хлопчику!», потім: «Молодий чоловіче!», далі ідіотське «Мужчино!», а тепер, час від часу, — жахливе: «Дідусю!» І що поробиш? Хіба стороннім відомо, що я ніякий не дідусь. Хочете вірте, хочете не вірте, але коли мене вважали хлопчиком, я був цілком дорослою людиною і за духом і розумом ніколи не перебував у стані дитинства. Мої літературні та інші здібності не розвивалися, а були такими ж, як тепер. До десяти років це моїх батьків навіть трохи лякало. А прабабуся казала: «Дивись, який пащекуватий!» Хоча вважати мене вундеркіндом не було підстав, бо ріс я звичайним вуличним хлопчиськом.

А як тільки проявилися здібності, зразу ж впав у дисидентство. Можливо, якби я славив радянську владу, то давно став би

знаменитим. Але не я писав, а Щось мною писало. І це Щось (чи Хтось) писало те, що вважало за потрібне.

Своїм талантом ніколи не пишався, бо добре знав, що я — лише тлінна оболонка, яку наповнив життям і духовним змістом Господь Бог. Для мене життя Ісуса Христа — не легенда, не предмет віри, не історичний факт, не притча, а основа мого єства, альфа і омега існування. З одного боку, це надзвичайно просто, а з другого — дуже важко пояснити. Недарма у Святому Письмі: «Слово, що сказане, є брехнею».

Як я ставлюся до церкви? Чесно кажучи, ніяк. До будь-якої. Хоча традиційно прихиляюся до української православної київського патріархату. Однак це лише данина послідовному українству. Я вважаю українство теж своєрідною релігією. Це майже як у Козьми Пруткова: «Хочеш бути українцем? Будь!» Бо хіба можна точно знати своє етнічне походження на цьому перехресті історичних доріг?

Я знаю, що один з моїх далеких предків був шведом, полоненим під Полтавою. Там оженився з якоюсь місцевою німкенею. Але, починаючи з прадіда, всі чоловіки одружувалися з українками. Це з боку мами, що носила прізвище Мартене, яке перетворилося на Мартен. З батьківського боку були кримські татари. У 1861 році цар-визволитель Олександр II вислав чималу кількість татар з Криму на українське Лівобережжя. Звідти пішли Мурати, Муратенки, Муратови. Виселили татар, зрозуміло, проти їхньої волі, але досить гуманно — з усім майном та худобою. І дали їм безплатно гарні землі. Залишок нашого роду жив у Ка-расубазарі, який потім називався Білогорськом. їх депортував Сталін у 1943 році до Казахстану. Майже всі померли дорогою.

Чи відчуваю я себе хоч трохи німцем, шведом чи кримським татарином? Зрозуміло, ні. Я відчуваю себе лише українцем, хоч і беру близько до серця життя інших своїх пранародів. Як можу, допомагаю їм. Пишу про них, намагаюсь знімати фільми.

Дивна річ — обидва мої «іноземні» дідусі — Муратов і Мартене — були українськими соціал-революціонерами, українськими націоналістами. Обидва відсиділи кілька років у царських, а потім радянських тюрмах. Хоча, брешу — дід Муратов, не чекаючи, що його ув'язнять, застрелився зі свого червонопрапорного нагана, яким був нагороджений під час громадянської війни. Бабусі повністю розділяли їхні переконання. То яким міг вирости я? Своє життя я завжди міряв лише з Україною. Все інше було на третьому та четвертому місцях. Плакав від українських пісень. Не думаю, що мого батька, дуже відомого українського поета, можна вважати націоналістом, але безперечно він був великим патріотом. Таким є і мій молодший брат, і ще менша сестра. Вся наша родина була розрахована на служіння Україні. Та треба визнати, виконала своє призначення не більше як на два відсотки через повну неготовність оточення сприймати українські ідеї. Для більшості вони не інше, як чергове пропагандистське гасло. Хоча насправді це єдиний спосіб для виживання.

Навряд чи комусь відомо, скільки потенційних розумових і духовних сил має український народ. За часом існування це дуже давній народ, але багато століть він не мав своєї державності. Блискуче поєднання — досвід сторіч і молоді сили. Це підстава для шаленого динамізму. Таке ж відбулося з євреями. І наслідки дивовижні. У нас нічим не менше можливостей і підстав. Треба лише усвідомити свою унікальну самість. Як зможемо це зробити, обов'язково виникне справжня могутність.

Не думаю, що наші сусіди передбачають українську потенційну могутність, але, гадаю, суто інтуїтивно її відчувають. Особливо — Росія. 1 вона зробить все, щоб у самостійному вигляді Україна ніколи не піднялася з колін. То треба нам довести, що не марно вона хвилювалась.

Однак поки нами керують неосвічені жлоби, у сусідів немає підстав для хвилювання. Ці жлоби зроблять все, від них залежне, щоб до влади не прийшли інтелектуали, бо перше, що ті зроблять, навіки покінчать з напівсільським українським жлобством.

Теперішнє постійне базікання про створення нової політичної та економічної еліти, — не більше, ніж химера. Сучасні правителі сплять і бачать у вигляді такої еліти своїх бездарних синків, яких вони навчають у престижних вузах в Україні та за кордоном. Та нічого з цього навчання не вийде. Не ті гени. Яблуко від яблуні далеко не падає. Тому й виростає генерація вихованих і освічених жлобів, які не дадуть дорогу справжнім талантам. Чи є ці таланти? їх безліч. Та хто їх шукає? Кому це потрібно? А без цього неминуче загнивання і духовна смерть. Й значно інтелектуальніша Росія за моральним правом проковтне Україну, як смачний шматок. Тобто формально вона залишиться незалежною, але фактично буде залежною на всі сто. У новітній формі відродиться імперське лихо минулих часів.

Мене це не влаштовує. Тому й борюсь з правлячим жлобством.

Глава сімдесят восьма

Як я потрапив до Чечні? Мене затягнув туди Анатоль Лупиніс, колишній дисидент і політичний в'язень. Він сказав, що знає багатих чеченців, які бажають фінансувати художній фільм про депортацію свого народу. Мені ця тема була близька, бо я трохи кримський татарин, а цей народ мав долю, схожу на чеченську.

Мене завжди лютила царська і радянська окупація Чечні. Навіть більше і за окупацію України. Адже українці та грузини добровілно пішли під ярмо Москви. Не має значення, з яких причин, але пішли. А чеченці ніколи не змирялися з гнітом Росії. І в тій чи іншій формі, в тому чи іншому обсязі боролися за незалежність. Улюбленим героєм моїх дитячих літ був імам Шаміль.

Тож поїздка виникла природно. Я домовився з тими чеченцями і оселився в готелі писати сценарій.

І раптом почалась війна. Ще й яка!.. Російські танки сунули на Грозний. Я разом з чеченцями втік у гори.

Спочатку, щоб не сидіти без діла, займався старою упівською справою: мінував потяги та вокзали, висаджував у повітря мости. Потім навчав молодих чеченців мінній справі.

Потім мав зустріч з Джохаром Дудаєвим і запропонував йому організувати контрпропаганду серед російських солдатів. Це діло було близьким мені, і я робив його з насолодою. Написав багато сатиричних віршиків, на кшталт «Братцы! Не будьте глупы и спокойны, зная, что Ельцин вас гонит на бойню! Ваши начальники кто? Психопаты! Вы их не слушайтесь, кройте их

матом». Були і досить дотепні частівки, сам чув, як їх співали російські солдати.

Була й лірика:

На посту стоит часовой.

От печали он сам не свой.

Скоро будет год,

как он кровь здесь льет,

а любимая писем не шлет…

И в его руках автомат холодеет уж год подряд.

Злость созрела в нем

и полил огнем

тех, кто в этом не виноват…

И теперь ему все равно, будто видит это в кино.

Расстрелял патруль, а остаток пуль

в сердце выпустил. Стало темно…

Был я долго в проклятой Чечне.

Стало грустно и тошно мне.

Командиры врут, а солдаты мрут.

Даже те, кому письма шлют…

Розвідка доповідала, що ця та інші пісні мали великий розкладаючий ефект.

Та я на цьому не зупинився і за чеченські гроші очолив досить широкомасштабну програму по розкладанню всього російського суспільства, дискредитуючи керівників держави і так званих «яструбів», які стояли на позиціях продовження агресії проти чеченського народу. Дечого вдалося досягти.

Треба сказати, що у Чечні ніяких стосунків з керівниками УНА-УНСО не мав. Зустрічі були випадковими.

Головним чином спілкувався з Лупиносом. До речі, це був єдиний дисидент, якого я добре знав. Не був знайомий ані з Руденком, ані з Бердником, ані з братами Горинями, ані з Лук’яненком, ані з Аллою Горською. Трохи знав Чорновола. Більше — Гелія Снєгірьова та Василя Стуса.

З Лупиносом ми познайомились дуже давно, після його першої від-сидки, коли він напівпаралізованим повернувся до України.

Саме він у 90-і роки залучив мене до діяльності УНА-УНСО, одним із засновників якої був. Членом цієї партії я не був ніколи, але сприяв її діяльності, як тільки міг.

Глава сімдесят дев'ята

Якби мене запитали, що найбільше вкарбувалося в пам’ять на чеченській війні, я б сказав — Айше. Я ніколи не забуду її. Хто така? Нічим не примітна чеченка, вдова, мати трьох дітей. Вона нас годувала у льосі, де ми ховались від омонівських «зачисток». Під підлогою був великий підвал, з якого за стінною шафою, заповненою банками з соліннням та варенням, вів досить довгий підземний хід до бункера. А за ним був ще дорший хід до яру, з якого можна було кушами втекти від кого завгодно, тим паче від росіян, які місцевості не знали.

Удень я навчав чеченських хлопців мінній справі, а ночами ми закладали вибухівку під траси, якими москалі проривались у гори.

Обережність росіян була великою. Перед будь-якою ущелиною вони брали під приціл навколишні кущі і для профілактики смалили по них так, шо нам важко було голову підняти. А в цей час їхні сапери перевіряли дорогу. Тому я наказував закласти один-два фугаси, щоб їх було більш-менш видно, ше двійку приховували краще. А головний заряд закладали за допомогою підкопу під саме полотно асфальту. Шансів його знайти було дуже мало.

Завжди все йшло точно за планом. Спочатку зупинялась військова колона, потім — шалений обстріл кущів, а далі — пошук наших мін та фугасів. Потім колона сунула далі. І тоді відбувався вибух, на який ми робили ставку.

Часто мої хлопці проявляли зайву ініціативу і підкладати стільки вибухівки, що ледве не конали самі. Треба сказати, що своїм життям вони майже не дорожили.

Так гагахало, шо ворожих солдатів з перших двох машин не треба було й добивати. Живих там не було. Наш кинджальний вогонь бив по інших машинах. Омонівці навіть не встигали вискочити на дорогу. Хоча це б їх теж не врятувало.

Якось одержав наказ з'явитися у район Гудермесу. Ввечері ми влаштували прощальну вечерю на честь нашого успіху і теперішнього розставання. Тостів не було, бо не було спиртного.

У тій мірі, в якій чеченці можуть любити не вайнаха (тобто не чеченця і не інгуша), вони мене любили. Хоча вони здатні й на лицемірство. До того ж, ходила легенда, що я щасливий талісман — приношу удачу. На жаль, це була лише легенда.

Обслуговувала нашу вечерю чеченка з турецьким іменем Айше. У чорній хустці, в чорній сукні, маленька, худенька, вона не притягала увагу навіть молодих, сексуально занепокоєних хлопців. Не кажу вже про те, шо залицятися до чеченок було небезпечно, бо у них є батьки, брати, племінники, й можна вскочити у величезну халепу.

Коли вона ставила тарілку з бараниною, випадково глянула на мене. І я помітив її величезні очі. Вона спіймала мій погляд і несподівано усміхнулась. До цього на її губах усмішку я ніколи не бачив. Вони були завжди щільно стиснуті.

Це була якась мить, і я не звернув на це жодної уваги. Хлопці по одному обнялися зі мною і пішли на чергове завдання. А я залишився у підвалі.

Наступного ранку ніхто до мене не спустився. Цілий день просидів без їжі. Знайшов лише окраєць дуже черствого хліба.

Ближче до вечора заснув. Прокинувся від чиїхось рухів. Зрозумів, що це Айше. Скочив з ліжка і відчув, що стою позаду неї. Прохід між столом і ліжком був вузьким. Я випадково притиснувся до її спини. Айше вся тремтіла, ніби чекала, що далі буде. Навіть її дихання не було чутно. Лише тремтіння спини видавало, що вона жива. І мене охопив жагучий потяг. Не розуміючи, що роблю, не думаючи про небезпеку, я притиснувся до неї. Збудження було настільки велике, що за першим поривом зразу ж прийшов другий. Потім я кинув її на своє жалюгідне ліжко. Вона майже не реагувала. Лише тихий стогін час до часу лунав з її, як мені здавалось, усміхнених вуст. Потім лежали поряд. Мовчки, бо не було про що говорити. Я цілував її мокру від сліз щоку, а вона раптом поцілувала мою руку. Так і заснули. Вранці (хоча який у льоху ранок?) я прокинувся і побачив, що Айше поряд вже не було.

Одягнувся, поснідав і через підземний хід вийшов до яру, а з нього виліз на дорогу. І попрямував на Гудермес.

Глава вісімдесята

Загубив чернетку цього розділу. Зі мною таке буває. Іноді місяць щось знайти не можу, потім знаходилося саме. Буває, це приносить радість, бо знахідки були варті пошуків, а буває й смуток: перечитуєш і жахаєшся — невже таке лайно написав? Тому й не шукаю. Краще нове написати.

Пишу спонтанно—думка сама витікає з голови і лягає на папір, підкоряючись не так логіці, як ритму. Пишу, як акин складає пісню, фіксую на папері те, що бачу, що думаю, що відчуваю. «Оце так! — скажуть мені. — Акинова пісня бідна і нудна, як пустеля». То правда. Але ж у мене вражень більше, ніж у акина. А взагалі я примітивіст. По суті такий же, як Анрі Русо, Марія Приймаченко, Ніколоз Піросманішвілі, Іван Генераліч. З цим миряться у живописі, бо є традиція. Та чи можна за аналогією проекціювати таке на літературу? Чиє літературний лубок еквівалентом того, шо у живописі зветься примітивізмом? Гадаю, аналогом живописного примітиву в літературі є не лубок, а спонтанна проза. Написана від душі, без намагання змінити чи прикрасити дійсність. Це не натуралізм, хоча іноді може бути й натуралізмом. Все залежить від того, яка людина пише. Розбещена — опише статевий акт з подробицями, сама збуджуючись від цього, вживаючи, як тепер кажуть, ненормативну лексику. Статеві органи можна називати на вуличний кшталт і тоді вийде бруд, який свідчить не про розбещеність персонажа, який все це промовляє, а про розбещеність самого автора, якого таке цікавить. Ставитись до цього треба точнісінько, як у реальному житті — не подавати руки. Але більше за найбруднішу лайку мене жахають жалюгідні евфемізми, коли статеві органи називають кішечкою, пташеням, пестиком, тичинкою, могутнім велетнем, живчиком, бутоном

троянди і таке інше. Ця вульгарна, слинява, солодка маячня є більшою порнографією за будь-який мат. Це своєрідний онанізм, штучне збудження єства.

О, прокляте єство!.. Від Апулея до наших днів воно потребує фактично одного і того ж. І з цим нічого не поробиш, бо це така ж потреба, як їсти та пити. Тому цуратися цього — значить свідомо писати неправду. А лише той може вважатися письменником, хто, поклавши правицю на Святе Письмо, поклянеться говорити правду і одну лише правду й виконає цю обіцянку. Інша справа — вийде талановито чи ні. Безліч мажуть фарбами по полотну, картону, паперу, але лише одиниці варті якоїсь уваги.

Письменник, живописець, композитор, музикант-виконавець і всі інші творці, щоб бути такими, повинні мати не тільки талант та майстерність, а ще й нездоланний потяг до творчості. Це і щастя, і кара. Але без цього неможливо присвятити творчості своє життя. Якщо ти випотрошишся на одному творі, нехай він і геніальний, то як будеш жити далі? Я кажу не про фінансове, матеріальне життя. З ним якраз все може бути гаразд. Але як бути з душею? Просто доживати свій вік до фізіологічного кінця? Для чого? Щоб після геніального «Горя від розуму» написати ще трійку вальсів?

На моїх очах мучився харківський письменник Леонід Юхвід, який у молодості створив найкращу радянську музичну комедію «Весілля у Малинівці». За походженням він був гуляйпільским євреєм, другом дитинства Нестора Махна. Дружина його доводилась племінницею знаменитому Леву Задову. Не те щоб за реальними подіями, а скоріш за віяннями часу Юхвід написав цю комедію, ніби проспівав її.

А далі? А далі — нуль. «Весілля в Малинівці» без кінця ставили у театрах, з цього непогано матеріально жив. Але все було не так.

Він писав до кінця життя. Не для грошей, а для самоповаги, та всі зусилля були марними — не виходило нічого. Талант мимохідь відвідав цю ординарну людину і полетів кудись далі. Куди? Хто зна. Талант фліртує з багатьма людьми. Та зрідка закохується надовго. Тоді перед світом з'являється геніальний письменник, режисер, композитор.

Жахливо відчувати себе трубою, через яку потойбічне жене у світ людей думки, образи, ритми, ідеї. Тебе розпирає, розриває, бо потік надзвичайно потужний, він вміщує в собі минуле, сучасне, майбутнє. Він мчить крізь тебе, вириваючи шматки твоєї особистості, твоєї карми. Чи багато людей можуть витримати таке?

Тож не заздріть геніям. Не накликайте на себе таку муку. Вона ще страшна тим, що надзвичайно солодка. Як наркотик, що руйнує душу і тіло, але збуджує і веселить єство.

Дуже рідко життя не ставить на шляху генія перепони. Я бачив, як терзався Сергій Параджанов, не маючи змоги знімати те, що накопичилось у душі і рвалося на свободу. Уявіть собі — бути вагітним десятьма дітьми й не змогти їх народити!.. Хіба не збожеволієш? Є прекрасним все те, шо зробив Сергій як живописець, колажист, графік. Але це була лише сублімація його нездійснених кінематографічних мрій. Геніальність занадто велика, щоб її міг побачити обиватель. Колись я з маленьким сином був у зоопарку. Стояла зима і, щоб показати слона, я завів його до тісного приміщення, де містилась ця величезна тварина. І син запитав: «А де він?»

— «Хто?» — «Слон». — «Як де? Перед тобою!» — «Де?» І тоді я сів поряд з ним навпочіпки і глянув на слона з точки зору дитини. Переді мною була лише стіна сірої шкіри. І все! От вам і слон!..

Так і з генієм. По шматку шкіри, якщо вона ще й сіра, не побачиш велич слона.

Дивуюсь, що сучасники майже зразу визнали Льва Толстого. Мабуть, то було більш уважне покоління. А може він спочатку притягнув увагу не літературною величчю, а жахливим для тих часів моральним екстремізмом. Саме моральним, а не аморальним, яким наповнилась популярна література кінця XIX — початку XX століття. Він виступив як релігійний проповідник, шо таврує людську скверну, як аскетичний Кальвін, що таврував розбещеність католицьких попів. Дісталося й російському православ'ю, яке на цей час вщент розклалося, потураючи всеімперській дворянській розпусті. Якби не його геній, він би все одно залишився в історії Росії та всього людства як творець оновленого християнства.

Сміливо стверджую, що Лев Толстой був ще й графоманом, а за манерою писання — примітивістом. Його абсолютно не цікавила літературна якість прийомів та побудов. Він писав, як думав, як дихав, як відчував. А високі літературні якості — це не його чесноти, а чесноти Всесвітнього Духа, який у вигляді натхнення оселився в його єстві. А хіба Федір Досто-євський не був, які Толстой, проповідником, графоманом примітивістом? Захлинаючись від думок та образів, він жадібно писав, не думаючи ані про стиль, ані про якісь канони. Кажуть, що його підганяла постійна нестача грошей. Ну і що з цього? Багатьох вона підганяла. Але ж із цього не виходили «Ідіот», «Злочин та кара», «Біси» та «Брати Карамазови».

Не впевнений, що я талант, але примітивіст — точно. Ось почав з того, що загубив текст про Чечню, а написав про властивості творчості.

Тепер здається, що в тому тексті дуже переконливо написав про психологію людини під кулями. Я не справжній письменник, а лише виплеску-вач своєї душі на папір. Тому, може, зміг би точно описати почуття істоти, яку кожної хвилини можуть знищити. Переконую вас, що ненормативний вислів «очко грає» — це не метафора, не жарт, а справжнісінька правда. У всякому разі — для мене. Таки грає. І це дуже неприємне відчуття. Коли читаєш про чеченську війну, бачиш художні і навіть документальні фільми, то чомусь сприймаєш це узагальненими блоками: чеченці, російські війська і таке інше. У реальному житті нічого цього не бачиш. Ти, наче Карик та Валя, зменшуєшся у зрості і починаєш блукати у хащах постійних небезпек. Що тобі узагальнені росіяни чи чеченські бойовики, які, між іншим, теж не подарунок на іменини? Ти маєш справу виключно з конкретними обставинами і конкретними людьми. Якими б не були грандіозними чи мікроскопічними твої вчинки, вражає факт, що наступної хвилини ти можеш стати нічим, оболонкою без душі. Хто з живих зміг повністю осягнути стан смерті, таїнство смерті?

Натяки, відчуття, емоційні імітації у літературі зустрічались. А от точного опису не було. Бо й не могло бути. Бо ніхто звідти не повертався. Найближче підійшов до межі той самий Лев Толстой. Він все життя крок за кроком наближався до цілі: «Севастопольські оповідання» — смерть Андрія Волконського у «Війні та мирі» — і нарешті «Смерть Івана Ілліча».

Далі йти було принципово неможливо, бо далі — вже особиста смерть митця. Що з Толстим і сталось.

Глава вісімдесят перша

Не хочу брехати, хоч я людина зовсім не жорстока, але на тій війні не жалів російських вояків. Особливо так званих «контрактників», тобто тих, що убивали за гроші. А молоденькі призовники були типовими жертовними агнцями, яких сотнями кидали на вірну загибель. Ті з них, що виживали, невдовзі ставали психопатами, наркоманами та садистами. Не так вже шкода було й чеченських бойовиків. Що ж, вони стали на шлях війни. їх можна за безмежну хоробрість та презирство до смерті поважати, але жаліти — ні в якому разі. Це принижувало б їх, вони свідомо йшли на смерть. До того ж, треба знати неймовірну чеченську пиху. Коли закінчилася перша війна, доля знову занесла мене до Грозного. Мені треба було у своїх справах зустрітися з їхнім великим начальником. Ще три місяці тому при зустрічі він по півхвилини не випускав зі своїх рук мою руку. Вважалися навіть друзями. Тепер він сидів у великому кабінеті і його секретарка сказала, щоб я став у довгу чергу. Я не витримав і вирішив нагадати про себе, заглянув до кабінету. Мій «друг» побачив мене і, навіть не всміхнувшись, сказав: «Чекайте!» Я думав, що він мене просто не впізнав. Написав записку. Та результат був той же. І я пішов.

Серед чеченців виникла якась патологічна ейфорія, яка не могла не закінчитися крахом. Я чув, як їхні досить серйозні люди зухвало казали: «Що Росія? Ми її хоч зараз можемо повалити! Як схочемо, завтра захопимо Москву!» От і потрапили до пастки, яку їм розставив хитрий і розумний Путін. А вони його (мабуть, за маленький зріст) взагалі не брали до уваги. І марно. Глибоко переконаний, їм навмисне дали захопити шматок Дагестану. По-перше, обурились дагестанці. По-друге, змінилася не на користь

чеченців громадська думка в Росії. Цих двох факторів, а їх було значно більше, вистачило, щоб програти війну.

Я був лише на першій чеченській війні, де не було ніяких фронтів (а після смерті Дудаева — і єдиного чеченського командування), де російська продажність досягала велетенських масштабів, де кожний міг покладатися лише на себе. Мені найбільше шкода цивільного населення Чечні. Скільки я бачив скалічених дітлахів з відірваними руками і ногами, зі спустошеними душами. Однак чеченців, які б плакали, не пам’ятаю. Це взагалі надзвичайна нація. Такої на Кавказі більше немає. З одного боку — неймовірна дикість, з другого — надзвичайна здібність до навчання. 1 жадоба до нього. Я спостерігав дуже дивні стосунки між бойовиками і населенням. (Хотів сказати «мирним населенням», та зразу отямився — яке там мирне!) Коли ми, дуже голодні, заходили до селища, то, окрім хліба та води, без грошей нічого не могли отримати. Таке правило. І порушити його, тобто експропріювати їжу було вкрай небезпечно. Могла помста наздогнати, коли ти менш за все на неї чекав.

Найбільше шкода мені було місцеве слов’янське населення. За часів правління Дудаева воно погано, але якось жило. Після російської агресії слов’яни опинилися поміж молотом і кірваддои. Що більше війська тиснули на чеченців, то більше ті ненавиділи росіян. На кому відігратися легше? Зрозуміло, на мирних людях. Це справжній жах.

Я часто не витримував і роздавав свої пайки цим бідолахам. Чеченці відверто сміялись наді мною. Одного разу я категорично відмовився мінувати російський квартал на околиці Грозного. «Як, не будеш?!» — закричав на мене польовий командир, на допомогу якому мене прикріпили. «Так і не буду» — спокійно відповів я. «Я тебе пристрелю!» — несамовито заволав він. Я

відповів: «Спробуй!» Він добре знав, що така розправа буде коштувати йому кулі у потилицю, бо я був його зверхникам дуже потрібний. Вони спробували самі підірвати цей квартал, але нічого з цього не вийшло.

Коли я читав у газетах, як чеченці висадили у повітря будинки у Москві та Волгодонську, мені було смішно. Для того, щоб підірвати одним, нехай і великим, зарядом такі будівлі, треба значно краще знати мінну справу і мати точні креслення цих будинків. До того ж, коли відбулись ці теракта, чеченці про гексоген ще й гадки не мали. Я сам був знайомий з цією вибухівкою лише у теоретичному плані, а в руках її не тримав. Мішки з цукром у Воронежі, які нібито з профілактичною метою заклало ФСК, довели, що не чеченці висаджували у повітря ці будинки, а російські спецслужба.

Не знаю, чи за наказом Путіна, чи проявили ініціативу. У ФСК точнісінько такі ж аморальні керівники та функціонери, як і в американському ЦРУ.

І Вкрай цинічні і дуже ініціативні, на відміну від спецслужб європейських країн, які, як правило, служать цивільній владі. Там теж багато крові і підлоти, та це кров і підлота правлячих кіл, з якою легше боротися, бо будь-яка івлада має політичних опонентів та конкурентів, гучні скандали викидають ці сили на політичний смітник. А в США та Росії майстри отрути та кин-Іджала завжди почуваються безкарно. Лише один раз витягли їх на сонечко. Це коли знищили Меркулова та Кабулова, а потім Берію. А у США спецслужбам зійшло з рук навіть вбивство президента Кеннеді.

Тепер чеченців зрадили абсолютно всі. Навіть американці, нібито зацікавлені в ослабленні Росії. їхній глобальний похід проти

тероризму — це фактично похід проти ісламу. Бо рано чи пізно увесь мусульманський світ так чи інакше, відкрито чи потаємно підніметься проти Заходу. Гра почнеться, як то кажуть у футболі, по всьому полю. Цим обов'язково скористаються Росія і Китай. Чим все закінчиться — один Бог знає. За катренами Нострадамуса Америка повинна програти. Хто виграє? Абсолютно невідомо. Мабуть, виграє Смерть. Цим може закінчитися історія людства. Жах? Жах! Та що поробиш, коли світом правлять амбітні дурні. У найкращому випадку — сірі посередності. А потрібні мудреці. Та де їх взяти, коли народу завжди ближчі до серця не Ісуси, а Варрави?

Дар поетичний поки не згасає.

Гасають рими аркушем паперу.

На сайтах безлад. Свято людожерів: поранений в Чечні Шаміль Басаєв.

Я був причетний. Я не міг стерпіти.

Піти і вмерти — думав, моя доля.

Доволі нагулявся я на волі.

Була буремною моя нестримна віра.

Я був там не заради інтересу.

Не був там і як раб авантюризму.

І не шукав там приводів для стресів.

Я просто росіянам ставив клізму.

Чомусь здалось їм, що Чечня навіки повинна підкорятися Росії.

Хотілося набити трохи пику цим новоявленим непрошеним месіям.

Я не вдаюся в те, які чеченці.

Як не подобаються вам, то не чіпайте.

Дітей не вчили, не платили пенсій.

То зневажайте або навіть лайте, їх це влаштовує — і трясця їхню мати!

Хто може мати право на насильство?

Це треба зовсім совісті не мати — заради шкіл і пенсій йти на вбивство.

В Чечні скалічених дітей тепер багато.

Є серед них й місцеві росіяни.

Я можу пояснити всі ці втрати лише менталітетом дуже п’яним.

Над Грозним опустився смерті морок.

Давно не бачив я таких спустошень.

Так інків нищили тупі конкістадори, щоб не було людських жертвоприношень.

Конкістадори, розумом убогі, знімаючи золотоносну плівку, схотіли ще й змінити інкам бога.

Все закінчилося понищенням тих інків. У росіян стійка імперська пиха:

«Як так, щоб хтось посмів інакше жити!..» Засіяли чеченську землю лихом, і виросло криваве помсти жито.

Я ставлюся до росіян нормально.

Вони такі ж самі, як українці.

Та все в Чечні настільки аморально, що злість моя перелилась за вінця.

Саме вона велику роль зіграла утому, шо робив. Програли справу, та, гарантую, стало не замало моєї помсти нелюдам кривавим.

У цю війну чеченську, тобто другу, порядності і зовсім вже не стало. Це всеросійська над Чечней наруга.

Тому і відповідь була така зухвала.

Я переконаний — надалі буде гірше.

Росія ще тремтітиме від жаху.

Як подивитися на цю проблему ширше, то треба визнати: дала Росія маху!

Чим все закінчиться, ніхто цього не знає.

Збрешу, сказавши, шо люблю чеченців.

Та я на це увагу не звертаю.

Найголовніше — правильність тенденцій.

Глава вісімдесят друга

Коли мене запитують, чому я ненавиджу росіян, мене роздирає злість. Чому б мені їх ненавидіти? Це ж найближча до нас нація. У нас дуже багато спільного. Хоча б величезний відрізок історії. Близькю мови. Імперська нація? Так то була така дурна імперія, в якій народ метрополії жив ще гірше, [ніж народи колоній. Заради імперської пихи росіяни страждали ще більше, ніж українці. Не знаю, чи спільне наше генетичне коріння, але спільне духовне. Це точно.

Більшість моїх улюблених письменників — росіяни. І я ніколи не стинався цього. Я люблю і поважаю російське кіно. Мене навчав росіянин

Сергій Герасимов, і я цього ніколи не забуду. Серед росіян я маю величезну кількість друзів. І в Москві, і тут.

Та яке це має відношення до чеченської проблеми? Є ж у світі якась загальнолюдська справедливість! Як би я не ставився до чеченців. Навіть погано. Все одно співчуваю їм, як співчував їм Тарас Шевченко, сказавши про це у своїй геніальній поемі «Кавказ».

Поодинці переважна більшість росіян — чудові люди. Але зібрані у натовпи та армії — страшніші за сарану. Саме в цій країні могло трапитись таке лихо, як тотальний червоний терор.

Хоча, чесно кажучи, таке може трапитись з будь-яким народом. Згадаймо хоча б дуже культурних німців. Гітлеру вдалося скупчити їх у велетенський натовп, і наслідок В жахливий терор. Однак там таке сталося один раз, а у Росії це відбувається

постійно. Не хочу особливо заглиблюватися в історію, але приклади лежать на поверхні. Жахливий терор Івана Грозного. Опричники так винищили країну, що вона стала легкою здобиччю для не дуже сильних тоді поляків і різних авантюристів. А костоламні реформи Петра ї, який хотів загнати народ до цивілізації? Вдалось вдесятеро менше, ніж було розраховано. Після смерті Петра все майже відкотилось на початкові позиції. Прижились тільки перуки, камзоли і картопля. Страшна разінщина і ще більш страшна пугачовщина. Недарма Пушкін вигукнув: «Нема нічого в світі страшнішого за російський бунт!» А згадайте вбивство царською реакційною хунтою розумного Столипіна. Заради цього навіть злигалися з покидьками-терористами… А страшна антисемітська чорна сотня?

Це країна вельми небезпечна. І передбачити її вчинки абсолютно неможливо. Не рахуватися з нею — неможливо, але любити її — нема за що. Точно сказав Михайло Лєрмонтов:

Прощай, немытая Россия, страна рабов, страна господ.

И вы, мундиры голубые, и ты, послушный им народ.

До цього додає Олександр Блок:

Грешить бесстыдно, беспробудно, счет потерять ночам и дням, и с головой от хмеля трудной, пройти сторонкой в Божий храм…

…Да и такой, моя Россия, ты всех краев дороже мне.

Я його добре розумію, він росіянин. Але чого це мені захоплюватись таким неподобством?

У нас свої вади і свої ідеали. Я дивлюся на Росію з суперечливими почуттями: із захопленням та заздрістю, із подивом та відразою. І це природно. Ми близькі дерева, але, що не кажіть, різні. А ненависть — це занадто. Інша справа на війні. Як кажуть французи, «на війні, як на війні». І тут нічого не поробиш. Чи ти їх, чи вони тебе. І справа не в росіянах. Справедливість повинна бути всюди і по відношенню до всіх.

Чечня — не чужа справа. Це справа кожної порядної людини. І що б мені не казали, на цьому стоятиму завжди. Ніхто мене не переконає, що це не так.

Глава вісімдесят третя

Абхазька сага

Чому схилився на абхазький бік?

На базі спогадів, на сантиментів фунті.

За двадцять літ до відпочинку звик в Будинку творчості у сонячній Піцунді.

Та краще б залишилася вона в солодких спогадах, веселкових надіях.

Все без останку знищила війна, безжалісно пройшлась по світлих мріях.

І нібито на місці кожний цвях в курортних корпусах, в самому місті.

В будинках творчості все на своїх місцях.

Лише нема письменників й артистів.

Тепер тут розташовані війська.

Царює дух звичайної казарми.

Хоч стрілянина досить неблизька, присутні все-таки війни суворі барви.

Сьогодні мінував піцундський пляж.

Сказали, від десантної загрози.

Як по мені — дурний ажіотаж.

Я мінував і лив незримі сльози, бо пам’ятав ті радісні часи, коли було тут мирно і спокійно.

Обожнюю реліктові ліси.

Ненавиджу кровопролитні війни.

Над синім морем небо голубе.

Я переконаний — було б в цім краї тихо, якби хоч трошечки приборкала себе пиха грузинська — першопоштовх лиха.

Чи бачив більших дурнів білий світ?

Чи не було незрозумілим свинством, що замінили звичний алфавіт абхазцям на чужий для них грузинський?

Навіщо? Чим слов’янський заважав, якщо чомусь подобався абхазцям?

Нащо гострити розбрату кинджал? їм ліпший той? І мати їхню в трясцю!

Колись ще Сталін в душу їм насцяв, винищуючи непокори гени.

Грузини зайняли і ті місця, які могли б віддать аборигенам.

Тепер розплата. Руйнівна для всіх.

Основа ж економіки — курорти.

Прогодувати всіх би берег міг, бо повнокровними були його аорти.

А що тепер? Руйнує вперто час колишні пляжі, бари та готелі.

Єдине мирне, що тут є для вас — концерт цикад, південних менестрелів.

О, Господи! Прости мені мій гріх — втручатися у різні небезпеки!

Якби не Ти, давно б я мертвим ліг і гнив би в горах у липневу спеку.

Стріляють десь. Та хто, не розбереш.

Лице війни тут особливо підле.

Немає для брудних інстинктів меж.

Мені така картина остогидла.

Я досить добре все тут зрозумів і все очима жадібними виїв: на край цей обвалився Божий гнів.

Тікати треба в свій спокійний Київ.

Піцунда, 1996

Глава вісімдесят четверта

Мені ніколи не спадало на думку балотуватися на виборах. Головним чином через іронічне ставлення до нашого парламенту, до нашої президентської влади. А от у якості консультанта виступав. Робив це за гроші. І значно краще за варягів, пихатих російських іміджмейкерів. Одного разу під час виборчого мітингу мій кандидат перед двома тисячами людей на площі районного центру так захвилювався, що у нього заклинило голосові зв'язки. Починався скандал. І тоді я вирвав з його рук мікрофон і крикнув у натовп: «Подивіться на цю людину! Вона не вміє говорити! Та, на відміну від політиків-балакунів, вміє діяти!» У відповідь пролунали гучні оплески і схвальний рев електорату. В цьому окрузі за нього проголосувало близько 50 відсотків виборців.

Виграти ці вибори мій клієнт ніяк не міг через клінічне глупство своїх головних іміджмейкерів. Він їм дуже довіряв, бо вони йому коштували чималих грошей. Я запропонував зняти такий рекламний ролик: на темній вулиці стоять стенди з великими портретами кандидатів. З кущів виходить мерзотний хуліган, який, озирнувшись по боках, підходить до першого стенду і здирає з нього портрет, потім здирає з другого, третього і четвертого. А на п'ятому, найближчому до камери, — портрет мого кандидата. Хуліган зриває і його. Але зразу ж на стенді з'являється точнісінько такий же портрет. Він зриває і його. Та виникає третій, потім червертий, а п'ятий «оживає» і, грізно помахавши пальцем, каже: «Зі мною таке не вийде!» Гарантую, таку рекламу виборці точно б запам'ятали. Та радники кандидата, виховані консервативно, совково, переконали його, що це «занадто екстравагантно». Найголовнішим їхнім аргументом було те, що «такого ніде ще не було». А я гадав, що це чеснота, а не вада.

І вони торпедували всі мої ідеї. А шкода — кандидат був непоганий.

Коли мені подобався клієнт, я працював на нього охоче і багато.

І не лише у теоретичних справах, а й у суто практичних. Навіть керував розклеюванням агітаційних плакатів. Бо де і як клеїти — ціла наука.

Одного разу, а це було перед вихідними, начальник виборчого штабу партії, до якої належав мій кандидат, привіз великі гроші для сплати людям, що місяць працювали на окрузі. Але привіз їх запізно, коли всі люди вже розійшлися. І він попросив мене забрати гроші додому. Пояснив, що їде за місто і боїться брати стільки грошей з собою. Я вкрай неохоче, але погодився. Поклав ті гроші за пазуху сорочки, під светр, а свої 200 доларів, які повинен був віддати стоматологу, засунув у кишені штанів. До стоматлікарні, що містилась за вокзалом, мене довезли машиною. А там до дому вже зовсім близько. На жаль, мого лікаря в той день не було і я попрямував вузеньким провулком, що з'єднував речовий ринок зі Стадіонною вулицею. Людей було багато і я не звернув увагу на чоловіка, що йшов зі мною поруч. Раптом він звернувся до мене: «Вибачте, будь ласка… Я бачу, ви людина інтелігентна і можете зацікавитись річчю, яка випадково потрапила до мене…» Мені б з такою кількістю чужих грошей не вступати з ним у розмови, а я, дурень, розвісив вуха і поцікавився, що то за річ. Він запропонував відійти трохи убік, до двору гуртожитку технікуму. Ми зайшли навіть не у двір, а зупинились біля відчинених воріт двору. Якось непомітно він мене притиснув до тих воріт і я провалився у хвіртку, що відчинялась в середину, від мене. Зачепившись підбором за залізний поріг, я впав на спину. А чоловік, вибачаючись, нахилився, щоб нібито допомогти мені. Та звідкись з'явився якийсь молодик з наркоманічними

очима і заволав: «Де мій гаманець?! Я здаля бачив, що це ви знайшли мій гаманець!»

І з кулаками накинувся на мене. Лише тоді я зрозумів, що став жертвою так званих «кидал», які підкидають людям гаманець, а потім вискакує напарник, і вимагає щоб йому повернули гаманець і грабує жертву. На цей раз все відбувалося не за традиційною схемою, яку я прекрасно знав. Це була імпровізація, про яку напарник не знав і тому волав про гаманець, хоча про нього і не йшлося. Я зрозумів, що потрапив у пастку і буду пограбований. У мене заберуть виборчі гроші і довести, що мене пограбували, буде неможливо. Ніхто не повірить. І тоді я вихопив з кишені штанів свої гроші і закричав: «Який гаманець?! Ось всі мої гроші! Без усякого гаманця!» Наркоман схопив гроші і разом з напарником побіг провулком до базару.

Я зразу ж звернувся до міліції. Мене направили до одного з оперативників. Він витягнув товстелезного зошита з наклеєними туди фотографіями та адресами злочинців, що спеціалізуються на «кидках». На одній з фотографій я впізнав того, що заманив мене у пастку. Встиг прочитати і прізвище. Оперативник пообіцяв наступного дня привести злочинця до райуправління.

Впізнання відбулось на дуже дивний спосіб: я стояв на верхньому майданчику сходів, а пою мене пройшло кілька людей. Жодний з них не співпадав з фото. Я сказав про це оперативнику. Він дуже здивувався, сказавши, що людина з фотографії пройшла другою. Такого не могло бути, бо мій кривдник був людиною з красивим, інтелігентним слов'янським обличчям, що мене й підкупило у провулку, а це був дуже носатий п'яний єврей. Я попросив ще раз показати мені зошит. Оперативник показав. Та тепер у зошиті сторінки з тією фотографією не було! Я поскаржився надії оперативника начальнику карного розшуку, та він лише розвів

руками і тяжко зітхнув: «Ну що я можу зробити?... Як можна довести, що ця сторінка раніше була?»

Один знайомий мілідіонер потім пояснив: оперативник, взявши мою заяву, ввечері пішов до «кидали» і поставив перед ним ультиматум: «Чи ділишся зі мною, чи я відкриваю проти тебе карну справу!» Зрозуміло, злочинець поділився, а оперативник вирвав сторінку з зошита. Тим все й скінчилось. І не допомогли мені навіть знайомства у верхніх ешелонах правоохоронної влади. Во корупція пронизала міліцію знизу і, гадаю, до самого верху.

Цікаво, шо робить той оперативник, який вішав мені локшину на вуха? Може, пішов на підвищення, а може, у карні злочинці. Бо, чесно кажучи, різниця між правоохоронцями та злочинцями не така вже й велика. Психологія та сама. Механіку злочинів вони знають... Потрібно лише набути практичного досвіду.

Історія з моїм пограбуванням, як і всі мої історії, мала продовження.

Я допомагав одній знайомій жінці боротися з її зятем-міліціонером, що хотів загарбати квартиру, яку та одержала у спадок від своєї родички. Я опублікував про це статтю в газеті і цим привернув увагу керівництва МВС. І воно того зятя притисло.

Через деякий час ця знайома зателефонувала мені і сказала, що наступного дня відбудеться суд над шахраями, які пограбували її приятеля точнісінько так, як мене. Тобто спокусили не гаманцем, а чимось іншим.

Зрозуміло, я на той суд пішов. І як тільки ввели підсудних, в одному з них зразу ж впізнав свого грабіжника. Що робити? Подати заяву до міліції? Я ж тепер знаю прізвище негідника...

На суді з’ясовую, що цей елегантно одягнений бандит має вищу освіту і знає англійську та німецьку мови. Працює консультантом в якійсь солідній фірмі. Та на пограбунках заробляє набагато більше. Приятеля моєї знайомої він «кинув» на півтори тисячі доларів. Це ж треба! Справжній кримінальний талант. Посадити такого — одна насолода...

Та я в цей час знімав фільм, а міліції та суди забирають багато часу. І не поліз я в цю справу. І зовсім не з міркувань—«І прости нам Господи борги наші, як ми прощаємо боржникам нашим...» Просто не вистачало часу. І що ж ви думаєте — його посадили? Викрутився! Він з тих, хто не лише гребе до себе, а завжди з ким треба ділиться. Робив би так Павло Лазаренко, й зараз ходив би на свободі...

Внутрішній голос жартував: прочув би про таке Олександр Мороз чи інший опозиціонер, то неодмінно б сказав: «При такій жахливій владі людина з вищою освітою і двома іноземними мовами змушена грабувати на дорозі». А якийсь безсоромний пропрезидентський конформіст зробив би такий висновок: «У нас такий добробут, така культура, що навіть грабіжники мають вищу освіту і вивчають мови!» Тож все залежить від позиції. Недарма оптиміст, розчавивши клопа, каже: «Ой, як пахне коньячком!», а песиміст, хильнувши чарку коньяку, зітхає: «Тхне клопами...» На жаль, об’єктивності у світі не існує...

Глава вісімдесят п'ята

Чи є у мене почуття утисненого самолюбства? Чи бачу я несправедливість щодо себе? Ще б пак! І зовсім не розумію за що мене кривдить доля. Однак пригадую пісеньку, яку співала у дитинстві прабабуся:

«Чия, мамо, не доріс? Чи я, мамо, переріс?

Чи не рублена хата, що не люблять дівчата?»

«Ой, ти, синку, і доріс. Ой, ти, синку, й переріс…

В тебе рублена хата, та не люблять дівчата…

В тебе стан, як у баби, в тебе очі, як у жаби, руки-ноги, як у рака, а сам рудий, як собака!»

Я все життя щось компенсував. Спочатку — свій малий зріст. Я досить успішно займався спортом. Був серед хлопчаків 13-14 років чемпіоном міста з бігу на 60 метрів та кросі на 1 кілометр. Перемагав і пізніше.

Займався боротьбою і дійшов до 1-го розряду. Послідовно боровся зі своїм боягузством. Боявся висоти, але лазав по голих балках зруйнованих війною будинків, викликаючи захоплення інших хлопчиків, хоча за своєю природою був боягузливішим за них.

Колись ми грали в дворі у футбол. На м’яч ледве зібрали гроші. Важко передати, як ми, позбавлені всіх інших розваг, ставились до футболу. Це була не просто гра, а справжнє священнодійство. Одного разу через двір проходив Вітько, двірниччин син, хлопець, на кілька років за нас старший, який до того вважався

«блатним». Вони жили у напівпідвалі і, мабуть, їм заважала наша гра. Тому ми ставили свої «ворота» подалі від їхніх вікон, щоб випадково не вибити скло. Мабуть, для того, щоб продемонструвати свою зверхність над нами, Вітько схопив м’яча і поніс до своєї хати.

Хлопчаки стояли приголомшені. Ніхто навіть не наважувався протестувати. Бо знали — той, хто висунеться, буде жорстоко побитий.

Важко сказати, що штовхнуло мене на абсолютне безглуздя. Я наздогнав Вітька:

— Віддай м’яча!

Вигукнув я це у напівнепритомному стані. Мабуть, саме у такому японські камікадзе направляли свій літак у сталеве тіло американського лінкора.

Перевага Вітька була настільки безсумнівна, що він навіть не став щось казати, як це буває перед дитячою бійкою, а мовчки вдарив мене в лице. Не сильно, проте боляче. Але кров вдарила мені в голову і я, не розуміючи, що роблю, почав лупцювати його кулаками. І кожного разу потрапляв у ніс, розбивши його до крові. Через хвилину і він, і я були з ніг до голови вимазані кров’ю. Мабуть, це справило на нього шокуюче враження. Він зовсім не опирався, а, опустивши руки, лише безвольно мотав головою.

Лупцюючи його, я поступово тверезів і починав розуміти, що як тільки скінчаться мої сили, він отямиться і мене вб’є. Краєм ока я глянув на своїх друзів, чекаючи від них допомоги. Але вони, роззявивши роти, з цікавістю дивилися на бійку. І тут я дуже перелякався. Це була смерть чи гарантоване каліцтво.

Врятували мене не друзі, а сестра Вітька, яка вискочила на двір і, бачачи і скривавленого брата, схопила його за плечі й потягла додому. В якусь хвилину він вивернувся з її рук і кинувся до мене. Вона наздогнала його і знову І схопила. І тут всі побачили, як з його руки випав на землю ніж. Хтось І з хлопців схопив того ножа. І це врятувало мене від неминучої помсти Вітька. Бо він потім боявся, що ми заявимо про цей ніж і його посадять. За ним І водилися й інші гріхи. Збуджений перемогою над сином двірнички, я викликав на «стукалку» одного Юрка, який нібито займався у секції боксом, в Як «професіонал» він поставив умови: по-перше, битися у боксерських рукавицях, по-друге, щоб був мотузками означений ринг, по-третє, щоб билися три раунди по три хвилини кожний. Я погодився. Тиждень діставали і боксерські рукавиці, потім знайшли у нашому садку рівний майданчик, обладнали його під ринг і стали до бою. Перший раунд під регіт публіки, якої І зібралося чимало, ми протанцювали навшпиньки один проти одного. Він І робив вигляд, що маневрує. А я просто копіював усі його дії. Публіка почала свистіти. Другий раунд почався під гучний регіт і свист. І раптом Юрко І викинув уперед руку і боляче вдарив мене в око. Я й не гадав, що боксерською рукавицею можна так боляче бити. Я думав, що вона м’яка. І тут, як у випадку з Вітьком, кров знову вдарила мені в мозок і, задихаючись від злості, я накинувся на нього. Потім казали, що він мене весь час бив. Та я ударів не відчував і урешті-решт загнав його у кут «рингу», де добив спочатку руками, а потім, казали, й ногами. Бій був припинений за моєю повною перевагою, а ще й тому, що Юрко плакав, хлюпаючи носом, і був нездатний до подальшої боротьби.

У мене трусились коліна. Коли хлопці зняли з мене рукавиці, я ледве І натягнув на ноги штани. Мене поздоровляли з перемогою, але радості я не відчував. Тільки облизував солону від крові розбиту губу. Оглянувся і побачив, що Юрко, лежачи на толевому

дасі сараю, гірко ридав. Поразка здавалася йому трагедією, кінцем світу. Але це не завадило йому через сім років стати чемпіоном України.

Окрилений двома успіхами, я пішов на «Динамо» до секції боксу. Тренером був колишній чемпіон у легкій вазі, досить молодий майстер спорту на ім'я чи Равіз чи Рахім, за національністю татарин. Змагався я головним чином з так званими «грушами», які звисали зі стелі й зображали противника. Було кілька кволих боїв з однолітками. Та Равіз чи Рахім так часто нас зупиняв, щоб показувати, як треба наносити удари, що неможливо було зрозуміти, хто перемагав. Місяців через два почалась підготовка до міських змагань.

Про яку мою участь у змаганнях можна було говорити, якщо я нормально не провів жодного тренувального бою. Але підходить до мене тренер і каже, що хоче виставити мене на змагання. Я навіть не зрозумів, що він має на увазі. Подумав: може йдеться про якісь інші, дитячі змагання? Але виявилось, що він каже про першість міста. У чому ж справа?

У тому, що тоді попереду всього були ПОКАЗНИКИ. Вони визначали все. В тому числі й у спорті. Не могли пройти міські змагання, на яких не була б проставлена якась вагова категорія. І кожного разу проблеми виникали як з найважчою категорією, так і з найлегшою — до 48 кілограмів. І справді, уявіть собі майже дорослого боксера, який би важив, як мала дитина. Одним з таких був студент гірничого інституту, першорозрядник Валентин Шмалько. Пройшло стільки років, а я й досі пам'ятаю його ім'я. Де він здобув свій перший розряд, чесно кажучи, не уявляю. Хіба що на республіканських змаганнях, бо, як виявилось, у Харкові окрім нього сильних боксерів такої ваги не було. Дійшло до того, що виставили проти нього повного нікчему — тобто мене. Чому

тренер зупинив увагу саме на мені, не розумію. Були у нашій секції хлопці нічим не гірші за мене, і важили, мабуть, не більше, ніж я.

Раміз-Рахим попередив, щоб я не боявся. Бій буде формальністю. Шмалько попереджений не бити мене, а лише торкатися рукавицями. Що ж, чого не зробиш в інтересах рідного «Динамо»? Навіть не «Динамо», а міського спорткомітету, бо саме він був зацікавлений у присутності всіх вагових категорій.

З Шмальком, який представляв клуб «Спартак», я зустрівся у роздягалці. Так, щоб ніхто не бачив, він дружньо підморгнув мені. Я подивився на його дивну статуру: високий на зріст і дуже жилавий, з симпатичним ангельським лицем. Я у відповідь теж посміхнувся.

Почався бій. Валентин, як мені й обіцяли, бив мене не боляче — більше танцював навкруги мене. Я ж прийняв глухий захист і лише зрідка виставляв йому назустріч свою рукавицю. На судейську колегію наш бій справив погане враження. Це був не бій, а пародія на нього. Викликало сміх, коли перед початком бою диктор оголосив, що Шмалько має перший розряд, а я юнацький, який мені перед змаганнями невідомо за шо присвоїли.

Шмалько зрозумів, що наш бій може закінчитися скандалом, бо на змаганнях були присутні спортивні боси з Києва, яким ігри з ваговими категоріями були ні до чого. Тому він тихенько сказав мені: «Хлопчику, бий мене як слід!» Я, дурень, послухався його. Коли він відкрився, я й вліпив йому в око так, шо він сів на ринг. Сів не так від удару, як від несподіванки, зразу ж скочив, але судді зафіксували нокдаун. Виявилось, шо до того ж я розбив йому брову — побігла кров.

Публіка заревіла від захоплення, бо вона обожнює, коли перемагає слабший. Під оплески на мою адресу і свист на адресу Шмалька, йому заліпили рану. Почався другий раунд. Краще б він не починався! Що робив зі мною розлючений Шмалько, передати не беруся. Я лише, як міг, закривав рукавицями лице. За хвилину бій був припинений за його явною перевагою.

У роздягальні з'ясувалося, що у нього не тільки набрякло під оком, а ще хтось вкрав туфлі. Він розлючено накинувся на мене. Та йому не пощастило: до роздягальні зайшов мій тренер. Підскочивши до Шмалька, він зліва і справа наніс таких два удари, що той опинився у глибокому нокауті. Ми його ледве відкачали. Що поробиш — він був першорозрядником, а Раміз чи Рахім був майстром спорту.

Додому я прийшов у страшному вигляді. Вислів «лиця на ньому не було» — це про мене. Як лаяла мене мама, важко передати!.. Одна була втіха: через тиждень мені вручили диплом за друге місце на міських змаганнях і посвідчення про присвоєння третього спортивного розряду. Хлопці по два роки виборювали цей розряд, а я одержав його ні за що за два місяці своєї жалюгідної боксерської кар'єри. У ті часи на розрядних значках були рельєфні фігурки, що відображали вид спорту, яким ти займався. І я гордо ходив по нашому Бродвею — Сумській вулиці, випнувши уперед груди зі значком боксерського розряду.

Там на мене й чекала нова пригода.

Усім нашим хлопцям подобалась гарна фехтувальниця з нашого «Динамо», а мій друг Фелікс Бєлін просто закохався в неї. Однак всі наші спроби [познайомитись з нею закінчувались нічим. У фехтувальників, а вона була І ще й чемпіонкою, була своя компанія і вони цурались сторонніх.

Одного разу ми з Феліксом побачили її на Сумській. Вона йшла з подругою, нічим не гіршою за неї. А за дівчатами сунув цілий почет з салтівських хуліганів. Вони з дівчатами мешкали в одному районі.

Фелікс лише зітхнув: «Гарна Маша, та не наша»... І раптом мене щось зсередини підстібнуло: «Хочеш, я дівчат у жлобів відіб'ю?»

Я розраховував, що він заперечить. Та не на того нарвався. І цей негідник запитав: «Цікаво, як ти це зробиш?»

Сам не розуміючи, що маю на увазі, я сказав: «А ось дивись!» — і перейшов на протилежний бік вулиці, де дефілювали дівчата. Підійшов і став відверто загравати.

За інших обставин вони б не стали розмовляти зі мною, але тепер їм було цікаво подивитися, що зробить зі мною їхній почет. Жлоби моментально обступили мене і почали погрозливо насуватись. Та я свиснув у той бік, де стояв Фелікс. Він махнув рукою. Розрахунок мій був простий: біля пам'ятника Шевченка юрмився натовп хлопців, які не мали до мене жодного стосунку. Але звідки моїм супротивникам це знати? Вони вирішили, що це мої друзі, і тому я дозволяю собі таке нахабство. Та відступати теж незручно. І один з них запитав: «Що хочеш?» Я відповів: «Хочу гуляти з цими дівчатами!» їхній ватажок дипломатично запитав: «Ти просиш чи вимагаєш?» Я багатозначно відповів: «Нехай прошу...» «Ну, тоді бувай!» — він простягнув мені руку і вони пішли далі, зрідка озираючись назад. Я перевів дівчат на інший бік Сумської і познайомив з Феліксом. Він потім багато років благав мене розповісти, як мені вдалося відбити дівчат.

Та я багатозначно мовчав. Відкрив таємницю лише недавно, коли він приїхав до Києва з Нью-Йорка, де вже мешкає багато років.

Здавалося б, на що скаржитись? Не раз я перемагав у змаганнях з долею і частіше за все — у кривавих боях!.. Але бачив, як люди, не вдаривши пальця об пальця, потрапляли у царину такого божевільного везіння, що й повірити не можна. Разів зо п'ять мої знайомі, навіть не купуючи, а одержавши у подарунок лотерейні квитки, вигравали машини чи щось подібне. А я ніколи не придбаю ті кляті квитки, щоб не відчувати невезіння. Це нагадує анекдот, коли дуже праведний єврей ніколи нічого не вигравав, а його сусід, що порушував усі Мойсеєві заповіді, двічі вигравав автомобіль. Благочестивий звернувся до рабина: так і так — несправедливість… Той вночі, у тиші синагоги звернувся до Бога: «І справді, Господи, несправедливо… Один весь час молиться, вірує в Тебе, а другий — п'яничка, жере свинину і таке інше!..» І тут з-під куполу синагоги пролунав гучний голос: «Нехай твій праведний ідіот хоча б купить лотерейного квитка!..» Це про мене.

Я дивлюся на свій кінематографічний шлях і з подивом констатую, що такого вміння не влучати у центр мішені треба пошукати. «Наш чесний хліб», який був знятий за два роки до «Председателя» Олексія Салтикова, ще й до того зроблений безсумнівно краще за нього, пролежав на полиці рівно стільки, щоб всі лаври дісталися конкуренту. Це не тільки моя думка. Про це багато писали. У журналі «Советский экран» дуже партійний кінокритик Георгій Капралов, і той визнавав: «Фільм „Наш чесний хліб“ запізнився на шляху до кіноглядача, але був створений раніше за „Председателя“ і перший з такою прямотою підняв на екрані питання, які нібито підхопила московська кінокартина». І подібне траплялося ще кілька разів.

Глава вісімдесят шоста

Коли згадуєш карколомні кар’єри деяких людей, часто не можеш збагнути причини їхнього злету.

Деякі уславились відвертим лизанням сідниць радянській владі. Я кажу лише про справді талановитих людей, бо згадувати про нездар нецікаво. Це й довоєнний Михайло Ромм (окрім «Мрії»), це й повоєнні Юлій Райзман («Комуніст»), Михайло Чіаурелі («Падіння Берліна»), Олексій Саптиков («Председатель», «Директор») і багато інших класиків радянського кіно. Може, дехто з них робив це й щиро. Можу і таке уявити. А інші піднялись до вершин слави на нонконформізмі. Це Андрій Тарковський, Олексій Герман, Кіра Муратова та деякі інші. Дивна річ, але у нонконформістах ходив навіть Гліб Панфілов, хоч і невідомо в чому полягав його виклик владі. Влада була такою дурною, що бачила крамолу й там, де її і близько не було.

Встановити чітку систему кінематографічного успіху неможливо. Визнання геніального Параджанова — цілком зрозуміле. А от слава Алова і Наумова — не дуже. Це хороші, дуже професіональні режисери і не більше. Є режисери фактично одного знаменитого фільму. Хоча б Володимир Мотиль («Біле сонце пустелі») та Станіслав Говорухін («Місце зустрічі змінити не можна»). Деякі були більше відомі в інших суміжних професіях, тому їхня кінематографічна слава не була такою гучною. Наприклад, театральний режисер Марк Захаров, який поставив прекрасні фільми «Звичайне диво», «Той самий Мюнхаузен» і «Формула кохання» чи актор Михайло Козаков, у якого були чудові телестрічки «Безіменна зірка» та «Покровські ворота», Ролан Биков зі знаменитими «Автомобілем, скрипкою і собакою Кляксою» та «Чучелом». А скільки людей надбали славу

на початку кар’єри, а потім нічого путнього не могли зробити… Якщо брати весь колишній Союз, з таких вийде великий список. Лише Україна: Юрій Іллєнко — «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною відзнакою», а потім — більше десятка нічим не цікавих фільмів. Навіть «Лебедине озеро. Зона», яка мала канський приз. Навколо його «Молитви про гетьмана Мазепу» розгорнулася величезна дискусія. Головним чином у політичному аспекті. Але який може бути політичний аспект, коли в фільмі немає будь-якої думки чи концепції? Михайло Бєліков — «Ніч коротка» та «Які молоді ми були», а далі дещо, що стоїть поза межами мистецтва. Роман Балаян — «Каштанка», «Відлюдько», «Польоти уві сні та наяву» — і далі відверта деградація. (Правда, нещодавно він зняв досить пристойну стрічку — «Ніч світла».) Леонід Осика — «Камінний хрест» — а потім багаторічне творче вмирання. Микола Рашеєв після гарного «Бум-бараша» все життя намагався повторити успіх, та так і не спромігся це зробити. Віктор Гресь — після «Чорної курки» поставив «Нові пригоди янкі при дворі короля Артура», які гучно провалилися, і з тих пір взагалі нічого не ставить. Але всі ці люди (окрім Рашеєва) змогли зі своїх перших успіхів витягти стільки почестей та пільг, що їх вистачить до кінця життя.

Я тверезо дивлюсь на свій творчий доробок і бачу в ньому фільми, які заслуговують на увагу та повагу. «Наш чесний хліб» — явище минулих років, яке за способом виконання не застаріло; «Чи вмієте ви жити?» — справді цікавий експеримент, який разом з «Маленьким шкільним оркестром» дуже подобався Параджанову; «Гуси-лебеді летять» — одна з найкращих українських національних стрічок; «Любаша» — мала велику кількість всесоюзних призів; «Гонки по вертикалі» — один з найкращих телефільмів радянських часів; «Помилуй і прости» — прекрасна, майже нікому не відома стрічка; трилогія за творами

Хвильового — один з наріжних каменів українського справді національного кіно. Ще й до того не хуторянського, не сільського. Справді цікаві документальні фільми. Розкішний «Татарський триптих» за кримськими оповіданнями Михайла Коцюбинського.

Щоб не виглядати безпардонним хвальком, змушений навести дві рецензії авторитетних авторів, вибраних з великої купи інших позитивних оцінок. Кому цікаво, може прочитати.

«Культура і життя» ч. 39,25 вересня 1996 р.:

«Насамперед хочу віддати належне наполегливості режисера О. Муратова, який у наші суворі для мистецтва часи поставив три фільми за творами уславленого українського письменника М. Хвильового: „Танго смерті" („Повість про санаторійну зону"), „Геть сором!" („Сентиментальна історія"), „Вальдшнепи". Ця трилогія є відображенням українського життя другої половини 20-х років нашого століття, тобто того історичного періоду, коли відбувся злет української самосвідомості, але й почалися її утиски...

...Фільм „Вальдшнепи" національний не тільки за мовою і формальними ознаками, а й за колом проблем, що розглядаються. Я насамперед вважаю його глибоким соціальним дослідженням, а вже потім — художнім твором. Для його сприймання потрібна певна розумова і культурна

підготовка. А щодо художності, то мене вразила точність, з якою відтворено епоху, дібрано типажі — це справді діти того часу.

...З чоловіків найбільш вправно впорався зі своєю дуже складною роллю Едуард Митницький. Він надзвичайно природно відтворив досить типовий на той час образ чекіста-інтелігента. Дехто з таких пережив усі негоди, „коливаючись разом з лінією", вміючи

вмотивовувати всі криваві безумства комуністичної верхівки. Дуже сучасний образ.

Але найкраще, як і в усіх його фільмах, у О. Муратова вийшли жіночі образи. У трилогії за творами Хвильового це Мая в „Танго смерті“ (Ірина Малишева), Б’янка, Уляна і журналістка у „Геть сором!“ (Наталя Доля, Галина Доля, Наталя Надірадзе), Аглая, Клавдія, Ганна у „Вальдшнепах“ (Юлія Волчкова, Ірина Дорошенко, Любов Куб’юк).

Ю. Волчкова та І. Дорошенко створили надзвичайно цікаві образи одночасно і симпатичних, привабливих, і цинічно-жорстоких московських чекісток, які спокушають Дмитра і Вовчика, щоб потім їх знищити.

…Я навмисне не зупиняюсь на якості режисерської роботи, бо, по-перше, найкраща якість, коли режисури не видно, по-друге, в усіх фільмах Олександра Муратова, навіть у тих, які, на мою думку, недуже вдалися, режисура завжди на найвищому рівні. Професією він володіє бездоганно. Мабуть, саме це дозволяє йому йти на досить небезпечні експерименти і в доборі акторів, і в доборі операторів. Він багато разів залучав до роботи фрондуючих початківців, і щоразу це був неабиякий ризик. Та, може, бажання ризикнути і дає йому стимул не „заштамповуватись“, творчо не старіти. „Безумству хоробрих співаємо пісню!“ Можливо, у цьому — мудрість життя? Я найбільше ціную в О. Муратова не професіоналізм, не талант, а мудрість. Адже талановитих досить багато, а мудрих обмаль.

Трилогія за творами М. Хвильового — вагомий внесок не тільки у розвиток українського кіно, української культури, а й у скарбницю націоналної соціально-політичної думки. Ці фільми

слід не тільки дивитись, а й вивчати, бо вони порушують багато важливих соціалних і культурологічних питань.

Володимир СЛВЕНКО»

«Слово Просвіти» 04.12 (54) 1998 року, Софія Майданська «приреченість земна...»:

«Кінотрилогію відомого режисера Олександра Муратова („Танго смерті", „Геть сором", „Вальдшнепи"), зняту за творами Миколи Хвильового, можна віднести до рідкісного явища в нашому вітчизняному кінематографі, колі відверта, ледь не документальна правда, жорстока історична дійсність переростає у філософсько-психологічну притчу, примушує ще й ще раз повертатися до неї, щоб розпізнати в, здавалося б, відомому перебігові подій все нові символи і знаки, приховані в політональній, чуттєво-смисловій структурі твору. Після перегляду цих фільмів переконуєшся, що Антоніоні мав рацію, коли казав: „Тільки через поезію можна реконструювати життя тієї чи іншої епохи".

Мусимо погодитися з тим фактом, що режисери, які беруться за екранізацію літературних творів, позначених багатовимірною поетикою слова, у переважній більшості не вміють ЧИТАТИ. Передусім вони намагаються бути співавторами І. Франка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської (найбільше не пощастило Ользі Кобилянській) — самодостатніми „замотивниками". Вигідне визначення „за мотивами" дозволяє їм, не заглиблюючись у слово, в ретроспективу часу і простору, претензійно ковзати по поверхні. Через це приблизне переповідання і перемальовування з оригіналу нам залишається вдовольнятися епігонським невіглаством, чи, як писав М. Хвильовий, позадництвом, яке часом нагадує наївні копії відомих класичних полотен. Ніхто з

цих режисерів і на гадці не має виховати в собі талановитого диригента, який володів би абсолютним слухом високої культури, що зобов'язує вчитуватися в літературний твір і вивчати його, як партитуру, що за покликанням своїм повинен чути кожен солюючий інструмент, кожну оркестрову групу, кожну паузу насиченої мовної фактури.

Саме через уміння проникати у складну систему кодів поезії М. Хвильового у своїх фільмах О. Муратов реконструював атмосферу передчуття неминучого краху ідеалів, у якій існує доведений до психопатичної межі індивід. Режисер зумів через відеоряд передати нам відчуття тієї сторожкої, ба навіть гарячкової тиші, яка стоїть над „Санаторійною зоною", нестерпної спеки „Вальдшнепів", що спалює „голубе небо" і „порожню вулицю", спеки, в якій, здається, і нас поступово паралізує летаргійна апатія, викликана „страшною тугою безсилля". З цієї пекельної тиші безхмарного екрану, що, здається, аж пахне „сухим, як мисль" чебрецем і степовими могилами, виростає страх, а з ним трагічна приреченість могутньої людини, яка ще донедавна, засліплена ідеєю рівності, сама переслідувала лютих ворогів комуни і, будучи з „товаришами"-однодумцями в „чорному трибуналі ЧЕКА", за ту ж ідею „розстрілювала когось із ближніх біля якогось монастиря..." Тепер санаторійна спекотна тиша зловісно стискається довкола нього: підозріливість, манія переслідування, глибокий песимізм, зацькованість власною підсвідомістю вимагають виходу зі стану тривоги і крайнього спустошення. Нам передається цей стан фатальної безвиході, стан, у якому бажаєш тільки одного — щоб тиша абсурдного чекання нарешті зімкнулася до „кульмінаційної крапки" і вдарила громом, за яким ніколи не буває повноти і свіжості грозової зливи, а є тільки смерть — смерть засудженого до страти. Ми ніби прочитуємо думку Хвильового, який і сам ішов до неминучого кінця: „Я тільки нікчемна крапка перед мовчазною

стіною“, бо з „санаторійної зони немає шляху“, а є тільки „загибель поза стихією, біля тієї глухої стіни“.

Відомий французький кінорежисер Франсуа Трюфо дотримувася думки, шо кінематографом керують закони музики. Якшо б довелося шукати аналогів між кінотрилогією О. Муратова та прикладами з класичної музики, то розгортання дії фільмів найближче стоїть до „Болеро“ Равеля. Тільки цей розвиток не зовнішній, він не наповнений ефектами візуальної велеречивості, його засоби мінімальні й не розпорошують нашої уваги (приміром, у „Вальдшнепах“ звертання до моноколірного зображення несе багатосмислове навантаження — це й відчуття ретроспективної реальності через створення ряду картин, що складають враження перебігу документальних кінокадрів, це і майже фізичне відчуття того „неможливого кінця літа, де стояла пуста, нагартована спека“, це, нарешті, на долю секунди завмерлі шкіци й рисунки, що нагадують ескізи до монументальних ренесансних полотен про Створення світу, виконаних сангіною, де багато недомовленого і недописаного, але саме тому в них ще більше життя, правди і тривожної, темпераментної уяви творця). Цей розвиток внутрішній, глибоко захований від навколишнього світу, він відбувається у свідомості, у роз’ятреній психіці головного героя і доходить крайнього стану чуттєвої експресії, близької до божевілля, наповненого хворобливими асоціаціями, — ця глибина є кромішнім дном кам’яного мішка. Зовні ж над землею завис „мертвий час“ пообіднього розмореного відпочинку. І не так важливо, де він, у санаторії, чи у провінційному курорному містечку, річ зовсім в іншому — ми відчуваємо, що наближається реальність, протилежна тій, яка розкинула перед нашими очима ностальгійний дух бур’янів, малинників та річкових плес, — наближається реальність катастрофи. Ми відчуваємо присутність хвороби суспільства, наближення епідемії, про яку саме суспільство ще не

здогадується, та навіть повітря, переткане сонячними променями, також хворе. Про це нам нагадують очевидні симптоми невиліковної хвороби: хтивий дідок з підступним, удавано-дурнуватим хіхіканням, що в його вустах „Тавонарола“ й „тентіменталізм“ стають безглуздям і набувають цинічного забарвлення; Хлоня, який ширяє у сфері фантомів свого ідеально-сентиментального світу, він не допускає глузування над цим світом і в напливах меланхолійного надлому хоче поквитатися з життям, яке „все одно є в'язниця“, психопатична еротоманка Унікум; Карно, що ненавидить інтелігенцію і приставлений стежити, та не стільки задля того, щоб щось вистежити, а щоб іше більше розтроюдити непевність і тривогу; несамовитий крик санато-рійного дурня, що в лютому шаленстві протинає хворою головою колючі зарості зони; і „чорне авто ЧК“, і лікар, що приречено, як віл до бойні, йде до своїх „різників“; і тінь „невидимого фронту“ в ролі інтелігента в золотому пенсне; і „всесильний скепсис“, що, мов іржа, роз'їдає гарячу віру в ідеали, за які „так романтично йшли на смерть“. З „командної висоти“ вже скоро можна буде керувати кожною, позбавленою волі, маріонеткою, яка чекає команд на „контрольному плацу“ санаторійної зони. Залишається хіба що вступити до „Товариства радянських асенізаторів“, бо всі спинилися на „ідіотському роздоріжжі, з якого виходу немає“, бо всім анархам та карамазовим шлях або до „Сибіру в глуху тайгу“, або ж до жовтого дому.

Однією з нетипових, надзвичайно сильних сторін кінотрилогії О. Муратова є характеристика жіночих образів. Мимоволі виникає бажання порівняти їх із головними героїнями фільму Пазопіні „Содом“ — трьома повіями, що моделюють суспільство, де існування більшості залежить від витончених у своїй патологічній жорстокості фантазій купки збоченців-садистів. Та, на відміну від розбещених жінок міфічного Содому, фатальні героїні О.

Муратова „з хворим огником в очах“ існують у реальному світі. Це колишні гімназистки патріархальних містечок, підхоплені червоним вітром революції, які за неї також готові були романтично йти на смерть, та не загинули, а тільки були зґвалтовані її рядовими „асенізаторами“. Ми спостерігаємо аномальне явище — віддане служіння, тільки вже не романтичній ідеї, а своєму ґвалтівникові. Ці жінки збуджують власну хворобливо-брутальну хіть конанням своїх обранців, і кожна наступна жертва — „це апофеоз цинізму плоті над трагічною приреченістю духу: «Я тайна чекістка, агент червоної охранки… Я еластична гадючка, що гладить твоє серце мініатюрним, замшевим язиком… Моїх „пацієнтів“ одправляли на той світ за 24 години…»“ Ці слова свердлять мозок, щойно на екрані з’являються Майя („Санаторійна зона“) та Аглая („Вальдшнепи“). Режисер блискуче вирішує фінал „Санаторійної зони“ — та, що спровокувала власноручне виконання головним героєм смертного вироку, врешті сама стає „нікчемною крапкою перед мовчанням глухої стіни“.

Завдячуючи тонкій, талановитій інтерпретації прози М. Хвильового, відбулося органічне зростання тексту з візуальним рядом — ми змогли проникнути в саму суть трагедії, до якої привела нищівна система, що будувалася на підвалинах войовничого матеріалізму, що своєю паталогічною ненавистю до життя сама себе вичерпала. Безглузда смерть волає голосами романтиків революції: Анарха, Карамазова, Б’янки, а з ними й Миколи Хвильового: „Ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Решта не більше, як ілюзія!“»

Глава вісімдесят сьома

Я українець. Причому не новонавернений, а природний, тобто з психологією українця, а не росіянина, німця чи китайця. Зверніть увагу, як Україну часів козаччини описують мандрівники з різних країн. Дивуєшся, що це опис одних і тих самих місць і подій. Все залежить від авторського сприйняття. У створенні історичної реальності беруть участь і об'єкти вивчення, і суб'єкти вивчення, тобто ті, хто вивчають. У найоб'єктивнішому випадку їхня роль — фіфті-фіфті.

Часто реальні події, як то кажуть музиканти, залишаються у нотах. У виконанні історичного оркестру їх взагалі не чути.

Головним чином ми вивчаємо не саму історію, а погляди тих чи інших людей на неї. Тобто предметом вивчення наших істориків є не вивчення минулих часів, а вивчення вражень (суб'єктивних та тенденційних) істориків. Це перше.

А друге: чистої води маячня — намагатися оцінити якусь історичну постать об'єктивно. Сучасники оцінювали її по-одному, а ми сприймаємо зовсім по-іншому — у контексті наших ідеалів та потреб. Та й сучасники не мали сталої канонічної думки про своїх ватажків. Іван Грозний? При всіх своїх успіхах у створенні майбутньої російської імперії був кривавим тираном, ініціатором оприччини, яка швидко втратила політичну доцільність і стала притулком для безглуздих садистів. Скільки Іван надбав, стільки ж і зруйнував. Після його царювання країна виглядала суцільною руїною і стала легкою здобиччю для поляків і різних авантюристів.

Борис Годунов? Гарний, розумний цар. Але занадто зарозумілий для російського народу і з його точки зору абсолютно нелегітимний. А тому й приречений на забуття. Будь-який жалюгідний самозванець був росіянам ближчий за Бориса. В історії він залишився не як справді розумний правитель, а як гіпотетичний вбивця царевича Димитрія.

Петро Перший? Справжній революціонер, який повернув країну на 180 градусів. Такого не прощали й царям. Але сокири його катів працювали настільки вправно, що боярські голови летіли як з конвеєра. Саме тому і встояв. Він прорубав вікно в Європу не лише теслярською сокирою, але й сокирою ката, що вирубав з тіла російського народу менталітет, з яким той жив одвіку. Цей менталітет — надзвичайно самобутній і притаманний лише росіянам — євроазійський феномен.

Це не Азія і не Європа. І не дещо тимчасове, а закладені Богом призначення і сутність. Одна з причин, чому так легко впав царизм, полягала не тільки у збанкрутілості тієї влади, а головним чином через те, що в душі росіянина завжди спав євроазійський звір. Зорієнтована на захід імперська влада стримувала цього звіра, та як тільки вона послабішала, він вирвався на волю і зжер імперію. І зжер би всю країну, якби його не приборкав Сталін. Зробив він це не через свою прогресивність, а лише тому, що був таким же кривавим могутнім монстром, як Іван Грозний чи Петро І. Тому й альтернатива: чи Сталін, чи звір. Надзвичайно важко виважити, чия перемога була б кращою для цивілізованого людства.

А як же бідолашна Україна? Греко-слов'янська традиція починалась на її теренах. І блискуче починалась. І що ж? Невмолима доля розчавила її. Миє нащадками Київської Русі дуже і дуже умовно. І не треба на це заплющувати очі.

Посеред Києва стоять залишки Золотих воріт Ярослава Мудрого та потрясаюча Софія з дивовижною Орантою над вівтарем. І що? Сучасні мексиканці дуже умовно можуть вважатися нащадками імперії ацтеків.

По сучасних українських землях пройшло стільки народів, що про етнічну єдність тих, хто тепер тут живе, безглуздо й говорити. І взагалі, що таке українці? Якщо наші пани та ясновельможнії гетьмани, — як авторитетно стверджував Кобзар, — «раби, подножки, грязь Москви, варшавське сміття», то про що говорити? «Чого ж то чванитеся ви!»

Богдан Хмельницький? Він так і не зміг створити стійку систему влади. Поки він жив, Україна існувала. Як помер, наступила Руїна. Створилася ситуація а ля Борис Годунов. Найкращим з наступників був Іван Виговський, який доречно і вчасно поміняв орієнтацію України з російської на польську. Та повстав Іван Богун і вигнав Виговського до Польщі, звинувативши у зраді. Якби Виговський справді був зрадником українських інтересів, навряд чи поляки стратили б його за зраду. Вони знали, що робили: Виговський лавірував між Москвою та Варшавою на користь Україні. А кого потім славив народ? Дурнуватого Богуна, а не Виговського!… І так весь час.

Дотепер нікому остаточно невідомо, що спонукало Мазепу виступити проти Петра. Він був у Російській імперії не менше ніж четвертою чи п’ятою особою. Найвищий орден Андрія Первозванного одержав ледь не другим після російського флоту. Це був не якийсь темний бунтівний козак, а цілком європейська людина. До того ж, зовсім немолода. І не дуже здорова. Він помер у турецькій Молдові у рік Полтавської поразки. І не від ран, а від серцевого нападу в 65 років. Що ж штовхнуло його у цю цілковиту авантюру? Любов до України? Є безліч свідчень про його

надзвичайно складні стосунки з Запорозькою Січчю. Мабуть, саме тому багато козаків не повірили в його щирість і не пішли за ним проти Петра. Поставити на Карла, який неймовірно заглибився у чужу країну і не мав в ній практично ніяких воєнних переваг, — було необачним прорахунком. А може, Мазепа був заручником тих кіл, які за будь-яких обставин були проти російського диктату і примусили Мазепу виступити проти Петра? Ми не маємо конкретних підтверджень жодної з цих версій. Знаємо тільки факт, який уже кілька поколінь трактується абсолютно по-різному. Хто тільки не писав про бунтівного гетьмана — і Пушкін, і Рилєєв, і Байрон, і безліч істориків українських, російських, польських, західноєвропейських. Але загадку Мазепи нікому не вдалося розгадати.

Всі ці пошуки ніби підсумовує історик і декабрист, людина, яка дуже співчувала українському визвольному руху — Олександр Йосипович Корнилович. «Що спонукнуло Мазепу до зради Петру? Ненависть його до росіян, надбана ним ще у дитинстві, під час його перебування при польському дворі? Любовний зв’язок з родичкою Станіслава Лешинського, яка примусила його перейти на бік цього короля? Чи, як деякі вважають, любов до вітчизни, що підказала йому недоречну пересторогу, що Малоросія, залишившись під владою російського царя, позбудеться своїх прав? Але у сучасних актах я не бачу у вчинках гетьмана Малоросії цього високого почуття, що передбачає відкинення від себе особистих вигод і пожертву собою на користь співгромадян... Мазепа в універсалах і листах своїх до козаків клявся найсвященнішими іменами, що діє задля їхнього блага; однак у таємному договорі зі Станіславом віддавав Польщі Малоросію та Смоленськ з тим, щоб його визвали можновладним князем полоцьким і вітебським. Низьке, дріб’язкове честолюбство привело його до зради. Благо козаків слугувало йому засобом до примноження числа своїх співумисників і приводом для

приховання свого віроломства, і чи міг він, вихований на чужині, що вже до цього двічі заплямував себе зрадою (мається на увазі зрада гетьмана Самойловича та князя Василя Голіцина. — О. М.), керуватися благородним почуттям любові до батьківщини?» Дуже боюся, що це найточніша характеристика Івана Мазепи.

Треба визнати, історія українського народу, які б причини для цього не були, розвивалася на ґрунті не конструкції, а деструкції. Мало будували, багато руйнували. І це природно: боролися за незалежність. А виборовши її, не могли втримати в руках. І частіш за все не через зовнішні причини, а через суто внутрішні.

Сам факт, що така велика країна і такий самобутній народ весь час вирішували дилему, навіть трилему: під кого йти — під поляків, під турків чи під Москву, — багато про що говорить.

Згадаємо, що у певні моменти, хоча б під час боротьби за трон Петра зі своєю сестрою Соф'єю, Україна була сильнішою за Росію і абсолютно не скористалася цим. Більше того — Мазепа сприяв перемозі Петра над сестрою. Хіба не дивна річ?

А Польща порівняно з Україною, якщо мати на увазі її всю, була і меншою, і слабкішою за неї.

І це при тому, що не було в Європі тих часів нічого більш гонорового, пихатого і самозакоханого за шляхту посполиту. Вона крутила своїми королями, як хотіла. І докрутилися до того, що Польщу поневолили росіяни, прусаки та австрійці.

Та, на відміну від українців, дух самостійності у поляків не згас.

Коли перед ними виникла дилема: соціальна справедливість чи національна незалежність, вони не спокусились навіть на таку привабливу річ, як соціальна рівність, хоча у соціальному аспекті

польські селяни значно більше потерпали від своїх панів, ніж від російських. Тому кіннота Бульонного була вцент розбита під Варшавою не якимись там буржуйськими полками, а натуральними польськими пролетарями.

Палкий патріотизм підняв практично беззбройних варшавців на безнадійне, але дуже красиве повстання під час другої світової війни. Тоді воно спричинило лише великі людські жертви. Але потім дало можливість позбутися московського комуністичного диктату. Завдяки тому повстанню і постійному духовному опору вони змогли тепер побудувати для поляків заможний європейський дім.

А ми? Знаменитий бій під Кругами довів, що по-справжньому боронити Україну наважились тільки 300 майже беззбройних юнаків. А військові формування стали переходити на бік червоної зграї.

Українське військо, яке мало майже таку чисельність, як Червона гвардія Росії, легко пропустило до Києва муравйовців, які потім безкарно ходили містом і нищили всіх, хто носив сорочку-вишиванку та розмовляв українською мовою. Тільки тоді й отямились. А спершу не хотіли воювати зі своїми братами по класу. Якого класу?! Цю маячню вигадав головатий бородань Карл Маркс. Я нічого проти нього не маю. Навпаки, захоплююсь деякими його надзвичайно мудрими думками. Так і думками іншого комуністичного божка — Володимира Леніна. Та під три чорти його кривавість! Можна подумати, що існували не криваві ватажки. А ті, що не були кривавими, програли боротьбу, загинули.

Були вкрай некривавими Винниченко, Грушевський та Петлюра. І що сталося з ними? Між іншим, як і з зовсім некривавим гетьманом Скоропадським.

Далі єврейських погромів його шароварники не йшли. На справжню війну вони були не здатні. Якби не німці, війська Директорії за добу б їх розтрощили. Директорія і Центральна Рада впали не через більшовицько-московську навалу, як люблять тепер писати, а виключно через зраду своїх же хохлів. Цих зрадників, які легковажно спокусилися на сир у мишоловці, можна назвати й поіменно: Затонський, Чубар, Примаков, Юрій Коцюбинський, Скрипник, Балицький і багато інших, які проміняли право національного першородства на сечовицю класового братерства. Це були недалекоглядні люди, які хотіли об’єднати комунізм з націоналізмом. Таке можливе взагалі? Можливе! Тільки коли цей комунізм і націоналізм живляться з місцевого, а не з закордонного грунту. У 20-і роки, коли Сталін боровся за владу з іншими тодішніми вождями — Троцьким, Каменевим, Зінов’євим, Бухаріним та іншими авторитетними учнями Леніна — він міг спертися лише на національні республіки, на їхніх комуністів. Ось тому, заграючи з ними, він і сприяв розвитку національних культур у республіках.

Але після 1934 року, коли він остаточно переміг, йому загравання з націоналами стало не до потреби. Тому й припинив всі ці ренесанси й понищив його ватажків. Так загинули українські націонал-комуністи. Зробили вони для України чимало хорошого, але, помилково поставивши російський двигун на свою машину, прирекли її на неминучий вихід з ладу. Горобець шалено мчав у пазурах шуліки. Треба було добряче думати ще під час громадянської війни і вчасно стати на бік українських національних сил, до речі, дуже лівих за своїми поглядами. Грушевський і Петлюра були лівими соціал-демократами, а

Винниченко — взагалі майже комуністом, тільки не колабораціоністського гатунку. Приєднались би до них націонал-комуністи, Центральна рада та Директорія стали б зовсім лівими. Але все одно українськими, національними. Та, як тепер кажуть, хотіли, як краще, а вийшло, як завжди. Тому й маємо тепер дуже незалежну і дуже безпринципну трухляву державу. Тобто маємо, що маємо. І це не якась там історична випадковість, а послідовна лінія політичної безпорадності, яка тягнеться з сивої давнини. Ми були ледве не єдиною в цивілізованому світі країною, де майже всі наші князі були з грязі. І тепер теж саме. А хіба так повинно бути?

Глава вісімдесят восьма

Не маю ані найвищих почесних звань, ані державних премій. За трилогію «Танго смерті», «Геть сором!» і «Вальдшнепи» двічі висувався на премію імені Тараса Шевченка. Перший раз в останньому турі не добрав два голоси. Другий — три, хоча обидва рази доходив до фінішу один. Перший раз мені перетнула кисень комуністка Валерія Заклунна. Сказати, що твори Хвильового не влаштовують її з ідейних міркувань, вона, зрозуміло, не могла. Ніхто б на це не зреагував. То припустилася прямої провокації, заявивши, що я бігав до керівника компартії Петра Симоненка скаржитись на неї. Це було сказано за п'ять хвилин до голосування і справило на деяких членів комітету негативне враження. І якраз на тих, що стояли на антикомуністичній платформі. їм би знати, що я не мав до компартії жодного стосунку не тільки у часи незалежності, а й у радянські часи. По-друге, хто я такий, щоб скаржитись на Заклунну, яка у комуністичній ієрархії займає чи не п'яте місце. По-третє, якби я був комуністом, то невже знімав би такі фільми? По-четверте, невже Заклунна цькувала б свого однопартійця? Тобто все це не налазило на голову. Але ж декотрі з членів комітету в цю нісенітницю повірили. А наступного разу до позиції Заклунної додалось різко негативне ставлення до мене режисера Олега Бійми, якого я не раз критикував за графоманські фільми.

Я поставився до провалу по-філософськи, бо колись мій батько отримав цю премію, та в останню хвилину її йому не дали. Було так: сценарист забалотованого Комітетом фільму «Родина Коцюбинських» Олександр Левада через найвищі партійні інстанції добився, щоб рішення комітету в останню хвилину переграли і дали премію йому і режисеру Левчуку. Багато років всі знали, що вже після голосування Левада бухнувся на коліна

перед Шелестом (чи Щербицьким) і заявив: якщо йому не дадуть премії, він покінчить життя самогубством. Але нещодавно Павло Архипович Загребельний розповів мені, як було насправді. Один з наших найпровідніших діячів літератури мав слабкість до неповнолітніх дівчат і спокусив п'ятнадцятирічну родичку Левади. Той і поставив перед видатним діячем ультиматум: чи той вибиває йому премію, чи Левада звертається до правоохоронних органів. Тож не він бухнувся у ноги Шелесту, а той діяч. Тобто все було ще огиднішим, ніж у першому варіанті.

Дивно, що таке сталося з татом, якому, на відміну від мене, щастило все життя. А хіба не так? Його батько щ націоналіст, змушений піти з життя, а він робить кар'єру відомого пролетарського поета. На початку війни потрапляє в оточення, виходить з нього і приєднується до польського партизанського загону не прорадянської, а пролондонської орієнтації. Його хапають німці і кидають до концтабору, але він виходить з нього живим. Після цього — радянський концтабір, з якого доля висмикнула його і зробила делегатом всесвітнього конгресу в'язнів фашистських концтаборів. Потім його направляють уповноваженим з амністії на Буковину, де він пише «Буковинську повість», за яку отримує Сталінську премію. Він помер молодшим за мене теперішнього, надрукувавши з півтора десятки поетичних збірок, п'ять чи шість великих прозових творів, за його п'єсами поставлено з десяток вистав, за сценаріями — два художні фільми.

Не можу поскаржитись, шо я сидів без роботи. Але кожний мій фільм | давався з великою кров'ю і мав тенденцію до замовчування. Чому? З одного боку — з різноманітних причин, а з другого — невідомо чому. Дурна манера говорити правду в очі викликає в людях і повагу, й водночас ненависть. Мене ненавидить така кількість людей, що лише ця спільна ненависть

здатна зіпсувати життя. Далі вже не треба докладати ніяких зусиль. На мій похорон збереться не більше двох десятків людей. І це цілком природно: прийде лише той, хто розуміє, що я не мав за мету псувати комусь життя, а тільки провадив меліоративні роботи, щоб Україну не поглинуло жахливе провінційне болото. Були б наші політика і культура здоровими, ніколи не став би втручатися в чужі справи, чужі долі, бо ці втручання псують не тільки чужі, а й мою власну кар'єру. Якби я тихо знімав свої фільми й нехай вони були б утричі гіршими за ті, що робив, мав би всі можливі звання та нагороди і прекрасні стосунки як з колегами, так і з начальством. Та весь час майоріла думка: чи маю я право не користуватися своїм надзнанням? [Але для чогось його дав мені Господь. А ще думаю: чи варто щось набувати [у цьому житті за рахунок втрат у потойбічному? Гадаю, не варто.

Я ніколи анітрішечки не заздрив геніям та справжнім талантам. Навпаки, чужі здібності радували мене. Особливо, якщо це було пов'язано Із Україною. Мене бісить лише те, що несправедлива доля часто піднімає шо вершин успіху і слави повних нікчем, пристосуванців, елементарних 'шахраїв, а іноді й ворогів моєї Батьківщини.

З громадськістю зрозуміло. Вона у більшості своїй знаходиться на рівні цих мерзотників і нікчем. Але куди дивиться Господь? Чому він за справедливістю не слідкує? Як може спокійно дивитися, що світом правлять нездари, негідники, дурні? Чому доля пестить відвертих унтерменшів? Я знаю, ремствувати з цього приводу — великий гріх. Та що поробиш — слабка воля — не можу утриматись від скарг. Мене під'юджує манія справедливості. Я шаленію від люті. І це дуже псує моє життя.

...Відблиски на воді, силуети гір. У вухах — суцільні цикади. Це Кавказ.

Жінка, старша за мене на сім років. Спіткаюсь об каміння на гірській стежці. Швидкі поцілунки. Наляканий несподіваним шурхотом, відсахнувся й побачив величезного чорного собаку з фосфоруючими очима. Моя підліткова невинність була врятована...

Чому Господь створив мене для перемог, що не видні світу, та в той же час не дав здібності втілювати внутрішнє у зовнішнє?

Слава Цицерону! І не завдяки його розкішним промовам, а через легенду, що донесла до нас блискучий серпанок його особистості.

Все життя бачу фосфоричний погляд собаки, що завжди лякає мене і заважає переступити риску. А без цього грандіозний успіх неможливий.

Я неохоче повертаюсь слизькими стежками додому і шурхоти нічні лякають мене. Ой, ці шурхоти! Хочеться віддатися жаху, кинутись, помчатися донизу, туди, де гримить трамваями, танцює, пітніє, пореготує, хтиво трясе грудьми і стегнами жовтувате безлике місто. Простягає назустріч великі липучі руки, гладить, дзюркоче на суржику, заграє. Я з зусиллями відриваю від себе його липкі пальці... І!..

...Йду туди, де немає троянд. Анфілади порожніх кімнат. Я повинен їх обжити, обставити, прикрасити. Роки праці на чужій ниві, роки навчання. Пригадую: «Якщо ви вкрадете з одного джерела, це жахливо, це плагіат. Якщо запозичите з кількох джерел — це гарно, це компіляція. А якщо скористаєтесь багатьма джерелами — це прекрасно, це ерудиція!» Що ж, беру. Але не у когось, а у життя. А геній тче нову реальність, вичавлюючи її з себе, як павук павутину. Талант все життя демонструє свій єдиний смарагд, вставляючи його у різні каблучки. Геній такими

смарагдами вимощує вулиці. Ох ці генії, ці генії!.. Цей бородатий сатир Параджанов… Ніхто й не підозрював, що небо над нами — лише живописне полотно, розмальоване блакитною фарбою. Просто ніхто не доростав до цього полотна. А він, розпертий своєю геніальністю, раптом вирвався, як джин з пляшки, піднявся на весь зріст і прорвав цю стелю. Що він там побачив, знає лише Бог. А ми побачили потоки крові, що хлинули звідти, й ахнули, коли він повалився з відрубаною головою. Така платня…

Тишком-нишком підкочується старість, гонить мене студійними коридорами, вкладає мою руку в руку колеги Б, колеги Г, колеги П, колеги Х. Мат вичерпався, переходжу до сантиментів. Якби я плавав озером прекрасного, то з насолодою зривав би білосніжні лілеї мистецтва. Щоб чарувати публіку, спустився б білими сходами у ніжне «ретро»… Звідки вилізла ця солодка блювотина? У диких горах діву ґвалтують розбійники, а вона у серпанках і батистках, що розвіваються, картинно заламує до неба руки.

Спермо-горно-серпанкова гидота. Але до цього опустився навіть гордий Вайла.

Ще гірше — молодіжна мода, дебільний світ тінейджерів. Тож мимоволі задумуєшся: вічна юність — це плюс чи мінус? «Ти прости мене любов моя, за чуже це зло…» Навіщо стільки непотребу зберігає пам’ять? Відчуваєш себе людиною, яка ніколи не милась. Вся мерзота на мені.

І своя, і чужа. Ось знову з телевізора дегенеративний шатен — виє кастратичним альтом! Наче й чорт з ним, нехай шелестить своїми презервативними крильцями. Та я втомився від телеперешкод міні-культури. с. У безсилій люті плюю в екран. Виключити не дають родичі. Теж лають програми, але загіпнотизовано дивляться.

О, якби Крістіну Орбакайте заштовхнути у зад Філіпу Кіркорову, а Наташу Корольову скинути в каналізацію, а Олександра Розенбаума та Машу Распутіну... Мрії-мрії... Горе цьому місту!.. «Ха-ха-ха! Шалена імператриця!» Вульгарні, слизькі лиця... Про нашу попсу годі й говорити.

Розпуста у сучасних стандартних квартирах — це коїтус унітаза з холодильником! Не порно, а Сальвадор Далі. Далина у тумані...

«Каїне! За шо ти убив свого брата Авеля?» — «Щоб не випендрючувався!»

Зустрічі— предтечі виникнення художньої речі. Хвороби буття. Багато років тому мій друг Файк Гасанов, заплутавшись в одеській каламуті, у ресторанній співачці, директорі кіностудії, який обіцяв йому постановку та не давав, у дружині-актрисі, безгрошів'ї та тузі, кинувся під трамвай. Помирав, опухлий і чорний, як грузинський бурдюк, у колишній єврейській лікарні. Боявся лише одного — що врятують. Мене пропустив до нього знайомий хірург — колишній коханець моєї колишньої коханки. Гидота. Одеса. Краще втопитися у сільському сортирі. Все наступне життя — суцільне лайно.

Як я благав Пастернака не відмовлятися від Нобелівської премії! Як я благав Параджанова терміново їхати з Києва, де його неминуче заарештували б. Він поїхав і невдовзі повернувся. Хоча й Спаситель міг І уникнути суда і страти...

Гена Шпаліков повісився, Вася Шукшин трагічно помер. Сергія після повернення з зони зжерла пухлина мозку. Едік Бочаров помер. Коля Двигубський поїхав до Парижа. Скоро не буде кому гукнути: «Люди! Ау-у-у!»

Що казав Шьонберг? «Талант вчиться у життя та інших талантів. Геній може вчитися лише сам у себе». Ще б пак! У кого ж йому вчитися, якщо він створює реальність, рівну тій, що створена Богом. Більше того — його реальність краща за реальне життя, досконаліша, доцільніша, чистіша. Хіба Ечміадзін «Цвіту граната» — це реальний Ечміадзін?

Це обитель мудрої ірраціональності, притулок краси і світла. Виходить, паралельно існують два Ечміадзіни. І ще не відомо, який з них реальніший!.. «Хоча ти весь час потерпаєш від бід, поглянь собі в душу, в тобі цілий світ!» Тарковський відбив у своєму «Дзеркалі» весь світ. А «Солярне»? А «Жертвоприношення?»

У параджанівському «Бахчисарайському фонтані» три пласти: легенда про хана Гірея, історія Пушкіна, що відвідав Бахчисарай, та історія Параджанова, що приїхав знімати фільм про хана Гирея. У фіналі Пушкін у якості офіціанта подає лимонад інтуристу Гірею, що прибув до Криму для полювання на ручних оленів.

Талант може миттєво пофарбувати крейду на справжній смарагд. Пофарбував і викликав аплодисменти. Геній на очах публіки перетворює шматок крейди на справжній смарагд. Перетворив — і всі заволали: «Чаклун!» та спалили на багатті. Лише після смерті визнали і канонізували.

Я — у найкращому випадку талант. Так за що ж мені тяжка доля генія?

Відпочиньте від напруги. Виробнича гімнастика. Похлопайте вухами! Раз! Два! Три! Чотири! П’ять! Вийшов зайчик, хитра б...! Не беру це у лапки, бо автор невідомий. У світі постійно зростає

інформаційна ентропія, тобто невдовзі абсолютно всі будуть знати про все і нічого конкретно. Вдих! Видих! Хто з вас їв устриць? Молодці! А Генделя? А Малера? А Джойса? А Гессе? (Тільки чесно!) А Пруста? А морську капусту? Вдих! Цікаво, чим можна задовольнити кінематографічну еліту? Видих! Гадаю, треба зробити щось на кшталт кавказьких статевих піратів, які зашивають намистинки у голівку свого члена... Содом і Гомора. Ечміадзін-Ечміадзін!.. Прекрасна Касталія!.. (Не Кастилія, а Касталія. Кастилія в Іспанії, Касталія — у Гессе.)

Вже сумно вечір колір свій міняв з багряного на сизо-фіалковий.

Я синій сніг від хати відкидав і зупинився... Синій, оркестровий долинув плач до мене. Плакав він, аж захлинався на сухім морозі: то припадав зеленим до ялин, що зверху червоніли при дорозі, то глухо десь одлунював в саду.

І від луни в повітрі оддавало, немов на тон не строючись в ладу, там тисячі оркестрів разом грало, мішаючи мотиви...

І це не десь, а Тичина!

О пів на п'яту ранку повертався від знайомого поета величезним хаі кївським майданом Дзержинського. Назустріч сунула компанія п'яш плебеїв. Баби в чоловічому одязі з нафарбованими бородами та вусамі чоловіки — у жіночому, перемазані косметикою. Назустріч їм — сільсьі бабуся з клунками. Перелякано запитала: «Хто ви такі, людоньки?» А у відповідь: «Ми русскіє, бабушка!» І така пиха була в словах розмальованої шльондри, що стало моторошно.

Наше життя — посмішка без кота. У Задзеркаллі все можливе. Нім» |цькі овчарки рятували поранених і рвали на шматки в'язнів. Зі слов'яі ських дітей турки виховували лютих яничарів.

М’яко звучав рояль Дюка Еллінгтона…

Дорогі мої! Пани! Товариші! Люди! Клянусь, що я розумний і чесний. Я ще маю багато сил! Дайте мені зняти ще дві-три історії, які розривану мене зсередини, щоб я міг померти спокійно і красиво. Амінь!

Післямова

Цікаво: як критики визначать жанр мого опусу? Проза — не проз публіцистика — не публіцистика, есей — не есей. На історичне досл дження теж не тягне. Господи, прости мене за повну неосвіченість у питаннях літератури! П'ятдесят років пишу вірші і ніколи не замислювавс над розмірами і таким іншим. Як той Онєгін, не можу ямб від хорея відрі нити. Не уявляю, як би навчався у Літінституті, коли б туди вступи Знаю, що Пушкін користувався чотиристопним ямбом. Але завжди • чи лише при написанні «Євгенія Онєгіна» — не маю уявлення. Можу пре вести цілий поетичний вечір з віршів Пушкіна, Лєрмонтова, Некрасов Пастернака, Маяковського, Ахматової, Цвєтаєвої, Кірсанова, Ахмадул ної і багатьох інших. Не кажу вже про українську поезію, яку знаю майя І всю: від Сковороди до Вінграновського. Але не маю жодного уявленн [яким розміром писали ці поети.

А може, так і краще? Я презентую людям не теорію, яка пересічному читачеві до лампочки, а самі поетичні твори, чужі й свої. Розповіла про себе, про свої думки і химери. Якщо моя особистість цікава людяї роман будуть читати. А якщо не цікава, то цур мені й пек!

Чотири рази я закінчував цей опус, перенумеровував розділи, нумер; вав сторінки. Та кожного разу не ніс текст на копіювання, а переписувг його, робив численні правки. То вдосконалював стиль, то намагався прояснити думки, то пригадував ще якісь цікаві епізоди свого життя і встаї ляв їх до тексту. А інші викидав, вважаючи їх недостатньо цікавими.

Післямова

Хотілося залишити тільки найістотніше. Не найцікавіше, бо цікавість — річ відносна, а саме найістотніше, тобто те, що я хотів би сповістити українству. Інші читачі мені не дуже цікаві, бо я є маргінальним недоумком і відчуття цього аж ніяк не гнітить моє сумління. Я син свого часу і свого народу. Якщо мені вдалося більш-менш вичерпно розповісти про себе, значить, розповів про ціле покоління українців, які прагнули незалежності своєї Батьківщини і, дочекавшись її, розчарувалися в здатності своїх керманичів робити щось путнє.

Дуже розумію нещасну Кассандру, яка знала про загибель Трої, знала, що треба зробити для її порятунку, та не могла достукатись до розуму співгромадян. Так і я — віщую про небезпеку, пропоную шляхи виходу з безладдя, та нікому це не цікаво. Народ як вибирав, так і вибирає до парламенту мерзотників та дурнів.

Якби мене запитали, що маю обрати — мудрість та постійну печаль чи безтурботне глупство, у молодості я б обрав мудрість. А тепер — глупство.

І не тому, що хочу бездумно насолоджуватись життям, а тому, що допомога народові чи людству — справа безнадійна. Недарма так гарно римуються «людство» і «глупство». На жаль, це не лише рима, а й зрима констатація близькості цих понять. Вражає здібність людей наступати на одні й ті ж граблі не двічі, а й сто разів поспіль. І це стосується не якихось сільських пентюхів, а керівників держави. Що з того, що вони мають вищу освіту і їздять в іномарках?

Таким чином нібито виходить, що у нас немає інтелектуальних сил, за допомогою яких можна викараскатися з духовної та економічної прірви? Але це не так. Зрозуміло, вони є. Та у них немає жодного шансу вибратись на політичну поверхню.

Завданням мого твору є намагання пробудити в серцях талановитих людей, які через брак честолюбства не хочуть брати участь у брудній політичній бійці, жагучу ненависть до кравчуківсько-кучмівської влади і до бажання замінити її. Бо якщо не спливе на поверхню вагома інтелектуальна еліта, Україна перетвориться на типову країну дурнів. Що з того, що у нас точнісінько таке ж співвідношення між розумними і дурнями, як у будь-якій країні світу? Тривале царювання глупства неминуче веде до деградації всього суспільства. І тоді цивілізованому світові стане непотрібна царина безмозкої провінційності.

Чи не варто про це замислитись українцям? Чи не потрібна нам нова революція? Не соціалістична, не політична, не промислово-економічна, навіть не сучасна «помаранчева», а суто розумова. Вірю, що вона скоро відбудеться, бо без неї — загибель. Бачите, не такий уже я песиміст.